

METHIS

STUDIA HUMANIORA ESTONICA

37 2026

SINIHUMANITAARIA ERINUMBER

Tartu Ülikooli filosoofia ja semiootika instituut, semiootika osakond
Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjandusinstituut
Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituut
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv

METHIS. STUDIA HUMANIORA ESTONICA 2026, nr 37 (kevad)
SINIHUMANITAARIA ERINUMBER

Koostajad ja toimetajad: Ene-Reet Soovik ja Elle-Mari Talivee
Keele- ja tegevtoimetaja: Kanni Labi
Inglise keele toimetaja: Ene-Reet Soovik

Tartu 2026

EESSÕNA

Ene-Reet Soovik, Elle-Mari Talivee „Ju lapsena igatsesin merd ääretut mina“. Sinihumanitaaria saabumisest siia maale	5
--	---

ARTIKLID

Julia Kuznetski Intiimne ja võõras. Vesi ja selle kultuuriline kuvand	21
Kaarina Rein Emajõe-äärses Academia Gustavianas peetud oratsioon vetest	49
Ene-Reet Soovik Inimene ja jõgi Emajõe Ateenas. Jõest ülikoolikirjanduses	70
Elle-Mari Talivee Naise ja jõe suhted Leida Kibuvitsa romaanis „Soomustüdruk“	103
Jaanika Palm Merest eesti lasteproosas	127
Katre Kikas Vesiveskis(t) kirjutatud. Mölder Märt Siipen reaalse ja kujuteldava vee piiril	158
Ave Mets Laev kui tehnika. Maailma tunnetamine laeva juhtimise kaudu	177

VABAARTIKLID

Kateriina Rannula, Maris Saagpakk Keha ja kehalisuse kujutamine Eduard von Keyserlingi romaani „Lained“ naistegelaste näitel	203
Heli Reimann Nõukoguliku avaliku diskursuse eripäradest 1940. lõpu ja 1950. aastate džässialaste kirjutiste näitel	224

ARVUSTUS

Ott Heinapuu Mütoloogilised olendid vee all ja vee peal	248
--	-----

VARIA

Liina Siib Mustas meres pole pärleid	257
---	-----

„Ju lapsena igatsesin merd ääretut mina“. Sinihumanitaaria saabumisest siia maale

Ene-Reet Soovik, Elle-Mari Talivee

Teesid. Artiklis vaadeldakse, kuidas läänemaises ilukirjanduses on läbi ajaloo suhestatud veega, ning juhitakse tähelepanu käesoleval sajandil humanitaarias toimunud nn hüdroloogilisele pöördele, mis otsib viise käsitlemaks vett meie planeeti ähvardava kliimakriisi tingimustes. Teema tutvustamise aluseks olevad seisukohad pärinevad sellistelt sinihumanitaaria põhiteoreetikutelt nagu Steve Mentz, Sidney Dobrin, John Gillin, Serpil Oppermann, Stacy Alaimo ja Astrida Neimanis. Lisaks antakse ülevaade mitmest lähiaastail Eestis toimunud sinihumanitaarsetele teemadele pühendatud seminarist ja konverentsipaneelist, mis ongi viinud eri humanitaarerialade esindajate panust koondava erinumbri sünnini.

Võtmesõnad: sinihumanitaaria, eesti kirjandus, Friedebert Tuglas, teaduskonverentsid, kliimakriis

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27256>

„Vee lugu seob igäühte meist protsessidega, mis kujundavad meie universumit.“ Nii algab informatiivne tekst NASA teabelehel „Ookeanimaailmad / Järgne veele“ („Ocean worlds / Follow the water“; NASA 2024), milles käsitletakse ülevaatlilikult vee rolli Päikesesüsteemi ajaloos ning vedela vee olemasolu tähtsust eluks sobivasse Kuldkihara tsooni kuuluvate planeetide määratlemisel. Teksti kokku võttev lõpulause sedastab: „Omal moel jutustab iga klaasitäis vett lugu, mis ulatub üle miljardite aastakümnete ja loendamatu maailmade ning võib meile meenutada meiegi kohta kosmilises meres“ (samas).

Neid mõttekäike on kahtlemata huvitav leida raamimas tiptasemel inseneritehnoloogiliste reaalarade sümboliks saanud kosmoseuuringute keskuse üllitatud materjali, sest niisama hästi võiksid sellised mõtted pärineda ka mõnest värskest sinihumanitaarsest käsitlusest, rõhuasetusega sõnal *värske*. Erisugustes inimkultuurides on läbi aegade leidunud lugematul arvul veest jutustavaid narratiive, olgu siis tegu sõnakunstiteostega või mittekirjanduslike lugudega, ning mõistagi on humanitaarteadustes neid tekste ka jõudumööda käsitletud. Ent teadvustatult ja distsipliinideüleselt on vett kui niivõrd mastaapset üldteemat hakatud tervikliku, globaalse ja möödapääsmatult olulise keskkonnanähtusena fokuseeritult mõtestama üsnagi hiljuti – nn hüdroloogilisest pöördest (vt Chen jt 2013) räägitakse alles käesoleva sajandi esimestest aastakümnetest alates.

Isegi kui vaadata spetsiifiliselt inimese ja keskkonna suhete vaagmisele kesken-
dunud ökokriitikat, ilmneb, et selle üheks lähtekontseptiks võib lugeda keskkonna-
eetik Aldo Leopoldi ([1949] 2008) välja pakutud „maa eetikat“ (*land ethic*), mis on küll

sisendusjõuline ja väärikas mõiste, kuid kinnitab, et sellegi lähenemise juured asuvad pigem sügaval maamullas (vt nt Dobrin 2021, 3). Ameerika kirjandusteadlane Sidney Dobrin, jõudnud veendumusele, et merede ja laiema veekeskonna vastu ülesnäidatud huvi on ökokriitikas olnud teenimatult tagasihoidlik, võttis seega endale eesmärgiks ökokriitika „dokist teele saata“ (Dobrin 2021, 26). Rõhuasetuse nihkega kaasneva muutuse illustreerimiseks osutab ta tõigale, et ökokriitika algusaja üheks tähistajaks peetakse traditsiooniliselt Rachel Carsoni ülimõjuka teose „Häaletu kevad“ („Silent Spring“ 1962; eesti keeles 1968, tlk Ain Raitviir) ilmumist. Ometigi oli Carson erialalt merebioloog, kes enne „Häaletut kevadet“ oli jõudnud avaldada terve mereraamatute triloogia. Esimene neist, „Under Sea-Wind“ („Meretuule all“) ilmus Teise maailmasõja ajal 1941. aastal ja jäi autori enda lemmikuks kõigi ta raamatute seas. Järjekorras teine, 1951. aastal ilmunud ja sõjajärgseid uusimaid okeanograafilisi teadusandmeid poeetiliselt vahendav „The Sea Around Us“ („Meri meie ümber“) pälvis USA rahvusliku raamatuauhinna ja Burroughsi medali looduskirjanduse eest ning püsis 86 nädalat New York Timesi müügiesitabelites. Kolmas, „The Edge of the Sea“ („Mere veer“, 1955) õpetab lugejaid suhestuma rannavete elustikuga. Seega küsib Dobrin, miks ei võiks uue paradigma alguseks lugeda hoopis n-ö sinist ökokriitikat ja hakata arvestust pidama kümnekond aastat varasemast ajast. „Siniteoste“ retrospektiivne tunnustamine muudaks seega kogu läänemaailma keskkondlusliikumise konventsionaalset kinnistunud päritolunarratiivi (Dobrin 2021, 25).

Dobrinist varemgi oli asjaolu, et veega seotud küsimusi on humanitaarteadustes, eriti kirjanduse uurimisel pikka aega pigem kõrvaliseks peetud, juba täheldanud Steve Mentz (2009), Ameerika kirjandusteadlane, kes võttis teemaks „siniste kultuuriuuringute“ (*blue cultural studies*) viljelemise vajalikkuse ning kellele on hakatud omistama sinihumanitaaria iseseisva identiteedi formuleerimise au. Ajalooliselt, leiab Mentz, on läänemaailma kultuuris merd kujutatud kui kaootilist ja vaenulikku keskkonda, mida antiikajast saadik on vastandatud kontrollitavale ja kindlale maale: ta osutab, et juba Platon olla oma „Seadustes“ leidnud, et meri on ohtlik, sest seda mööda kulgeb kaubandus ja levivad kahtlased kombed. Varauusaegse inglise kirjanduse spetsialistina tõstis Mentz esile Euroopa kultuuri mereliste seoste süvenemist nimelt tol perioodil, mil uuemoelised kaugsõidukõlblikud laevad hakkasid ookeane ületama, navigeerimistehnoloogiad täiustusid ning eurooplaste geograafilised teadmised kasvasid plahvatuslikult. Just siis, väidab Mentz, tekkiski selgelt eristuv arusaam merest globaalse, riikide territoriaalvesi ületava nähtusena.

2013. aastal avaldas Ameerika Riikliku Humanitaaria Sihtkapitali (National Endowment for the Humanities) veebiajakiri Humanities ajaloolase John Gillise artikli „Sini-humanitaaria“, mis viitega Mentzile kasutab valdkonna nimetamiseks just seda terminit (Gillis 2013). Artiklis toob Gillis välja merestiihia vastu tuntava huvi süvenemise

kunstides ja kujutlustes 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses, perioodil, mis oli tunnistajaks tööstusrevolutsioonile ja sellele reageeriva romantismi esiletõusule (vt Soovik ja Tüür 2022). Merre suhtumises varem valitsenud rõhuasetus pragmaatilisusele ja utilitaarsusele nihkus kuival maal aiva intensiivistuva tööstusliku tootmise valda, samal ajal kui veemaailmaga seoses tõusis esile selle esteetilisuse märkamine: „Irooniliselt hakkasid kirjanikud ja kunstnikud alles siis, kui riigid pöördusid eemale merest kui töötamise kohast, osutama täit tähelepanu merele endale“ (Gillis 2013). Mida vähem oli inimestel tegemist päris merega, seda suuremaks kasvas selle metafoorne ja sümboolne kohalolu nende teadvuses. Gillis viitab kirjandusteadlase Margaret Coheni uurimusele (2010), millest nähtub, kuidas merenarratiivides, mis algselt olid pühendatud pigem meresõidukunsti praktilisele kirjeldamisele, hakati tol perioodil pöörduma kujutlusilmaga seotud ookeani poole, kust võis leida ruumi, milles visualiseerida modernset tulevikku. Siinkohal võib mõelda prantsuse ulmekirjanduse pioneerile Jules Verne'ile, kes viis oma lugejad kapten Nemo allveelaeval Nautilus 1870. aastal veealusesse maailma (ühtlasi meenutades, et juba 1875. aastal ilmus raamatust Maximilian Pödderi eestikeelne versioon „Meremadu ehk Kaheksakümmend tuhat wersta wee alt läbi“).

20. sajandil kauges läänelik kujutlusvõime aga järsult meremaailmast, sellele aitasid kaasa nii ülemerereiside kolimine lennukitesse, uutest rajamaadest fantaseerimisel esikohale tõusnud kosmoseromantika kui ka sadamate-laevade toimimise automatiseerumine. Meri muutus inimeste vaimusilmas ohtlikust stiihiast või pingu-tust nõudvast ja elatist pakkuvast töömaailmast pigem vaoshoitud, supluse- ja rannamõnudega seonduvaks puhkealaks. Kuid 21. sajandil nägi Mentz mereteemasid humanitaarteaduste vaateväljas siiski esile kerkivat ning jõudis järeldusele, et nende käsitlemisel tuleks maailmameri tõsta inimeste tegutsemisest sõltumatuks subjektiks, ülendada tausta staatusest inimajaloo ja kultuuri üheks keskseks kujundajaks. Selleks aga on vaja värskeid vaatenurki, teoreetilisi tööriistu ja kõnelemisviise, tingimata tuleks seejuures arvesse võtta nüüdseks juba pikemalt etableerunud globaliseerumiskriitika ja postkolonialismi diskursuseid, unustamata sealjuures akadeemias kanda kinnitanud keskkondluse ja ökokriitika üha enam kaalu omandavaid seisukohti.

Ent sinihumanitaaria haare ei piirdu üksnes merevete käsitlemisega. Kui Mentz 2023. aastal avaldas sissejuhatuse sinihumanitaariasse, möönis ta küll, et intellektuaalse diskursusena on see tõepoolest välja kasvanud inimeste suhetest merega, kuid maailmameri pole siiski kogu planeedil Maa leiduv vesi (Mentz 2023, 93), nii et temagi teose kõigis peatükkides on lisaks suurele ja soolasele veele kõne all nii mõnigi väiksem mageveekogu. Sinihumanitaariale pühendatud lühimonograafia autor Serpil Oppermann rõhutab samuti, et selle, tema poolt tõeliselt transdistsiplinaarseks kut-satud uurimissuuna huviorbiiti kuulub kogu planetaarne vesi, sealhulgas kõikvõimali-

kud mageveekogud, liustikud ja märgalad ning isegi pinnavesi ja veeaur (Oppermann 2023, 9). Ta toob välja, et sinihumanitaarne mõtlemine ei leia aset üksnes ingliskeelsetes akadeemilistes ringkondades, vaid ka mujal, ning on seisukohal, et sinihumanitaaria võiks küsida vee kõigi ilmutumiskujude kohta küsimusi, mida saaks rakendada meie praeguses olukorras, kus keskkond on kriitiliselt ohustatud. Sinihumanitaariale on iseloomulik holistlik lähenemine, maailmamere mõistmine materiaalse ainese ning ühtse süsteemina ja arusaam, et vesi kui pidevalt asukohta ja olekut muutev voolav aine omab arvestatavat agentsust.

Selles lähenemises on Oppermannile eeskujuks Ameerika mõtleja Stacy Alaimo, kes, tasakaalustamaks käesoleva sajandi esikümnendil akadeemilisel väljal ikka veel domineerinud sotsiaalkonstruktivistlikke hoiakuid, liikus neist eemale, arendades uusmaterialistlikke mõttekäike, mis tunnustavad loodusjõudude agentsust ning kehastumuse olulisust (Teets ja Alaimo 2022), ning osutades, et ka konstrueeritud diskursiivsete nähtuste toimimine mõjutab paraku siiski käegakatsutavalt füüsilisi kehasid. Tema transkorporeaalsuse ehk kehadevahelisuse mõiste (Alaimo 2010) osutab tõigale, et „kehastunud olenditena on kõik olevused läbi põimunud dunaamilise, materiaalse maailmaga, mis läbib neid, muundab neid ja mida nad ise muundavad“ (Alaimo 2018, 435), problematiseerides seega keha ja vaimu, kultuuri ja looduse ning subjekti ja objekti dualismi. Viimastel aastatel on Alaimo hakanud posthumanistlikust vaatenurgast lähtudes huvi tundma süvamerekeskkonna ning selle ulmelistena näivate eluvormidega seonduvate teemade vastu, küsides, kuidas kohtumine nende, teadusele tihtipeale senitundmatute liikidega mõjutab meie maailmapilti ja arusaamu teadusest ning elurikkusest (Alaimo 2025). Nõnda näeme akadeemilise elitaarsusega assotsieeruvat teooriat liikumas paralleelselt vägagi laiale publikule mõeldud populaarteadusega – samal, 2025. aastal jõudis (meiegi) ekraanidele dokumentaalfilm „Ookean koos David Attenborough’ga“, mis kajastas veealust elu, ent ka inimese poolt sellele tekitatavat kahju ning millega kaasneva raamatu „Ocean: Earth’s Last Wilderness“ (Attenborough ja Butfield 2025) pealkiri nimetab ookeani „planeet Maa viimseks metsikuks looduseks“.

Veealusesse maailma ning selle inimtekkelisse kahjustamisse on interseksionalistlikult, rassi ja soo vaatenurki kaasates, sukeldunud läti juurtega posthumanistlik kultuuriteoreetik Astrida Neimanis (2019). Neimanise hüdrofeministlikke teoseid (2012; 2017; 2019) peetakse oluliseks panuseks käesoleva sajandi akadeemilises mõtlemises aset leidnud hüdroloogilisesse pöördesse (Chen jt 2013). Veekeskkondadest kirjutades on ta produktiivselt kasutanud Alaimo kehadevahelisuse mõistet, seda veega seostades tõstab ta eriliselt esile kõigi elusolendite „veekehad“: tema jaoks piiritletud, ent poorse ning fikseerimata pinnaga olemid, mis on järjepidevas vastastikmõjus meie planeedil lakkamatult aset leidva veeringega. Alaimo, Neimanise jt uusmaterialistlike

ja posthumanistlike teoreetikute rajatud suund sinihumanitaarias on selle valdkonna väljapaistvamaid uuenduslikke lähenemisi, mis tõepoolest pakub igatsetud värskaid vaatenurki veega seonduvale materjalile. Ent justnagu on olemas muudki vett peale merevee, võib sinihumanitaarseteks nimetada mitmesuguseid teoreetilisi raamistusi ja neid rakendavaid distsipliine, mis tegelevad vee ja veekogude kultuurilise, ajaloolise ja kirjandusliku tähenduslikkusega.

Tänavu asutatav avatud ligipääsuga teadusajakiri *Blue Humanities*¹ lubab saada avaldamiskohaks uuenduslikele uurimustele, mis käsitlevad „ookeane, meresid, lahti, deltasid, soid, jõgesid, kanaleid, järvi, tiike, oaase, jääliustikke, koski, pilvi, vihma, lund, udu, jääd, orkaane, üleujutusi ja muid veega seotud ruume ja nähtusi“ ning viib seda tehes omavahel kokku mereuuringuid, kirjandusuuringuid, kunstiajalugu, inimgeograafiat, kultuuriantropoloogiat, okeanograafiat, ajalugu, ökoloogiat, geoloogiat, religiooniuringuid, filosoofiat, maiskonnalugu, muuseumiuuringuid, soouringuid, põlisrahvaste uuringuid, kriitilisi etnilisuseuringuid, diasporaauuringuid, (im)migratsiooniuringuid, kriitilisi pagulasuuringuid, keskkonnateadust, ookeanimaailma uuringuid ning globaalsuuringuid. Kuigi kaugeltki mitte kõik, on mitmed neist distsipliinidest esindatud ka meie käesolevas erinumbris, mille koostajateks on sedapuhku sattunud kirjandusuurijad – kuigi küllap võiksid seda rolli täita ka mõne muu eriala spetsialistid. Kui heita pilk juba pikema ajalooga erialasele teadusajakirjandusele, siis ilmneb, et esimene Euroopa Kirjanduse, Kultuuri ja Keskkonna Uurimise Assotsiatsiooni (EASLCE) veebiajakirja *Ecozon*@² käesoleva aastakäigu kahest numbrist on samuti pühendatud sinihumanitaariale, kandes pealkirja „Sinisem meri“ („Sea More Blue“, mis hääldusel põhineva sõnamänguna kutsub ühtlasi üles rohkem sinist märkama). Numbri keskmes on kirjandusteadus, ent sellesse on panustanud ka filmi, visuaalse ja helikunsti, tantsu ning populaarteadusliku diskursuse uurijad. Mitmete humanitaarerialade esindajaid koondab ka käesolev Methise number, mille kujunemisloost ja sisust lähemalt allpool.

Numbri eellugu

Erinumbri idee hakkas hargnema 2023. aasta oktoobris, mil selle koostajad käisid Berliinis Humboldti ülikoolis kolmepäevasel konverentsil, mis kandis nime „Hydro-poetics: An Ecocritical Perspective on Eastern European Arts (1960s–1990s)“. Rääkisime seal mõlemad Emajõe-kirjandusest – veekultuurist ja jõeloodusest Bernard Kangro ja Jaan Kaplinski ülikooliromaanides (Ene-Reet Soovik) ning suhetest veekogudega Leida Kibuvitsa ja Olev Remsu autobiograafilistes noorteromaanides, seostades kirjandust

---

1 <https://www.bluehumanitiesjournal.org/about>.

2 Vt <https://www.easlce.eu/sea-more-blue-ecozon-vol-17-1-eds-bene-meillon-bertrands-guest-and-marie-pierre-ramouche/>.

kujutava kunsti teostega (Elle-Mari Talivee). Konverents lõpul tehtud ühisfoto osalejatelt pildistatigi viimati mainitud ettekannet ehtinud slaidi taustal, millel hõljus Valve Janovi kollaaž „Kala Karlova kohal“ – Eesti sõjajärgse kunsti mitteametliku avangardi võrratu näide sobis ettekatsematult illustreerima kogu mitmekülgse, eri valdkondade uurijaid kokku toonud konverentsi vaimu. Berliini-päevade kontaktidest said alguse mitmed veeteemalised ideed, millest küll kõik ei realiseerunud, ent meie mõlema ettekanded idanesid nendega seoses visalt ja vaikselt edasi – „kastsime“ neid aeg-ajalt lootuses, et ükskord paneme väljapakutud mõtted ka kirja.

Pärast Saksamaal eesti kirjandusest kõnelemist tundus olevat igati loogiline seda mõttesuunda ka kodumaal edasi arendada. Nii pakkusimegi esimesele Eesti humanitaaria aastakonverentsile EHAK 2024 „Tulevikuhumanitaaria: kuidas humanitaarteadused kujundavad ühiskonda pöördeliste muutuste ajastul“ paneeli „Sinine humanitaaria: inimene, vesi, kultuur“. Kahte sessiooni mahtusid lisaks meie endi vahepeal täiendust saanud Emajõe-ettekannetele ka sõnavõtnud Eesti põhjaranniku merekultuuri olemusest (geograaf Anu Printsman) ja Põhja-Inglismaa laevatatavate kanalite paadikultuurist (etnoloog Maarja Kaaristo), samuti käesolevasse numbrisse jõudnud käsitlused Lõuna-Eesti mõldrist Märt Siipisenist (folklorist Katre Kikas) ning kehalisuse ja aja-looskaalade põimumisest vete kirjanduses (varemgi sinihumanitaarsete teemadega tegelnud ökokriitik ja ingliskeelse kirjanduse asjatundja Julia Kuznetski).

Järgmiseks pühendasime sinihumanitaariale Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse (nüüd Underi ja Tuglase Kirjandusinstituut) ning Tartu Ülikooli semiootika osakonna korraldatud keskkonnahumanitaarsete aiaseminaride sarja 2025. aasta koosviibimise.

Kutsungit kirjutades hoomasime endalegi pisut ootamatult, millise kiindumuse ja aukartusega ja kui mõjuvalt on merd kujutanud Marie Under ja Friedebert Tuglas. Noore Tuglase esimene pikem reis viis teda ka mere äärde Toila pankrannikule. „Ju lapsena igatsesin merd ääretut mina. Ma tahtsin näha ta lainete valgeid harju ja lainetel liuglevat viirese varju ja vahu sees õõtsuvaid kajakakarju ning kaugel kõikuvat üksikut purje,“ kirjutas ta pool aastat hiljem, 1905. aasta revolutsiooni mahasurumise järel Toompea vanglas (Tuglas 1988, 155). „See polnud kirjandus, vaid vormi võtnud elamus ise,“ on ta hiljem meenutanud (Tuglas 1967, 5). Kindlasti iseloomustavad pöördelist perioodi sõnadesse kätketud stiilia ja vabaduspüüe, ent veekogude tähtsuse ja tähenduse võrdkujuna võib „Meri“ sobituda igasse aega. Teose krestomaatilised avalaused hõlmavad nii reaalselt merd kui ka elavat kujutlust millestki, mida pole tegelikkuses veel kogetudki, nii vaatluseks avatud esteetilist ruumi kui ka keskkonda, mida kasutavad inimesed, kes jagavad seda teistesse liikidesse kuuluvate elanikega. Nii näib, et Tuglase klassikalised read võtavad üsna tabavalt kokku tõusuteel olevat uurimisvaldkonda, mis

kannab nime „sinihumanitaaria“, ja seega sobisid need ideaalselt seminari motoks. (Tuglase „Mere“ kõnekuse kohta vt ka Annus 2025, 33.)

Seminar toimumiskohaks oli, nagu sarja nimestki aimata võib, ette nähtud kunagi Marie Underi perekonna ning hiljem Friedebert ja Elo Tuglase hoole all õilmitsenud aed nende endises kodus Tallinn-Nõmmel, kuid et korraldustöös hakkas vahetult osalema ka vesi ning seminaripäeval ladistas vihma, olime sunnitud nentima, et inimitahe peab tõepoolest arvestama ka loodusjõudude agentsusega, ja sedapuhku katuse alla kolima. Esinejad rääkisid kaheksajalgadest nii Jakob von Uexküllil omailmateooriast lähtudes (ökosemiootik Timo Maran) kui ka prantsuskeelses nüüdiskirjanduses figureerivatena (romanistist keskkonnahumanitaar Sara Bédard-Goulet), kaladest Ülo Soosteri kunstiloomingus (kunstiteadlane Elnara Taidre) ning meriveistest ja meriõhvadest looduses ning kirjanduses (Elle-Mari Talivee ning värske kliima- ja keskkonnateaduste magister Taavi Talivee). Lisaks vee all elutsevatele olenditele leidsid käsitlemist ka vee peal ja ääres asjatavate inimeste suhted sellega. Katre Kikas ja Ene-Reet Soovik jätkasid ojamöldri ja üliõpilasjõe teemadega tegelemist ning käesoleva numbri autorite hulka lisandus klassikaline filoloog Kaarina Rein, kes võttis käsitluse alla Academia Gustaviana aegse lähenemise veele kui ühele neljast klassikalisest elemendist. Mõned toonastest ettekannetest jõudsid kondenseeritud kujul ka Müürilehte keskkonnaajaloo keskuse Kajak teemarubriiki (Talivee ja Talivee 2025; Soovik 2025).

Seminari visuaalne pool ei piirdunud aga üksnes Soosteri kaladega. Seminarikutsungi tunnuspildiks olime valinud Richard Sagritsa illustratsiooni Underi ballaadile „Merilehmad“³ Underi ja Tuglase muuseumi kogudest; kava palendas aga Märt Laarmani vinjett „Tormine meri“⁴, millele autor on kirjutanud: „Friedebert Tuglasele kuuekümnendaks sünnipäevaks. Puusse lõigatud ja käsitsi trükitud veebruaris 1946. Austusega ja hääde tervitustega M. Laarman“. Teadusettekandeid raamisisid samuti kunst ja arhitektuur. Tiheda päeva avas vestlus kirjaniku ja kunstniku Piret Rauaga, kelle kunstikeskses romaanis „Keedetud hirvede aeg“ (2024) on üks läbivaid teemasid see, kuidas ühe merelinna elanikke ei lubata enam mere äärde, millest saab mälu ja loomevabaduse kujund. Seminari lõpetasime arhitektuurimuuseumis Grete Tiigiste kuraatorituuriga näitusel „Tallinn täispurjes: linna muutev olümpiaehitus“, mis omalt poolt illustreeris okupeeritud riigi elanikele lubatud mereosa suurust ja tähendusi.

2025. aasta oktoobris võtsime sinised teemad veel kord ette. Eesti Lastekirjanduse Keskuse ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse ühisseminaride sarja „Laps kirjanduses“ 13. kohtumine kandis pealkirja „Vete lood: sinihumanitaarne pilk lastekultuurile“.

3 Richard Sagrits, Merilehmad. Underi ja Tuglase Kirjandusinstituut, <http://www.muis.ee/museaalview/1410565>.

4 Märt Laarman, Tormine meri. Vinjett. Illustratsioon, Underi ja Tuglase Kirjandusinstituut, <http://www.muis.ee/museaalview/1395795>.

Jazmina Cininas, Läänemere sireenikutse. 2018. Käsitsi köidetud kunstnikuraamat. Kollaaž (vanad eesti teatmeteosed, kasutatud ümbrikud, väljalõiked), mõõtmed suletult 20,5 x 13 x 2 cm.

Kõnelesid lastekirjanduse uurija Jaanika Palm, folklorist Mare Kõiva, bibliograaf Krista Kumberg, linnuökoloog ja lastekirjanik Marko Mägi, kunstnik Mark Antonius Puhkan, animaator ja muusik Kaspar Jancis ning siinkirjutajad. Ettekanded kinnitasid nii seda, et lastekirjanduses – rahvapärimuses, lastele ja noortele kirjutatud klassikute ja nüüdisautorite loomingus, loodusteaduslikke teadmisi vahendades – on vesi, vee-elu ja -ilu väga oluline, kui ka seda, et taas kord pole teemat seni veel piisavalt uuritud. Seminaaritekanetest liitus numbriga Jaanika Palmi ülevaade lastele suunatud merekirjandusest.

Kirjandus- ja kirjutuskeskselt veeküsimustega tegelemine pani paratamatult märkama selle temaatika esiletõusu ja eksponeerimist ka kõikvõimalikes muudes kohtades. Nii näiteks on 2026. aastal Tallinnas meremuuseumis võimalik imetleda näitust „Mere kutse. Eesti meremuuseumi kunstikogu“, mis annab aimu meremotiivide ja merega seotud žanride ajaloo, nagu see avaldub peamiselt merelähedaste asjaarmastajate loomingus. Tartu linnamuuseum pakub see-eest näitusel „Tartu: jõe nägu“ ülevaadet Emajõe ning linna ühisest kujunemisloost läbi sajandite. Pärnu uue kunsti

muuseumis suveks avatud rahvusvahelise näitusesarja „Mees ja naine“ tänavuse, 33. väljapaneku tunnusfraasiks on „Läänemere lained“, mis saateteksti järgi loob lisaks uuematele assotsiatsioonidele ka aegadeüleseid seoseid looduse enda kunstiloomingu ehk merepõhjafossiilidega ning kõigi aegade kauneima dokumendi ehk Olaus Magnuse „Carta Marinaga“ aastast 1539. Eesti Kirjandusmuuseumi ruumes aga lõppes vahetult enne selle numbri ilmumist leedu päritolu Austraalia kunstniku Jazmina Cini-nase⁵ näitus „Mütoloogia ja materjali dialoogid“. Mitmedki seal eksponeeritud kunstiteosed näisid kokku kajavat siinset numbrit raamivate mõttekäikudega ning kunstniku loal kaunistabki käesolevat sissejuhatust pilt tema kollaažitehnikas loodud kunstniku- raamatust „Läänemere sireenikutse“, mille mitmekihilisus ja ruumiline sügavus, lapse- lik mängulisus ning saatuslik traagilisus, kauge mere kujutuslikkus ja konkreetus, ookeani ühendaja- ja lahutajaroll, inimeste ja mitteinimeste, looma- ja taimeriigi läbi- põimunud kohalolu näib olevat parim lähend, illustreerimaks seda rikkust, mida vete lood meile pakuvad.

Sukeldugem sisse

Erinumber algab kahe käsitlusega veest kui elemendist. Vete lugude kõikehõlma- vusest ja külluslikkusest annab aimu Julia Kuznetski ülevaatlik avaartikkel, mille teoreetiliseks põhiraamiks on uusmaterialistlik lähenemine veele kui kehadevaheli- sele elemendile. Kuznetski avab oma tekstis sinihumanitaaria väljakujunemist oluli- selt suunanud Alaimo, Neimanise, Oppermanni ning Mentzi mõisteid ja seisukohti, põimides neid nii evolutsioonibioloogiast pärinevate ideede kui ka keskkonnanfilosoof Timothy Mortoni mõttekäikude ja mõistevaraga. Sinipoeetikat kui meetodit illustree- rib Kuznetski, analüüsides näitlikult kaht kirjandusteksti: Rivers Solomoni afrofutu- ristlikku lühiromaani „The Deep“ („Sügavik“, 2019) ja Kristiina Ehini luuletust „Pärast tormi“ (2007). Nende tekstide puhul tõstab ta esile niihästi vee materiaalsust ja agent- sust kui ka selle mäulist mõõdet. Viimasega seoses pakub Kuznetski välja mere kui „vedela mäluarhiivi“ mõiste, rõhutades, et mäletaja rollis on meri ühtaegu nii glo- baalne kui ka sügavalt kohalik. Möödaniiku kolonialistliku ja rassistliku traagika mäle- tamiselt kaasaja valupunktide juurde liikudes peatub ta Darja Tsõmbaljuki raamatul „Ecocide in Ukraine“ („Ökotsiid Ukrainas“, 2025), osutades, kuidas sõja tõttu saab veest niihästi militariseeritud ressursid kui ka vägivalda kandja ning tunnistaja.

Kaarina Reinu artikkel seevastu liigub ajas kaugemale tagasi ja tunneb huvi vee teoreetilise mõtestamise vastu varauusaegse teadusrevolutsiooni ajastul, mil eurooplaste veesuhted Mentzi hinnangul märgatavalt intensiivistusid (vt lk 6 eespool). Ta süveneb küsimusse, kuidas käsitleti vett 17. sajandil Tartus äsjaasutatud Academia

5 Jazmina Ciniņas, Art projects. – <https://www.jazminacininas.com/art-projects.html>.

Gustavianas, kus loodusteaduste õpetamisel oli põhikirjajärgseks alusraamiks ikka veel konservatiivne aristootellik lähenemine, mis kõneleb neljast klassikalisest elementist – maast, veest, õhust ja tulest. Erinevalt teistest elementidest Academia Gustaviana päevil veest eraldiseisvaid disputatsioone ei peetud, ehkki teisi elemente käsitlevates töödes seda siiski mainiti. Küll aga esitas sakslasest tudeng Petrus Langius 1637. aastal oratsiooni „Vetest“ („Oratio de aquis“), mille trükitud tiitellehel on ka mäрге, et see kõne kanti ette nimelt Emajõe-äärses Academia Gustavianas, ehkki jõge ennast tekstis ei nimetata. Langiuse piiblile ja Aristotelesele toetuv oratsioon kasutas eri vee- kogudest ülevaate andmisel varauusaegseid allikaid ning ka autori isiklikku kogemust, kõneldes 1634. aasta suurest üleujutusest Holsteinis. Kõrvutades Reinu tähelepanekuid, et vett käsitatakse oratsioonis ohtliku ja hirmuäratava nähtusena (ehkki Jumala abiga on sellega siiski võimalik toime tulla) ning et osutatakse ka varauusaegsetest suurtest mereretkedest pärinevale värskemale teabele, võime siduda siinsegi ala Mentzi kirjeldatud euroopalike veekäsituste arengulooga.

Rootsi ajast ning toonastest Emajõe muusadest saab alguse ka Tartu akadeemilist elu ja Emajõe siduva kauniskirjanduse traditsioon, mida oma artiklis kirjeldab E n e - R e e t S o o v i k. Kirjanduslikke linnauuringuid ja geokriitikat lähtekohaks võttev käsitus visandab ülikooliteemadega seotud kirjanduslike jõekujutuste teisenemist ning kirjandusest mõjutatud kujutusliku Emajõe mõju tegelaste jõekogemuste kujunemisele. Vaadeldavad teosed ulatuvad jõge retooriliselt kiitvatest troopidest, mida leiab Johann Risinghi poolt Langiuse oratsiooniga samal aastal peetud „Kõnes Tartu linnast“, kuni Lehte Hainsalu „Kukelokutini“, milles voolab läbi luuleridade ja kirjanduslike kinniskujundite postmodernse prisma nähtud 1990. aastate Emajõgi. Üliõpilaste jõesuhte intensiivsus võib küll ajaloo vältel oma üksikasjades muutuda, kuid neile tuttavad jõelõigud jäävad enamasti kesklinna piiresse ja ülesvoolu ning jõekultuur, mis akadeemilist elu kujutavatest teostest vastu kumab, käsitab Emajõge ja selle kaldaid peamiselt rekreatiivse või meditatiivse ruumina, teisi jõega seotud tegevusi nähakse neis põgusalt, kui üldse.

Teises kirjanduslikest linnauuringutest tõukuvas Tartu linna ja Emajõe käsitluses toob Elle - Mari Talivee esile aga tunduvalt laiemat spektri inimese ja jõe ühistegevustest, vaadeldes, kuidas kirjandus ja kunst on vahendanud kunagist, praeguseks kadunud või teisenenud vilgast jõekultuuri Emajõel ajal, mil jõgi oli täis eri suurusega aluseid, millest sõltus kaubavedu, ninaesine, toasoojus, aga ka meelelahutus ja inspiratsioon. Talivee käsitleb Leida Kibuvitsa autobiograafilist romaani „Soomustüdruk“ (1932, teine, täiendatud trükk 1957), osutades sellele, kui oluline on Emajõgi ses teoses selle ääres kasvanud noorele peategelasele, kuidas see lähedus on mõjutanud tema kujunemist ja kuidas sellist lähedust on võimalik hinnata tänapäevases sinihumanitaaria raamistikus, lähtudes Astrida Neimanise ja ökokriitik John Ryani

kirjutistest. Mõlemas artiklis tuleb ilmsiks ka tõdemus, et kirjandus peegeldab linna-
jõgede arengumustreid tarbejõest mitmekülgsema rekreatiivse kasutuse suunas, ent
reostatuse kasvades suureneb ka inimeste distantseerumine jõest.

Kui arvestada mere ja seda puudutavate tekstide olulisust sinihumanitaaria kui
valdkonna väljakujunemisel, näib, et merele pühendatud kirjandusest võiks käesole-
vas numbris olla rohkem uurimusi. Teisalt on see aga valdkond, milles Eesti kirjandus-
teaduses on juba teatavaid tulemusi ette näidata, eelkõige Kadri Tüüri uurimistöodes
(Tüür 2016; 2024; Tüür ja Kuusik 2014). Kuid meie lastekirjanduse mereseostest ei ole
seni olnud laiemat süsteemset käsitlust ning seda lünka täidab Jaanika Palmi
ökokriitilisest ja -pedagoogilisest raamist lähtuv ülevaateartikkel merd kajastavast
lastele mõeldud eesti proosakirjandusest, mis vaeb nii selle realistlikumat kui ka fan-
tastilisemat palet. Meie merest kirjutatud lastekirjanduse suurkuju on olnud Aino
Pervik, kelle lasteraamatuis tulevad vesi ja veekogud esile äärmiselt mitmekesiselt,
keskkonnamurede ja realistlike olupiltide esitusest fantaasiakirjanduse pööraste
mereretkedeni. Artikkel valgustab ka loodusteaduslike teadmiste vahendamist nii
vanemas kui ka uusimas lastekirjandusest ning kaardistab seda, kuidas puudutatakse
keskkonnakriisi ja konkreetselt vee ning veekogudega seotud keskkonnahoidu.

Vee ja veekogude representatsioonid tulevad aga esile mitte üksnes avaldamiseks
mõeldud tekstides, vaid ka käsikirja jäänud omaeluloolistes allikates, millele oma
artiklis keskendub Katre Kikas. Ta võtab aluseks teaduse, tehnoloogia ja ühiskonna
seoseid uurinud Wiebe Bijkeri veekultuuri mõiste, mis aitab tal 19. sajandi lõpu ja
20. sajandi alguse Eesti külaühiskonda mõtestada vett puudutavate teemade kaudu.
Kikas kirjutab sellest, kuidas oma eri liiki tekstides kujutas ning mõtestas vett Võrumaa
Oina vesiveski mölder Märt Siipson, kes rohkem kui sada aastat tagasi on oma kirjutis-
tes üles tähendanud ka seisukohti, mis tänapäeva sinihumanitaarias on saanud juht-
mõtteiks: ta võrdleb vee voolamist looduses vere voolamisega inimese kehas, kirjutab
veest kui Jumala õnnistusest, võrreldes põuda looduses ja inimhinges, ning nendib, et
vee puudus või üleküllus puudutavad ühtviisi kõiki inimesi.

Tehnikafilosoofia on eksplitsiitselt esil erinumbri viimases teemaartiklis, milles
teadusfilosoof Ave Mets reflekteerib omaenda laevajuhtimiskogemuste üle ning
kirjeldab seda, milline suhe tekib inimesel maailmaga siis, kui ta liigub vee peal teh-
nika vahendusel. Mets avab ja kirjeldab isiklikke kogemusi oma laevajuhi-õpingutest,
olles läbivas dialoogis Ameerika tehnikafilosoofi Don Ihde ja tema poolt välja pakutud
tehnikate klassifikatsiooniga, mis kohati osutub seatud ülesande täitmiseks sobivaks,
kohati aga pälviv kriitikat või vajab täiendamist. Laev on kehastus- ja tõlgendusteh-
nika, mis õpetab ümbruse, tee ja mõõdete tajumist. Aga laev on ka „teine“, kuni seda
tundma õpid, ja võib seejärel saada „taustaks“ – laevasolu ja laevajuhtimine võivad
laevajuhti saata isegi siis, kui ta füüsiliselt laevas ei viibi.

Teadusartiklitele lisanduvad rubriigid „Arvustus“ ja „Varia“ on numbris pühendatud veega seotud teaduslikule ja pärimusfantastikale. Fantastiliste pärimusolendite teemat käsitleb folklorist Ott Heinapu arvustus Mare Kõiva mahukale eesti vetehaldja-pärimust kaardistavale teosele „Vetehaldjad 1“, mis ilmus 2023. aastal sarjas „Monumenta Estoniae antiquae“. Teos koondab pärimust viie mütoloogiliste olendite rühma kohta, hõlmab hoiatus-, õudus- ja lihtsalt põnevad lugusid ning saadab folkloristlikke tekste analüütilise monograafilise käsitlusega. Köites on publitseeritud muistendeid, mis räägivad kalaisast või kalakarjusest, hüljesteks muutunud vaarao sõdalastest, veealustest kariloomadest, veehobustena lapsi vette ja vee alla meelitavatest näkkidest ning kotermannist kõikvõimalikes variatsioonides.

„Varia“ rubriigis meenutab visuaalkunstnik ja filmitegija Liina Siib oma essees vana Nõukogude teadusulmefilmi „Amfibinimene“, mille paneb dialoogi omaenda, Ukrainas peetava sõja tõttu katki jäänud projektiga uuest, temaatiliselt varasemaga seotud filmist. Siibi fotod Narva veehoidlast ning Narva jõe pärssivast tammist registreerivad inimese kujundavat, suunavat ja lausa agressiivset suhet looduslike vetega ning näivad kokku võtvat palju katkestusi: veeteede, veekogude, loometeede katkestusi industrialismi, okupatsioonide ja sõdade tõttu.

Veealune keskkond oma elanikega võib mõistagi mõjuda ulmelisena isegi iga-suguse kunstilise vahendusega. Ka Stacy Alaimo on seisukohal, et kuna ookeansügavikud on inimesele ligipääsmatud, kujutatakse süvamereelanikke sageli teisplaneetlastena ning ühest küljest võib see isegi hea olla, sest nende sürraalne uudsus ja kummalisus tekitab inimestes selliste olendite vastu huvi, kuid teisalt võib sellise teisesusega kaasneda loobumine nende suhtes vastutuse võtmisest (Hodges 2022). Lisaks maapealsetele veealustele olenditele võib mõelda ulmeliste eluvormide võimalikust eksisteerimisest eksoplaneetidel, kus NASA vett jälitades eluks sobivaid tingimusi võib avastada, või lihtsalt sellestki, kuidas klaasitäis vett võib meid läbi aja ja ruumi siduda kogu universumiga.

Erinumbri teemaga haakub ka üks vabaartiklitest, germanistide Kateriina Rannula ja Maris Saagpaku keha ja kehalisust kujutav uurimus, mis keskendub baltisaksa autori Eduard von Keyserlingi romaanile „Lained“ (1911) ning puudutab ka mere ja ranna topost. Teises vabaartiklis analüüsib džässmuusika ajaloo uurija Heli Reimann džässi vaenamise ideoloogilist diskursust hilisstalinismis ning selle muutumist nn Hruštšovi sula aegses nõukogude ajakirjanduses.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri uurimisprojekt PRG1504 „Ohustatud liikide tähendused kultuuris: ökoloogia, semiootiline modelleerimine ja retseptioon“ ja projekt UTK 2026/1-2/1.2, „Friedebert Tuglase kogud tänapäeva kirjandusteaduse kontekstis“.

Allikad

- Alaimo, Stacy. 2010. *Bodily Natures: Science, Environment and the Material Self*. Bloomington: Indiana University Press.
- . 2018. „Trans-Corporeality.“ – *Posthuman Glossary*, toimetanud Rosi Braidotti ja Maria Hlavajova, 435–438. London; Oxford; New York; New Delhi; Sidney: Bloomsbury.
- . 2025. *The Abyss Stares Back: Encounters with Deep Sea Life*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Annus, Epp. 2025. *Environment and Society in Soviet Estonia, 1960–1990. An Intimate Cultural History*. Elements in Soviet and Post-Soviet History. Cambridge: Cambridge University Press.
- Attenborough, David ja Colin Butfield. 2025. *Ocean: Earth's Last Wilderness*. London: John Murray.
- Chen, Cecilia, Janine MacLeod ja Astrida Neimanis. 2013. „Introduction: Toward a Hydrological Turn?“ – *Thinking with Water*, toimetanud Cecilia Chen, Janine MacLeod ja Astrida Neimanis, 3–22. Montreal: McGill-Queen's University Press. <https://doi.org/10.1515/9780773589339-004>.
- Cohen, Margaret. 2010. *The Novel and the Sea*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Dobrin, Sidney I. 2021. *Blue Ecocriticism and the Oceanic Imperative*. London; New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429456466>.
- . 2026. „Blue Humanities.“ – *Encyclopedia of the Anthropocene*. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-51703-7_106-1.
- Gillis, John R. 2013. „The Blue Humanities. In Studying the Sea, We are Returning to Our Beginnings.“ – *Humanities* 34 (3). <https://www.neh.gov/humanities/2013/mayjune/feature/the-blue-humanities>.
- Hodges, Lauren. 2022. „Depth Perception: Art and Science Meet in Deep Sea Conservation.“ – *University of Oregon, Office of the Vice President for Research and Innovation*, 9. november. <https://research.uoregon.edu/news/depth-perception-art-and-science-meet-deep-sea-conservation>.
- Leopold, Aldo. (1949) 2008. „Maa eetika.“ Tõlkinud Riste Keskaia ja Indrek Reiland. – *Keskonnaeetika võtmetekste*, toimetanud Aire Vaher, Riste Keskaia ja Külli Keerus, 17–35. Tartu: Tartu Ülikooli Eetikakeskus, Jakob von Uexküll Keskus.
- Mentz, Steven. 2009. „Toward a Blue Cultural Studies: The Sea, Maritime Culture, and Early Modern English Literature.“ – *Literature Compass* 6 (5): 997–1013. <https://doi.org/10.1111/j.1741-4113.2009.00655.x>.
- Mentz, Steve. 2023. *An Introduction to the Blue Humanities*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003166665>.
- NASA. 2024. *Ocean Worlds / Follow the Water*. <https://assets.science.nasa.gov/content/dam/science/cds/creative/explorer-series/nasa-ocean-worlds-poster-10x10.pdf>. Vaadatud: 5. juuni 2026.
- Neimanis, Astrida. 2012. „Hydrofeminism: Or, On Becoming a Body of Water.“ – *Undutiful Daughters: New Directions in Feminist Thought and Practice*, toimetanud Henriette Gunkel, Chrysanthi Nigianni ja Fanny Söderbäck, 85–99. New York: Palgrave Macmillan.
- . 2017. *Bodies of Water: Posthuman Feminist Phenomenology*. New York: Bloomsbury Academic.
- . 2019. „The Weather Underwater: Blackness, White Feminism, and the Breathless Sea.“ – *Australian Feminist Studies* 34 (102): 490–508. <https://doi.org/10.1080/08164649.2019.1697178>.

Oppermann, Serpil. 2023. *Blue Humanities. Storied Waterscapes in the Anthropocene*. CCambridge; New York; Melbourne; New Dehli; Singapore: Cambridge UP.

Soovik, Ene-Reet. 2025. „Keskonnateemad ei pea alati tõsised olema.“ – *Müürileht*, nr 155, 10. oktoober.

Soovik, Ene-Reet ja Kadri Tüür. 2022. „Timothy Mortonist, romantismist ja keskkondlusest.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 211–222. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22115>.

Talivee, Elle-Mari ja Taavi Talivee. 2025. „Merineitsi häirekell.“ – *Müürileht*, nr 151, 12. mai.

Teets, Jennifer ja Stacy Alaimo. 2022. „Deep Cuts, Chemicals, and Climate: An Interview with Stacy Alaimo on Transcorporeality.“ – *As a Journal*, nr 4. <https://asajournal.lt/articles/deep-cuts-chemicals-and-climate-an-interview-with-stacy-alaimo-on-transcorporeality/>.

Vaadatud: 5. juuni 2026.

Tuglas, Friedebert. 1967. *Meri*. Tallinn: Eesti Raamat.

———. 1988. *Kogutud teosed* 3. Tallinn: Eesti Raamat.

Tüür, Kadri. 2016. „Raamat ja meri. Eesti merekirjandus ja naised.“ – *ERR. Vikerraadio*. https://vikerraadio.err.ee/arhiiv/raamat_meri. Vaadatud: 4. jaanuar 2026.

———. 2024. „Trawling for Atlantic Herring in Estonian Literature.“ – *Baltic Human-Animal Histories. Relations, Trading, and Representations*. Studies in Literature, Culture, and the Environment / Studien zu Literatur, Kultur und Umwelt, nr 12, toimetanud Linda Kaljundi, Anu Mänd, Ulrike Plath ja Kadri Tüür, 217–249. Berliin: Peter Lang.

Tüür, Kadri ja Susanna Kuusik. 2014. „Naine laevas, laev põhjas: identiteedi konstrueerimine eesti merekirjanduses.“ – *Vikerkaar* 29 (4–5): 75–90.

Ene-Reet Soovik – MA, töötab Tartu Ülikooli semiootika osakonnas ajakirja Sign Systems Studies toimetajana; peamised uurimisvaldkonnad kuuluvad ökokriitika, geokriitika ja kirjanduslike linnauuringute valda.

E-post: ene-reet.soovik[at]ut.ee

Elle-Mari Talivee – PhD, on pikalt töötanud vanemteadurina Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse (nüüd Underi ja Tuglase Kirjandusinstituut) muuseumis, samuti kirjandusnõustajana Eesti Kirjanduse Teabekeskuses. Uurimisteemadena köidavad teda kirjanduslikud linnauuringud, sini- ja üldse keskkonnahumanitaaria ning keskkonnateadlikkuse kujundamise võimalused kirjanduses.

E-post: elle.mari.talivee[at]gmail.com

'Even in Childhood I Longed for the Limitless Sea'. On the Arrival of Blue Humanities in this Country

Ene-Reet Soovik, Elle-Mari Talivee

Keywords: blue humanities, Estonian literature, Friedebert Tuglas, academic conferences, climate crisis

The emphasis laid by blue humanities on the role of water on Planet Earth can be set side by side with cutting-edge space science: NASA's research activities tackle water's role in the history of the solar system and underscore the importance of liquid water in determining the 'habitable zone' capable of sustaining life on faraway exoplanets. The function of water in connecting each of us to the outer reaches of space is emphasised on NASA's informative poster that highlights the story of water as a powerful linking narrative that connects us with processes that shape the universe. Water's sustaining and connecting function is even more intensely felt on our home planet, particularly in face of the looming climate crisis. Throughout history, human cultures have been engaging with water, which has resulted in countless significant water narratives that have been afforded careful study. Yet transdisciplinary academic treatment of water as a global environmental phenomenon of vital importance is still relatively recent, and this is the first publication in Estonia appearing under the label of 'blue humanities'.

Based on the work of blue humanities scholars Steve Mentz and Sidney Dobrin, as well as historian John Gillin, the introduction to this special issue first sketches a concise survey of the sea's position in Western literature and humans' attitudes to it throughout the ages up to the 'hydrological turn' in the early years of the 21st century. The discussion also evokes Serpil Oppermann's Stacy-Alaimo-inspired new materialist take on the field of blue humanities and Astrida Neimanis' hydrofeminist scholarship as helpful frameworks in addressing the immense wealth of watery topics facing us today.

The article proceeds to observe the gradual advent of explicitly blue-humanities-branded events on the Estonian academic scene. In retrospect, it seems the moment of crystallisation was a conference on hydro-poetics and Eastern European arts at the Humboldt University of Berlin in the autumn of 2023 that the editors of this special issue attended. Thereafter, the Estonian notion of 'sini(ne) humanitaaria' was tentatively launched in the title of a panel proposal for the First Estonian Annual Conference of Humanities held in 2024. The panel eventually comprised six thematic papers with specific topics ranging from the study of literature to human geography. In 2025, two intensive focused seminars followed. One of these took place at the Under and Tuglas Museum in Tallinn-Nõmme and its motto derived from the prose poem 'The Sea' by the classic Estonian writer Friedebert Tuglas (the work's iconic opening line also serves as the title for the present introduction). The other, held at the Estonian Children's Literature Centre tackled watery environments and their inhabitants in works of literature and art meant for children.

The present special issue has gained contributions from all these events. Its inaugural article is by the literary scholar Julia Kuznetski, a notable representative of the blue humanities approach even before its 'institutionalisation' in Estonia. Linking the blue framework with memory studies, she proposes the notion of the sea as 'a liquid archive'. A glimpse into the conceptualisation of water from the

perspective of the history of ideas is offered in Kaarina Rein's article on the treatment of water as one of the four elements in a 17th-century oration and its intellectual context. Contributions by literary scholars Ene-Reet Soovik and Elle-Mari Talivee discuss the Emajõgi River and the intersection of the riverine with the urban in the city of Tartu, observing the evolution of the student communities' river relationships in academic novels and discussing the specificities of an artistic working-class girl's childhood and young adult years in a riverside slum in Leida Kibuvits' novel *Armoured Girl*. In a third literature paper Jaanika Palm charts the representations of the sea in Estonian children's fiction.

Thereafter, a couple of articles are concerned with conceptualising not fictional but lived water experiences. Folklorist Katre Kikas analyses contemplations of water in a South Estonian miller's life writing records, while philosopher Ave Mets observes the possibilities of interpreting specifics of river navigation, using concepts from Don Ihde's philosophy of technology. The special issue concludes with two contributions linked with water as a space of the fantastic. Semiotician Ott Heinapuu reviews the comprehensive volume on water spirits in Estonian folklore, compiled by Mare Kõiva and published in the series *Monumenta Estoniae Antiquae*. An essay by visual artist Liina Siib places reminiscences of the Soviet science fiction film *Amphibian Man* (1962) against her own creative practice and the war being waged in Ukraine. Yet the sci-fi quality of the (still uninvestigated) underwater world once again creates parallels with outer space as both realms keep stimulating human imagination and thirst for knowledge.

Ene-Reet Soovik – MA, editor of the journal *Sign Systems Studies* published by the Department of Semiotics, University of Tartu. Her main fields of interest include ecocriticism, geocriticism and literary urban studies.

E-mail: ene-reet.soovik[at]ut.ee

Elle-Mari Talivee (PhD) has been a long-time senior researcher at Under and Tuglas Literature Centre (now Under and Tuglas Literature Institute); she is also active as literary adviser at the Estonian Literature Centre. In her research, she is interested in literary urban studies, blue humanities and environmental humanities in a broader sense and literature's possibilities of influencing environmental awareness.

E-mail: elle.mari.talivee[at]gmail.com

Intiimne ja võõras. Vesi ja selle kultuuriline kuvand

Julia Kuznetski

Teesid: Artikkel käsitleb vett ainelise ja kujutlusliku elemendina, mis ühendab inim- ja enam-kui-inim-maailma. Vesi, olles planeedi ja meie kehade algaine, loob materiaalse ja afektiivse seose maailmaga, ületades inimliku mõõtkava ning seda tuleks käsitleda mitte passiivse ressursina kusagil „ära“, vaid aktiivse mäluagendi ja vedela mäluarhiivina, mis talletab ja vahendab lugusid eri skaaladel. Selline „veega koos mõtlemine“ aitab mõtestada meie põimumist teiste kehade ja ökosüsteemidega ning avab uusi võimalusi vee kujutamiseks kirjanduses ja kultuuris.

Võtmesõnad: ökokriitika, sinihumanitaaria, sinipoetika, transkorporeaalsus, mälu-uuringud

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27257>

*Panta rhei.
(Kõik voolab.)
Herakleitos*

Vihmatilk, mis imbub praegu Tallinna vanalinnas munakivide vahele, võis kord olla osa Islandi liustikust või udupilvest Sahara kõrbe kohal. Vesi, elu alusaine, esineb mitmes faasis, vedeliku või auru, piisa või tahke jääna, ja muudab pidevalt oma agregaatolekut. Muundudes ja liikudes hoovustena üle planeedi, ei tunne ta rahvuspiire ega aja-jooni, vaid toimib korraga mitmes mõõtkavas, ületades inimese eluiga ja seega meile hoomatavaid ajajärke. Just tänu veele – mõeldes „veega koos“, nagu sinihumanitaarid tänapäeval kutsuvad üles tegema – on võimalik aduda, et inimese perspektiiv ning aja- ja kohataju on vaid üks võimalikest raamistikest. Meie arusaam hetkeolukorrast on justkui stoppkaader suures liikuvus, voolavas, põimivas mõõtkavas. Just sellest räägib lumest tehtud kratt Andrus Kivirähki romaanis „Rehepapp“ (2000); ta on sündmushetkel küll lumi, ent elab igavesti ja on näinud paljutki just tänu oma vesisele olemusele: „Olen voolanud jõena keset iidseid linnu, olen sulisenud purskkaevuna imeilusate losside aedades, olen lennanud auruna üle merede, sadanud vihmana alla ning kandnud tohutuid laevu. Praegu olen ma lumi [. . .]“ (Kivirähk 2020, 143–144). Kõnealusel hetkel seisab lumemees kindlalt paigal, ent ta ei jää sinna kauaks. See, et lumemees on „rännanud kõikjal“ ning ütleb, et „rahvad, kelle keskel ma omal ajal jõena voolasin, on juba kadunud“ (samas, 150), võib tunduda muinasjutu või naljana. Tegelikult aga väljendab ta mitmeid sinihumanitaaria seisukohti: vesi on ambivalentne, pidevalt muutuv, olles samas igipüsiv planeedi põhianena; vee kaudu põimume eri paikade, epohhide ja inimestega, aga ka enam-kui-inimestega; veel on agentsust, ta on

omaette tegelane ja teema; vesi mäletab, talletab jälgi, tunnistab ja jutustab lugusid, toimides omaette arhiivina, mille kohta pakun välja nimetuse „vedel arhiiv“. Vete lugudes segunevad vesi ja inimlikud ideed; vee aeg, inimelu ja planetaarne perspektiiv ristuvad ja toimivad samaaegselt. Vee kaudu põimuvad meie kehad teiste kehade ja ökosüsteemidega.

Sinihumanitaaria erinumbri avaartikli autorina on mul mitu eesmärki, mis määravad ka artikli struktuuri. Esiteks tahan anda ülevaate sinihumanitaaria valdkonnast üldisemalt, sest selle jõudsalt areneva keskkonnahumanitaaria haru põhjalikumalt käsitlust pole eesti keeles seni ilmunud. Et erinumbri artiklite distsiplinaarne fookus varieerub, on paslik üle käia valdkonna põhimõisted ja nende arenemise loogika üldisemalt, eeldades, et ülevaade aitab mõista vee osatähtsust ja selle käsitlemise võimalusi humanitaarias laiemalt – filosoofiast ajaloo ja inimgeograafiani. Tutvustan selliseid mõisteid nagu transkorporeaalsus (*transcorporeality*), ära (*away*), mõõtkava (*scale*), veidrad võõrad (*strange strangers*), põimik (*mesh*), vesi kui ühisvara (*hydrocommons*), aeglane vägivald (*slow violence*) ja sinipoeetika (*blue poetics*). Kuna mu enda distsiplinaarne taust on kirjandus- ja kultuuriteadus, tahan tutvustada spetsiifilisemalt sinipoeetikat, keskendudes vee kujutamisele kultuuris ja küsimusele, kuidas kujutada vett, jäädes inimeseks, kuid vältides inimkesksust. Selle ilmestamiseks toon näiteid nii teiste sinikriitikute töödest kui ka oma tõlgendustest (arvestades, et valdkond on alguse saanud ingliskeelses kontekstis, pärinevad näited valdavalt võõrkeelsest kirjandusest). Pakun ka oma visiooni valdkonna arengust, tuues kokku keskkonnahumanitaaria ja mälu-uuringud, ning käsitlen vett mnemoonilise agendi ja vedela arhiivina. Võttes kokku eelpool mainitu, illustreerin sinipoeetika meetodi rakendamist, analüüsid vett kui mämlust subjekti valitud kirjandustekstide lähilugemise abil. Teen seda kahe teose näitel: nendeks on Rivers Solomoni afrofuturistlik lühiromaan „The Deep“ („Sügavik“) ning Kristiina Ehini luuletus „Pärast tormi“ – tekstid, milles tuleb hästi esile vee materiaalsus, haavatavus ja mämluline agentsus.

Sinihumanitaaria: vee tähtsuse esiletoomine ja ümbermõtestamine

Vesi on kahtlemata üks kõige igapäevasematest nähtustest, ent just seetõttu muutub ta tihti nähtamatuks – märkame teda eeskätt siis, kui ta on saastunud, ohtlik või otsas. Ilma veeta on elu võimatu ette kujutada – miljoneid aastaid tagasi roomasid meie eellased veest maismaale ja me koosneme siiani sellest algainest, täiskasvanud inimese keha sisaldab vett keskmiselt lausa 60%. See alusaine seob meid kogu elu ja elusloodusega – loomade, taimede ja teiste inimestega. Sinihumanitaaria vaatevinklist on vee tähendused korruga ökoloogilised, sotsiaalsed ja diskursiivsed.

Sinihumanitaaria on keskkonnahumanitaaria haru, mis keskendub kõigele, mis on seotud veega, rõhutades erinevust senisest „maakesksest“ fookusest keskkonna-

humanitaarias ja ökokriitikas. Et mõista fookuse nihutamise vajadust, on oluline tutvuda vee käsitlemisega uusmaterialismis, sest just sellest valdkonnast on saanud alguse keskkonna ja selle elementide ümbermõtestamine, mis võimaldab tähele panna vee ainelisust ja teovõimelisust, aga ka vastuolulisust ning äärmist haavatavust.

Üks tänapäeva ökokriitika olulisi termineid, mis on suurel määral mõjutanud ka minu enda tööd, on Stacy Alaimo poolt välja pakutud *transkorporealsus* ehk *kehadevahelisus*. Termin tähistab vastastikust sõltuvust poorse ja haavatava keha ning teiste, nii inimlike kui ka mitteinimlike kehade vahel ning ainete, elementide ja tekstuuride vahel, mis on kaasatud kehade moodustumise protsessi (*the process of bodily becoming*, Alaimo 2010). Jätkates Alaimo arusaamaga, et meie keha ei ole suletud süsteem, vaid on poorne, läbilaskev ning mõjutatav väliskeskkonna poolt, mida ta ka ise mõjutab, näeme, kuidas see vahekord toimib just vee kaudu: inimtegevuse jäägid, kasvõi näiteks värvained ja mikroosakesed pesupesemisel, erituvad vette. Vesi voolab torustiku kaudu küll „ära“, kuid tegelikult jõuab hiljem ringiga meile tagasi, tekitades vette jõudnud kemikaalide ja mürkainete tõttu allergilisi reaktsioone või ka pikaajalisi tervisemuresid.

Alaimo uusmaterialistlik käsitlus on mõjutatud fenomenoloog Astrida Neimanist, kes käsitles raamatus „Bodies of Water“ („Veekehad“, 2017) vee ja keha vastastikust seotust ning pakkus välja vee kui ühisvara mõiste: see on jagatud intersubjektiivne ruum, kus vesi ühendab kehi, ajalugusid ja geograafiaid ning loob nendevahelisi materiaalseid ja ajalisi seoseid (Neimanis 2017). Neimanis vaidlustab uusaja hegemoonilist ettekujutust veest kui millestki „kusagil väljas“ (*out there*; samas, 21) või keskkonnafilosoof Timothy Mortoni sõnul „ära“ olevast. Mõlemad tähelepanekud on minu arvates sinihumanitaarias mitmete mõttekäikude arendamisel olnud väga olulised, sest viitavad meie ökoloogilisele positsioonile maailmas üldisemalt. Morton (2015, 278) väidab tabavalt, et „ära“ eksisteerib vaid meie teadvuses. Planeedil Maa sellist kohta nagu „ära“ pole, sest kõik, mis on ära visatud, minema uhutud või kraanikausist alla lastud, on kadunud vaid meie teadvusest või mälust, kuid mitte mingil juhul materiaalsest maailmast, kus iga aineiline substants või ese jätkab eksisteerimist ja mõju avaldamist. Ka Neimanis rõhutab, et vett ei saa määratluslikult tajuda kui midagi „kusagil väljas“, sest see on „siinsamas“, meie sees. Lisaks sellele, et me koosneme valdavas osas veest, on ka meie reaktsioonid teistele olevustele ja nähtustele ning isegi meie emotsioonid ennekõike „vesised“, s.t seotud mitmesuguste vedelikega, mida me ise ei kontrolli: maitsva toidu peale jookseb meil vett suu, viiruse tõttu tilgub nina, kurbusest teevad seda silmad, närviõõs eritub higi jne. Me eritame üksteisega suheldes kõiksuguseid vedelikke, aevastame ja köhime ning vahetame õhu kaudu aerosoolis olevaid viiruseid. Ka toitumisse (nt allaneelamisel ja seedimisel) on kaasatud vesi. Neimanise sõnul

oleme niisiis kehastunud vesi – mitte autonoomsed, eraldiseisvad invidiidid, vaid „kehad, mis kõik on haaratud üksteise hoovustesse“ (Neimanis 2017, 38).¹

Siit joonistuvad välja sinihumanitaarile olulised arusaamad ja senise teadvuse-kehalisuse hierarhia õõnestamise põhjused. Kuigi arvame *homo sapiens*'ina, et elame teadvustatult, reedavad alateadvus ja bioloogia meid just vee kaudu. Näiteks valedetektor, mille töö põhineb meie keha kontrollimatutel reaktsioonidel, ilmestab põneval moel, kuidas olemegi eelkõige vesi. Valetades hakkab inimene higistama, teisisõnu eritama vett, ning aparaat, mis mõõdab naha elektrijuhtivust, annab sellest märku.² Niisiis on vee olulisus ja agentsus vaieldamatud, ent samas on vesi oma eri olekutes äärmiselt haavatav. Mõtelgem näiteks liustike sulamisele: külma mäeõhku sisse hingates ei tunne me, et sama atmosfäär, mis meie kopsudesse siseneb, ümbritseb ka aeglaselt taanduvat jäämassiivi. Meie hingamine ja liustiku sulamine on omavahel põimunud protsessid: üks on inimese elususe märk, teine aga planeedi haavatavuse sümptom. Mõlemad on seotud kliimamuutuse mõjuga – meie tunneme seda kuumalainete, tormide ja veepuudusena, mis avaldab mõju meie hingamisele, nahale ja vereringele. Samal ajal tõmbub liustik tasahilju kokku, kaotades igaveseks oma jääna talletatud kihid. Seda tundsin eriti teravalt, kui küllastasin hiljuti Prantsuse Alpides Chamonix's liustikku nimega *Mer du glace* ehk Jäämeri, millest on kunagi kirjutanud tuntud romantik Mary Shelley: 1818. aastal – ajal, mil liustik oli veel võimas jäämass – ilmunud bestselleris kohtas tema Frankenstein sel „merel“ enda loodud koletist. 2024. aasta suveks oli „merest“ alles jäänud haletsusväärne tolmune küngas, kuhu oli kaevatud koobas, millesse sisenemisel voolas vesi otse mu krae vahele. Sel hetkel tundsin kliimamuutust sõna otseses mõttes omal nahal. Sulamist kutsus esile ka mu enda hingamine. Sel hetkel oli selge, et tegemist ei ole vaid kauge loodusprotsessiga, vaid ahelaga, mis ühendab meie kehi vee eri olekutega lausa planetaarses mõõtnes. Mõeldes veest kui ühisvarast, näeme, et meil on ka kaugete paikadega ühine, jagatud ja vastastikune haavatavus, aga ka vastutus nende eest.

Siin on abiks Alaimo kehadevaheliste kaartide mõiste (*transcorporeal maps*), mille ta pakub välja oma uusimas raamatus „The Abyss Stares Back“ („Sügavik vaatab vastu“, 2025). Kehadevahelised kaardid on pikad ahelad, mis algavad inimtegevusest maailma ühes otsas ning kutsuvad esile vägivaldseid tagajärgi kusagil kaugel. Tihtilugu tehakse liiga just merele, ookeanile või liustikele. Alaimo väidab, et isegi kui üritame elada jätkusuutlikult (näiteks loobudes tööstuslikult püütud mereandide tarbimisest või kruisireisidest), jääme siiski lõksu „pikkadesse kehadevahelistesse süüvõrgustikesse“;

1 Tsitaadid on tõlkinud artikli autor, kui pole osutatud teisiti.

2 Tänapäeval peetakse valedetektorit kasutamist inimõiguste rikkumiseks. Selle näite eesmärgiks ei ole eetikaküsimuste arutamine, vaid vee kui bioloogilise aine vastandamine senisele teadvuse domineerimise paradigmat.

sest „keskkonna kehadevaheliste subjektidena [. . .] oleme põimitud riskide ja vastutuse võrgustikesse“ (Alaimo 2025, 18, 27). Seda on aga raske hoomata, sest meie kultuurilised narratiivid on kujunenud välja teisiti.

Nimelt tuleb taas mängu teadvuse/materiaalsuse hierarhia, mis ulatub tagasi valgustusajastusse, dualismide epohhi, mil mõistus ja selle kandja – (valge) inimene – seati kehast ja loodusest ülemale. Materiaalne maailm allutati inimese tahtele ning vastandati igavesele vaimule (kurikuulus kartesiaanlik mudel). Kehast sai teisejärguline, ühekordne objekt, igavese vaimu vastand. Sama protsessi käigus, nagu on osutanud geograaf Jamie Linton (2010, 14), sai ka veest „abstraktne, isomorfne, mõõdetav kogus“, mida kontrollivad ideed, institutsioonid ja inimtekkelised mehhanismid, sh narratiivid ja hegemoonilised diskursused (vt Neimanis 2017, 20). Neimanis toob välja, et vesi abstraktse nähtusena, oma sotsiaalsest ja keskkondlikust kontekstist lahti seotuna on suhteliselt uus mõiste: selle keemiline valem H_2O pärineb 18. sajandist (samal, 19).

Ei saa aga öelda, et valgustusfilosoofia mõju oleks praeguseks lõplikult haihtunud. Kui mõelda sellest mudelist välja arenenud narratiividele, siis üks neist ongi arusaam, et vesi on midagi „seal kaugel“, meist „väljaspool“, inimese poolt mõõdetav ja tema loogikale alluv. Või ka hoopis kontrollimatu ja ohtlik jõud, mida peab taltsutama, seades sellele piire. Parima näite säärasesest piiride seadmise tungist pakub meri, sest merele mõeldes kujutame seda enamasti ette ranniku või laeva vaatepunktist. Ilukirjanduses esinevad vesi ja meri tihti motiivi või teemana, milles nende representatsioonid on seotud konstrueeritud erinevuse kaudu: meri on võõras, „teine“, sest on voolav, liminaalne, selle piirid pole selged. Meri on vedel, ei oma selget kuju, pole tervikuna silmaga nähtav ega mõõdetav – seega on keeruline hoida seda inimese kontrolli all. Ometigi üritab inimene suruda veele peale omaloodud raamistikku: saame veest aru, kui ta on mõne anuma sees, kas klaasis või basseinis; püüame seda taltsutada, ehitades tamme, kanaleid ja piirdeid. Siiski ei suuda me vastu seista vee teekonnale. See lõhub aeg-ajalt ikka tamme, tekitab üleujutusi või vormub tsunamiks.

Teine probleem on vee ambivalentsus, sest kuigi me vajame eluks vett ja oleme ise vesi, ei suuda me vees elada, selles elemendis ellu jääda. See on osutunud ületamatuks paradoksiks, mis on omakorda loonud terve narratiivikorpuse. Evolutsioonibioloog Carl Zimmer on seda paradoksi põhjalikult kirjeldanud raamatus „At the Water’s Edge“ („Veepiiril“, 1998), võrreldes omavahel inimest, delfiini ja kala. Kuna mitmed sinihumaniitarid, sh Neimanis, toetuvad suurel määral Zimmeri ideedele ja see ideestik aitab seletada eelarvamuste ja õhu-vee vastandusele üles ehitatud narratiivide teket, millel on jätkuv mõju nii kultuuris kui ka igapäevaelus, tutvustan seda siin lühidalt. Nimelt nendib Zimmer, et oma bioloogia tõttu elab inimene delfiini ja kalaga võrreldes justkui hoopis teises „riigis“, mida eraldab „saatuslik“ piir vee ja õhu vahel, ent nimetatud

kolmik ei ole üksteisele täiesti võõras: inimese kopsud sarnanevad delfiini omadega, mõlemal on suur kurruline ajukoor, kehadel umbes sama temperatuur ning me mõlemad oleme imetajad (Zimmer 1998, 4). Delfiini uimedki on Zimmeri sõnul hoopis peidetud käed – kui eemaldada rasv ja kõhred, ilmuvad nähtavale sõrmed, randmed, küünarnukk ja õlg (samas). Kalast sugulastega jagame mõlemad samuti põhitunnuseid: meid ühendab kolju ja lülisamba, lihaste ja silmade olemasolu, hapnikuvajadus ja süsivesikute kasutamine energiaallikana. Meie keha reedab oma vesist päritolu detailsemalgi vaatlusel: näiteks inimloote südame aordi hargnemine meenutab kalade lõpuste veresoonte paigutust (samas, 4–5). Zimmer tuletab meelde, et seitsmenädalane inimembrüo sarnaneb oma punnkõhu ja küüru tõttu pigem väikese kala kui tulevase maismaaloomaga (samas, 4).

See „perekondlik taaskohtumine“, nagu Zimmer seda nimetab, tuletab meelde, et ligikaudu 380–360 miljonit aastat tagasi olid just kalad need, kes kaotasid lõpused, kasvasid endale jalad ja asusid ümber maismaale, pannes aluse tetrapoodide ehk neljajalgsete ajaloolle (samas, 5). Hiljem, umbes 50 miljonit aastat tagasi, naasid nende järeltulijad, hundilaadsed imetajad, vette ning arenesid delfiinideks ja vaaladeks (samas, 6). Nii on elu korduvalt ületanud esmapilgul ületamatuid piire: veest maismaale, maismaalt tagasi vette, mõni liik koguni õhku (samas, 6). Bioloogi sõnul on vesi ja õhk aga stiihiatena niivõrd erinevad, et samahästi võiks võrrelda elu eri planeetidel – või vähemalt on narratiivsed praktikad seda pikalt nõnda kujutanud. Zimmer meenutab Aristotelese liikide eristamise meetodit: tema eristused põhinesid eelkõige sellel, kas loomad elavad maismaal või meres. Loomad, keda polnud kuhugi paigutada (näiteks kahepaikseid, kes hingasid õhku, kuid elasid vees), olid Aristotelese hinnangul „moonutatud“ (samas, 6).

Selles võib ära tunda dualistliku mõtlemisviisi alguse, binaarsete opositsioonide väljakujunemise, mida ökokriitikud seostavad just Aristotelesega: kas vesi või õhk, vesi või maismaa. Siinse arutelu valguses rõhutan, et nn saatuslik piir ei osutu pelgalt bioloogiliseks, vaid eelkõige diskursiivseks: kuigi oleme enamjaolt vesi, seostame end pigem õhuga. Kõigile on tuttav nn 1,5 °C katastroof ehk atmosfääri pöördumatu soojenemine, mis toob kaasa kuumalaineid, põudasid ja maastikupõlenguid.³ Keskendutakse just õhu soojenemisele, unustades vee osatähtsuse. Arutelud keerlevad ikka kuiva maa või ranniku ümber, kuigi maailmameri absorbeerib üle 90% inimtekkelisest kuumusest (Lie jt 2023) ja just mere soojenemisel on kõige ulatuslikum mõju maailma kliimale. Kahjuks on meil seda keeruline aduda just saatusliku piiri tõttu kahe elemendi vahel ning selle ümber kujundatud narratiivide tõttu, mille järgi me elame.

---

3 See kriitiline piir oli ületatud juba 2024. aastal (Copernicus 2024).

Niisiis saab veest Timothy Mortoni määratluse järgi „veider võõras“ – keegi või miski, kes on meile intiimselt tuttav (nagu elukaaslane või lemmikloom), ent kellest me tegelikult ei tea peaaegu mitte midagi. Me ei saagi teda kunagi täielikult teada või tunnetada, sest teadmine tähendab lahterdamist, kastidesse paigutamist. Mortoni sõnul vaataksime sel juhul vaid kasti, mitte aga „veidrat võõrast“ ennast. Intiimsus on siin kõige võõristavam (*uncanny*), sest tähendab ühtaegu lähedust ja distantsti: „Nad võivad elada koos meiega just praegu. Nad võivad tegelikult olla meie endi seas – või olla koguni me ise. Just see teebki nad nii kummaliseks. Me ei saa seda kunagi kindlalt teada“ (Morton 2010, 41). Me ei saa isegi kindlalt öelda, kas „veider võõras“ on m i s või k e s (samas, 46), eriti kui mõtleme omaenda „vesise alguse“ peale, kui Neimanise sõnu kasutada.

Meie enda keha ülalmainitud lugu kinnitab, et vesi on ühtaegu intiimne ja võõras, keegi ja miski, mis põimib meid teiste eluvormide võrgustikku, mille kohta Morton ütleb *mesh*.⁴ *Mesh* on põimik või koestik, mida keskkonnafilosoof seletab kui „kõigi elusate ja mitte-elusate olendite ja asjade vastastikust läbipõimumist“, kusjuures Morton peab oluliseks täheledada, et „[k]una kõik on omavahel seotud, ei ole olemas kindlat tausta ega seega ka kindlat esiplaani“ (samas, 28). Vesi on *mesh*'i kui põimiku hea näide: tal puudub kindel kuju, ta on korruga tagaplaan ja esiplaan, või täpsemalt – need kaks ei ole omavahel eristatavad. Just selline liminaalsus muudab vee ühtaegu intiimseks ja võõraks. Samale ambivalentsusele viitab ka Morton: „Seotus eeldab eraldatust ja erinevust. Poleks mingit põimikut ilma veidrate võõrasteta“ (samas, 47). Fenomenoloogilisest vaatenurgast võib esile kerkida vaatenurga küsimus: kelle vaatenurgast elatakse ja kirjutatakse? Põimiku, aga ka vee kui ühisvara termineid kasutades ei saagi olla kesket perspektiivi, sest see eeldaks kindlat raamistamist ja seega kontrolli. Räägin sellest pikemalt artikli sinipoeetikale pühendatud osas, tuues sisse mitmehäälsuse kui strateegia, mis vastandub üheleainsale perspektiivile.

Kuivõrd sinihumanitaaria üritab luua lähedust „veidra võõraga“, satub see vastuollu inimliku teadmisjanuga, pideva teleoloogilise vajadusega tunda ja selle kaudu omada, mis on toonud kaasa paljud probleemid, millega praegu silmitsi seisame. Sinihumanitaarist kirjandusteadlane Sidney Dobrin nendib, et inimene on näinud ookeanist vaid viit protsenti ja tema teadmised sellest on proportsionaalselt vastavad; nii suur osa senitundmatut kutsub esile ühtaegu nii aukartust kui ka tungi avastada ja omada (Dobrin 2021, 88). Tema sõnul on teadmisihast saanud „inimülbe (*anthro-hubristic*) ja justkui kohustuslik v a j a d u s teada“ – enesekeskne „imperatiiv“, mis õigus-

4 Morton rõhutab, et see ei ole võrk ega võrgustik, kuna viimased seostuvad pigem interneti- ja digimaailmaga (Morton 2010, 18), mis teda kui uusmaterialisti tagasi hoiab. Ene-Reet Soovik ja Kadri Tüür pooldavad termini ühese tõlkevasteta jätmist, sest see on korruga pusa, takk, niidistik ja palju muudki, mis vastab omakorda nähtuse olemusele, kus tähendused samuti põimuvad (Soovik ja Tüür 2022, 212).

tab järjest uusi süvamere vallutusretki teadmiste otsingu egiidi all (samas). Kuid seliste avastamistegevuste taga ei peitu sageli mitte ainult teaduslik uudishimu, vaid ka koloniaalse ja majandusliku ärakasutamise loogika.

Alaimo rõhutab samuti, et süvamere uurimise „avastusromantika“ viib selle paratamatu hävitamiseni (Alaimo 2025, 1–2). Nõnda jätkub ookeanis ökokolonialismi muster, kus „tundmatu“ äratav teadmishimu, kutsudes esile nii majanduslikku huvi kui ka keskkondlikku vägivalda. Dobrin (2021, 89) selgitab, et nii teadmised kui ka representatsioonid on alati mõõtkava küsimus. Nii merd kui ka ookeani nähakse ja kujutatakse sageli abstraktse ja piiritu massina, taandades need vaid ühele omadusele – suurusele. Ookean ongi nendes representatsioonides „ookeaniline“: ülev ja haaramatu, mis muudab selle aga lamedaks ja anonüümseks (samas). Selle tegelikkus hõlmab eri mõõtkavu – mikroobset ja geneetilist, keemilist ja termodünaamilist, lokaalseid rannikäärseid protsesse ning globaalseid kliimamustreid (samas). Seni levinud „rohemõtlemine“, kuigi progressiivne, piirab siiski seda, kuidas ookeani, aga ka muid veekogusid sel skaalal kujutatakse ja mõtestatakse. Dobrini arvates toimub see „maapõhise“ loogika ja sellega seotud traditsiooni tõttu (samas, 90), mille juurutamisel on olnud suur roll kultuuril, kirjandusel, kujutatavatel kunstidel ja meedial ning mida tänapäeva sinihumanitaarid kutsuvad üles ümber mõtestama. Järgnevalt võtan kokku selle traditsiooni analüüsi ja kriitika just vee kujutamise vaatenurgast, olles veendunud, et liikumaks edasi uue veepoeetika poole ja pakkumaks välja vete lugude ja veemälu kontseptsioone, peab olema selge ülevaade sellest, millega me neid alternatiivseid kujutusviise võrdleme.

On aga oluline täheldada, et sinihumanitaarid ei kutsu üles rohemõtlemisest loobuma: sinine kultuurinihe peab toimuma rohemõtlemise kõrval, täiendades keskkonnahumanitaaria seniseid saavutusi, mitte neid tühistades. Kui mõelda sinihumanitaaria paiknemisele teiste keskkonnahumanitaaria suundade seas, siis see ei asenda neid, vaid ristub paljude valdkondadega. Sel on palju ühist postkoloniaalsusega, paljuliiigilisusega, feministlike, kväär- ja teiste harudega, millega see – kui meenutada varem mainitud *mesh*'i mõistet – pigem põimub.

Vee kujutamise traditsioon ja uued vete lood

Kirjanduse sünnist saadik on vett sageli ka kujutatud – kujundina mõelgem kasvõi Gilgameši eeposes või piiblis kujutatud suurtele veeuputustele. Kuid need kujutlused on olnud maismaakesked: uputus teeb liiga inimesele ja muule elule maismaal. Vesi on pigem vaenlane, kes kutsus esile katastroofi, millega peab võitlema. Selline diskursus on suunanud nii kultuurilugu kui ka ökoloogilist kujutusvõimet. Ka kujutavas kunstis ja popkultuuris, dokumentaalfotograafias (kas või ajakirjas National Geographic) ning ühismeedias on merd sageli kujutatud pinnana, mille all puudub elu –

või on selles kihisev elu veider ja ohtlik. Alaimo sõnul on tegu kas imelike või üliilusate kujutistega ning see esteetika kandub edasi poliitikasse ja teadusesse (Kuznetski ja Alaimo 2020). Mütoloogias on meres elavaid näkke, inimese ja looma hübriide kujutatud liminaalsete olenditena: surematud või mitte-surnud, elavad nad inimesest erinevas ajalises mõõtkavas, liiguvad hoovuste kaudu eri paikade ja ajaloooperiodide vahel, muunduvad merevahuks, röövivad inimestelt terve mõistuse, võrgutades neid oma saatusliku embusega nagu Homerose sireenid. Elisabeth DeLoughrey sõnul on meri klassikalistes lääne narratiivides kas saladuslik ala või vallutuspaik (2023, 151). Steve Mentz nendib, et eeposes „Odüsseia“, lääneliku kaanoni tüvitekstis, kujutatakse merd eelkõige ohuna, mille keskel kangelane liigub ühelt maalt teisele. Merel, mis nende kahe pinna vahele jääb, puudub iseseisev ajalis-ruumiline roll. Ent Odüsseuse kangelaslikkus avaldub tema mitmekülgsuses ja mitmekülgses suhetes merega: ta võib rannal nutta või purjetada otse tormi kätte, ehitab väsimatult laevu ja ujub kaldale (Mentz 2020, 21–29). Ent Odüsseuse viis merd vallutada põhineb tema meisterlikkusel ja tööriistade või abiliste osaval kasutamisel. Näeme siin teaduse ja tehnoloogia domineerimise loogika väljakujunemist.

„Odüsseiast“ alguse saanud läänelike merenarratiivide traditsioonis on liikumine pigem lineaarne ja sihipärane, selle eesmärgiks on jõudmine sihtpunkti, mitte teekond ise ega see vesine keskkond, mille peal või keskel liikumine toimub. Transatlantilise kirjanduse spetsialist Margaret Cohen (2010, 5–7) on seostanud kogu lääneliku romaani kui žanri tekke ja arengu alates Daniel Defoest just ookeani vallutamisega ja üle Atlandi kulgenud retkedega ning nende merereiside kirjeldustega. Meri ja ookean kui „teaduse ja tehnoloogia eesliin“ (samas, 4) on tema sõnul ühtlasi lugude ja narratiivide reservuaar ning Odüsseuse otseseks järglaseks võib pidada Robinson Crusoe, nutikat tööriistade kasutajat ja probleemide lahendajat, kellest sai alguse robinsonaadi traditsioon inglise, ameerika ja prantsuse kirjanduses (samas, 1–8). Need lood taastoodavad maskuliinse kangelase arhetüüpi (laevaga sõidavad ja mereretkedel osalevad lugudes valdavalt mehed, keda kujutatigi leidlike probleemilahendajatena), aga ka koloniaalset ideoloogiat ja imperialistlikku poliitikat kui lääneliku majandusliku progressi eeldusi, arutleb sinihumanitaaria valdkonna üks alusepanijaid Serpil Oppermann (2023, 7) Dobrini mõttekäikudele tuginedes.

Ka looduse kohta kasutatavad laialt levinud metafoorid, nagu rõhutab valdkonna teine võtmeteadlane Steve Mentz, on „maapõhised“ (*grounded*) ega sobi märjast ja voolavast aineks rääkimiseks (2020, xv). Tähelepanu nihutamiseks pinnaselt ja maastikult voolavale, pidevas liikumises olevale veele on vaja ka uusi sõnu ja tähendusi. Nt toob Mentz tabavalt välja, et maadeavastuste ajastul tähistas sõna *horisont* maismaale lähenemist, mis tihti tähendas uut ankrupaika kolonialistlikul teekonnal. Horisont kui silmapiir tähistab tulevikuvaadet. Mentzi ettepanekuks aga on, et see ei oleks enam

piir, vaid üleminekuala, kus segunevad roheline ja sinine, hoovused ja perspektiivid. Just hägustamise kaudu avaneb võimalus näha uusi asju selgemalt (samas, xvii).

Ka Oppermann (2023, 8) osutab, et sinihumanitaaria on järjepidevalt taotlenud uute lugude otsimist ja loomist, mis suunaksid meid mõtlema väljaspool inimlikku ja maismaamõõtkava, sukeldudes mõtteliselt veekeskonda ja arendades paremaid kujutlussuhteid merega. Selline poeetiline ja spekulatiivne tähelepanu aitab parandada meie mõtlemis- ja tegutsemisviise, et tuleksime toime „soolastes vetes toimuvate hävitavate muutustega“ (samas).

Siinkohal soovin rõhutada, et kui kirjanduses on loodud stereotüüpseid, binaarset ja piire seadvaid narratiive, mis lisaks piiridele kinnistavad ka domineerimis- ja ekspluateerimisstruktuure, siis tänapäeval on just kirjandusel potentsiaali pakkuda alternatiive olemasolevale vee mõtestamise traditsioonile. Juurdunud maismaakesksete metafooride õõnestamine võimaldab rääkida lugusid, kus vesi ei ole pelgalt taust, piiritagune võõras, vaid aktiivne jutustaja, kes põimib meidki oma lugudesse, mida võiks nimetada „vete lugudeks“.

Oluline on täheldada ideoloogia osa senise mõtteviisi väljakujunemisel. Nagu eespool mainisin, on sinihumanitaarial palju ühist feministlike ja postkoloniaalsete eesmärkidega, mis samuti taotlevad vanade hegemooniliste paradigmatõõnestamist, nagu näiteks kolonialism, rassism, seksism jne (võime lisada siia vanuse- ja suutmisurve, aga ka spetsiesismi ehk liigišovinismi), mis ühel või teisel viisil kedagi marginaliseerivad, eesmärgiga teda ressursina ära kasutada. Ökofeminist Val Plumwood on rääkinud hegemoonilistest tsentrismidest – struktuuridest, mis esitavad dominantset vaateviisi universaalsena ja kujundavad sellest kultuurilise tegelikkuse raamistiku (Plumwood 2002, 99–100). Ta toonitab, et need struktuurid toimivad just ideede tasandil, luues kultuuris näilise universaalsuse, mis õigustab rõhumist, muutes selle nähtamatuks ning tehes nähtamatuks ka need, kes jäävad hegemoonilisest keskmest välja poole (samas, 99). Säärased ideoloogiad lahterdavad, luues kaste ja kesti, seades maismaa ja mere vahele piire, mis ei ole üksnes bioloogilised, vaid, nagu rõhutab Oppermann (2023, 6), biokultuurilised. Sinihumanitaaria taotleb lahterdamise lõpetamist, kastide avamist ja piiride lahustamist just lugude muutmise teel. Uued lood aitavad luua uue vee ettekujutamise viisi, tõstes vett esile „jutustava veena“ (*storied water*), milles põimuvad tegelik ja kujutletav, inimlik ja vesine.

Soovin veelkord rõhutada, et säärane agentsuse nihkumine ei tühista mitte mingil juhul inimese rolli lugude jutustamisel. Selle abil mõtestatakse ümber keskseid perspektiive ning kasvõi paradigmasid, inimlikku ja maismaa vaateviisi kui suurt narratiivi, inimese „unikaalset“ võimet mäletada, jutustada lugusid, luua tähendusi. See on omane keskkonnahumanitaariale, uusmaterialismile ja ökofeminismile üldisemalt, kuid just vete lugude puhul peab rõhutama, et ammutades inspiratsiooni veest ja selle

paradoksaalsest olemusest, jõuame kaasavama mudelini. Vesi ühtaegu eraldab ja ühendab meid; voolates tekitab ta ruumis ja ajas seoseid, mis ületavad inimese mõõtkavu, või õigemini, võimaldavad seda, mida Oppermann on nimetanud „veega koos mõtlemise“ (*thinking with water*) mudeliks (2023, 12).

Oma mõttekäigu ilmestamiseks toob Oppermann näiteks korallide võime kehas-tada lugusid antropotseeni-aegse mere põhjas asetleidvast aeglasest vägivallast⁵ (Oppermann 2024, 281). Teadusuuringutele toetudes täheldab ta, et korallid suhtlevad nii keemiliste signaalide kui ka helide kaudu: näiteks võivad nad kutsuda teisi liike appi vetikate eemaldamiseks või suunata oma vastseid helide abil paremas seisus riffidesse. Sel viisil toimivad nad keerulises liikidevahelises kommunikatsioonivõrgus-tikus, mida üha enam katkestavad ja moonutavad inimtekkelised mõjud, sealhulgas mürareostus. Korallid on siin narratiivsed agendid, nad osalevad tähenduse loomises ja maailmaga suhestumises.

Korallide keel annab piisava tõendi, et korallid võivad luua tähenduslikke väljendusi, mis kvalifitseerib nad pidevalt hargneva ookeanilise loo narratiivseteks agentideks ja lükkab ümber idee, et inimesed on ainsad loo-olendid. Korallid teeb looliseks nende semiootiline performatiivsus, mille kaudu nad esinda-vad oma suhteid maailmaga ja põimivad oma elu tähendusi, näidates, et „elu on tehtud lugudest“. (Oppermann 2024, 283)

Nagu näha, põimuvad sääraustes vete lugudes materiaalsed ja diskursiivsed koed, mis aitab nihutada tähelepanu inimeselt ja inimkesksetelt lugudelt kooseksisteerimi-sele, kus lugusid jutustavad meri ise ja tema elanikud. Minu arvates illustreerib see hästi ka Alaimo kehadevaheliste kaartide kontseptsiooni: inimtegevus planeedi ühes paigas kutsub vältimatult esile hävitavaid tagajärgi isegi kaugete merede põhjas. Põllumajandusest pärinevad liigsed toitained kanduvad jõgede ja äravoolu kaudu rannikumerre ning sealt edasi, kus soodustavad vetikate vohamist ja vähendavad val-guse ligipääsu korallidele. Samuti jõuavad korallriffide ökosüsteemidesse maismaal tekkinud saasteained ja mikroosakesed. Globaalne kliimamuutus ja ookeanide hapes-tumine, mille taga on peamiselt tööstusriikide süsinikuheitmed, muudavad merekesk-konna keemiat ja temperatuuri, põhjustades korallide ulatuslikku pleekimist ja hävin-gut. Meie siin Euroopas ei pruugi neid tagajärgi kuidagi tajuda, kuid just kehadevahe-liste kaartide mõiste aitab hoomata, kuidas meie tarbimise, tootmise, jäätmekäitluse ning energeetika tavad on lahutamatult seotud kaugete korallide hapra eluga. Korallid

---

⁵ *Aeglane vägivald (slow violence)* on Rob Nixon (2011, 2) termin, tähistamaks hajutatud ja pikaajast hävitustööd, mis toimub järk-järgult ning sageli märkamatult, põhjustades pika perioodi jooksul kumulatiivset kahju inimestele ja ökosüsteemidele.

jutustavadki oma loo sellest seotusest – nende aeglane hääbumine või heliline suhtlus on osa ookeanilisest narratiivist, mis põimib kokku meie ja nende elud.

Mõõtkava nihkumist enam-kui-inimliku poole ilmestaksin aga meie palju lähema näite, hariliku angerja abil, kelle elutsükkel on ehe näide veekogude kaudu põimunud ajalisi-ruumilistest ühendustest. See imeline madu ja kala elab paigset elu Euroopa, sh Eesti rannikuvetes ning sisemaa jõgedes ja järvedes, kuid tema teekond algab tuhandete kilomeetrite kaugusel Atlandi ookeanis Sargasso meres, kus ta ilmale tuleb ja kuhu ta enne surma omakorda kudema naaseb.⁶ Ära kudenud angerjad surevad, kuid nende marjateradest koorunud vastsed rändavad tagasi Euroopasse, sh Eestisse, tehes rännul läbi moonde – kudemisränne toimub tänu hoovustele, mis kannavad angerja järglased omakorda üle ookeani. Kunagi jõudsid nad Narva jõest Peipsisse ja sealt Emajõkke ning Võrtsjärve, kuid pärast Narva jõe tammi rajamist 1955. aastal on looduslik rändetee läbi lõigatud. Veel 1930. aastatel laialt levinud angerjas on tänapäeval ohustatud liik (Kilumets 2023; Plaan 2020), kes lisati kümne aasta eest väljasurevate liikide nimekirja (CITES). Oma kangelaslikku teekonda tagasi Sargasso merre alustanud loomi ohustab inimtegevus ja tema sigimisvõimalusi vähendab kauge mere kehv ökoloogiline seisund. See kõik näitab, kui ühte põimunud ja habras on materiaalne maailm, mille osaks meiegi oleme – ja maailmameri on selle hapruse sõlmpunkt. Ühtlasi aitavad meri ja vesi oma lugudega mõista, et inimelu ja isegi inimkonna ajaloo mõõtkava ei ole ainuõige. Inimelu mõõdikutest lähtudes sureb angerjas tulevaste põlvkondade nimel, ohverdades oma elu kaugel võõrsil. Sinihumanitaaria vaatevinklist aga liikleb loomne elu lõputu tsükli veehoovuste sees – aines, millest angerjad ka ise koosnevad – ja veelgi enam, millest koosneme meiegi ja mille tõttu on meil nende ja ka teiste loomadega nii palju ühist.

Korallide ja angerjate lood kõnelevad aeglasest vägivallest. Vee puhul on just see vägivalda vorm kõige levinum, aga ka kõige märkamatum. Lisaks räägivad paljud veekogud ja vee-elud maailmas vägivalda „kiiretest“ vormidest, millest kõige äärmuslikum on söda.⁷ Darja Tsõmbaljuk osutab oma vastilmunud raamatus „Ecocide in Ukraine“ („Ökotsiid Ukrainas“, Tsybalyuk 2025)⁸, kuidas söda muudab vee nii militariseeritud ressursiks kui ka vägivalda kandjaks ning tunnistajaks. Mitte ainult Ukraina linnad, vaid ka sealsed veekogud on jäänud keset sõjategevust. Dnipro jõel asunud Kahhovka

---

6 Aadu Hint on käsitlenud selle liigi iseärasusi ilukirjanduslikus vormis laste aimeraamatus „Angerja teekond“ (1950). Vt ka lk 131 Jaanika Palmi artiklis käesolevas numbris.

7 Artikli toimetamisjärgus käib intensiivne sõjaline tegevus Iraani ja Araabia poolsaare vahelises Hormuzi väinas. Palju kirjutatakse raskendatud kaubaveost, ohustatud laevameeskondadest ja nafta hinna järsu tõusu hirmust, kuid peaaegu mitte midagi äärmuslikest ohtudest väina tundlikule ökosüsteemile.

8 Kuigi raamatut turundatakse akadeemilise teosena, liigitaksin selle esseistika (*nonfiction*) alla. Seega käsitlen siin raamatut kirjandusliku näitena, kus vee materiaalsust ja mnemoonilist võimet esitatakse narratoloogiliste vahendite abil.

tammi hävitamine 2023. aasta juunis uputas tuhandeid ruutkilomeetreid maad, jättes kümned tuhanded inimesed ilma kodust ja tuues kaasa elustiku ulatusliku hukkumise, alates veisekarjadest kuni ohustatud kahepaiksete ja Musta mere delfinideni. Tsõmbaljuk kirjeldab, kuidas vesi ei kandnud endaga mitte ainult inimeste kodusid, vaid ka koduloomi, kunstiteoseid ja terveid ökosüsteemide fragmente, muutes need „maailma kildudeks“ (samas, 8). Ka Musta mere militariseerimine – laevade uputamine, mürgiste ainete leke, kaldale uhutud meremiinid, mürasaaste ja sõjatööstuse jäägid (samas, 6) – avab pildi veest kui sõjajäätmete ladestuskohast ning merest kui sõja otsesest, hiiglaslikust, kuid nähtamatust ohvrist. Sellises kontekstis pakub Tsõmbaljuk välja termini *surma episteem*, tähistamaks teadmist, mis sünnib alles kellegi või millegi surma kaudu (samas, 94). Ta meenutab, et elu esimest delfini nägi ta samuti surnuna, kaldale uhutuna (samas, 13). Surm osutub siin teadmise eeltingimuseks: me õpime liike ja ökosüsteeme tundma siis, kui need on juba katki või kadunud. Musta mere delfinid on nüüd saanud nähtavaks tänu keskkonnaaktivistide lahkamisraportitele. Tsõmbaljuk kirjutab emotsioonideküllaselt, tsiteerides ökoloog Ivan Rusevi vahendust kui osa ökotsiidi dokumenteerimisest, mis kirjeldab delfini surnukeha transportimist eesli seljas „inim-eesli“ meeskonna poolt üle põldude ja läbi vee ning lahkamiseks improviseeritud „kohtulaborit“ õues paduvihma käes (samas, 12). See inimeste ja eesli meeskonnatöö avaldab Tsõmbaljukile eriti sügavat muljet, sest selles põimuvad inimesed ja mitte-inimesed, elu ja surm, emotsioonid ja raske füüsiline töö, aistingud ja ilmastiku mõjud.

Ta nendib ka, et delfini märgatakse, kuna ta on karismaatiline loom ning sarnaneb suuruse ja intelligentsuse poolest inimesega (Tsymbalyuk 2025, 15). Ent hukkus ka massiliselt kalu ja vähke, kelle saatus selgus alles pärast katastroofi, sealhulgas mageveevesilikud, kes uhuti pärast tammi hävingut Odessa rannikule, kus nad ei jäänud ellu, sest ei talu merevett (2025, 10). Siin rakendub Mortoni mõttekäik ökoloogilist mõtlemist ja eetikat segavast „nunnuesteetikast“ (*aesthetic of cuteness*, Morton 2015, 38), mis on eriti omane keskkonnateemalistele saadetele: esitatakse ühte liiki, üldjuhul „nunnut“, keskendudes sellele ja jättes teised tähelepanu alt välja. Säärane esteetika tuleneb Mortoni sõnul Kanti ilu ja ülevuse traditsioonist ega sobitu kuidagi tema enda põimiku mõistega, sest põimikul pole keskpunkti, millest saaks kedagi „välja“ jätta (samas). Tsõmbaljuk väldib nunnuesteetikaga kaasainemist, kirjutades paljudest liikidest kui sõjaohvritest, kui vahendab vabaõhu kohtulabori ränka materiaalsust. Ökotsiidi dokumenteerimine „koondab Musta mere vaalaliste surmade kohta andmete kogumise higistava, lehkava ja ränk-raske lihastöö“ (Tsymbalyuk 2025, 14; minu esiletõst). Siit nähtub, et materiaalsus ei ole puhas või „esteetiline“. Ka vesi ei ole läbipaistev ja märkamatu, vaid vahendab valu läbi aistingute ja vedelike, nagu higi, haisev lima, sopane muld, läbilõikav vihm, allaneelav jõgi. Kirjutades sõjast ja leinast,

ühendades kurbust ja raevu, kasutab Tsõmbaljuk veekujundeid tähenduses, mis pole kaugeltki üle kantud:

Lein kasvab ja seob kokku tuhanded valud; ta paisub suureks mustaks veeks, kõikehaaravaks mereks, mis sureb koos iga delfiini, iga lehma, iga vetika, iga majakatuse surmaga – muutudes surevaks mereks, mis on ühtaegu tunnistaja ja leinaja. (Tsybalyuk 2025, 16)

Sinihumanitaaria mõisteid kasutades sulandub siin afekt veekeskonna materiaalsusega: meri on ühtaegu elu hoidja ja selle hävingu tunnistaja, ta on ise äärmiselt haavatav ja peegeldab ka meie haavatavust. Jutustava agendina kõneleb meri oma enese surmast, aga ka kestvusest: ta jääb ja jätkub, et tunnistada ja tunda (leina). Meri muutub afektiivseks olendiks ja mälukandjaks. Analüüsitud näidetest, eriti viimasest, joonistub välja sinihumanitaaria kirjutamis- ja tekstianalüüsi meetod, mida Mentz (2024a, 2) nimetab sinipoeetikaks. Järgmisena toon Mentzi ja Oppermani töödele viidates välja selle tunnuseid ja pakun välja oma sinipoeetilise analüüsi, mis valmistab lugejat ette artikli viimaseks osaks, kus vett käsitletakse mäluarhiivina.

Veega koos kirjutamine: sinipoeetika

Nagu olen juba öelnud, ei eralda sinihumanitaaria inimest veest ega tõsta vett inimesest ülemale. Välditakse inimkesksust ja ühtainust perspektiivi, kuid inimest ei jäeta süsteemist välja. Mõeldakse ja ka kirjutatakse koos veega – seda teebki sinipoeetika. Mentzi sõnul sinipoeetika „seob vee inimlike ideedega“, kus nauding „sünnib valu läheduse tajust“ – siinkohal tasub meenutada, et juba Aristotelese mõistes ühendab poeetika luulekunstina valu ja naudingut (Mentz 2024a, 2–3). Sinipoeetika on oma olemuselt ambivalentne, sest vesi ise on inimesele ühtaegu ligitõmbav ja ohtlik element. Mentz rõhutab, et sinipoeetika tegeleb alati inimese ja vee „kohmaka sobivusega“ (*awkward fit*) – me sõltume veest ja armastame seda, kuid see ei saa kunagi olla meie kodu (samas, 2–3). Ka Oppermann (2023, 8) on välja toonud, et sinihumanitaaria eelistab hübriidseid kujutamisi viise – katkendlikke, voolavaid ja eri registrite vahel liikuvaid, mis aitavad paremini mõista merede ja ookeanide keerukat, kriisidest räsitud reaalsust. Vormiliselt avaldub see mittelineaarsuses ja mittebinaarsuses; tähendused on ebastabiilsed ja polüvalentsed, korraga metafoorsed ja vedelained (samas, 23).

Siinkohal on oluline meeles pidada, et vesi ei ole ainult ookean või meri ja ka sinipoeetika on eelkõige „planetaarse vee poeetika“ (Mentz 2024a, 2). Mentzi iseloomustuse kohaselt kogu sinihumanitaaria valdkond

[. . .] mõtleb üle ookeanide, merede, saarte ja randade, kutsub meid tunnustama ja väärtustama üleminekuid mõõtkavade ja kokkupuudete vahel. Külmas vees, jääl, läbi pilvede või udu rännates janunevad

meie kehad vee järele ja ühtlasi on vesi. Selle tunnetamine ja teadvustamine võib võimaldada meil taluda ebakindlaid aegu, mis seisavad ees. (Mentz 2024a, 14)

Näiteks võib tuua terve hulga tänapäeva teoseid, kus piirid inimeste ja enam-kui-inimeste vahel hägustuvad, suhted ja identiteedid on voolavad, vesi ja selle elanikud jutustavad lugusid, omavahel ühilduvad bioteadus, ajalugu ja fantaasia ning merel, veel ja märgaladel on agentsus ja hää. Nende hulka kuuluvad eesti romaanidest näiteks Lilli Luugi „Õõema“ (2025), Mehis Heinsaare „Kadunud hõim“ (2022) ja Piret Raua „Keedetud hirvede aeg“ (2024), maailmakirjanduse hiljutistest eestindustest kariibi kirjaniku Monique Roffey „Black Conchi näkk“ („The Mermaid of Black Conch“, 2020; 2022 Eda Ahi tõlkes), soomlaste Emmi Itäranta „Vesi mäletab“ („Teemestarin kirja“, 2012; 2014 Kadri Jaanitsa tõlkes) ning Iida Turpeineni „Surelikud“ („Elolliset“, 2023; 2024 Piret Pääsukese vahenduses), sakslase Dörte Hanseni „Mere äärde“ („Zur See“, 2022; 2023 Eve Sooneste tõlkes). Seni on tõlkimata afroameeriklase Rivers Solomoni „The Deep“ („Sügavik“, 2019), türgi päritolu briti kirjaniku Elif Shafaki „There are Rivers in the Sky“ („Taevas on jõgesid“, 2024), nigeerlaste Nnedi Okorafori „Lagoon“ („Laguun“, 2014) ning Chioma Okereke „Water Baby“⁹ („Vesikullake“, 2025) jpt.

Kuid mere ambivalentsusest räägivad ka paljud varasemad teosed. Sinikriitikute tüvitekst on Ameerika kirjanik Herman Melville'i „Moby Dick ehk Valge Vaal“ (1851, eesti keeles 1974 Juhan Lohu ja Ülo Pootsi tõlkes). Nagu „Moby Dicki“ uurijad üksmeelselt märgivad, toimib see kirjanduse tähtteos mitmel tasandil – kui seiklusrikas merejutt, kui poliitiline kommentaar ja kui sügavalt allegooriline, piibellik ja metafüüsiline lugu ohjeldamatust faustlikust kangelasest Ahabist¹⁰, kes on haaratud oma kinnisideest kinni püüda ning hävitada valge vaal Moby Dick. Vaal on ühtaegu piibellik koletis Leviaatan, üldine kurjus, aga ka kõiksus – haaramatu, tabamatu, ületamatu. Ökokriitikute jaoks on see üks esimesi mereelu hävitamise narratiive, valge vaal on nii ainulaadne üksikolend kui ka vaalaliste esindaja, kelle arvukust liigne jahtimine tõsiselt ohustas ja ohustab. 19. sajandi keskpaiku küsib Melville oma romaaniga, „kas leviaatan suudab sellele üldisele jälitamisele ja armutule hävitamisele vastu panna ja kas ta lõpuks ei kao paratamatult kõigist meredest: nagu viimane inimene, teeb ka viimane vaal oma viimase piibu, et hahtuda jäljetult koos viimase suitsupahvakuga“ (Melville 1974, 495).

9 Vt Kuznetski 2026, kus käsitlen romaanini „Vesikullake“ sinihumanitaaria ja jäätmeajastiku (*Wasteoscene*, vt Armiero 2021) vaatenurgast.

10 Kapten Ahabi on traditsiooniliselt peetud taltsutamatuks romantiliseks kangelaseks või shakespeareilikuks traagiliseks tegelaseks, kuid uuem ökokriitika käsitleb teda monomaaniast haaratud ekstraktivistina ja isegi küborgina, kelle ambitsiooniks on taastada võim looduse ja ookeani üle Moby Dicki allutamise kaudu.

Kas on võimalik kujutada ette Melville'i teose ookeani ka ilma laevakapteni ja tema (ennast)hävitava jahita? Suzanne Akbari sõnul avaneb võimalus parandada loodusele löödud haavu ehk siis, kui hüljata patriarhaalne autoriteet, koloniaalne vägi-vald ning kapitalistlik monomaania ning jälgida sündmusi mitte laeva pardalt, vaid märjalt liivaselt rannikult, kujutades ette veemaailma sügavust ja vaala võimsat kohalolu (Akbari 2024, xv). Raamatus „Sailing Without Ahab“ („Seilates ilma Ahabita“, 2024b) katsub Steve Mentz kapteni kuju kõrvale jätta ja keskenduda merele, veele, planeedile, õhule, vaalale ja hoovustele. Akadeemilise analüüsi asemel teeb ta seda luule kaudu, pakkudes korraga „Moby Dickile“ uut tõlgenduse ja väljendades sinipoeetilist maailmavaadet. On märgatav, kuidas ta järgib sinipoeetika põhimõtteid, hāgustades piire ka meetodite vahel: kirjandusteaduslik luuleanalüüs sulandub kokku loovkirjutamisega. Piiri hāgustumine reaalse ja kujutlusliku, loodusliku ja metafüüsilise vahel on esitatud läbi jutustaja I. silmade. Juba Melville'i romaanis toimis jutustaja Ishmael tunnistaja ja vaatlejana, samamoodi sulandudes ühte sündmuste ja keskkonnaga. Mentzi luuletuses „Kuidas me hingame“ („How We Breathe“) võiks „I.“ tähendada korraga Ishmaeli, aga ka „mind“ (ingl k I 'mina') ja „silma“ (ingl k eye 'silm') ehk Ishmaeli silma, mis pole kontrolliv ja raamistav pilk, vaid kümbuslik kogemus. I. uinub ning näeb unes midagi, mis on nähtav ja nähtamatu korraga: vahtu, mis hajub õhku, vee-printsmeid, mis õhuga segunevad, lahustades „saatuslikku piiri“.

See on see, mida isegi I. uinudes näeb, kui sellele osutatakse –
vahutav valge pahvakas vee pinnal
udustab horisondi laia serva
ja äratab uniseimagi panteisti.¹¹
(Mentz 2024b, 95)

Pilt on ühtaegu materiaalne – „vahutav valge pahvakas vee pinnal“ viitab vaala kui loodusliku olendi hingetõmbele – ja sümbolistlik: aurav samm on suuruse, jõu ja müstilisuse märk. Viide panteismile haakub Melville'i teksti filosoofilise kihiga, milles meri ja vaal kannavad korraga jumalikku, looduslikku ja saatuslikku tähendust.

Luuletus jätkub hingamise kujutamise ja mõtestamisega (hingamist kui keskkonnaga põimumise avaldumist käsitleti eespool liustiku näitel, vt lk 24). Vaala väljahingatud vesi seguneb õhuga ning inimese „saastunud“ (*contaminated*) hingamisega. See hingeõhu-vee segu on liminaalne keskkond, kus meri ja taevas kohtuvad, piir hāgustub,

---

11 It's what even I, dozing, sees when pointed out to I. – / A foamy white burst at the water's surface, / Misting the horizon's broad edge / And waking the sleepest of Pantheists.

hingamisest tekkinud nähtamatud tilgad muutuvad „nähtavateks jälgedeks“, mis kirjutavad oma lugu.

Nähtamatud piisad määrivad klaasi,
vesi, mida on igas õhulonksus,
kaks põimunud elementi,
kerge ja kuiv õhk kohtub märja ja raske veega,
ja koos kirjutab meie saastunud hingamine
nähtavaid jälgi
kõigile kaeda.¹²
(Mentz 2024b, 95)

Sinipoeetikale omaselt on vesi siin polüvalentne: ta on korruga raske ja märg, nähtav ja nähtamatu, olekut muutev (aurub, muutub piiskadeks), aineeline ja jutustav ning isegi kirjutav. Võime öelda, et jutustaja mõtleb ja tunneb koos veega, tunnistades meie ühist haavatavust. Lugu sünnibki koostoimimisest ja ühismoodustumisest täpselt nii, nagu sinipoeetika seda eeldab.

Olen näidanud sinipoeetika meetodi rakendamist vete lugude lugemisel ja tõlgendamisel, käsitledes vett jutustava subjektina, kellega koostoimimisel sünnib lugu, millel pole kindlat keskpunkti ega ainsat perspektiivi. Sellest lähtuvalt arendan edasi vee käsitlust mnemoonilise agendina, küsides, kes mäletab ja kuidas, keda kõrvale jäetakse ning kuidas vaigistatud lugusid saab võimendada. Järgnevas osas rakendan seda lähenemist praktilises sinipoeetilises analüüsis.

Vesi mäletab

Nagu eelnevalt väitsin, võimaldab sinipoeetiline lugemine käsitleda vett mälu- ja aktiivse mäluagendina. Mere ajaloo ja mälu materiaalsuse mõtestamisel põimuvad ökoloogiline ja ühiskondlik mõõde. Meri hoiatab inimliku ekstraktivismi eest ning jutustab inimkonna kõige süngemaid lugusid, sh okupatsioonidest ja üleatlandilisest orjakaubandusest. Ekstraktivismist kirjutab näiteks Rivers Solomoni afrofuturistlik¹³ lühiromaan „The Deep“ („Sügavik“), milles on kujutatud veealust rahvast

---

12 Invisible droplets stain the glass, / The water that's in every mouthful of air, / Two elements intermingled, / Light and dry air meets wet and heavy water, / And together our contaminated respiration/ Writes visible traces / For everyone to see.

13 Afrofuturism on ulmekirjanduse liik, mis toob kokku fantaasia, ajaloo ja Aafrika diasporaa identiteedi, eesmärgiga võimendada varasemalt rõhutatud ja koloniseeritud rahvaste häält ja võimestada neid vaatega tulevikule. Vaatamata fantaasia ja maagilise realismi elementidele on sellised lood, ka „The Deep“, suurel määral pühendatud päriselulistele sündmustele ja probleemidele.

nimega wajinru. Neid ulmelisi olendeid ei saa nimetada ei näkkideks ega merineitsiteks, sest nad on mittebinaarse ja voolava soidentiteediga täpselt nagu vesi ise. Solomon toetub oma poeetilises ulmes ajaloolisele tõele: orjakaubanduse ajal visati haigeid, nõrku ja rasedaid üle parda. Kõige kuulsam sellistest sündmustest on seotud orjalaevaga Zong – lugu sellest massimõrvast aastal 1781 talletati arhiividesse ja pälvis palju avalikku tähelepanu tänu kõlapinda leidnud kohtuprotsessile, mille keskmes polnud küll mitte kaotatud inimesed ja genotsiidne julmus, vaid kindlustuse ja rikutud kauba küsimus. See on jäädvustatud ka kunsti: mitu aastakümneid hiljem, abolitsionismi ajal, kujutas William Turner sündmust oma kuulsal maalil „Orjalaev“ (1840). Turneri suurteosel on ebainimlikkuse põhitunnistajaks ja süüdistajaks meri, mille raev avaldub oranžpunakas värvigammas, kus segunevad vesi, taevas ja ohvrite veri ning kiritegelik laev tõmmatakse marus sügavikku.

Solomoni versioonis on üle parda heidetud rasedate naiste lapsed ellu jäänud ning tänapäeva wajinrud on nende järglased. Kuna sündides beebi veel mäletab, kuidas vees¹⁴ hingata, on see mälestus vaalade hoole all kosunud wajinru rahva keha sees säilinud ja nii ongi sündinud uus veerahvas, kes näeb soomuste kaudu, hingab vees, on sooliselt fluiidne ja elab kollektiivselt, jutustades koos oma lugu, mis põimib endaga ka vee loo. „Wajinru“ tähendab „sügaviku koori“, milles hääled samuti segunevad. Loo algul elab wajinru rahvas aga ilma kollektiivse mäluta. Ainult üks nende seast, peategelane Yetu, on mälukandja, kelle kehas talletub rahva ajalugu. Kord aastas annab ta kõigile mälu tagasi, sisestades selle oma kehast teiste kehasse lausa otseses ja füüsilises mõttes. Raamatus on kehalisusel keskne roll: mälestused kanduvad edasi läbi naha ja soomuste. Inimesele omane piiratud nägemisväli (kahe silmaga ei näe tervikut) rõhutab meie abitust ja ebatäiuslikkust wajinru kõrval. Romaani veepoeetika väljendub ka žanrilises voolavuses. Teos on inspireeritud hiphopbändi Clipping laulust „The Deep“, mille autorit Daveed Diggsi tunnustatakse ka raamatusse panustajana.

Meie emad olid rasedad Aafrika naised, kes heideti üle parda,
kui orjalaevad ületasid Atlandi ookeani.
Me sündisime,
hingates vett nii, nagu tegime üsas.
Me ehtasime oma kodu
merepõhja,
teadmata kahejalgsest pinnarahvast, kuni

---

14 Kasutan vett käsitledes taotluslikult seesütlevat käänet, sest väljend *vee all* viitaks veele kui tahkele pinnale, piirile, mille all peitub teadmatust ja oht – kuvand, mida sinikriitikud ümber lükkavad.

nende maailm tuli meie oma hävitama.
Kahuritega otsisid nad
naftat meie linnade alt.
Nende ahnus ja hoolimatus sundis
meid üles tõusma. Täna öösel me mäletame.¹⁵
(Clipping 2017)

Nii laul kui ka romaan räägivad mälu kadumisest ja vajadusest mäletada – ka siis, kui mälestus on piinav. Konflikt sünnib raamatus sellest, et Yetu murdub mälukandja rolli raskuse all ja põgeneb, jättes oma rahva pikemaks ajaks üksi kõigi mälestustega, mis ta on nende kehasse valanud.

Nii laulus kui ka raamatus resoneerub ajalooline trauma tänapäevaste öko-katastroofidega. Nii osutavad autorid vägivalle eri vormidele: see võib olla otsene ehk „kiire“, aga ka „aeglane“. Nägime seda juba korallide, angerja ja Ukrainas toimuva sõja näitel. Solomoni raamatus on „kiireks“ vägivaldaks ajalooline orjandus, mille jätkuks on praegune keskkondlik ebaõiglus (*environmental injustice*), mis puudutab eelkõige koloniseeritud rahvaid ja territooriume. Wajinrud kannatavad ookeani soojenemise ja reostuse all, nad ei saa enam oma keskkonnas tervislikult elada ning neist saavad aeglase vägivalle ohvrid. Ent vägivald intensiivistub: plahvatused, mis tapavad kalu ja hävitavad mere ökosüsteemi, on tingitud „kahejalgsete“ tegevusest, kes ihaldavad „musta kulda“ ehk naftat.

Sinipoeetika juurde kuulub alati veega seotud ambivalentsus, või, nagu Oppermann seda nimetab, „mitmevalentne tähenduslikkus“ (*multivalent meanings*, 2023, 23). Meri on korruga hävitaja, taastaja ja hoidja. Loo käigus kohtub Yetu maismaatüdrukut Oorit, kelle hõim ja emakeel on välja surnud ja kelle kodumaa on rängalt kannatanud. Merel tõuseb torm ja Yetu viib Oori endaga kaasa veeilma, naastes vee-rahva juurde. Tänu võimele vahendada oma keha kaudu teisele olendile mälu, mida tol enam pole, aitab ta Ooril meenutada, kuidas vees hingata, sest algselt oskasime seda kõik (Solomon 2019, 154–155). Nii ületavad nad koos „saatusliku piiri“ vee ja õhu vahel, sümbolisel tasandil ületavad nad aga piiri „inimene versus maailm“, millest on rääkinud Stacy Alaimo, hoiatades, et „kui mõelda mõõtkavas inimene versus maailm, tekib petlik võimuillusioon, mis varjab meie tegelikku haavatavust“ (Kuznetski ja Alaimo 2019). Võibki öelda, et haavatavuse tunnistamine on üks sinihumanitaaria eesmäärke, et elada maailmas teadlikumalt.

---

15 Our mothers were pregnant African women thrown overboard while / crossing the Atlantic Ocean on slave ships. We were born / breathing water as we did in the womb / We built our home on the / seafloor, unaware of the two-legged surface dwellers until / their world came to destroy ours. / With cannons, they searched / for oil beneath our cities. / Their greed and recklessness forced / our uprising. Tonight, we remember.

Solomoni teos on näide uuest, mittekanoonilisest kirjandusest, milles segunevad žanrid, modaalsused (tekst ja laul), autorsus ja hääled. Narratiiv on mitmehäälne: osa sellest on jutustaja vahendatud, osa esitatud mereelukate poolt, kes esitavad oma versiooni wajinru tekkeloost. Sinipoetika seguneb ka kväärökoloogiaga, mis käsitleb nii inimestevahelisi kui ka tekstilisi ja struktuurseid suhteid mittebinaarsetena, mitte lineaarsete või ühesuunaliste, vaid põimikulaadsetena (*meshy*). Meri on ka ajaloo-, trauma- ja mälu paik – midagi, mille nimeks mälu-uuringuid sinihumanitaaria meetoditega ühendades pakun „vedel mäluarhiiv“. Selles näen ma sinihumanitaaria edasise arengu potentsiaali.

Vedel mäluarhiiv

Mälu-uuringutes peetakse mälu ainulaadseks inimlikuks võimeks, sest see tugineb meie teadvusele ning suutlikkusele luua arhiive – monumente, raamatukogusid, fotodokumente, kirjalikke ülestähendusi jne. Viimasel ajal on mälu teadlased kutsunud üles mõtestama arhiivi kultuuriülesel tasandil, osutades erinevusele talletatud ja kehastunud mälu vahel. Viimaseid on seni peetud efemeerseteks, sest nad avalduvad laulus, tantsus ja suulistes vormides eriti põlisrahvaste mälukultuurides (Erl 2024, 26). Nüüdseks võib aga rääkida nihkest suhtumises arhiivi materiaalsusesse ja sellega kaasnevatesse vastuoludesse (Rigney 2015; Erl 2024). Ann Rigney tuletab Derridale viidates meelde, et paljud asjad on tavapäraselt jäänud arhiveerimata, sest neid on peetud banaalseteks, ohtlikeks või ebapiisavalt representatiivseteks; aga ka seetõttu, et nad ei vahenda organiseeritud või kirjalikku mälu (Rigney 2015, 13–14). Kuid üha enam ollakse teadlikud sellest, mida Rigney nimetab „juhuarhiivideks“ (*accidental archives*) – objektidest ja maastikest, mis ei ole kavandatud arhiivideks, kuid mis toimivad materiaalsete jälgede repositooriumina tuleviku jaoks. Sellest perspektiivist lähtudes märkan lünka ökokriitikas, kus arhiivi mõistet pole piisavalt käsitletud. Samas tahaksin vaidlustada juhuarhiivi mõistet mälu-uuringutes: see on „juhuslik“ üksnes inimliku mõõtkava vaatepunktist. Ilukirjanduslikke narratiive analüüsid võime näha, et ka maastikke¹⁶ ja veekogusid võib käsitleda arhiividenä. Need on mäluruumid, mis toimivad teistsugusel skaalal ega ole „juhuarhiivid“, vaid koguvad mälumaterjali enam-kui-inimliku loogika alusel. Vee kui mäluarhiivi teemaga seoses peab täheldama, et meri ja tema mälu on globaalsed, aga ühtaegu ka sügavalt lokaalsed (või voolavad need kaks suunda sinipoetika kohaselt teineteisesse).

---

16 Maastiku keelest ja mingil määral ka mälust on varem kirjutanud nt Anne Whiston Spirn (1998). Spirni käsitus lähtub siiski eelkõige maastikust kui loetavast „keelest“, millele looduslikud ja kultuurilised protsessid jätvavad (inimesele) tõlgendatavaid jälgi. Käesolevas artiklis mõistan maastikke ja eriti veekogusid arhiivina pigem materiaalses ja protsessuaalses tähenduses: need talletavad, kannavad ja toovad esile jälgi omaenda aineline dünaamika kaudu, toimides enam-kui-inimlikus mõõtkavas.

Selle nähtuse ilmestamiseks sobib kirjanik Kristiina Ehini luuletus „Pärast tormi“ (2007), mis toob need küsimused meie kodusesse mõõtkavva. Autor toetub omaenda kogemusele pisikesel Mohni saarel, kus ta veetis kaks aastat saarevahina. Pärast tormi toob meri luuletuses kaldale hulgaliselt prahti, mis on ühest küljest reostus („nii palju plastmassi ja kilet ja plekki ja klaasi“), teisalt aga paljusid lugusid jutustav arhiiv. Tege- mist on ühe väikese saare rannikuga, aga inimese suure ökoloogilise jalajäljega. Eel- kõige kerkib esile tarbijaühiskond, aga ka kultuuride ristumine erisuguste toodete ja kaubamärkide kaudu:

hommikul korjan rannast
pudelikilde ja voidexi-karpe
vodka vera pudeleid
purke milles ikka veel loksub ja lõhnab
ammu nahka pandud šašlõkkide marinaad,
rannaraadiote patareisid,
korjan bon aquasid ja eviane
karastusjookide korke ja õllepurke
nii palju nii palju nii palju
plastmassi ja kilet ja plekki ja klaasi
(Ehin 2007, 116)

Kohalik rannik muutub globaalse tarbimiskultuuri prügilalaadseks arhiiviks, kus „bon aquad ja evianid“ annavad tunnistust kultuuride põimumisest ja väljendavad tarbimisühiskonna ebaseeldivaid maitseeelistusi. Järelmaitse on häiriv ja pikema, tekstuurse ja aistingulise mõjuga: „loksub ja lõhnab ammu nahka pandud šašlõkkide marinaad“. Esiteks, me ei tea, kui ammu on „ammu“, mis toob jällegi esile mõõtkava küsimuse. Teiseks, võõra kultuuri hõng justkui rikub rahuliku saare hommiku oma vedelikega, mis on säilinud vaatamata teekonnale soolases merevees.

Veelgi selgemalt avaneb luuletuses vee mnemooniline mõõde, kui meri paljastab Nõukogude okupatsiooni jälgi. Kaldale uhutud vene piirivalvuri müts ning vanad mänguasjad muudavad ranniku traumaatilise mineviku mälupaigaks.

korjan ja korjan
sel selgel hommikul
suurde musta prügikotti
veneaegsete poenukkude käsi ja jalgu
kummist pingviinipoja pea
vene piirivalvuri mütsi

nii väikse?
oli ta alles laps?
(Ehin 2007, 116)

Ehkki tegemist on juba vaba riigiga, tulevad okupatsiooni järelkajad ikka ja jälle meelde just asjade kaudu. Meri hoiustab, säilitab ja toob neid päevavalgele, toimides niiviisi arhiivina. Asjad ja lood, mida need talletavad (kas piirivalvur oli siis noor aja-teenija ja kui kaugelt oli ta jõudnud tollal okupeeritud piiriirigi rannikule), võivad tunnuda juhuarhiividena: vaevalt visati sõdurimüts vette eesmärgiga anda hiljem tunnistust okupatsioonist. Kuid keskkondlikus mõõtkavas pole see arhiiv sugugi juhuslik – nagu varem Mortonile toetudes selgitasin, tuleb kõik, mis on „ära“ visatud, varem või hiljem meie juurde ringiga tagasi, sest sellist kohta nagu „ära“ ei olegi olemas. Pole prügikasti, mis tühistaks tagajärjed. Haisev šašlõkikarp tuleb tagasi sööjat kummitama, meenutades, et püsib maakeral mitu inimese eluiga ka siis, kui selle sisu nahka pannud inivid on juba ammu ise mullatoidule läinud. Meri on siinkohal inimtegevuse tunnistajana arhiiv, mis jääb püsima.

Kõige häirivam leid on aga täispuhutav nukk – „naise keha“, mida meri esitab korraga kui äravisatud eset ja tõepoolest väärkoheldud naisekeha.

kummist täispuhutav naise keha
mis on mõeldud kasutamiseks
vees? ujudes?
auke täis nagu juust
rinnad õhutühjalt rippu
hambutu karjumisvõimetu suu kutsuvalt lahti
siniseks vööbatud laugude all
veel sinisemad silmad tarvitamistühjust täis
missugune mees
kaisutas ja kasutas sind
enne kui torm
süleles su siia
(Ehin 2007, 117)

Kirjeldus on ambivalentne: „rinnad õhutühjalt rippu“, „hambutu karjumisvõimetu suu“, „veel sinisemad silmad tarvitamistühjust täis“ – tegemist on korraga elutu nuku ja esemega, mis kujutab hääletut agentsuseta naist, kes kaotas oma värskuse, kehalise ilu ja seega ka otstarbekuse kultuuris, mis on üles ehitatud tarbimisväärtustele. Kasutaksin Marco Armiero (2021) nimetust *jäätmeajastik* (*Wasteocene*), mida Armiero pakub

antropotseeni alternatiiviks, sest viimane ei hõlma kõike ega kõiki võrdselt. Antropotseenis ehk „inimese ajastul“ ei ole kõik võrdselt panustanud ökosüsteemi hävitamisse ning ka hävingu tagajärjed ei avaldu proportsionaalselt. Armiero hoiatab, et „antropotseeni meie riskib kujutada inimesi liigendamata kogukonnana“ (samas, 6), ehkki tege-
 likkuses osutuvad mõned kogukonnad või sotsiaalsed grupid „keskseteks“ (Plumwoodi mõistes – vt lk 30), teised aga ebaoluliseks, kõrvalejäetud „jäätmeks“ – siit ka *Wasteocene*, mis füüsilise jäätmetootmise kõrval viitab sotsiaalsele jäätmetootmisele kui antropotseeni iseloomustavale joonele. Üheks oluliseks jäätmeajastiku tunnuseks on Armiero sõnul „äravisatav keha“ (*disposable body*; samas, 12), teiseks aga väljajäetud ajalood (*Wasteocene histories*; samas, 18), mis ei sobitu peavoolu narratiivi. Nende kustutamine põhidiskursusest on tema sõnul üks aeglase vägivalla vorme. Jäätmeajastiku mõiste sobib minu arvates hästi sinihumanitaarias toimuvate arutelu-
 dega¹⁷, sest kõige suurem prügila ongi maailmameri. Ka Läänemere reostus tuleb suures osas selle põhja maetud keemilistest, radioaktiivsetest jt jäätmetest, mille lugusid ei taheta eriti rääkida.

Solomoni lühiromaani puhul nägime, kuidas keha muutub jäätmeks sõna otseses mõttes (kui inimesi heidetakse üle parda) ja kuidas selle lugu on talletatud elulises ja dünaamilises veealuses maailmas. Ehini luuletuses näeme nii äravisatud (tehis- või päris-) keha kui ka lugu, mida „karjumisvõimetu suu“ pole võimeline rääkima. Meri toob vaikivate ohvrite lood nähtavale. Rannale uhutud nukk võib tähistada naise keha ekspluateerimist patriarhaalses ühiskonnas, aga võib ka esindada põgeniku keha, mis on niisama haavatav kui teda kandev reostatud vesi. Ka kunagine lapspiirivalvur võis olla oma rolli sunnitud sõjamasina poolt, mille jaoks tema keha oli samuti ühekordseks kasutamiseks. Kuid oluline on täheldada, et meri ei ole siin vaid lugude talletaja, vaid tal on ka aktiivne sekkumisvõime. Just tema on see, kes karistas orjavedajaid laevahukuga Turneri tõlgenduses; just tema andis maismaatüdrukule uue hingamise oma sügavuses; just tema viis nukknaise ahistaja käest kaugele rannale – „torm süleles su siia“ (Ehin 2007, 117). Nõnda on Ehini „Pärast tormi“ osa samast poeetilisest ja kriitilisest püüdlusest, mida sinihumanitaaria laiemalt esindab – lasta merel ja veel kõnelda, tuua päevavalgele varjatud lood, paljastada vägivalla ja ekspluateerimise kihistused, mis ei kao, vaid talletuvad vedelates arhiivides – olgu need siis ookeanid, jõed või väikesaare rand.

Kokkuvõte

Artikli eesmärgiks oli anda eestikeelne ülevaade sinihumanitaaria põhimõistetest rõhuga vee käsitlemisel kultuuris ning näidata, kuidas vett kui jutustavat ja mämlulist

17 Olen varemgi käsitlenud jäätmeajastiku mõistet sinihumanitaaria arutelu osana (vt Kuznetski 2025; 2026).

toimijat ning vedelat mäluarhiivi saab mõtestada kirjanduslike narratiivide kaudu. Artiklis käsitletud teoreetilised lähtekohad – kehadevahelisus, põimik, vesi kui ühisvara, kiire ja aeglane vägivald, veega koos mõtlemine, jutustav vesi ja sinipoetiline kujutus – aitavad mõista vett ainena, mis ühendab kehi, keskkondi ja ajalis-ruumilisi mõõtkavu. Vesi, olles korruga aine ja diskursiivne, seob omavahel bioloogilise, geoloogilise ja kultuurilise tasandi ning toob nähtavale lood, mis ei mahu üksnes inimliku kogemuse raamidesse. Läbivalt rõhutasin vee materiaalsust, agentsust ja ka haavatavust. Senised kultuurilised narratiivid on loonud kuvandi veest kui millestki „seal väljas“, „ära“, tundmatust või ohtlikust stiihiast, „veidrast võõrast“, millest meid eraldab saatuslik piir ja mida tuleb seetõttu taltsutada ja piiritleda teadmiste, tehnoloogia ja kujutluste kaudu. Binaarsed ja piire seadvad narratiivid kinnistavad domineerimise ja ekspluateerimise struktuure. Kuid meie enda vesine olek, tänu millele põimume ja pidevalt moodustume üheskoos teiste liikide ja ökosüsteemidega, paljastab meie seotust ja haavatavust ega luba enam mõelda mõõtkavas „inimene versus maailm“. Sinipoetiline kirjutamine ja lugemine võimaldab luua ja tõlgendada lugusid, kus inimlik ja enam-kui-inimlik toimivad koos ning nähtavale tulevad seosed, mis tavapärasel keskkonnakujutluses võivad varju jääda. Vesi muutub multivalentseks, paljuhäälseks mälude talletajaks ja vahendajaks, rääkides mitmesugustest ebaõigluse vormidest mitme mõõtkava läbilõikes. Minu pakutud vee kui vedela mäluarhiivi mõiste avab ühe võimaliku viisi nende suhete kirjeldamiseks, luues silla sinihumanitaaria ja mäluuringute vahel ning visandades perspektiivi valdkonna edasiseks arenguks.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri uurimisprojekt PRG2592 „Mälu ja keskkond: Vägivaldsete ajalugude keskkonnamõju rahvusüleses euroopa kirjanduses“.

Allikad

Akbari, Suzanne Conklin. 2024. „Foreword.“ – Steve Mentz, *Sailing Without Ahab: Eco poetic Travels*. New York: Fordham University Press, xv–xxiv.

Alaimo, Stacy. 2010. *Bodily Natures: Science, Environment and the Material Self*. Bloomington: Indiana University Press.

———. 2025. *The Abyss Stares Back: Encounters with Deep Sea Life*. Minneapolis: Minnesota University Press.

Armiero, Marco. 2021. *Wastocene: Stories from the Global Dump*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cohen, Margaret. 2010. *The Novel and the Sea*. Princeton: Princeton University Press.

Copernicus. 2024. „2024 is the first year to exceed 1.5°C above pre-industrial level.“ – *The Copernicus Climate Change Service*. <https://climate.copernicus.eu/copernicus-2024-first-year-exceed-15degc-above-pre-industrial-level>. Vaadatud: 17. aprill 2026.

- DeLoughrey, Elizabeth. 2023. „Mining the Seas: Speculative Fictions and Futures.“ – *Laws of the Sea: Interdisciplinary Currents*, toimetanud Irus Braverman, 145–163. New York: Routledge.
- Dobrin, Sidney. 2021. *Blue Ecocriticism and the Oceanic Imperative*. London: Routledge.
- Ehin, Kristiina. 2007. *Noorkuu hommik*. Tallinn: Huma.
- Erl, Astrid. 2024. „Transculturality and the Eco-Logic of Memory.“ – *Memory Studies Review* 1: 17–35.
- Clipping. 2017. „The Deep. Lyrics.“ – *Genius*. <https://genius.com/Clipping-the-deep-lyrics>.
Vaadatud: 17. aprill 2026.
- Hint, Aadu. 1950. *Angerja teekond*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Li, Zhi, Matthew H. England ja Sjoerd Groeskamp. 2023. „Recent Acceleration in Global Ocean Heat Accumulation by Mode and Intermediate Waters.“ – *Nature Communications* 14, artikkel 6888. <https://www.nature.com/articles/s41467-023-42468-z>.
- Kilumets, Margit. 2023. „Pealtnägija“: angerja tulevikku varjutavad ülepüük ja teadlaste lahkkelid. *Novaator*. 25. oktoober. <https://novaator.err.ee/1609143731/pealtnagija-angerja-tulevikku-varjutavad-ulepuuk-ja-teadlaste-lahkkelid>. Vaadatud: 17. aprill 2026.
- Kivirähk, Andrus. (2000) 2020. *Rehepapp ehk November*. Tallinn: Varrak.
- Kuznetski (Tofantšuk), Julia ja Stacy Alaimo. 2019. „Keha on lahinguväli.“ – *Sirp*, 22. märts.
- Kuznetski, Julia. 2025. „Material Realist Textuality in Daisy Johnson’s *Everything Under*.“ – *Études britanniques contemporaines* 69. <https://doi.org/10.4000/158kh>.
- . 2026. „Scalar Anglosphere: Wasteocene Waters and Vulnerable Bodies in Chioma Okereke’s *Water Baby*.“ – *Critique: Studies in Contemporary Fiction. Latest articles* 1–12. <https://doi.org/10.1080/00111619.2025.2608219>.
- Linton, Jamie. 2010. *What Is Water? The History of a Modern Abstraction*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Melville, Herman. 1974. *Moby Dick ehk Valge Vaal*. Tõlkinud Juhan Lohk ja Ülo Poots. Tallinn: Eesti Raamat.
- Mentz, Steve. 2020. *Ocean*. London: Bloomsbury.
- . 2024a. *An Introduction to the Blue Humanities*. London: Routledge.
- . 2024b. *Sailing Without Ahab: Eco-poetic Travels*. New York: Fordham University Press.
- Morton, Timothy. 2010. *The Ecological Thought*. Harvard University Press.
- . 2015. „Elementality.“ – *Elemental Ecocriticism: Thinking with Earth, Air, Water, and Fire*, toimetanud Jeffrey Jerome Cohen ja Lowell Duckert, 271–285. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Neimanis, Astrida. 2017. *Bodies of Water: Posthuman Feminist Phenomenology*. London: Bloomsbury.
- Oppermann, Serpil. 2023. *Blue Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2024. „Reading Storied Corals with the Scientific Poetics of Water.“ – *Configurations* 32 (3): 281–304. <https://doi.org/10.1353/con.2024.a932026>.
- Plaan, Joonas. 2020. „Kriitiliselt ohustatud liigid meie toidulaua.“ – *ERR. Arvamus*, 06.11.2020. <https://www.err.ee/1155941/joonas-plaan-kriitiliselt-ohustatud-liigid-meie-toidulaua>.

Plumwood, Val. 2002. *Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason*. London: Routledge.

Rigney, Ann. 2015. „Things and the archive: Scott’s materialist legacy.“ – *Scottish Literary Review* 7 (2): 13–34. <https://biblio.ugent.be/publication/8519220>.

Solomon, Rivers. 2019. *The Deep*. London: Hodder.

Soovik, Ene-Reet ja Kadri Tüür. 2022. „Timothy Mortonist, romantismist ja keskkondlusest.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 211–222. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22115>.

Spirn, Anne Whiston. 1998. *The Language of Landscape*. New Haven: Yale University Press.

Tsymbalyuk, Darya. 2025. *Ecocide in Ukraine: The Environmental Cost of Russia’s War*. Cambridge: Polity.

Zimmer, Carl. 1998. *At the Water’s Edge*. New York: Free Press.

Julia Kuznetski – PhD, Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudi anglistika professor. Ta on avaldanud uurimusi ökokriitika, ökofeminismi, uusmaterialismi, sini-humanitaaria, kriisi ja kirjanduse kohta. Ta on Eesti Teadusagentuuri uurimisprojekti PRG2592 „Mälu ja keskkond: Vägivaldsete ajalugude keskkonnamõju rahvusüleses euroopa kirjanduses“ põhitäitja. Hetkel kirjutab monograafiat keskkonna, ajaloo ja mälu põimumisest tänapäeva naiskirjanike loomingus.

E-post: [julia.kuznetski\[at\]tlu.ee](mailto:julia.kuznetski[at]tlu.ee)

Intimate Stranger: Water and Its Cultural Imaginary

Julia Kuznetski

Keywords: ecocriticism, blue humanities, blue poetics, transcorporeality, memory studies.

This article explores water as both a material and cultural phenomenon through the emerging field of blue humanities and offers an Estonian-language overview of the field's key concepts and narrative frameworks.

Drawing on theories by Stacy Alaimo, Astrida Neimanis, Sidney Dobrin, Steve Mentz, and Serpil Oppermann, it asks how water functions as an agent of memory, storytelling and transcorporeal connection between human and more-than-human worlds. Rather than treating water as an inert resource, abstract substance, or threatening environment 'out there', the study addresses it as an agentic force, a material constitutive of our bodies and a key facilitator of our environmental enmeshment. The article argues that water, as both element and metaphor, destabilises the binaries that have structured the western thought and invites a reorientation of ecological imagination beyond the terrestrial focus that has dominated 'green' ecocriticism. Building on these perspectives, the article proposes the concept of water as a liquid memory archive, capable of storing and mediating environmental histories across human and more-than-human temporalities.

Starting from the theoretical premise of new materialism and transcorporeality, the discussion draws on Alaimo's conception of bodies as porous and mutually entangled with their environments and Neimanis's idea of humans as 'bodies of water,' to examine how aqueous matter both sustains and implicates us. Every act of consumption, production, and waste disposal participates in a cycle that returns to the human body through the flows of the hydrosphere. This porous continuity unsettles the Cartesian model of the autonomous subject and reveals the shared vulnerability that connects the human body with glaciers, oceans, and rivers. The melting of ice and the movement of breath are thus interlinked processes that register planetary fragility and ethical responsibility.

The historical and philosophical construction of water as an object 'out there' can be traced back to the Enlightenment rationality, which reduced water to an abstract, measurable quantity, detached from its social and ecological contexts. This abstraction parallels the subjugation of matter, nature and the body to human reason, and the associated effort to confine water within boundaries: pipes, dams, swimming pools, or framing metaphors and myths. The 'fatal boundary' between water and air, as biologist Zimmer calls it, is not only biological but also discursive: we associate ourselves with air rather than with water, even though we are largely composed of the latter. The article engages Morton's notions of 'strange stranger' and 'mesh' to articulate water's dual status as both intimate and alien. Its liquidity and permeability exemplify the interwoven texture of existence with no clear background or foreground. Yet, as Dobrin warns, the 'anthro-hubristic imperative to know' drives scientific exploration that often reproduces colonial and extractivist logic under the guise of discovery. Oceanic knowledge is thus inseparable from histories of violence against the sea and its life forms.

Following Oppermann's call to 'think with water', the discussion expands to the ethical and narrative dimensions of aquatic life. Watery stories, told through the agency of non-human bodies such as coral reefs, invite us to read environmental crises not as isolated catastrophes but as slow violence

unfolding on a planetary scale. The article also addresses contemporary forms of fast and slow violence, archived through the medium of water. The Kakhovka dam catastrophe in 2023 in war-torn Ukraine instantiates these scalar forms, in which water figures both as a weapon, victim and witness.

Emerging from the 'oceanic turn' in ecocriticism, blue humanities challenge the land-based metaphors that have long structured environmental thought and encourage more fluid, relational ways of imagining ecological processes. In doing so, blue humanities also revisit the anthropocentric and imperial frameworks embedded in western maritime narratives, from *The Odyssey* to *Robinson Crusoe* and beyond, which have imagined the sea as either an abyss, danger or a frontier of conquest. Against this tradition, the article considers *water stories* that foreground the agency of wet environments and non-human voices. *Blue poetics* is introduced as a mode of writing and reading that mirrors water's fluid temporality and affective ambivalence. The discussion traces this poetics through both canonical and contemporary texts, from Melville's *Moby-Dick* to modern reimaginings such as Solomon's *The Deep*. In these works, water acts as a transformative medium of death and rebirth, memory and resistance, where the ocean itself becomes a storyteller. The article shows how the ocean becomes what I call a *liquid memory archive* — a repository that preserves histories of violence and endurance beyond human control or comprehension.

Finally, the article gestures toward planetary and local convergences, reading Kristiina Ehin's poem 'After the Storm' as a vivid example of Estonian blue poetics. The poem's imagery of debris washed ashore transforms pollution into an archive of global consumption and political memory. Global oceanic imaginaries are juxtaposed with the micro-scale of the Estonian seashore, with the sea becoming a repository of stories about occupation, but also sexual exploitation or migration.

Thinking with water means acknowledging our shared materiality, vulnerability, and capacity for remembering and narrating across scales, a perspective that the article conceptualises through the notion of water as a liquid memory archive.

Julia Kuznetski – PhD, Professor of English at the School of Humanities, Tallinn University. She has published widely on ecocriticism, ecofeminism, new materialism, blue humanities, literary crisis studies. She is a researcher in the Estonian Research Council (ETAG) project 'Memory and Environment: The Intersection of Fast and Slow Violence in Transnational European Literatures' (PRG2592), currently working on a monograph on the intersections of the environment, history and memory in the writings by women.

E-mail: julia.kuznetski[at]tlu.ee

Emajõe-äärses Academia Gustavianas peetud oratsioon vetest

Kaarina Rein

Teesid: Loodusteaduslikud disputatsioonid 17. sajandil Tartus rajatud Academia Gustavianas tuginesid paljuski Aristoteelse filosoofiale. Üks seal käsitletud teemasid oli neli elementi – õhk, tuli, vesi ja maa. Kõige rohkem väideldi Tartus maa ja õhu üle. Kummastki elemendist on teada kolm disputatsiooni, tulest vaid üks. Vee kohta disputatsioone ei olnud, kuid 1637. aastal peeti Tartus oratsioon ehk akadeemiline kõne „De aquis“ („Vetest“). Selle esitaja Petrus Langius toetus oma kõnes nii piiblile, antiikautoritele kui ka oma kaasaja teadmistele ja isiklikule kogemusele. Academia Gustavianas peetud oratsioon peegeldab üldisemalt varauusaegset suhtumist vee olemusse.

Võtmesõnad: neli elementi, varauusaegsed oratsioonid ja disputatsioonid, loodusteadused Academia Gustavianas, vesi varauusajal

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27258>

Teooria neljast iseseisvast algainest – maast, veest, õhust ja tulest – esitas esimesena Sitsiilia päritolu Empedokles (u 490–430 eKr) ja loodusteaduslikus mõtlemises püsis see käsitlus peaaegu uusaja alguseni (Salumaa 2023, 44). Ka Aristoteles nägi kogu füüsilist olemist neljast elemendist kantuna ja kirjutas neist oma teostes „Meteoroloogia“, „Taevast“, „Tekkimisest ja hävimisest“ jt. Aristoteelse järgi on maailma keskpunkt kera-kujuline liikumatu Maa, mida ümbritseb kõigepealt vee sfäär, järgneb õhu sfäär ja viimaks tule sfäär. Nendest neljast elemendist koosneb omakorda kõik, mis maailmas olemas on (samal, 143–144). Aristoteelse „Metafüüsika“ viiendas raamatus antud definitsiooni, mille kohaselt element on see, millest asi algselt koosneb ning mis on temas immanentne ja vormi poolest jagamatu, arendas keskajal edasi Aquino Thomas (1225–1274). Tema selgituste kohaselt ei saa elementi küll jagada osadeks, mis on tema liigist erinevad, kuid neid saab jagada kvantitatiivselt osadeks, mis jäävad samaliigilisteks (Bobik 2006, 49–51).

Mõni sajand hiljem elanud Šveitsi loodusteadlase ja arsti Paracelsuse (1493–1541) kirjutis „Nümfidest, sülfidest, pügmeedest, salamandritest ja teistest vaimolenditest“ („De Nymphis, Sylphis, Pygmaeis, Salamandris et Caeteris Spiritibus“, 1566) vaatles elementaarvaime ehk loodusvaime. Nümfid elasid vees, kuid toitusid maast ja õhust, sülfid elasid õhus, kuid toitusid maast ja veest, pügmeed ehk gnoomid elasid maa sees, kuid toitusid veest ja tulest, ning salamandrid elasid tules, kuid toitusid õhust ja maast. Neil olenditel ei olnud hinge, kuid nad võisid selle omandada abielusakramendi kaudu, abielludes inimesega (Willard 2020, 156–157).

Elementide käsitlus ei püsinud varauusajal siiski muutumatuna. Paracelsus kirjutas küll elementaarvaimudest, kuid loobus nelja elemendi teooriast ja nägi alprintsii-pidena hoopis väävlit, elavhõbedat ja soola (Paracelsus 1998, 74; Moran 2006, 72). Seevastu Wittenbergi ülikooli meditsiiniprofessori Daniel Sennerti (1572–1637) arvates koosnesid need omakorda ikkagi neljast elemendist: maast, õhust, veest ja tulest (Kallinen 1995, 128). Flaami arst Jan Baptist van Helmont (1580–1644) aga kritiseeris nelja elemendi doktriini, tema jaoks olid elemendid vaid õhk ja vesi (Pagel 2002, 49). Selle, et õhk omakorda koosneb hapnikust ja lämmastikust ning vesi hapnikust ja vesinikust, tegi Prantsuse keemik Antoine Lavoisier (1743–1794) kindlaks alles 18. sajandil.

Ent asjade algeid otsisid vanakreeka filosoofid juba enne Empedoklest ning 6. sajandil elanud Thales Mileetosest (u 624–545 eKr) pidas põhisubstantsiks vett (Blackburn 2002, 445). Vesi oli ka piiblis olemas juba esimesel loomispäeval kui ürgaine (1Ms 1:2). Platon ja Aristoteles nägid vett ja maad põhielementidena, millest maailm koosneb (Starkey 2020, 29). Aristoteles on oma „Meteoroloogia“ esimeses raamatus kirjeldanud sademeid (vihma, lund, rahet), udu, pilvede, kaste ja härmatise moodustumist ning esimese raamatu lõpus ja teise alguses ka veekogusid (jõgesid, merd, ookeani) – kuidas need moodustuvad, kliimat mõjutavad ning millest sõltub mere soolasus. Kolmandas raamatus on juttu vikerkaarest (Aristoteles 1952). Seega vett vaadeldakse „Meteoroloogias“ laiemas ilma- ja kliimakäsitluse kontekstis.

Hippokratese traktaat „Õhust, veest ja elupaikadest“ (400 eKr) osutas seosele keskkonna ja inimeste loomuse vahel. Muuhulgas mõjutasid autori sõnul inimeste kehaehitust ja iseloomu ka paikkonna vee omadused – kas see on soine, pehme või kare (Hippokrates [1923] 1984, 70–71).

Piiblis võis vett näha kui vaenulikku ja ohtlikku elementi, mis põhjustab uputusi, kuid samas muutis vesi maa viljakaks (Starkey 2020, 55). Vesi samaaegselt lahutas ja ühendas inimesi, luues küll nende vahele vahemaad, ent tuues inimesed kokku jõgedele, allikatele ja kaevude juurde (Classen 2018, xiii). Joogina oli vesi hädavajalik, kuid puhas vesi, mida arstid soovitasid, ei olnud alati kättesaadav (Gentilcore 2016, 159–162). Mereretked võimaldasid reisimist kaugematesse paikadesse ja muutsid inimeste arusaama maailmast, kuid ei olnud alati ohutud, nagu näitab muuhulgas Rotterdami Erasmuse (u 1466–1536) dialoog „Laevahukk“ (Erasmus 2024, 83–92). Kauga aega teati maailma koosnevat Euroopast, Aasiast ja Aafrikast ning ülejäänud maailma moodustas inimeste teadvuses vesi; nii arvati, et kogu lõunapoolkera on täidetud veega. Mõlemad Ameerika mandrid jõudsid kaartidele 16. sajandil, 17. sajandi alguseks oli eurooplaste teadvusse jõudnud ka Austraalia (Starkey 2020, 229).

Antiikajal oli vesi asendamatu hügieeni ja teraapia vallas, ka ujumisel oli tollases kirjanduses oluline koht (vt Weber 1996). Rooma impeeriumi langemise järel ei olnud avalik kümblemine küll enam au sees, kuid see ei tähendanud hügieeniharjumuste

kadu, vaid pigem nende vähest kajastamist kirjanduses. Kümblemine muutus taas populaarseks keskajal ja varauusajal seoses kasvava huviga termaal- ja ravivete vastu (Classen 2017, 499; Benedek 2017, 531–532). Aja jooksul hakati allikaid ka (al)keemiliselt uurima ning eristama, milliste haiguste korral on teatud kindlad mineraalveed kasulikud ja milliseid tasuks vältida (Willard 2017, 568–594).

Järgnev vaatlus näitab, kuidas kajastusid need teemad 17. sajandil Tartus rajatud ülikooli tekstides.

Neli elementi Academia Gustaviana põhikirja järgi

Aastal 1632 Tartus rajatud Academia Gustavianas oli neli teaduskonda – filosoofia-, teoloogia-, õigus- ja arstiteaduskond. Õppeasutuse põhikirja kohaselt õpetati loodusteadusi nii filosoofia- kui ka arstiteaduskonnas – esimene pidi keskenduma matemaatilistele distsipliinidele, kus oli võimalik rakendada mõõtmist (aritmeetikale, geomeetria, muusikale, optikale, mehaanikale, astronoomiale, arhitektuurile jne), arstiteaduskonnas tuli õpetada füüsikat ja botaanikat (Constitutiones 2015, 64–66, 147–152). Tollane õppetöö hõlmas nii loenguid kui ka disputatsioone ehk akadeemilisi väitlusi,¹ mille korraldamine oli kõigi professorite jaoks kohustuslik vähemalt üks või kaks korda aastas (samas, 48, 122). Suurem osa loodusteaduslikke disputatsioone Academia Gustavianas olid tugevasti mõjutatud peripateetilisest filosoofiast ja tuginesid Aristotelese töödele ja nende tõlgendustele (Friedenthal ja Piirimäe 2015, 76). Üks Academia Gustaviana disputatsioonides kajastatud teema oli neli elementi, millest maailm koosneb.

Academia Gustaviana põhikirjas on kasutatava loodusteaduste õpikuna ära toodud Johannes Magiruse (u 1560–1596) raamat „Physiologiae Peripateticae libri sex“ („Kuus raamatut peripateetilisest filosoofiast“, esmatrükk 1597) (Constitutiones 2015, 64, 147), mille kolmandas raamatus on ülevaade neljast elemendist (*terra, aqua, aër, ignis*) ja nende segust (*mixtio*). Toetutud on seal Aristotelese eelnimetatud teostele – „Meteoroogia“, „Taevast“, „Tekkimisest ja hävimisest“ – ja nende varauusaegsetele kommentaaridele Jacopo Zabarellale (1533–1589) ja Julius Caesar Scaligerile (1484–1558). Zabarella võrdles Aristotelese looduskäsitlusi Eukleidese geomeetria ja aritmeetikaga (Mikkeli 1992, 44), Scaliger tõstatas omakorda mitmeid küsimusi elementide kohta, nt tühjuse olemasolu ja segude defineerimine (Sakamoto 2016, 75, 149). Magiruse õpikut kasutati kaua Uppsala ülikoolis, 1626. aasta põhikiri tegi selle kohustuslikuks (Lindroth 1989: 141). Et sama põhikiri võeti üle Tartu ülikoolis, siis võib ka Liivimaal asuvas ülikoo-

1 Varauusaegne disputatsioon (ld k *disputatio*) oli eraldi žanr, mis hõlmas nii kirjalikku teksti kui ka suulist esitust. Siinses artiklis on *disputatsiooni* sünonüümina kasutatud sõna *dispuut*, Academia Gustaviana disputatsioonide tiitel-lehel võis sünonüümsena kirjas olla ka *dissertatio* (ld k 'dissertatsioon'), *discursus* (ld k 'diskursus'), *exercitatio* (ld k 'harjutus') vms.

lis eeldada samasugust Magirusele toetuvat loodusloo õpetamist (Rein 2024, 361). Siinkohal olgu mainitud, et Magiruse õpiku järgi õppis looduslugu Cambridge'i ülikoolis ka näiteks Isaac Newton (1643–1727) (Sapunaru ja Fernandes 2018, 179).

Academia Gustaviana akadeemilistes kirjutistes võidi mainida ka nelja elemendiga seotud elementaarvaime – 1640. aastal peetud oratsioonis ehk akadeemilises kõnes „Inimesest“ („Oratio de homine“) selgitab rootslasest üliõpilane Sequardus Wallander, et ta räägib inimesest, kes on Jumala loodud mõistuslik olend, kuid need, kelle kohta Paracelsus väitis, et nad ei põlvne Adamast ja elavad kas vees, mägedes või tules, kõnes käsitlemist ei leia (Wallander 1640, A3v–A4; Rein 2010, 72; 2011, 112). Seega võib järeldada, et Paracelsuse teost nümfidest, sülfidest jt tunti ka Academia Gustavianas.

Academia Gustaviana põhikiri nägi ette konservatiivset Aristoteelse-keskset lähenemist loodusteadustele vaatamata 17. sajandil levivatele uutele teooriatele. Tartu ülikooli rajamine leidis aset murrangulisel teadusrevolutsiooni ajal, mistõttu võiks sealsetes tekstides oodata erisuguseid lähenemisi, isegi kui põhikiri seda ette ei näinud. Mitmesuguseid teadmisi võidi kaasa tuua mujalt Euroopast. Sinne vaatlus uurib elemendi „vesi“ käsitlemist koosluses teiste elementidega Academia Gustaviana akadeemilistes töödes. Artiklis küsitakse, kas maad, vett, õhku ja tuld mõisteti Academia Gustavianas alati ilmtingimata elementidena või oli ka muid võimalusi. Eeldada võib, et veest kirjutati 17. sajandi Tartu disputatsioonides, oratsioonides ja traktaatides erisugustes kontekstides.²

Neli elementi Academia Gustaviana disputatsioonides

Nelja elementi Academia Gustaviana akadeemilistes töödes on varem käsitletud põgusalt, vaadeldes piiblitsitaatide esinemist selleteemalistes disputatsioonides (Rein 2010, 58; 2011, 98). Tartus peeti kaks elementide teemalist disputatsiooni peatselt pärast Academia Gustaviana rajamist, aastal 1633, kui ülikooli esimese retoorika- ja poetikaprofessori Heinrich Oldenburgi (1583–1634) eesistumisel väideldi maa („Disputatio physica de terra“) ja tule („Disputatio physica anniversaria. De natura ignis“) üle. Esimese disputatsiooniga astus üles tudeng Nicolaus Prytz (1605–1689) ja teise respondent³ oli üliõpilane Jonas Lannerus (?–?). Järgmisel, 1634. aastal esitati disputat-

---

2 Disputatsioonide pidamine oli Academia Gustaviana põhikirjas ära märgitud õppetöö kohustusliku osana, kuid rootsiaegses Tartu ülikoolis oli oluline roll ka oratsioonidel ehk akadeemilistel kõnedel, mis toimusid retoorikaõpingute raames. Nii disputatsioonide kui ka oratsioonide juures oli oluline suuline esitus ja selle abil esinemise harjutamine, kuid näited mõlemast žanrist on säilinud tänu trükitud tekstidele. Disputatsioonide ja oratsioonide ettekandmisega olid enamasti küll seotud üliõpilased, kuid tekstide autorlus on sageli vaieldav. Academia Gustaviana trükikojas avaldati ka mitmeid traktaate aktuaalsetel teemadel, mis olid eelnimetatud töödest mahukamad ning mille autor oli kas professor või mõni muu kõrge positsiooniga isik. Õppetööga neil otsest seost ei pruukinud olla.

3 Disputatsiooni juhatas eesistuja (enamasti professor), kes sageli oli ka dispuudi autor. Suulise kaitsmise juures vastas oponentide küsimustele respondentist tudeng. Disputatsiooni tiitellehele märgiti nii eesistuja kui ka respondendi nimed.

sioon elemendist „õhk“ („De aëre“), mis kahjuks ei ole säilinud. Selle eesistuja oli hilisem Turu akadeemia professor Nicolaus Aritander (?–1644) ja respondent oli Petrus Anundi (1608–1678) (Jaanson 2000, 186). Elementi „maa“ käsitleti Tartus ka 1640. aastal, mil selleteemalise disputatsiooni („Disputatio physica de terra“) eesistuja oli retoorika-, poeetika- ja juuraprofessor Laurentius Ludenius (Lorenz Luden, 1592–1654) ning töö kandis ette tudeng Abel Lyra (1609–1678). Teine dispuut elemendist „õhk“ esitati Tartus aastal 1647 („Disputatio philosophica de elemento aeris specialiter considerato“), mil eesistuja oli loodusteaduste professor Johannes Eri ja respondent Olaus Bergius (?–1670), ning kolmas sama professori eesistumisel 1652. aastal („Disputatio physicarum decima tertia de elemento aeris“), kui selle üle väitles tudeng Johannes Luth (1630–1677). Elemendist „maa“ peeti disputatsioon veel ka 1654. aastal („Disputatio philosophica de terra“), mil see toimus filosoofiaprofessor Petrus Lideniuse (?–?) ja üliõpilase Petrus Laurentii (?–1683) osalusel (Jaanson 2000).

Eelnevast nähtub, et kõige enam peeti Academia Gustavianas disputatsioone elementidest „maa“ (1633, 1640, 1654) ja „õhk“ (1634, 1647, 1652) – kummastki kolm. Elemendist „tuli“ oli vaid üks dispuut (1633) ja elemendist „vesi“ mitte ainsatki. Siiski käsitleti Academia Gustaviana loodusteaduste professorite eesistumisel ka kõiki nelja elementi koos. Petrus Schomeruse (1607–1660) juhendamisel peeti 1638. aastal disputatsioon elementide loomusest („Disputatio philosophica de natura elementorum in genere“), mille üle väitles üliõpilane Martinus Faxelius (?–1651). Samateemaline dispuut („Disputatio physica de natura elementorum in genere“) tuli esitusele ka 1645. aastal Johannes Eri eesistumisel, kui väitlejaks oli tudeng Andreas Udbingius (1619?–1672). Veel peeti Academia Gustavianas kaks disputatsiooni „segust“. Neist esimese („Disputatio philosophica de mixtione“) esitas tudeng Carolus Ruberus (?–?) juba mainitud, kuid vahepeal end magistriks väidelnud Martinus Faxeliuse eesistumisel 1641. aastal (Faxelius ja Ruberus 1641). Teise, 1646. aastal peetud selleteemalise disputatsiooni („Disputatio physica de mixtione“) eesistuja oli Johannes Eri ning respondent Petrus Byringius (Johannes Eri ja Byringius 1646).

Ühtlasi võib märgata, et elementide teemaliste disputatsioonide eesistuja ei pruukinud olla loodusteaduste professor, kolme töö puhul oli seda poeetika- ja retoorika-professor (Oldenburg, Ludenius) ning ühe töö juures filosoofiaprofessor (Lidenius). Liiginimetus oli sellistel töödel kas *disputatio physica* (loodusteaduslik disputatsioon) või *disputatio philosophica* (filosoofaalane disputatsioon). Kuna lähenemine loodusteadustele oli Academia Gustavianas pigem teoreetiline, võis neid kahte koguni sünonüümideks pidada (Friedenthal ja Piirimäe 2015, 76).

Vaatamata sellele, et elemendist „vesi“ Academia Gustaviana päevil eraldi disputatsiooni ei peetud, olid elemendid omavahel seotud ning vett mainiti teisigi elemente käsitlevates töödes. Eriti puudutas see „maad“ (*terra*), mida võis mõista mitmel moel.

Maa võis olla maakera, riik või piirkond (nt Rootsimaa, Saksamaa, Liivimaa), muld või savi ning lisaks element „maa“. Maa ja vesi olid mõlemad tihedad ja rasked elemendid, koos moodustasid nad kera (Ludenius ja Lyra 1640, A3v–A4). Üks element võis teiseks üle minna – vedel pori või muda sisaldab juba rohkem vett kui maad; kui vesi kuivab ja aurustub, on tegu õhuga ning järelejäänud tahket ainet on võimalik põletada (samas, B2–B2v). Paralleeli toomisel inimese kehaga nimetati jõgesid ja allikaid Maa vereks (Ludenius ja Lyra 1640, B3v). Vesi oli vanem element kui maa, kuna viimane tekkis kolmandal loomispäeval vee taandumisel (Oldenburg ja Prytz 1633, A2). Mainiti ka meritsi toimunud avastusretki uute maade otsinguil (Lidenius ja Petrus Laurentii 1654, B3v). Disputatsioonist tulest seevastu on öeldud, et pipral, nõgesel ja keeval veel on kuumus, mis pärineb tulelt, ning tule üks ülesandeid on vee ja maa külmuse leevendamine (Oldenburg ja Lannerus 1633, A4). Õhk ümbritses maad ja vett (Johannes Erici ja Luth 1652, A2) ning oli niiske neist lähtuvate aurude tõttu (Johannes Erici ja Bergius 1647, A2).

Nelja elementi koos käsitlevates disputatsioonides toodi vesi välja kui külmim element (Schomerus ja Faxelius 1638, A3), samuti osutati, et vesi võtab selle kuju, mille sees ta paikneb (Johannes Erici ja Udbringius 1645, B3v). Lisati, et puhtal veel ei ole maitset, ning mainiti taas, et maa ja vesi koos moodustavad kera (Schomerus ja Faxelius 1638, A4v–B). Disputatsioon segust, mis peeti 1646. aastal, täiendas veel, et tuli kui kuumim element leevendab vee külmust, vesi jälle tule kuumust (Johannes Erici ja Byringius 1646, A2). Seega vee füüsikalisi omadusi ei nähtudki väga erinevalt tänapäevast, mil vett samuti iseloomustatakse kui maitsetut ainet, mis normaaltingimustel on vedel ja võtab anuma kuju, mille sees ta asub.

1654. aastal kaitstud Petrus Lideniuse ja Petrus Laurentii disputatsioon „Maast“ on teadaolevalt ainus rootsiaegse Tartu ülikooli dispuut, mis on 21. sajandil uuesti ette kantud ja koguni eesti keeles: see juhtus 2007. aastal Tartu ülikooli 375. juubeli puhul, illustreerimaks varauusaegset teadust, mille kohaselt Maa oli maailma keskpunkt. Disputatsiooni kommentaarina on kirjutatud, et tekstist pole ilmtingimata vaja otsida lineaarset progressi, vaid töös võib olulisem olla hoopis moraalne sõnum. Näiteks põhjusena, miks on ühed Maa osad viljakandvamad kui teised, on disputatsioonist välja toodud see, et inimesed üksteist aitaksid (Lidenius ja Petrus Laurentii 1654, C2–C2v; Leppik 2009, 32–34).

Lisaks elemendi „vesi“ käsitlemisele teistest elementidest kõnelevates disputatsioonides peeti Tartus 1637. aastal oratsioon ehk akadeemiline kõne „Vetest“ („Oratio de aquis“), mille kandis ette sakslasest tudeng Petrus Langius (?–?). Kui disputatsioonide esitamine Academia Gustavianas oli seotud eri teaduskondade professoritega, siis oratsioonide pidamine oli filosoofiateaduskonnas toimuvate kõnekunstiõpingute pärusmaa, mille eest vastutas retoorikaproffessor (Constitutiones 2015, 67, 156). Seega ei saa oratsioonist eeldada vaid loodusteaduslikku lähenemist elemendile „vesi“.

Enne selle kõne juurde asumist vaadeldakse järgnevas alajaotuses, millises kontekstis võidi vett käsitleda rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonides, oratsioonides ja traktaatides.

Veest Johannes Magiruse õpikus ja Tartu akadeemilistes töödes

Academia Gustaviana põhikirjas nõutud Johannes Magiruse loodusteaduste õpiku kolmandas raamatus on elementi „vesi“ iseloomustatud lühidalt, tuginedes Aristoteelsele ja teda kommenteerinud 16. sajandi universaalteadlastele Julius Caesar Scaligerile ja Gerolamo Cardanole (1501–1576). Sealtoodu kohaselt on vesi raske, külm ja niiske element, mis ümbritseb maad kõikjalt. Kui maad ei niisutataks veega, ei saaks seal midagi targata ega kasvada, niisiis on vesi justkui tärkamise (*generatio*) ema. Oma loomuliku külmusega jahutab vesi tule kuumust, mis omakorda on tärkamise isa (Magirus 1600, 83–85). Magiruse teose neljandas raamatus on eraldi juttu ilmastikunähtustest ja merest (samas, 144–160).

Tartu disputatsioonides ei pruukinud lähenemine vee teemale aga alati olla arisootellik ega toetuda Johannes Magirusele. Juba enne ülikooli inauguratsiooni kaitsti 1631. aastal Tartu gümnaasiumis meditsiinilis-loodusteaduslik disputatsioon, mis toetus nii Hippokratese traktaadile „Õhust, veest ja elupaikadest“ kui ka Paracelsuse järgija Martin Rulandi (1532–1602) raamatule „Veeravi“ („Hydriaticae“, 1568), mis andis ülevaate Euroopa mineraalveeallikatest. Selle autor Johannes Raicus (u 1580–1632) soovitas Tartus esinevate haiguste raviks antimoniga rikastatud mineraalvett (Raicus ja Turdinus 1631; Raicus 2016, 213–223).

Tartu ülikooli esimene ajaloo professor Friedrich Menius (u 1593–1659) esitas oma 1634. aastal avaldatud traktaadis „Kriitiline diatriib Balti mere nimedest ja sadamatest“ („Diatribae criticae de maris Balthici nominibus et ostiis“) võrdlevalt Läänemerre suubuvate jõgede vanad ja uued nimed (Menius 1634, A3v), kirjutise lõpuosas on nimetatud ka Võrtsjärvest alguse saavat ja Peipsi järve suubuvat Emajõge (samas, C1v).

Tartus ja selle naabruses asuvaid veekogusid kirjeldab lähemalt rootslane Johannes Rising(h) (1611–1649) oma „Kõnes Tartu linnast“, mille ta pidas 1637. aasta algul. Tema sõnul on Emajõgi puhta ja tervisliku veega ning väga kalarikas, selle vool pole kiire ja jõgi sobib hästi laevatamiseks. Nii Võrtsjärvest kui ka Peipsi järvest tuuakse palju värsket kala, mistõttu on toiduained Tartus väga mugavalt kättesaadavad ja odavad. Tartu on piisavalt veega varustatud ka tervislike allikate tõttu, neist suurepäraseim on Jakobi allikas, mis põhjapoolse müüri juures jõuliselt pulbitseb. Tervisliku veega allikaid on linnas teisigi (Risingh 1637, B2v–B3; [1996] 2009, 26–29). Kõnes hinnatakse vett ja veekogusid eelkõige laevatatavuse, söögi ja joogi seisukohast, s.o majanduslikust aspektist.

Veest räägib ka Academia Gustavianasse 1639. aastal immatrikuleeritud Johannes Gutsloff (1617–1657) 1644. aastast pärinev traktaat „Lühike ülevaade ja õpetus vääralt pühaks peetud Võhandu jõest Liivimaal“ („Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhand“), milles autor lükkab ümber kohalike talupoegade arvamuse, et Võhandu jõgi on püha. Gutsloffi sõnul ei ole jõe veeski ehitamine jumalavallatu tegu, sest see ei põhjusta ikaldust ega näljahäda, nagu talupojad arvavad ja usuvad (Gutsloff 1644, 18–42). Kuigi seda teost on käsitletud eri nurkade alt (Kõiv 1997; 1998; 2003; 2005; Valk 2014; 2015; Plath ja Vanamölder 2022), võib siinkohal esile tuua religioosse lähenemise veele, millele vastandub majanduslik vaade. Vajadusele ülikoolis õpitud teemasid praktiliselt rakendada viitas ka Academia Gustaviana põhikiri, kus nõuti Petrus Ramuse (Pierre de la Ramée, 1515–1572) filosoofiale toetumist (Constitutiones 2015, 66, 152).

Kui Academia Gustaviana tegutsemisajast veeteemalist disputatsiooni ei ole, siis Academia Gustavo-Carolina päevil 1692. aasta lõpus kaitses üliõpilane Arvidus Grund (1667–1730) poeetika-, retoorika- ja õigusteaduse professori Olaus Hermelini (1658 – pärast aastat 1712) eesistumisel dissertatsiooni „Vee kogumisest ja jaotamisest“ („De aquis corrivandis emittendis que dissertatio“), mis käsitleb vee- ja kanalisatsioonivõrkude rajamist (Hermelin ja Grund 1692) ja vaatlleb seega taas majandusküsimusi.

Eelnevast nähtub, et lähenemine elemendile „vesi“ oli 17. sajandi Tartu ülikooli trükistes küllaltki praktiline ja toetus mitte ainult Aristotelesele ja tema pooldajatele, vaid ka Paracelsuse ja Ramuse filosoofiale. Tartule iseloomulikust Emajõeest oli juttu vaid Friedrich Meniuse traktaadis ja Johannes Risinghi „Kõnes Tartu linnast“. Samas võib täheldada, et Tartu oratsioonide ja disputatsioonide tiitellehtedel võib aastast 1636 tööde suulise ettekande kohana näha lisaks Tartu Kuninglikule Academia Gustavianale märget „Emajõe ääres“ (*ad Embeccam*). Seda täiendust saab ilmselt seostada kõnekunsti-, poeetika- ja juuraprofessori Laurentius Ludeniuse ametisseastumisega Tartus, kelle aktiivne tegevus disputatsioonide ja oratsioonide koostamisel algas just sellest aastast. Tema ametiaja algusest on ka oratsioon „Vetest“.

Oratsioon „Vetest“ ja selle esitaja Petrus Langius

Oratsioon pealkirjaga „Vetest“ („De aquis“) ehk ainus täielikult elemendile „vesi“ pühendatud töö Academia Gustavianas peeti 1637. aasta 30. oktoobril. Kõne trükiti ilmselt mõnevõrra hiljem, sest selle ettekandmisele osutatakse tiitellehel mineviku vormis. Oratsiooni esitamise aasta oli seega sama mis „Kõnel Tartu linnast“ ning mõlema trükise tiitellehel on ka mäрге, et kõne peetakse Emajõe ääres Academia Gustavianas. Kõne „Vetest“ esitaja oli Saksamaalt Holsteini hertsogkonnast pärinev üliõpilane Petrus Langius, tema oratsiooni trükitud teksti pikkus on 32 lk kvartformaadis, millest valdav osa on eeldatavasti tudengi enda koostatud. Kõnele eelneb

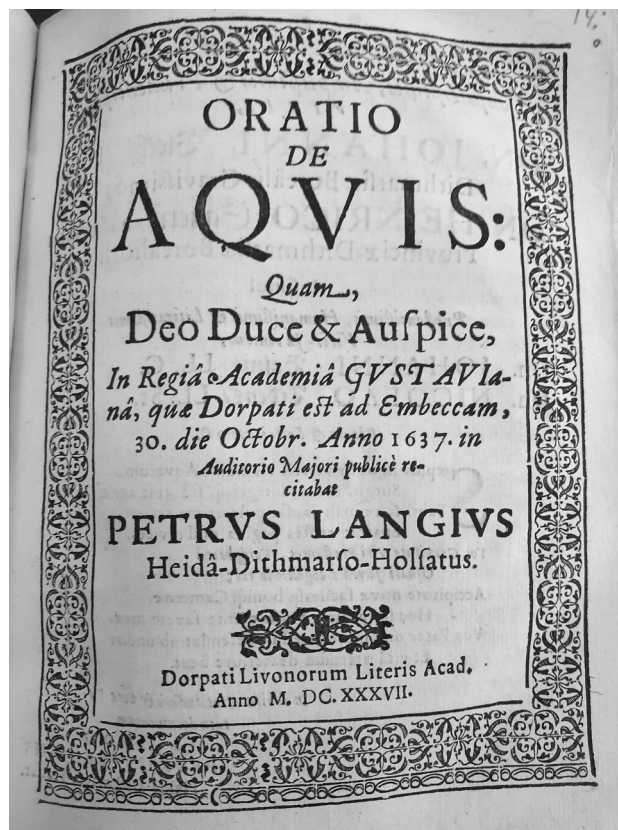
kolme lehekülje pikkune eessõna retoorikaproffessor Laurentius Ludeniuselt, mis on dateeritud 29. oktoobriga 1637, seega päev enne oratsiooni ettekandmist. Üliõpilase Petrus Langiuse kohta on teada, et ta oli sündinud Põhja-Dithmarschenis Heides, mis asus Jüüti poolsaare algusosas Põhjamere ääres. Samast kandist oli pärit ka Laurentius Ludenius, kelle isa ja vennad tegid vaimulikukarjääri just Põhja-Dithmarschenis, vend Melchior Ludenius oli 1637. aastast Heide diakon (Kaju 2009, 40–41).

Petrus Langius immatrikuleerus 1632. aasta kevadel Danzigi (Gdański) gümnaasiumisse ja samal aastal üksiti Königsbergi ülikooli. Oktoobris 1635. aastal sai temast Rostocki ülikooli üliõpilane, Academia Gustaviana matriklisse kanti see tudeng 30. mail 1637 (Teriing 1984, 169). Petrus Langiuse sünnilinn Heide asus Elbe ja Eideri jõe vahel, seega oli üliõpilase kodukandi suurim jõgi Elbe. Teadaolevate eluloandmete põhjal nähtub, et enne Academia Gustavianasse saabumist oli Petrus Langius seni kogu aeg elanud mere lähedal – nii Heide, Danzig, Königsberg kui ka Rostock asusid kas mere ääres või selle vahetus läheduses. Asudes õppima Academia Gustavianas, tuli tudeng esmakordselt elama sisemaale. „Kõne vetest“ oli Petrus Langiuse esimene ülesastumine Tartus ja ainus oratsioon, mille ta Academia Gustavianas pidas. Et ta oli Tartu ülikooli tudengiks saanud viis kuud enne selle kõne esitamist oktoobri lõpus, oli 1637. aasta suvi ühtlasi aeg, mil tal oli võimalus Tartuga tutvuda.

Aastal 1634 kutsuti Academia Gustavianasse professoriks Greifswaldi ülikoolist Laurentius Ludenius ning samast aastast on täheldatav ka Saksamaa põhjapoolsetelt aladelt pärit üliõpilaste immatrikuleerumine Tartu ülikooli. Ka 1637. aastal, kui Petrus Langius Academia Gustavianasse saabus, tuli sealtkandist Tartusse õppima mitmeid tudengeid. Tartusse tuleku üks põhjus võis olla eemaldumine kolmekümneaastase sõja tallermaast, kuid selles, miks õpingute paigaks valiti just Liivimaal asuv ülikool, võib oletada Laurentius Ludeniuse mõju. Vaadeldes Petrus Langiuse oratsioonile „Vetest“ pühendusluuletusi kirjutanud kaastudengite päritolu ja immatrikuleerumise aegu, nähtub, et neli üliõpilast kuest oli pärit Pommerimaalt (Greifswaldist, Kolbergist (Kołobrzegist), Freienwaldest (Chociwelist), Wollinist (Wolinist)), üks Halberstadtist Kesk-Saksamaal ning üks oli liivimaalane Riiast. Kui Greifswaldist pärit pühendusluuletuse autor David Ertman immatrikuleerus Tartu ülikooli juba 1634. aastal, siis ülejäänud viis (Bartholomaeus Hillius, David Cunitius (u 1614–1670), Adrianus Verginius (1615–1647), Christophorus Michael (1613–1650) ning Jacobus Friederichs) on Academia Gustaviana matriklisse kantud aastal 1637 ehk siis saabusid Tartusse Petrus Langiusega samal aastal. Kahe Pommerimaa üliõpilase (David Cunitiuse ja Adrianus Verginiuse) immatrikuleerumine toimus koguni 10. oktoobril ehk 20 päeva enne oratsiooni „Vetest“ ettekandmist, mis näitab, et oma pühendusluuletused pidid nad oletatavasti kirjutama peatselt pärast Tartus tudengistaatuse saamist. Seega ühendas Petrus Langiust oratsioonile „Vetest“ gratulatsioon kirjutanud kaastudengitega nii kodupaik kui

ka immatrikuleerumise aeg. Oletada võib, et sarnaselt kaastudengitega võis ka tema sünniaasta jääda vahemikku 1613–1615.

Järgnevatel aastatel pärast kõne „Vetest“ ettekandmist väitles Petrus Langius Tartus ka nelja disputatsiooni üle. Kõigepealt disputeeris ta 1639. aastal Laurentius Ludeniuse eesistumisel majanduse teemal (Ludenius ja Langius 1639) ja teoloogiaprofessor Andreas Virginiuse (1596–1664) eesistumisel prohvet Jesaja sõnade üle Js 53:5 (Virginus ja Langius 1639). Kaks aastat hiljem väitles ta taas Laurentius Ludeniuse presideerimisel, nood aastal 1641. trükitud kaks tööd pole küll säilinud,⁴ kuid kuna need trükiti uuesti Ludeniuse eesistumisel peetud disputatsioonide kogumikus „Tegusast mehest“ („De viro practico“) aastal 1643, saab nende tekstiga siiski tutvuda (Ludenius 1643, C1–C4v). Petrus Langius kirjutas Tartus ka luuletusi, mis olid adresseeritud teistele sakslastest ülikoolipere liikmetele (Jaanson 2000). Tema edasise käekäigu kohta kahjuks andmed puuduvad, kuid Tartu akadeemilistes töodes on märgata tema tihe side

Peter Langiuse Tartus 1637. aastal peetud oratsiooni „Vetest“ tiitelleht. Asukoht: Stockholmi Kuninglik Raamatukogu.

⁴ Aastal 1641. trükitud disputatsioonide pealkirjad on „De viro practico in genere“ („Praktilisest mehest üldiselt“) ja „De ethica paraenetica“ („Veenvast eetikast“).

Saksamaalt tulnud tudengite ja kaasmaalasest professori Laurentius Ludeniusega, keda võibki pidada Petrus Langiuse patrooniks.

Kui suunduda oratsiooni „Vetest“ juurde, siis autori avaluuletus räägib veest kui vaenulikust nähtusest (Langius 1637, A1v). Laurentius Ludenius, kes toona oli Academia Gustaviana rektor ja õigusteaduskonna dekaan, alustab oma eessõna oratsioonile väitega, et pime antiikaeg kujutab Neptunust merejumalana, kuid kristlastel pole vaja teda tunda (samas, A2). Esile on toodud piibli loomislugu sellest, kuidas taevas tehti veest ning maa oli vee all, enne kui Jumal käskis sel taanduda (1Ms 1:9–10). Kuiva maa väljumine vee alt oli Jumala heategu, kuna see sai eluasemeks nii inimestele kui loomadele. Kõrvutades Maad inimkehaga, võrdleb Ludenius vett arterite ja veenidega (Langius 1637, A2v). Vee ohtlikkusele osutab professor muuhulgas mainides, et mere-sõitjatel on olnud teada, millised ohud laevareisiga kaasnevad (samas, A2v–A3). Seega on eessõnas rõhutatud pigem vee ohtlikkust kui kasulikkust.

Oratsiooni autor Petrus Langius alustab oma sõnavõttu hoogsalt ja kirjeldab vett kui imeväärset ja ühtaegu hirmuäratavat nähtust – nii nagu seda on vaal teiste mereloomade ja elevant teiste maismaaloomadega võrreldes. Autori sõnul peab vesi loomu poolest voolama ja Jumala kätes on nii kuiva maa kui ka jõgede läbimiseks tarvilike koolmete tekitamine. Piiblist on Jumala kordasaadetud imena esile tõstetud juutide läbimine Punasest merest Moosese juhtimisel, kui meri taandus, ja vaarao sõjaväe hukkumine, kui vesi oma süngi tagasi valgus (2Ms 14:16–29). Jumala osa vete reguleerimisel toob Petrus Langius välja nii piibli loomisloo kui ka veeuputuse kaudu, samuti näitab ta vee osalust Issanda ülistamisel psalmides (Langius 1637, A3v–A4v). Võib küsida, kui palju kõnetas tollast Tartu ülikooliperet vaala ja elevandi nimetamine, kuid et muidki näiteid oli võõrast kultuuriruumist, siis vähemalt võrdpildina pidid need loomad sümboliseerima midagi erakordset.

Piibelliku lähenemise järel iseloomustab autor vett Aristotelese loodusfilosoofia vaimus. Ta kirjeldab vett kui külmitat ja niisket elementi ning seda, kuidas vesi suhestub ülejäänud kolme elemendiga. Tõenäoliselt on autor siinkohal kasutanud Johannes Magiruse õpikut, sest ülevaade elementidest langeb olulisel määral sealse käsitlusega kokku. Nii ütleb Langius sarnaselt Magirusega, et tuli on tärkamise isa, samal ajal kui vesi on selle ema, ning et vesi pehmedab maasse visatud terasid, et need saaksid võtta looduse poolt ette nähtud vormi (samas, B). Samas on autor lisanud oma seisukohti ja hinnanguid. Ta rõhutab, et vesi kustutab janu ja pakub jahutust ning kuigi õpetatud mehed arvavad, et õhk on kõige niiskem element, leiab autor oma kogemuse põhjal, et vee niiskus on selle elemendi tiheduse tõttu õhu omast suurem (samas, B).

Nähtavasti Aristotelese „Meteoroloogiale“ toetudes on välja toodud vee füüsikalised omadused, ilmastikunähtused ja pilvede moodustumine, mille juures autor kirjeldab emotsionaalselt pilvede kuju ja värvi (samas, B1v–B2). Ülevaade antakse ka sade-

metest eri aastaegadel, mille käigus jutustatakse nii vihmast, lumest kui ka rahest ja jääst, kastest ja härmatisest. Esitatud on ka haruldasemad nähtused meteoroloogias, nimelt juhtumid, kui taevast sajab usse, kalu, konni, kive ja pori, nii nagu Soodomas olevat sadanud väävlit ja tuld (1Ms 19:24). Rahe võib autori sõnul olla ettekuulutatav, sest raheterad võivad moodustada mitmesuguseid loomakujusid, nt on autor eriliselt esile toonud seakujulisi rahetükke (Langius 1637, B2v–B4). Seega on Petrus Langius oma esituses ühendanud antiikse loodusfilosoofia ja piibli apokalüptilise lähenemise.

Järgnevalt jutustab Petrus Langius Jumala vägevuse imetlemiseks allikatest, järvedest ja jõgedest ning siinkohal algab geograafiline ülevaade vetest. See vaatlus käib küll pigem autori kaasaja kohta ning toetub ilmselt mõnele omaaegsele kosmograafiale, kuid allikate, järvede ja jõgede ülevaade ei hõlma Läänemere regiooni, vaid kaugemaid paiku ja vesi, mis on mingil kombel ebatavalised ja imetabased.

Niisiis väidab autor, et Islandil on allikas, mis muudab kiviks kõik, mis sinna sisse visatakse. Samuti asub seal teine allikas, millest joomise korral saabub surm. Iirimaal omakorda olla läte, mis säilitab nooruse sel, kes ses kümbleb. Šotimaal võib leida allika, mille vee pinnal ujuvad õlitilgad, ja Austrias Styrias asuvad allikad, mis kutsuvad esile struumat. Paflagoonias (Musta mere ääres) olla läte, millest joomisel jääb purju. Saksamaal asuvad Schwalbachi mineraalveeallikad, Wiesbadenis soojaveeallikad, Böömimaal Karlsbadi veed. Sardiinias aga olla soojad allikad, mis muidu ravivad silmi, kuid vargad muudavad pimedaks (samas, B4v). Esitatus on näha tendentsi, et geograafiliselt kaugematel allikatel on eriti imelised omadused. Realistlik on aga kõnes välja toodud mineraalveeallikate kasvav tähtsus varauusaegses saksa kultuuriruumis.

Mõneti sarnase ülevaade esitab Petrus Langius ka iseäralikest järvedest. Enamasti eristuvad mainitud järved vee omaduste poolest, vahel ka oma fauna tõttu. Nii näiteks elavat Šotimaal Loch Lomondis autori sõnul uimedeta kalad, seevastu Bodenseest voolab Reini jõgi läbi, ilma et jõe ja järve vesi seguneksid. Saksamaal Mansfeldi krahvkonnas omakorda asuvat soolajärv, kus kalavõrgud võivad ära põleda, kui need liiga sügavale heita. Itaalias Campanias asub vulkaaniline Avernuse järv, mis paikneb kraatris ja on laavaga täidetud. Pilatuse järv Šveitsis on autori sõnul oma nime saanud Pontius Pilatuse järgi, kes on sinna maetud – selle kinnituseks on kõne ladinakeelsele tekstile lisatud saksakeelne luuletus Pilatuse järvest. Palestiinas ehk Pühal maal asub aga Asfaldijärv (*Lacus Asphaltites*) ehk Surnumeri, kust pole võimalik elavana välja tulla ja mille lähedal asusid ka Soodom ja Komorra (samas, B4v–C). Järvede geograafia ulatub seega Kaledooniast põhjas kuni Palestiinani lõunas, puudutades nii autori kodukohast kui ka Tartust üsna kaugel asuvaid veekogusid, millele omistatakse müstilisi omadusi.

Järgneb ülevaade jõgedest, milles mainitakse kõigepealt Thamesi Inglismaal, seejärel Tajo jõge Hispaanias ja edasi Tiberi, Crati ja Po ehk Eridanose jõge Itaalias. Vii-

mase kohta lisab autor, et luuletajad peavad Eridanost jõgede kuningaks, sest ta on seotud Päikese poja Phaethoni karistusega. Oratsoonis mainitakse veel Transilvaania, Makedoonia ja Süüria jõgesid ning mõnevõrra pikemalt kirjeldatakse Niiluse üleujutusi Egiptuses. Mõistagi on ka jõgedel imeväärseid omadusi – Crati Kalaabrias muutvat juuksed blondiks, Axios Makedoonias aga kariloomad mustaks, Süüria Sabati (Sambati) jõgi kuivanud kunagi igal sapatipäeval ära, kuid pärast Kristuse ülestõusmist olevat ta selle omaduse minetanud (samas, Cv). Ülevaade jõgedest ulatub jällegi põhjast lõunasse ning pole põhjust arvata, et Petrus Langiusel nendega isiklikku kokkupuudet oleks olnud. Ent Saksamaa jõgedest räägib autor eraldi, kõigepealt Doonaust, Reinist ja Mainist, jõudes seejärel oma kodukandi jõe ehk Elbe ja selle lisajõgede juurde. Kahe lehekülje ulatuses kirjeldab autor Kuu mõju tõusule ja mõõnale (samas, Cv–C2v).

Petrus Langiuse sõnul voolavad kõik jõed merre, kuid meri ei aja sellegipoolest üle kallaste. Peipsi järve suubuvast Emajõest oratsoonis juttu ei ole, mis viib mõttele, et autor ei olnud kohalikest vetest kuigi teadlik. Siit võib omakorda järeldada, et oratsioon võib-olla ei olnudki koostatud Tartus, vaid tudeng tõi selle endaga Saksamaalt kaasa. Ent kui Petrus Langius asub loetlema meresid ja nende osi, lahti ja väinu, mainib ta ära ka Balti mere ning selle kaks lahte, Soome ja Botnia lahe. Seevastu oluliselt pikemalt on juttu Vahemerest (samas, C2v–C3v).

Vesi liigub autori sõnul idast läände, selle tõendusena tuuakse välja, et ida poole Ameerikasse sõitmine võtab aega kolmkümmend päeva, tagasitulek Hispaaniasse aga kolm kuud. Lisaks räägib autor kõigi aegade vapraimast meresõitjast Fernão de Magalhãesist (1480–1521), kes avas teistele mereteena kitsa Magalhãesi väina Lõuna-Ameerikas (samas, C4–D).

Seejärel jõuab autor tagasi piibli veeuputuse juurde (1Ms 7:10–24), millega ta võrdleb üleujutusi oma kodukandis Holsteinis. Ühtlasi juhatab see taas sisse vee ohtlikkuse teema, mida lahatakse enam kui kolme lehekülje ulatuses ning kus autor toob ära oma kogemuse tulvavetega. Konkreetse sündmusena kirjeldab Petrus Langius veeuputust Holsteinis, mis algas 11. oktoobri ööl vastu 12. kuupäeva aastal 1634, kui meri tõusis üle kallaste ning vee alla jäid inimesed, kariloomad ja põllud. Üliviljakas Dithmarscheni piirkond pääses autori sõnul vaevu hädaohust (Langius 1637, D–D3).

Autor tsiteerib veeuputuse kirjeldust Ovidiuse „Metamorfoosides“ (I rmt read 272–273, 285–290), kuid lisab, et sedalaadi olukorrad pole siiski lootusetud. Langius toob välja selle, kuidas Joonas kala kõhus pidi viibima ja sealt välja pääses (Jn 2:1–11) ning kuidas Jeesus merel tormi vaigistas (Mt 8:23–27). Siinkohal rõhutab ta, et ulgumerele seilajad ja võimsatel jõgedel reisijad saavad pärast reisi küll jutustada läbitud hädaohudest, kuid ühtlasi on nad näinud Issanda imeväärseid tegusid, kelle ettenägelikkus juhib kõike (Langius 1637, Dv–D2). Nii kasvatatakse kokkupuude veega inimestes tänu-

likkust – näitena võib lisada ka Pauluse, kes laevahukust pääsenuna (Ap 27:14–44) jõudis Rooma (Langius 1637, D2v). Kõne viimases näites vee ohtlikkusest jutustatakse kuningas Friedrich Barbarossa (1122/24–1190) uppumisest teel kolmandasse ristsõtta (sammas, D2v). Ühtlasi täiendab see fakt Püha Maaga seotud näiteid.

Petrus Langiuse oratsioon „Vetest“ lõpeb tõdemusega, et veest ollakse kõikjal ümbritsetud, ning seega palub autor, et Jumal vaigistaks voogude jõudu, et need ei muutuks vaenulikuks (sammas, D3). Nii jääbki domineerima kõne algul välja öeldu, et vesi on aukartustäratav ja ohtlik nähtus, millega kokkupuutel tuleb loota Jumalale. See langeb ühtlasi kokku nõudega, mis oli retoorika õpingutele esitatud Academia Gustaviana põhikirjas – kõnepidamise siht pidi ennekõike olema Jumala kiitus (Constitutio-nes 2015, 67, 156). Samas on näha, et kui Laurentius Ludenius oma eessõnas maalib märksa trööstituma pildi inimese võimetusest vete ees, siis Petrus Langius toob veega seoses välja nii lootuse kui ka tänutunde, kui Jumala abiga suudetakse vett ohjata. Kirjeldatud uputus toimus samal aastal, kui Laurentius Ludenius kutsuti Tartusse professoriks, seega võis ka temal sellega isiklik kokkupuude olla.

Kõnele „Vetest“ on lisatud õnnitlusluuletused nii juba mainitud kaastudengite kui ka Laurentius Ludeniuse sulest, kes moodustab nimest Petrus Langius anagrammi *penitus largus* – ‘läbinisti heldekäeline’. Paistab, et element „vesi“ oli luuletuste loomiseks inspireeriv – gratulatsioonide teemaks olid nii neli elementi, vee imelisuus kui ka Jumala kiitus (Langius 1637, D3–D4v).

Kokkuvõttena võib öelda, et pidades Tartus kõne „Vetest“, toetus autor Petrus Langius nii piiblile kui ka Aristotelesele ja tema kommenteerijatele, vesi oli autori käsitluses üks neljast elemendist. Ent andes ülevaate allikatest, jõgedest, järvedest ja meredest, olid tema allikad varauusaegsed, kuigi toetusid rohkem veekogudega seotud uskumustele kui reaalsusele. Autor kõneles ka isikliku kogemuse põhjal oma kodukohast Holsteinis Põhjamere ääres ja sealsest üleujutusest 1634. aastal, mis võis tuttav olla ka professor Ludeniusele, sest see oli ka tema kodukant. Langius osutab oma kõnes läbivalt vee ja merereiside ohtlikkusele. Tartus asuvast Emajõest oratsioonis juttu ei ole, küll aga Euroopa suurematest jõgedest. Pikalt on juttu sademetest ning ka tõusust ja mõõnast, millega autoril oli ilmselt kokkupuude Põhjamere rannikul. Kõnes puudub ülevaade veekogudega seotud taimestikust, ka loomadest ning nende kohast inimese toidulaual on juttu väga vähe. Puuduvad ka veega seotud müütilised olendid. Kõnes toodud geograafiline ülevaade jõgedest, järvedest ja meredest hõlmab eelkõige Vana Maaailma, eraldi on aga jutustatud Magalhãesi avastusretkedest. Ujumisele viidatakse vaid seoses Friedrich Barbarossa uppumisega. Kõne on draamaatiline ja aeg-ajalt pikitud luuleridadega, kuid sealses kirjelduses puudub täielikult veekogude esteetiline mõõde. Kuigi Langiuse hiljem Academia Gustavianas esitatud disputatsioonidest kaks peegeldasid selgelt praktilisi väärtusi, rõhutab tema oratsioon „Vetest“ pigem

kõlbeliste omaduste olulisust, tuues esile aukartuse, alandlikkuse ja Jumalale lootmise. Samasugust lähenemist on välja toodud ka 1654. aastal kaitstud Petrus Lideniuse ja Petrus Laurentii disputatsiooni „Maast“ tõlgendamisel (Leppik 2009, 33–34).

Kõigi elemente käsitlevate disputatsioonide üle väitlesid Academia Gustavianas Rootsist pärit üliõpilased, kes moodustasid üliõpilaskonna tuumiku (Tering 2008, 285). Ülikooli põhikirja kohaselt pidi oratsioonide teemad valima retoorikaproffessor (Constitutiones 2015, 67, 156). Võib arvata, et Laurentius Ludenius valis vee üle kõnet pidama teadlikult oma kodukandist pärit tudengi ja kaitsealuse, et too saaks oratsiooni koostamisel toetuda oma isiklikele kogemustele ja eelnevatele õpingutele. Kaalukeeleks võis osutada ka valmis oratsiooni olemasolu. Rootsi päritolu üliõpilane oleks oma tausta põhjal veest rääkinud teisiti. Vaadeldes teemat geograafilisest aspektist – kui Academia Gustaviana ajalooprofessori Friedrich Meniuse 1634. aastal trükitud traktaat andis ülevaate Läänemere äärsest geograafiast, siis Petrus Langiuse 1637. aastal peetud oratsioon näitlikustas eelkõige kaugemaid piirkondi. Oletada võib, et ka kõne „Vetest“ üks eesmärke Academia Gustavianas oli lisaks retoorika- ja üldisematele loodusteaduste studiumile geograafia õppimine, sest selleteemalisi disputatsioone Tartus 17. sajandi esimesel poolel ei olnud.

Kokkuvõte

Academia Gustaviana disputatsioonides ja oratsioonides kajastati muuhulgas nelja elementi – maad, vett, õhku ja tuld, toetudes antiikautoritele ja nende tõlgendustele. Enamasti oli käsitus avaram kui vaid elementide tasandil, millele viitab ka asjaolu, et nende tööde eesistujad olid enamasti retoorika- ja poetikaproffessorid, ühel korral ka ajaloo professor. Maast ja õhust oli Tartus kummastki kolm disputatsiooni ja tulest üks. Veest disputatsiooni ei olnud, küll aga oratsioon „Vetest“ aastast 1637. Samuti kirjutati veest teisi elemente käsitlevates disputatsioonides ning vesi oli aktuaalne teema ka teistes Tartu akadeemilistes trükistes, kus vett käsitleti nii majanduslikest, meditsiinilistest, geograafilistest kui ka teistest aspektidest lähtudes. Maa, õhu ja tule teemaliste disputatsioonide üle väitlesid Rootsist pärit üliõpilased, kuid oratsiooni „Vetest“ pidas Saksamaalt Holsteinist tulnud üliõpilane Petrus Langius, kelle sünnilinn Heide asus Põhjamere ligiduses. Samast piirkonnast oli pärit ka professor Laurentius Ludenius ning teda on põhjust pidada üliõpilase patrooniks.

Oratsioon „Vetest“ toetub nii Aristotelesele ja tema tõlgendustele kui ka piiblile, aeg-ajalt lisab autor emotsionaalselt oma seisukohti. Lisaks heidab kõne valgust ka varauusaegsele maailmale ning avastustele geograafia vallas. Veekogude kajastamisel tuuakse tihti ära nendega seotud müstilised lood ja uskumused, mis jällegi kõnet ilmestavad. Emajõest oratsioonis ei räägita, kuid Läänemerd on seal lühidalt mainitud. Võimalik, et kõne oli üliõpilasel valmis juba enne Tartusse saabumist. Kõneleja iseloo-

mustab vett kui ohtlikku ja hirmuäratavat nähtust, millega kokkupuutel tuleb loota Jumalale. Selle näitlikustamiseks kirjeldab autor mõni aasta tagasi toimunud üleujutust oma kodukohas. Piiblist lähtuvalt demonstreeritakse oratsioonis vett pigem kui vaenulikke elemente ja kuiva maad nähakse Jumala heateona. Siiski nähtub kõnest, et vesi on küll ohtlik, kuid need ohud on ületatavad, mida demonstreerisid ilmekalt 15. ja 16. sajandi suured mereretked. Ameerikast on kõnes juttu, kuid Austraaliat, mida samuti 17. sajandi alguse Euroopas juba teati, oratsioonis ei mainita. Küll aga on kõnes ära nimetatud vee olulisus joogina ja Saksa kultuuriruumis avastatud tervislikud mineraalveed, mis olid muutunud aktuaalseks temaks. Oratsiooni muudab huvitavaks asjaolu, et selle esitas sakslasest tudeng, kel oli veega teistsugune kogemus kui rootslastel, kes moodustasid toona Tartus üliõpilaskonna enamiku. Kuna oratsioonid olid osa retoorikaõpingutest Academia Gustavianas, oli lähenemine vee teemale emotsionaalsem, mitmekülgsem, isiklikum ja rohkemate vihjetega piiblile kui teiste elementide (maa, õhk, tuli) puhul, mille kohta 17. sajandil koostati Tartus disputatsioonid. Ühtlasi võib kõne „Vetest“ eesmärgina näha geograafiaõpinguid. Oratsioonist ilmneb ka asjaolu, et kodukandi veed kujundavad olulisel määral inimese maailmapilti.

Autor tänab anonüümseid retsensente parandusettepanekute eest.

Allikad

Aristoteles. 1952. *Meteorologica*. Tõlkinud H. D. P. Lee. Loeb Classical Library 397. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Benedek, Thomas G. 2017. „The Role of Therapeutic Bathing in the Sixteenth Century and Its Contemporary Scientific Explanations.“ – *Bodily and Spiritual Hygiene in Medieval and Early Modern Literature. Explorations of Textual Presentations of Filth and Water*, toimetanud Albrecht Classen, 528–567. Berlin; Boston: Walter de Gruyter GmbH.

Blackburn, Simon. 2002. *Oxfordi filosoofialeksikon*. Tallinn: Vagabund.

Bobik, Joseph. 2006. *Aquinas on Matter and Form and the Elements. A Translation and Interpretation of the De Principiis Naturae and De Mixtione Elementorum of St. Thomas Aquinas*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.

Classen, Albrecht. 2017. „The 'Dirty Middle Ages': Bathing and Cleanliness in the Middle Ages. With an Emphasis on Medieval German Courtly Romances, Early Modern Novels, and Art History: Another Myth-Buster.“ – *Bodily and Spiritual Hygiene in Medieval and Early Modern Literature. Explorations of Textual Presentations of Filth and Water*, toimetanud Albrecht Classen, 458–500. Berlin; Boston: Walter de Gruyter GmbH.

———. 2018. *Water in Medieval Literature. An Ecocritical Reading*. Lanham; Boulder; New York; London: Lexington Books.

Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academiae Gustavianae). Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri. (1997) 2015. Teine, parandatud ja täiendatud väljaanne. Tõlkinud Kristi Viiding. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Erasmus Rotterdami. 2024. „Laevahukk.“ Tõlkinud Kaarina Rein. – *Vikerkaar* 10–11: 83–92.

Faxelius, Martinus ja Carolus Ruberus 1641. *Disputatio philosophica de mixtione*. Dorpati Livonorum: Lit. Acad.

Friedenthal, Meelis ja Pärtel Piirimäe. 2015. „Philosophical disputations at the University of Tartu 1632–1710: Boundaries of a discipline.“ – *Studia Philosophica Estonica* 8 (2): 65–90. <https://doi.org/10.12697/spe.2015.8.2.03>.

Gentilcore, David. 2016. *Food and Health in Early Modern Europe. Diet, Medicine and Society, 1450–1800*. London; New Delhi; New York; Sydney: Bloomsbury.

Gutslaff, Johannes. 1644. *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhanda. Daraus die Vnchristliche Abbrennung der Sommerpahlschen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer, wegen des Vnchristlichen vnd Heydnischen Aberglaubens gegeben Von Johanne Gutslaff, Pomer. Pastorn zu Vrbs in Lieffland*. Dorpt in Lieffland: J. Vogel.

Hermelin, Olaus ja Arvidus Grund. 1692. *De aquis corrivandis emittendisq[ue] dissertatio*. Dorpati: J. Brendeken.

Hippocrates. (1923) 1984. „Airs Waters Places.“ – *Hippocrates*, I kd, tõlkinud W. H. S. Jones. The Loeb Classical Library 147, 65–137. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.

Jaanson, Ene-Lille. 2000. *Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften*. Tartu: OÜ Greif.

Johannes Eriki ja Olaus Bergius. 1647. *Disputatio philosophica de elemento aeris specialiter considerato*. Dorpati Livonorum: J. Vogelius.

Johannes Eriki ja Petrus Byringius. 1646. *Disputatio physica de mixtione*. Dorpati Livonorum: J. Vogelius.

Johannes Eriki ja Johannes Luth. 1652. *Disputationum physicarum decima tertia de elemento aeris*. Dorpati Livonorum: J. Vogelius.

Johannes Eriki ja Andreas Udbingius. 1645. *Disputatio physica de natura elementorum in genere*. Dorpati Livonorum: J. Vogelius.

Kaju, Katre. 2009. „Laurentius Ludenius (1592–1654), Greifswaldi ja Tartu ülikooli professor.“ – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* XXXVII: 39–67.

Kallinen, Maija. 1995. *Change and Stability. Natural Philosophy at the Academy of Turku (1640–1713)*. *Studia Historica* 51. Helsinki: Finnish Historical Society.

Kõiv, Lea. 1997. „Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimuilma: Johannes Gutslaff. Kurtzer Bericht und Vnterricht ueber die falschheilig genandten Bäche in Lieflant Woehhanda.“ – *Kleio*, nr 2 (20), 9–15.

———. 1998. „Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutslaff. Kurtzer Bericht und Vnterricht ueber die falschheilig genandten Bäche in Lieflant Wöhhanda...“ – *Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil*. Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae = Eesti Rahvusraamatukogu toimetised VII, koostanud Piret Lotman, 85–105. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.

———. 2003. „Johannes Gutslaff's Kurtzer Bericht: eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schriftum des 17. Jahrhundert.“ – *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit: Mit einem Ausblick in die Moderne*, koostanud Klaus Garber ja Martin Klöcker, 375–406. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. <https://doi.org/10.1515/9783110950816.375>.

———. 2005. „Johannes Gutslaff ja tema „Lühike teade ja õpetus.““ Magistritöö. Juhendanud Tiit Rosenberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti ajaloo õppetool. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/902>.

Langius, Petrus. 1637. *Oratio de aquis*. Dorpati Livonorum: Lit. acad.

Leppik, Lea. 2009. „Mida me teame Rootsi-aegse Tartu ülikooli teadusest praegu rohkem kui 25 aastat tagasi?“ – *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* XXXVII: 20–38.

Lidenius, Petrus ja Petrus Laurentii Arbogensis. 1654. *Disputatio philosophica de terra*. Dorpati Livonorum: J. Vogelius.

Lindroth, Sten. 1989. *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden*. Stockholm: Typografi Karl-Erik Forsberg.

Ludenus, Laurentius. 1643. *De viro practico, deque mediis ad vitam practicam deducendis liber*. Dorpati Livonorum: Typ. Acad.

Ludenus, Laurentius ja Petrus Langius. 1639. *Oeconomica*. Dorpati Livonorum: Lit. Acad.

Ludenus, Laurentius ja Abel Lyra 1640. *Disputatio physica de terra*. Dorpati Livonorum: Lit. Acad.

Magirus, Johannes. 1600. *Physica peripatetica ex Aristotele, eivsque interpretibus collecta, & in sex libros distincta*. Francofurti: Ex Officina D. Zachariae Palthenii.

Menius, Friedrich. 1634. *Diatribes critica de maris Balthici nominibus et ostiis. Ubi contra novatores nonnullos vetus Ptolomaei sententia defenditur et rectius explicatur*. Dorpati Livonorum: J. Pistorius.

Mikkeli, Heikki. 1992. *An Aristotelian Response to Renaissance Humanism. Jacopo Zabarella on the Nature of Arts and Sciences*. Helsinki: Finnish Historical Society.

Moran, Bruce T. 2006. *Distilling Knowledge: Alchemy, Chemistry, and the Scientific Revolution*. Cambridge; London: Harvard University Press.

Oldenburg, Henricus ja Jonas Lannerus. 1633. *Disputatio physica anniversaria. De natura ignis*. Dorpati Livonorum: J. Pistorius.

Oldenburg, Henricus ja Nicolaus Prytz. 1633. *Disputatio physica de terra*. Dorpati Livonorum: J. Pistorius.

Pagel, Walter. 2002. *Joan Baptista Van Helmont, Reformer of Science and Medicine*. Cambridge: Cambridge University Press.

Paracelsus. 1998. „Paragranum. Alkeemia, meditsiini kolmas alus.“ Tõlkinud Kalle Hein. – *Akadeemia* 10 (1): 64–87.

Plath, Ulrike ja Kaarel Vanamõlder. 2022. „Põrkuvad „ilmamaad“ 17. sajandi Liivimaal.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. Keskkondluse erinumber, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 27–46. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22101>.

Raicus, Johannes. 2016. „Füüsikalise meditsiini pühendusdisputatsioon.“ Tõlkinud Kaarina Rein. – *Akadeemia* 28 (2): 210–224.

Raicus, Johannes ja Petrus Turdinus. 1631. *Disputatio physico-medica votiva εις ιέρωμα surgenti jam Dorpati novo collegio regio*. Rigae Livonum: G. Schröder.

Rein, Kaarina. 2010. „Teoloogiatudengite meditsiiniteemalised oratsioonid Tartu Academia Gustaviana's.“ – *Usuteaduslik Ajakiri* 61 (2): 53–76. <https://ojs.utlib.ee/index.php/UA/article/view/23238>

———. 2011. *Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinalased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid*. Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 21. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://hdl.handle.net/10062/17146>.

———. 2024. „Botaanika rootsiaegses Tartu ülikoolis Johannes Eri ja Andreas Arvidi disputatsiooni 'De plantis' näitel.“ – *Keel ja Kirjandus* 67 (4): 354–373. <https://doi.org/10.54013/kk796a3>

Risingh, Johannes Claudii. 1637. *Oratio de civitate Dorpatensi*. Dorpati: Typ. acad.

———. (1996) 2009. *Kõne Tartu linnast. 1637*. Tõlkinud ja kommenteerinud Marju Lepajõe. Tartu: Ilmamaa.

Sakamoto, Kuni. 2016. *Julius Caesar Scaliger, Renaissance Reformer of Aristotelianism. A Study of His Exotericae Exercitationes*, toimetanud C. H. Lüthy ja P. J. J. M. Bakker. History of Science and Medicine Library 26. Leiden; Boston: Brill.

Salumaa, Elmar. 2023. *Filosoofia ajalugu. Antiikfilosoofia. Keskaja filosoofia*. Tartu: Postimehe Kirjastus.

Sapunaru, Raquel Anna ja Gabriela Fernandes. 2018. „What We Think We Know about Newton’s *Principia*.” – *EDUCA – Revista Multidisciplinar em Educação* 5 (12): 171–192. <https://doi.org/10.26568/2359-2087.2018.2859>.

Schomerus, Petrus ja Martinus Faxelius. 1638. *Disputatio physica de natura elementorum in genere*. Dorpati: Typ. Acad.

Starkey, Lindsay J. 2020. *Encountering Water in Early Modern Europe and Beyond. Redefining the Universe through Natural Philosophy, Religious Reformations and Sea Voyaging*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Tering, Arvo. 1984. *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710*. Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis V. Tallinn: Valgus.

———. 2008. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Valk, Heiki. 2014. „Püha Võhandu rahvaus ja -pärimused.“ – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* 2013, 9–51. Tartu: Eesti Õpetatud Selts. <https://oes.ut.ee/wp-content/uploads/Valk1.pdf>.

———. 2015. „Pühast Võhandust, Pühälättest ja ohvrijärvest.“ – *Ajalooline Ajakiri*, nr 1/2 (151/152), 3–37.

Virginus, Andreas ja Petrus Langius. 1639. *Μελέτη theologica de μελιτημέροις prophetae verbis Esa: 53. v. 5. Ipse vulneratus est propter iniquitates nostras, attritus propter scelera nostra: disciplina pacis nostrae super eum, et vibice ejus sanati sumus*. Dorpati Livonorum: Lit. acad.

Wallander, Sigvardius Olai. 1640. *Oratio de homine*. Dorpati Livonorum: Lit. Acad.

Weber, Marga. 1996. *Antike Badekultur*. München: C. H. Beck.

Willard, Thomas. 2017. „Testing the Waters: Early Modern Studies.“ – *Bodily and Spiritual Hygiene in Medieval and Early Modern Literature. Explorations of Textual Presentations of Filth and Water*, toimetanud Albrecht Classen, 568–594. Berlin; Boston: Walter de Gruyter GmbH.

—. 2020. „The Monsters of Paracelsus.“ – *Beasts, Humans, and Transhumans in the Middle Ages and the Renaissance*, toimetanud J. Eugene Clay, 151–166. Turnhout: Brepols. <https://doi.org/10.1484/M.ASMAR-EB.120889>.

Kaarina Rein – PhD, toimetaja Tartu Ülikooli filosoofia- ja semiootika instituudi mõtte-
loo õppetoolis. Lõpetanud Tartu ülikooli klassikalise filoloogina ja kaitses samas dok-
torikraadi väitekirjaga Academia Gustaviana meditsiinitööst. Tema uurimistöo hõl-
mab varauusaegse Tartu ülikooli disputatsioone ja oratsioone, ta on eestindanud kir-
jandust antiigist tänapäevani.

E-post: kaarina.rein[at]ut.ee

An Oration on Waters Delivered at the *Academia Gustaviana* by the Emajõgi River

Kaarina Rein

Keywords: four elements, early modern orations and disputations, natural sciences at the *Academia Gustaviana*, water in the early modern period

The study of natural sciences at the *Academia Gustaviana Dorpatensis*, founded in 1632, was based mainly on peripatetic philosophy. According to the constitutions of the institution, natural sciences were taught at the Faculty of Philosophy and at the Faculty of Medicine. The former took care of the mathematical disciplines (arithmetic, geometry, music, optics, mechanics, astronomy, architecture, etc.), the latter's task was to teach physics and botany.

According to Aristotle, the world consisted of four elements – Earth, Water, Air and Fire –, which is reflected e. g. in his *Meteorology*, *On the Heavens* and *On Generation and Corruption*. In Tartu, disputations were presented on three of them – Earth, Air and Fire, all delivered at the Faculty of Philosophy; as concerns Water, an oration about it was made entitled *De aquis* (*On waters*). It was presented in October 1637 by a German student Petrus Langius, who originated from Heide in Holstein, situated on the shore of the North Sea. Orationes were part of the study of rhetoric at the Faculty of Philosophy, and Laurentius Ludenius (1592–1654), the Professor of Law, Poetics and Rhetoric at the *Academia Gustaviana* from 1634 to 1654, came from Holstein as well.

The theory of the four elements had been replaced by the theory of the three principles (salt, sulphur and mercury) by Paracelsus (1493–1541) and that of two elements (water and air) by Jan Baptist van Helmont (1580–1644). However, the disputations made in Tartu still discussed the four elements and their mixture. The mandatory textbook for the study of natural sciences at the Faculty of Medicine in Tartu was *Physiologiae Peripateticae libri sex* (1597) by Johannes Magirus (ca 1560–1597).

Water was mentioned in the academic works of the *Academia Gustaviana Dorpatensis* from the medical, religious, economic and geographical points of view. It was approached in a rather practical manner involving descriptions of water's role as drinking water, the medical use of mineral waters, the fishes living in rivers and lakes, the harbours by the Baltic Sea. Water was also discussed in connection with other elements as it was thought to have especially close ties with Earth. Water was regarded to be the cold and wet element.

The oration *De aquis*, delivered at the *Academia Gustaviana* in 1637, describes water as something simultaneously wonderful and frightening, comparable to a whale among the creatures of the sea and an elephant among the creatures of dry land. The author highlights several miracles from the Old Testament in the oration. Similarly with the disputations concerning the elements, the oration *De aquis* describes Water, using Johannes Magirus' textbook, while the author adds his own opinions about the element. He also uses *Meteorology* by Aristotle when describing rain, snow, ice etc. Langius also mentions some rare phenomena, such as worms, fishes, frogs, stones or mud falling from the sky. He believes that hail can predict the future, when one looks at the shape of hailstones.

The oration *De aquis* gives a geographical survey of springs, lakes and rivers of Europe and the Near East, beginning from Iceland in the North and ending with Palestine and Egypt in the South. The speech attributes mystical characteristics to several of these, e. g. guaranteeing eternal youth or caus-

ing a disease by the contact with their water. However, actual mineral springs and the growing interest in these waters are brought forth as well. The Inundation of the Nile in Egypt is told about, but the rivers of Germany have a special place in the speech. Although the title page of the oration *De aquis* declares that the speech is delivered in Tartu by the Emajõgi River, the latter deserves no mention in the text. The survey of the seas, however, also presents the Baltic Sea and its gulfs. The author endorses the Portuguese explorer Ferdinand Magellan (ca 1480–1521) who discovered the Strait of Magellan and opened the sea routes for other voyageurs. It is disputable whether the author compiled the text of his oration in Tartu, as he could have taken it along from his previous studies in Germany. Petrus Langius describes the personal experience of a terrible flooding in his homeland Holstein in October 1634. He quotes the description of flood by Ovid and compares the event with the flood narrative from Genesis. Although these events demonstrate the dangerous nature of water, the author of the oration tells his audience that in case of perilous contact with water one should not lose hope but ought to rely on God.

To conclude – the oration *De aquis* delivered by Petrus Langius at the *Academia Gustaviana* in 1637 is based on the Bible, works of Aristotle and their commentaries, as well as other early modern texts and the presenter's personal experience. The oration formed a part of the studies of rhetoric, natural sciences and probably particularly geography, as no geographical disputations were delivered at the *Academia Gustaviana*. The speech also reveals that the waters of a person's homeland can have an impact on their world view.

Kaarina Rein has studied Classics at the University of Tartu; her PhD dissertation discussed medical texts from the *Academia Gustaviana*. Her research focuses on 17th-century disputations and orations at the University of Tartu. Currently she is an editor at the Chair of Intellectual History, Institute of Philosophy and Semiotics, University of Tartu.

E-mail: kaarina.rein[at]ut.ee

Inimene ja jõgi Emajõe Ateenas. Jõest ülikoolikirjanduses

Ene-Reet Soovik

Teesid: Artiklis vaadeldakse, kuidas kirjanduses on vahendatud ning ka kujundatud inimeste teisevaid suhteid veekoguga; konkreetsemalt keskendutakse Emajõe ja Tartu kui ülikoolilinna ühisosa kujutamisele peamiselt 20. sajandi eesti proosas. Lähtekohaks on geokriitika pakutav kohakeskne raamistus, mis hõlmab eri autorite ning vaatepunktide arvessevõtmist, jõe ja linna suhete käsitlemist ajas muutuvatena – seega ruumi kihilisuse teadvustamist ning nii kultuuris kinnistunud püsikujundite rolli märkamist kohakuvandi kujunemises kui ka vahetu aistilisuse silmaspidamist kirjanduslikus kohakogemuses.

Võtmesõnad: Emajõgi, ülikooliromaan, kirjanduslikud linnauuringud, geokriitika, hüdrofeminism, jõe-kirjandus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27259>

[...] *poetilisest kujutlusmängust kasvas välja reaalne jõgi – Emajõgi, ja see peatas Tartu kohal oma voolu, nagu käsib Kivisilla portaalile raiutud kiri: „Siste hic impetus flumen...“*

(Kangro [1962] 1996, 193)

Sinihumanitaaria – vee, kultuuri ja ühiskonna vahelisi keerukaid seoseid uuriva intellektuaalse ettevõtmise (Dobrin 2026) üks iseloomustavamaid jooni on selle distsipliinide-ülesus. Kõikvõimalike inimese ja vee vahekordi puudutavate valdkondade seas, mida sinihumanitaaria nimetus hõlmab, on olulisel kohal kirjandusteadus ja -kriitika, kasvõi sellegi tõttu, et termini 2009. aastal laiemasse käibesse toonud Steve Mentz on ise merekirjanduse uurija (vt Mentz 2023, 6–7). Oma kokkuvõtlikus ülevaates sinihumanitaariast osutab selle üks eestkõnelejaid Serpil Oppermann (2023, 1–3), et vaatamata ettevõtmise merisele keskmele on selle raames üha enam tähelepanu pälvinud ka magevesi ning ülepea vesi kõigis selle ilmingutes, nagu ka viimastes asetleidvad muutused. Artiklis keskendungi kirjanduslikule mageveekogule ja selle teisevatele kokkupuudetele inimtegevusega, täpsemalt Emajõe ja Tartu kui ülikoolilinna ühisosa käsitlemisele proosakirjanduses.

Kuidas jõest kirjutada ja kirjutatut lugeda?

Keskonnast kirjutamisel põimuvad ja põrkuvad pidevalt vahetu, materiaalne keskkonnakogemus ja diskursiivne, vahendatud teadmine ruumist ja keskkonnast – tekib ju kogu inimese maailmamõistmine „läbi kehastunud aistilise kogemise, geograafilise teadmuse ning kultuuriliste kujutluspiltide keeruka vastastikuse segune-

mise“¹ (Alexander ja Cooper 2024, 10–11). Meie maastikukogemused liiguvad läbi „pildiliste ja tekstuaalsete representatsioonide filtri“, mida tuleb kindlasti teadvustada, sest need „võivad osutada väga võimsateks viisideks, mille kaudu inimesed füüsilisi maastikke tunnevad ja kogevad, seda isegi niivõrd, et tekstid või kujutised hakkavad moodustama ja struktureerima kokkupuuteid materiaalsete maastikega ja nende kogemist“ (Tilley ja Cameron-Daun 2017, 4). Nagu Oppermann (2019, 445–6) on rõhutanud, on sinihumanitaaria puhul vaja seesugust põimumist eriti tähelepanelikult teadvustada – paratamatult jääb ju meri (ja mõtet üldistades teisedki veekogud) inimeste kui kuivamaaolendite jaoks suuresti vahendatud keskkonnaks ning seega konstrueerivad ja mõtestavad veekogusid meie jaoks paljuski nimelt ühiskondlik-poliitiline kontekst ja selles väljakujunenud troobid. Kinnistunud ideid, väärtushinnanguid ja kujutamisi, ent teisest küljest ka ootamatuid vaatenurki ja kujundeid leidub nii teostes, mis tegelevad mõõtmatu ja mütologiseeritud maailmamerega, kui ka paigapealsemal ja käegakatsutavamal tasandil, seoses kõikvõimalike lähiveekogudega, millega inimesed vahetumalt kokku puutuvad. On väidetud sedagi, et eriti kõnekaks näiteks inimeste ja looduse vahelise läbipõimumise keeruka dünaamika kohta võivad olla nimelt jõed (Kelly 2018, xvi) ja küllap siis ka nende kirjanduslik pale.

Sinihumanitaarse kirjandusteaduse raames rakendatavate meetodite hulgas võib mõistagi samuti eeldada mitmekesisust. Üheks võimaluseks konkreetse veekogu kirjanduslikule kujutamisele läheneda võiks osutada geokriitika,² mis tegeleb „inimruumide uurimisega, mida kujutavates kunstides korrastatakse tekstides, kujutistes ja nendega seotud kultuurilistes vastastikmõjutustes ning nende kõigi abil“, nagu seda suunda defineerib sellele aluse panija Bertrand Westphal (2011: 6). Selliseks analüüsiks eriti sobiva nn „geograafilise fiktsiooni“ kõnekaks näiteks toob ta raamatu jõest, Itaalia kirjaniku Claudio Magrise teose „Danubio“ („Doonau“, 1986 – samas, 115). Lisaks interdistsiplinaarsusele ning paigakesksusele iseloomustab geokriitikat ka vaatepunktide paljususega arvestamine, seega eri teoseid ja autoreid kaasava võrdleva uurimuse taotlus; aistilisuse ning ruumide kihilise kujutluse järgimine – tähendab, teoses kujutatavate kohaga seotud meeletajude märkamine ja vaadeldava koha ajas dünaamilisena kontseptualiseerimine (samas, 122). Samuti teadvustab Westphal stereotüüpiliste kohakuvandite jõudu ja problemaatikat (samas, 144). Neid mõõtmeid üritatakse allpool arvesse võtta.

Ent tunnustatud Ameerika geokriitik Eric Prieto (2016), kes küll rõhutab Westphali veendumust, et kirjandus mitte üksnes ei representeeri meid ümbritsevat maailma,

1 Tsitaadid on tõlkinud artikli autor, kui pole osutatud teisiti.

2 Eestis geokriitilist lähenemist kõige põhjalikumalt rakendanud Evelyn Fridolin (2017) on oma uurimuses samuti keskendunud mageveekogule, võttes fookusesse Peipsi järve kujutamise.

vaid osaleb aktiivselt selle maailma produtseerimisel, osutab ühtlasi, et Westphali tugevasti postmodernismi teooriast mõjutatud lähenemine on ülekaalukalt kultuuri-keskne, pöördudes peamiselt intertekstuaalsuse käsitlemisega (mida Westphal tõepoolest geokriitika tunnuste seas mainib). Puhta tekstikesksuse liigest rõhutamisest hoidumiseks soovib Prieto geokriitikas liikuda reaalse looduskeskkonna ning selle agentsusega arvestamise suunas ökokriitika vaimus, mida järgnevalt samuti üritatakse teha.

Jõgedest ja linnadest

Inimkonna argieksistentsis on jõgedel vaieldamatult oluline koht ning püsiv inimasustus on sageli tekkinudki just jõgede äärde. Linnakirjandust uurinud Richard Lehan (1998, 14) tõdeb, et linnad on kippunud kerkima ristteedele, mis sageli on olnud jõeteede laienduseks; elusõbralike – tema enda terminit kasutades „biofilsete“ – linnade idee toetaja Timothy Beatley (2011, 95) nendib, et jõe või jõgede olemasolu on tihtipeale „peamine ajalooline põhjus, miks mõni linn on seal, kus ta on“. Mitmed jõgedekäsitlused (vt nt Middleton 2012) algavad ülevaatega kõikvõimalikest rollidest, mida jõed inimeste elus mängivad, ning hüvedest, mida nad pakuvad. Inimesed on mõjutanud ja teisendanud enamikku jõgesid, millega nad kokku puutuvad (samas, xvi), ning linnad on selle käigus osutunud eriti tugevateks mõjuriteks. Linnades esinev vesi mängib sageli olulist rolli selles, kuidas sealseid paiku mõistetakse ning nendega suhestutakse; sageli on see suhe seotud transpordi või tarbimisega, ent võib võtta ka jõudeaja veetmise ja esteetilise naudingu kuju (Bayes 2023, 153). Selliseid inimeste seisukohast rakenduslikke ja kasutoovaid jooni kontseptualiseeritakse tänapäeval tihtipeale ökosüsteemi teenustena. Nende loetelu ulatub igapäevaste olmeliste veetagavarade võimaldamisest niisutussüsteemide ja hüdroenergia pakkumiseni; nimekirja võib lisada nii taimse kui ka loomse jõe-elu püügi ja tarvitamise inimeste poolt, jõgede pruukimise transporditeedena ja rekreatsioonivõimaluste allikana, ent paraku ka jäätmetest ja reostusest vabanemise vahendina (vt Middleton 2012; Blackburn 2007 jt).

Linnajõgedele on sageli iseloomulik kõrge korrastatusaste, mida on põhjustanud „linna ajalooline arenguprotsess, mis järk-järgult on teisendanud looduslikud veekogud keerukateks lineaarseteks infrastruktuurideks“ (Kuhlmann jt 2021, 239). See protsess toob endaga kaasa vastuolu ühelt poolt meie kujutlustest võrsuva loodusliku voolu ja sellega seostuva bukoolilise tausta ning teisalt inimliku asjatamisega seotud liikluse ja kaubanduse ning nendeks vajalike tugitegevuste vahel (samas, 240). Linnaehituslikud muudatused lähtuvad üldjuhul inimeste püüdlusest heaolu poole, näiteks soovist jõgede ennustamatust mingil määral kontrolli alla saada, ohjamaks „üleujutusi, setete sadestumist ja teisi tegureid, mis on seganud inimeste eluspüsimist ja

majandustegevust“ (samas). Mitmed riikide ja piirkondade pealinnad on ehitatud mõne jõe äärde ning samastuvad sellega (Cusack 2007, 101) ja linnajõgede tsiviliseerimisel on oluline ka sümboolne külg. Jõgede heakorrastatust on peetud kogu linna, pealinnade puhul ka kogu riiki iseloomustavaks: näiteks 19. sajandi Londonis heideti Thamesile ette vähest ja viletsat arendatusastet võrreldes Neeva graniidist kaldapealsetega Peterburis või üle Seine'i kulgevate uhkete sildadega Pariisis (Kluwick 2024). On aga ka täheldatud, et tõhusate arendussammude tulemuseks on paljudel juhtudel olnud jõevete kui iseväärtuse tähelepanuta jätmine, mis on omakorda soodustanud linna võõrandumist jõest (Beatley 2011, 95).

20. sajandi lõpupoole hakati jõgede linlikke kaldaalasid (*urban waterfront*), mis laiemas tähenduses hõlmavad kogu kokkupuuteala arendatava linnapiirkonna ja vee vahel, mitmel pool rekonstrueerima (Durán Vian jt 2021, 1). Nii on linnade nn sinialad (*bluespace*), s.t välikeskkonnad, milles on olulisel kohal vesi ja mis on kas vahetult füüsiliselt või meeletajude kaudu inimestele ligipääsetavad, hakanud omandama uusi funktsioone ja tähendusi linnaelanike jaoks, kelle heaolu need edendavad (Bell jt 2021, 4). Aja jooksul on piki jõeääri kulgevatest algselt majanduslikult motiveeritud veoteedest kujunenud jalutuspromenaadid, seejärel on kasvanud jõemaastike jõudeeesmärkidel kasutamise, näiteks ujumise ja paadisõidu tähtsus, ning „kõige uuemate arengudiskursuste eesmärkideks on ökoloogilised aspektid“ (Kuhlmann jt 2021, 240) – linnajõed loovad kokkupuutepunkte linlaste ning looduse vahel (Durán Vian jt 2021, 1).

Enamik jõgesid on ajaloo vältel omandanud tähenduskihte, milles materiaalne ning imaginaarne on lahutamatult teineteisega segunenud ning käibel olevad ideed on liitunud konkreetsete diskursustega: „Keskond ei ole seega enam mitte üksnes käsitletav referentsiaalne reaalsus, vaid rida troope“ (Radović 2016, 139). Isegi puht-rakendusliku planeerimisdiskursuse raames ei jäeta tänapäeval teadvustamata, et lisaks mageveevarude võimaldamisele, transpordi soodustamisele ning piirkonna loodusliku tasakaalu mõjutamisele kujundavad jõed ka kohalikku kultuurilugu (Kuhlmann jt 2021, 239). Nii arutlevadki Kuhlmann ja kaasautorid:

[. . .] igas linlikus jõemaastikus pole kohal mitte üksnes teatud *genius loci*, vaid ka ruumilised osundused inimtegevustele ja looduslikele protsessidele, mis toimuvad kaugemal maismaal või ülesvoolu. Vastupidiselt looduslikule jõemaastikule defineerime linlikku jõemaastikku mitte üksnes füüsilise artefaktina, vaid ka meie mõistuse ja kujutlusvõime tootena. Selles sisalduvad meie kollektiivsed soovid ja mälestused, mida jutustatakse eri kunstivormide kaudu. (Samas, 242)

Võib küll vastu vaielda seisukohale, nagu puuduks n-ö „looduslikel jõgedel“ kultuuriline ja kujutuslik komponent – siinkohal tarvitseb vaid mõelda rikkalikule kohapärimusele või kujutatavas kunstis hinnatud jõevaadetele, olgu selle rahvusvaheliseks

näiteks nn Hudsoni jõe koolkonna ja seega Põhja-Ameerika maalikunsti alusepanija Thomas Cole'i kuulus maal „Jõesoot“ („The Oxbow“, 1836) või Eesti oludes Elmar Kitse Ahja-pildid. Küll aga võib nõustuda, et kultuurikihid akumulerevad eriti jõudsalt linnakeskkondades, kus inimesed jõgesid pidevalt oma käe ning ettekujutuse järgi kujundavad, „võimaldamaks uusi kasutusviise ja lahendamaks uusi probleeme“ (Kuhlmann jt 2021, 243), ning seda suhete teisenemist ka vahetult kogevad ja kajastavad.

Ameerika jõekirjandust analüüsinud T. S. McMillin toob klassikaks kujunenud Mississippi-tekstide looja Mark Twainiga kaasa mõeldes välja, et kui tahta jõge tõepoolest tundma õppida, on vaja tutvuda ka kõikvõimalike seda ümbritsevate tekstidega, samas teadvustades, et nende aluseks olnud fakte on paratamatult pidanud valima, kombineerima ja korrastama vastavalt autori otsustele ja eelistustele (McMillin 2011, 6).³ Kui Twain Mississippil aurikule tööle asus, taipas ta, et ta „pea on täis jõge puudutavaid valesid, müüte ja fantaasiasid“ (samas, 12) – kultuurilisi eelarvamusi, mis paraku tihti tegelikkusest lahknesid. Käsitledes Severni jõe ja Bristolilinna kohtumist luules, nendib inglise kirjandusteadlane Louise Chamberlain (2016, 97), et „20. ja 21. sajandi lähenemistes jõgedele [. . .] tuleb leida tasakaal varasema pärandi ja tänapäevase mate kultuurilis-ühiskondlike reaktsioonide vahel“. Nii et küsimused, mis kirjanduslike jõgede mõtestamisel tähelepanu võiksid pälvida, on kogetava jõe-elu ja idealiseeritud kujutelmade vaheline sobivus või sobimatus (Kuhlmann jt 2021, 240) ja see, kes, kuidas ja mil moel on jõest kirjutades valikuid teinud ning seega meie vaateid suunavat pärandit kujundanud.

Järgnevalt võtangi vaatluse alla valikud, mida on tehtud reas Emajõe ning Tartu linna ühispinnalt võrsunud proosateostes, milles Tartu on ühtaegu esil nii ülikoolilinna kui ka Emajõelinnana, kommenteerides esmalt ka paari hilisemas ilukirjanduses eredamalt esindatud troobi kujunemislugu. Kirjanduslikke näiteid, mis käsitlevad ülikoolielu suhet jõega kuni 20. sajandi lõpukümnendini, kõrvutatakse kohati ka mälestusliku materjaliga. Artiklisse pole kaasatud 21. sajandil loodud kirjandust, välja arvatud paar kaugemate ajalooperioodidega eriti kujukalt suhestuvat romaani.

Muusad ja müüdid

Nii kodusele kui ka välispublikule suunatud ülevaatlised Tartu ajalood (Salupere 2004; Selart ja Laur 2023) rõhutavad linna just selles asukohas tekkimise paratama-

---

3 Kirjandusgeograaf Marc Brosseau (2025) seostab sellist geograafiapõhist lähenemist kirjandusele eelkõige sotsiaalse kontekstile keskendumisega ning nimetab seda võimuga seotud ideesid otsivaks lugemisviisiks, mis tegeleb lisaks tekstis väljendatule ka sellega, millest tekst vaikib. Seda 20. sajandi lõpus etableerunud lähenemist kohtame praeguseks sellisteski spontaansetes seisukohavõttudes nagu noore kriitiku Tõnn Martin Tirgo (2025, 23; minu sõrendus – E.-R. S.) kinnitus: „Luules väljendab autor alati oma vaateid, arvamusi ja maailmavaadet, isegi kui luuletus on Emajõe st või mannapudrust.“

tust: eelajaloolise asulakoha juures Emajõe keskjooksul, ühes vähestest paikadest, kus kõva mineraalmaa muidu peamiselt soistele jõekallastele vaheldust pakub ja veeni välja ulatub (Tvauri 2001, 32; vt ka Mäesalu 2024, 9). Jäävad ju Emajõe ülem- ja alamjooksule soised Alam-Pedja piirkond ja Emajõe Suursoo, mis suuremate asulate teket ei soodusta. Kuigi ka neil aladel on vaieldamatult olemas oma kultuuri- ja representatsioonikiht, näiteks servamisi looduskirjanduse valda kuuluvate fotoalbumite kujul (Ader 2005; Začek ja Ader 2012), seostub suurem osa Emajõe kajastustest kultuuris ikkagi selle keskjooksul asuva linnaga. See suhe on vastastikune: Tartu linna- raamatukogu hallatavat andmebaasi „Tartu ilukirjanduses“ (vt teele.luts.ee) analüüsi- des on semiootik Rene Kiis (2025, 61) osutanud, et enim esindatud märksõna selles on Emajõgi. Emajõelinna tiitel sobib seega nii reaalsele Tartule kui ka selle kirjanduslikule vastele.

Emajõge (ladinakeelse nimega *Mater Aquarum*) mainitakse esmalt Läti Henriku Liivimaa kroonikas kui veekogu, mida sõjakäikudel või ristimisretkedel ületatakse; Tarbatu linnus selle lähedal, „mille lätlased ka kunagi olid maha põletanud“ (Mägiste 2008, 96), osutub mahajäetuks. Jõgi on siin eelkõige ajaloosündmuste taustaks (vt Mauch ja Zeller 2008, 2) ning Emajõe kirjandusliku maine süünd seostub peamiselt aka- deemilise atmosfääriga, mis tekkis alles hiljem, rootsiaegses ülikoolilinnas. Nimelt osutunud Tartu kirjade kohaselt soodsaks keskkonnaks muusadele, kes olevat jätnud maha oma kodupaiga Helikoni mäel ja 17. sajandi esimesel poolel Emajõe kaldale elama asunud (Viiding 2007, 24–25; Friedenthal 2018; vt ka Velsker 2019b). Meelis Frie- denthal (2018) selgitab: „Muusadele on vaja voolavat vett – jõgesid ja allikaid, puude- salusid ja parke. Ning tõepoolest, enamik vanu ülikoolilinnu asuvad jõgede kaldal...“ Tollases Tartus kirjutatud juhuluules, pühendustes ja disputatsioonides kohatavad muusad esinevad konkreetsemalt kui *Musae Embecciaades*, Emajõe muusad, keda kehastavad selle kollektiivse nime taha varjunud luuletajad (Viiding 2007, 19). Sellest ajastust on pärit ka Tartu hüüdnimi *Athenae ad Embeccam* – Emajõe Ateena – ning toonaste luuletekstide seas leidub selliseidki, milles teatakse üht-teist öelda ka Ema- jõe kohta, näiteks tuues välja selle kalarohkust: „Soovin teile pulmadeks nii palju hüvesid, kui palju on Rootsimaal / pähkliuid ja sama palju kui on rahulikus Emajões kalu“ (Gruuf [1650] 2007, 221).

Külluslikku ihtüofaunat tõstab 1637. aastast pärinevas „Kõnes Tartu linnast“ esile ka Johannes Risingh, kes seejärel loetleb muidki jõe kiiduväärt omadusi:

Meie linnast voolab mööda väga kalarikas jõgi, *Embecca* [Emajõgi], milles on kõiki hinnalisemaid kala- sorte. Et kalamehed siin väljaspool linna igal ajal kala püüavad, selle nägemine pakub imepärast rõõmu. Jõe vesi on puhas ja tervislik, ka vool pole kiire, olles kooskõlas jõe sügavusega, mistõttu ta on väga sobiv laevatamiseks; ja ta suubub kogu Liivimaal tuntud *Peipezi* [Peipsi] järve. Siitkaudu on linnakodanikud

omal ajal tihedalt kaubelnud venelaste, leedulaste ja teiste rahvastega. Praegu aga toovad naabervenelased ja -eestlased laevadega siia nii värsket kui ka igat liiki kuivatatud kala ning pakuvad müüa odava hinnaga; samuti hinnalisi karusnahku, pigi, vene parknahka ja muud sedalaadset, mida linnakodanikud ostavad isiklikuks tarbeks ja majapidamise jaoks. (Risingh [1637] 1996, 31)

Tegu on ülevaatega olulisematest Emajõe seotud ökosüsteemi teenustest ning näib, et ehkki jõgi otseselt ülikoolielusse ei puutu, on ka akadeemiaga seotud inimeste jaoks siiski oluline kirjeldada seda väärtustatu ning majanduslikke hüvesid võimaldavana. Ent tõlkija Marju Lepajõe tuletab omalt poolt meelde, et seesugused ülistussõnad, isegi kui nad on selgelt seotud kohaliku geograafiaga, ei ole omas laadis ainulaadsed. Risinghi kirjutus kuulub väljakujunenud žanri „linna kiituseks“ – *laudatio urbis*, milles ülistustroobid on ootuspärane standardvara, „kõik välised linna elemendid, mida Risingh peab vajalikuks kirjeldada, on traditsiooni poolt ette antud“ (Lepajõe 1997).

Rootsiaegsesse akadeemilisse Tartusse paigutab tegevuse (või osa sellest) Meelis Friedenthal romaanides „Mesilased“ (2012) ja „Inglite keel“ (2016). Perioodi hästi tundva Friedenthali tegelased suhtuvad Emajõesse peaaegu samasuguse pragmaatilisusega kui Risingh: toona veel linnaäärse jõe iseväärtust teostes ei tutvustata, kuid see võib osutada kasulikuks inimeste muid eesmärke silmas pidades. „Mesilastes“ pakub Emajõe ja Meltsiveski tiigi läheduse madal maa kasvukohta vanadele pajudele, mille koorest palavikuravimit valmistada (Friedenthal 2012, 80), ning „Inglite keeles“ esitletakse jõge potentsiaalse kaubateena, mida mööda kavandatavale paberivabrikule Venemaa avarustest toormeks kaltsu tuua (Friedenthal 2016, 104). Lisaks viidatakse „Mesilastes“ kaudselt ka vooluvee ja muusade lähisuhetele, kui kohalik studioosus tunnistab, et käib jõe kaldal heksameetreid komponeerimas (Friedenthal 2012, 82) ja peategelane Laurentius eeldab Orpheuse-teemalises näitemängus muusade astumist publiku ette ööbikulaulu saatel, mis oleks „tõenäoliselt vihje Emajõe ja selle kuulsatele ööbikutele“ (samas, 118). Lisaks kardab ta surmatoova haldjakuninga ilmumist nimelt jõe kohale (samas, 157), mis seostub jõe traditsioonilise mütoloogilise funktsiooniga piirialana siin- ja sealpoolsuse vahel (Mauch ja Zeller 2008, 1).

Ülikooliga seonduvasse kirjanduskihti tõi 18. sajandi alguses katkestuse Põhjasõda. Käsü Hansu nutulaul laseb „vaesel Tarto liinal“ kurta inimeste patuselt loodud hiilguse hävingu üle – sellest hiilgusest olid osa saanud ka „kõrgest õpnu prohvesri, Tudendid Akademi pääl“ (Käsü Hans [1708] 1993, 152) –, ent ei anna sealjuures tunnistust Emajõe olemasolust. Ilmselt polnud (toona veel kindlustatud linnast mööda voolaval) jõel, mida sõjapalang sootumaks ära kaotada ei saanud, piisavalt didaktilist kaalu ei nutulaulu jaoks olulise Jeruusalemma hävitamise loo ega ka Vene ohu kui kõrkuse eest nuhtleva issanda vitsa (vt Viiding 2024) diskursiivseid malle arvestades.

See-eest on Emajõgi esimestest lehekülgedest alates kõnekalt kohal Herbert Salu romaanis „Surmatrummid ja pajupill“ (1954), mis jälgib Peetri vägede hävitustööd Käsü Hansu enese vaatepunktist. Ühes romaanižanri väljakujunemisega on vahepealsete sajandite jooksul jutukirjanduses tavapäraseks muutunud veenva ja individualiseeritud tegevuslava ülesehitamine; pealegi laiendab Salu tegevusvälja ka üle jõe asuvatele eeslinnadele, nii et Emajõgi asetub kujutatavas ruumis füüsiliselt kesksele kohale – ja selle tähtsus eestlaste vahepeal tekkinud rahvusgeograafias on saavutanud uue kvaliteedi.

Akadeemilis-kirjandusliku Emajõe kujutamine jätkub pärast ülikooli taasavamist 1802. aastal – samm, mis taas kinnistab Tartu defineerimist just Emajõe kaudu. Jälle hakatakse kõnelema Emajõe Ateenast, sedapuhku saksakeelse vormeliga *Embacht-Athen*: Ateena nime oli 18. sajandi klassitsistlikus vaimus hakatud kasutama jõgede veeres asuvate Saksa ülikoolilinnade puhul, nt *Neckar-Athen* Heidelbergi ning *Lahn-Athen* Marburgi nimetusena (Blok 2003, 124). Antiigiseosega kaasneb ka muusalinna staatuse taaselustamine. Andmebaasi „Tartu ilukirjanduses“ kaasatud 19. sajandi saksakeelsetes akadeemilistes Emajõe-värssides, kus on jutuks „Musenstadt im Embachtal“⁴, leidub üsnagi standardseid romantilisi luulepildikesi, olgu siis tegu elurõõmsa tudeeriva noorusega kalda peal või jõe tulvavooga kallaste vahel. Helena Nagelmaa on osutanud, et 19. sajandi baltisakslased tundsid Tartu maamärkidest emotsionaalset lähedust pigem romantiseeritud ja idealiseeritud Toomemäe kui Emajõega (vt Velsker ja Soovik 2017, 94).

Eestlased seevastu kaasasid Emajõe romantilisel rahvuse ülesehitamise ajastul tõhusalt alles loodava rahvusmaastiku mütoloogiasse. Oma muistendites esitleb Friedrich Robert Faehlmann Emajõge muistse algjõena, mille voolusängi kaevasid metsloomad Vanaisa palvel ning millesse too vee kuldkaunist voolama valas (Faehlmann [1840] 2014, 16–17), ning just Emajõe-äärsele Taara mäele rajab pühapaiga Kreutzwaldi Kalevipoeg (Heinapuu 2019, 270). Tartu kirjeldamine Emajõe kaldale püha hiie kohale asutatud Taaralinnana toetas linna uut kuvandit tekkiva rahvuskehandi eedenliku koduna kadunud kuldajastul (Velsker ja Soovik 2017, 94). Möödunud aegadest päritud jäävate väärtuste säilitamisega seostas Emajõge Lydia Koidula: „Oh, Emajõgi, kus õitseb / Veel Vanemuise keel, / Kus tema laul ja kannel / Meil' järel hüüdvad veel“ (Koidula [1866] 1969, 77). Tundeküllane pöördumine tõstab esiplaanile just nimelt jõe enda, kuid vähem meeleliselt tajutava veekoguna kui abstraktsete sümbolväärtuste, pühaduse ja kuulsuse kandjana: „Oh, Emajõgi, ikka / Sind süda ka teretab, / Niipea kui silm so püha / Ja kuulsat kallast näeb!“ (samas, 78). Jõekalda silmamine võiks eeldatavasti aset leida pigem linnas kui soo pealt või luhalt lähenedes, ent

4 Johann Christoph Schwartz, „Abschied von Dorpat“ 1880. Vt <https://teele.luts.ee/node/5627>.

linnajõena üllas Emajõgi Koidula luuletuses ei heiastu. Meeldejääva poeetilise kujundina hakkab aga oma elu elama tema luulekogu pealkiri „Emajõe ööbik“ (1866), mis kinnistub autori enda isiku külge⁵ ning muudab tähenduslikumaks ka ööbikute esinemise hilisemates Tartu-kirjutistes – eespool nägime nende tagasiulatuvat seostamist ka varauusaegse muusalinnaga. Kuigi Tartu (ja ülikooliga) seotud luules võivad väljakujunenud traditsioonid selgemaltki esile tõusta kui proosas, nagu on osutanud Mart Velsker (2019b, 1776), võib püsitroope edaspidi leida ka narratiividest, millest lähemalt allpool.

Baltisaksa piirijõgi

Baltisaksa autorite Esimese maailmasõja eel ja ajal asetleidva sündmustikuga teoste põhjal paistab kinnitust leidvat tõik, et nende suhted Emajõega jäid pigem distantseerituks. Else Hueck-Dehio raamatu „Kallis Renata. Ühe nooruse lugu“ (1955, eesti keeles 2001) nimitegelane on küll koolitüdruk (ning naiste immatrikuleerimisega tehti ülikoolis ülepea algust alles 1915. aastal), kuid tal leidub ülikooliga seotud meestuttavaid, kellest eriti olulisel kohal on teoloogiatudengist armsam. Romaani ruumimõestamist analüüsid on Silke Pasewalck (2013, 142–143) osutanud, et teoses puudub eestlaste Tartu, selle hooned ning institutsioonid; tegevuslavaks on vaid sakslaste kesklinn ja Tähtvere mõis. Selles Dorpatis, kus Renata üsna palju iseseisvalt ringi liigub, praktiliselt puudub ka Emajõgi, ehkki geograafiliselt ei jää neuu liikumisrajad sellest kuigi kaugele. Üksnes Raadi surnuaiale jõudmiseks tuleb ületada sild ja kõrgel kaldal asuvalt kalmistult võib näha, kuidas all orus lumi tuiskab, kuid need on pigem märgid jõe olemasolu kohta kui selle vahetu kogemine.

Seevastu on Emajõgi oma täies ilus olemas ülesvoolu, näitena konfliktist hõllandusliku looduse ja linliku praktilisuse esitlemises, millele osutasid Kuhlmann ja kaasautorid (vt lk 73 ülal). Tähtvere mõisa linnalähedastel luhtadel võib kevadpäikeses pastoraalselt loodust ja lilli nautida, romantilisi kohtumisi korraldada ning seltskonnaga mõisast vastuvoolu Kvistentali (s.t Kvissentali) sõita, ent esteetilis-rekreatsiooniline Emajõgi kuulub „loodusesse“, mitte linna; ka luhale ladustatud parvetatavad palgid ei esinda baltisaksa neuu vaatevinklist majandustsükli osa, vaid sobivad pingi aseaineks. Samas tuleb jõelünki ette ka 20. sajandi alguses Tartus õppinud eestlannade puhul. Nii näiteks ei kaasa Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumis ja hiljem ülikoolis õppinud Helmi Mäelo Emajõge isegi 1920. aastate alguse volbriöö üliõpilaspidustuste kirjeldusse (Mäelo 1959) ega enne Teist maailmasõda valminud romaani „Üliõpilane Soomest“ (Mäelo [1940] 1993), mille tegevus toimub iseseisvas

---

5 Pagulaskirjanik Tiina Tuvikese loodud Koidula elulooromaanis „Emajõe ööbik“ (1965) kirjeldatakse tegevusruume napiit, ent selle vähese seas osutab autor tähendusrikkana eelkõige Emajõe.

Eestis seotuna naisüliõpilasseltsiga Sõprus. Võimaliku selgituse pakub Hella Wuolijoki, kelle mälestustes leiavad äramärkimist nii jõeäärne lehkav kalaturg, mis piirkonna atraktiivsust ei tõstnud (Wuolijoki [1945] 1995, 20), kui ka asjaolu, et seal domineeriv kaubandus oli koolitüdrukute jaoks võõras maailm, nagu olid ka vaesed Ülejõe agulid ja kõrgemal orunõlval asuvad kahtlase renomeega tänavad, kuhu sõitsid öösiti üle Kivisilla voorimehed (samas, 21). Pole seega imeks pandav, et baltisaksa preili jaoks jääb linna-Emajõgi kaugeks mitte üksnes rahvuse, vaid ka soo poolt implitsiitselt kehtestatud piirangute tõttu.

Siegfried von Vegesack ütleb oma teoses „Jaschka ja Janne“ otsekoheselt välja, et sajandivahetuse paiku elati

[. . .] üksteisest rangelt lahus kahes täiesti erinevas maailmas: sakslased vanalinnas, toomkiriku ümbruses ja vallikraavis ning eestlased peamiselt Emajõe vastaskaldal. Emajõgi, tume soine jõgi, mis sai alguse Võrtsjärvest ja suubus Peipsi järve, oli piiriks saksa Dorpati ja eesti Tartu vahel. Kuid üle iga jõe viib sild. Ja üle Emajõe viisid koguni kaks silda. (Vegesack [1965] 2023, 6)

Teisel pool jõge, nn Trans-Embachi, käisid saksa soost üliõpilased vargsi ja ööpimeduse katte all (siit siis need Wuolijoe salapärased voorimehed), korporatsiooni värviteklit ei tohtinud seal avalikult näidata ega sealsete *a priori* halva kuulsusega naistega suhelda muidu kui salaja. Varjatult toimub aga siiski mitteametlik „slummine“, nii et sakslastest tudengite poolt leiavad küllastamist eestlaste linnaosa „hämärä lokaalid, vulgaarsed kõrtsid, kahtlased saunad ja veel hullemad asutused“ (Vegesack [1965] 2023, 16). Et aga kallaste vaheline segregatsioon saksa noormeeste jaoks tegelikkuses siiski nii absoluutne ei olnud, vähemalt 19. sajandil veel mitte, näeme Tallinna Toomkooli vilistlase Otto von Grünewaldti mälestustest, kellele vanad koolivennad olid Tartusse elamise korraldanud: „Meie *burg* – nii nimetati üliõpilaskorterit – asus *Trans Embach*, s.o. Emajõe idakaldal Peterburi maantee ääres ja seda nimetati *Schwartzereiks*. Kõiki burge nimetati majaomaniku nime järgi“ (Grünewaldt [1927] 2000, 7). Sellest paistab, et elukoht üle Emajõe oli täiesti aktsepteeritav ja nime järgi otsustades võis ka majaomanik olla sakslane. Ometi jagab Emajõgi kirjandusliku Tartu kujuteldava geograafia selgelt kaheks eraldiseisvaks osaks.

Nii Vegesacki teoses kui ka Grünewaldti mälestustes jätkub eredaid meenutusi Emajõest kui jõekanalit vahetult kogeda võimaldavast taliteest, kui „sai tuisatud kuljuste kõlinal troikaga mööda Emajõe jääd Kvissentali, Lemmatsisse või Jänese kõrtsi“ (Vegesack [1965] 2023, 12). See oli üks iseloomulikumatest meelelahutustest, mida viljelesid „alma mater Dorpatensise „muusapojad“ [. . .] selles muusadest ammugi hüljatud „muusalinnas““, mida valitses värvitekel, nagu kirjutab Vegesack (samas, 12), tuletales jätkuvalt meelde sajanditetagust muusadega seotud troopi, ent samas ironiili-

selt rõhutades selle vähest vastavust tegelikule olukorrale. Ka Grünewaldt ([1927] 2000, 41) kiidab „ideaalselt sileda jõe jää“ eeliseid, millel „[h]ästi rautatud hobused lausa lendavad“, samal ajal kui kesklinna vahel, kus sõitjatel tuleb jõesängist lahkuda, on kiirus paraku mõõdukam.

Dr Bertrami ([1853] 1999, 38) kirjeldatud uisutee, mis 19. sajandi esimesel poolel asus „Kivisillast allavoolu, ulatudes kohani, kus kunagi oli olnud puusild, s.o kalaturuni, ning kus ajal, millest meie räägime, sõitis parv üle jõe“, paistab sajandivahetuseks siiski olevat jäänud möödanikku.⁶ Ent baltisaksa tudengi-Tartus on Emajõgi ikkagi seotud meelelahutusega või täpsemalt selle ruumilise ligipääsetavusega, osutudes kas kokkuleppeliseks barjääriks lõbustusasutuste ees või vastupidi, hõlbustades füüsilist ligipääsu neile piki jõge.

Sajandivahetuse eestlaste Emajõgi

Emajõge kui rahvuste ja ühiskonnaklasside vahelist sotsiaalset ja kultuuripiiri Vegesacki ja Tammsaare loomingus on oma bakalaureusetöös kõrvutatavalt käsitlenud Eva Liisa Andrejev (2025), kes osutab sotsiaalse tõusu lubadusele, mida pakub eestlastele ülikooli-poolne „õige“ kallas teiselt poolt vaadatuna. Mauruse kool asub küll Ülejõesel, kuid „Tõe ja õiguse“ 2. osas Tartusse õppima tulnud Indrek ei paista Emajõe kui sellise vastu siiski suuremat huvi tundvat – kevadel manab tulvava jõe olemasolu kauge adumine talle vaimusilma ette hoopis Vargamäe jõe suurvee, Emajõe ööbikud aga kodukoha linnustiku. Linna saabumisel tutvustab talle kohalikku jõge elukogenud kaasõpilane Tigapuu, nii et Indreku kohtumine Emajõega leiab õigupoolest aset samuti diskursiivselt vahendatuna, lennuka ja liialdava suulise pärimuse kaudu. Esmalt rõhutab Tigapuu jõe suurust ja seega ka ohtlikkust, mis aga ei paista tõkestatvat selle kasutamist ujumiskohana: „Täna alles mõistad, kui lai on see jõgi! Ja kui sa veel teaksid, kui palju siia suvel inimesi upub! Nii kui kärbseid! Lihtsalt hirmus, pea-aegu iga päev veetakse teisi välja. Hakkavad põiki üle ujuma, ja muudkui põhja, sest temast ei jaksa keegi üle ujuda“⁷ (Tammsaare [1929] 2019, 44). Peale rahvarohkuse vee sees kiidab Tigapuu ka elavat tegutsemist selle pinnal, kus liiguvad eri tüüpi alused, nii meelelahutuslikult sõudmas kui ka transpordivedusid tegemas:

---

6 Dr Bertrami sketšides võeti uisutamist ette ka sihiga jõuda „Kvissentali kõrtsi, mis asus Emajõe kaldal ülesvoolu, ja on kindlasti tänapäevalgi olemas, sest templid ja pagoodid, toomkirikud ja katedraalid muutuvad varemeiks ja varisevad põrmu, kuid võõrastemajad ja kõrtsid on hävinatud ja kui nad põlevadki maha, tõusevad nad taas tuhandest nagu Fööniks, noorendatuna ja säravamana kui eales varem!“ (Bertram [1853] 1999, 39).

7 Tigapuu ei leiuta seda päris tühjalt kohalt, vaid ligi sajandipikkusele traditsioonile toetudes: „Ning oli tõsi, et suplus Emajões oli paukimisest ohtlikum. Tudengeid on kümme korda rohkem uppunud, kui rapiirist surma saanud,“ nentis Dr Bertram ([1853] 1999, 53) 19. sajandi alguskümnendite kohta.

Sest ühte pead sa teadma: aerutajaid on siin ilusa ilmaga nagu sipelgaid meres ääres. Aerud muudkui välguvad aina, nagu lendaksid luiged. Ja aerude vahel tiirlevad aurulaevad, ikka üksteise järele, üksteise järele või teineteisest mööda, aina mööda. Ütle nüüd ise, kuidas sa seal ujud, kus nii palju aurulaevu. (Samas, 44)

Lisaks muudele veesõidukitele tutvustab Tigapuu Indrekule ka üleveoparve, lisa-des, et tema arvates oma tööga raha kokku kühveldav parvemees on Mustvee vene-lane, kelle naine müüb eluskala (samas, 46). Seega on peamiselt „valel pool“ Emajõe tegutseval isikul veidi silma ka jõe kui sissetulekuallika jaoks, mis õppimisele pühen-dunud noorte vaatevälja muidu kuigivõrd ei jää. Üliõpilaste poolt tundub Tammsaare jõeruum leidvat rakendust peamiselt soojal ajal vabas õhus alkoholitarbimise pai-gana: „Jah, oleks veel suine aeg, siis sa näeksid. Soojaga aina tudengid, tudengid, tudengid ... venelased, sakslased, poolakad ... kõik särgiväel, õllekorvid lootsikus ... ise trimpavad, laulavad. Rahvas istub kaldal, kuulab“ (samas, 45). Nii näib jõgi toonase paljurahvuselise üliõpilaskonna jaoks toimivat teatava alternatiivse ruumina, kus tingimata ei kehti ei tavapärase riitumiskood ega tänavatiktett. Otsest vastandust üli-õpilaste jõe- ja kuivamaakäitumise vahel Tigapuu kommentaaridest siiski välja ei tule, sest teatavaid vabadusi lubavad tudengid endale ka linna peamistel promeneerimis-uulitsatel: „Kihutavad teised mööda Rüütli edasi-tagasi, õllekorvid tsveišpenneril, logistavad teised juua, nagu viskaks leili“ (samas, 47).

Tigapuu rahvaste loetelus eestlasi ei leia, kuid üks Vabadussõjale pühendatud filmi „Noored kotkad“ (režissöör Theodor Luts, 1927)⁸ kolmest kangelasest on üliõpi-lane Tammekänd, kellega vaataja, kellele tookord tõenäoliselt pakuti ootuspärast stereotüüpi, tutvub filmi alguses tema muretuil tudengipäevil just jõelainetel. Kõrgen-datud meeleolus õlut libistavate ja laulvate korporantide alus suundub piki jõge ilm-selt Kvissentali poole ning üle parda pudenev *magister cantandi* jätkab veel veeski pühendunult rapiiriga dirigeerimist. Kuid jõel joomiseks pole üliõpilasstaatus tingi-mata vajalik, piisab ka kunstiinimese omast. Albert Kivikase romaani „Nimed marmor-tahvil“ 2. osas tähistab autori *alter ego*, Vabadussõja koolipoisist vabatahtlik Henn Ahas, kes nüüdseks tagalateenistusse jõudnud, oma futuristliku koguteose „Nülitud konn“ ilmumist kaasautor Roti seltsis pudeli puskariga: „Nad läksid siis alla jõe äärde, võtsid paadisillalt paadi ja sõudsid jõele. Seal nad siis sõudsid, avaldasid oma vai-mustust ja tühjendasid pudelit“ (Kivikas [1948] 2000, 30). Seega ei üllata, et kirjandus-liku Tartu andmebaasis osutuvad peamisteks linnale iseloomulikeks märksõnastatud tegevusteks ülekaalukalt esmalt sõidud Emajõel ning kohe selle kannul joomine (Kiis 2025, 71).

8 Vt Eesti Filmi Andmebaas, <https://www.efis.ee/film/280>.

Emajõe ohtlikku külge teadvustatakse eestlaste hulgas ka laiemalt kui Tammsaare kirjeldatud riskantses üle jõe ujumises. Nii mõtiskleb Ahas selle üle, kuidas noored poisid käivad jõel sõudes oma kuraasi ning suutlikkust näitamas, mis ohtlikes kohtades, nagu seda on Kivisilla alused keerised, on mõnele paatkonnale ka elu maksma läinud (Kivikas [1948] 2000, 203–204). Sellise meelelahutusliku jõelemineku eest hakkab hoolt kandma paadilaenuetus; lisaks sportliku maiguga pingutusele sobib paadisõit hästi ka kohtingute korraldamiseks, sest paadis on tütarlastega võimalik omaette kahekesi viibida, „eriti kevadisel ajal, kui Emajõel oli suurvesi ja paadiga võis sõita mööda luhta põõsaste vahel, üle aedade ja mööda vee alla jäänud jõeäärseid kõnniteidki“ (samas, 191). Kuigi jalutada ja inimesi vaadelda eelistab Ahas Toomemäel ja Rüütli ning Promenaadi tänaval, mitte jõe ääres, tuleb tal juba ülikooli immatrikuleerituna ette sedagi, et ta loengust tulles võtab istet Politseiplatsil ja vaatab eemale jõe peale: „Selle päikesest kilgendaval pinnal sõudles paate, pladises vette löödud mõlased. Kriuksus tulle ja kostis heledaid hõikeid ning naeru“ (Kivikas [1951] 2001, 123).

Praeguse haridus- ja teadusministeeriumi hoone ees asuva Politseiplatsi ja Emajõe vahel kasvas küll juba toona puiestik, mille kohta Mäelo (1961, 7–8) mäletab, et tegu ei olnud kuigi populaarse ajaveetmiskohaga: „Emajõe-äärset puiestikku, hiljem Vabaduspuiestik, kasutati osalt turu- ja laadaplatsiks. See oli korrastamata ja mõnevõrra kahtlase kuulsusega. Ma ei mäleta, et seal oleks jalutatud, igatahes mitte õhtuti.“⁹ Taas kord näeme naisperspektiivi vahendusel kahtlevat ja skeptilist suhtumist jõeäärsesse ruumi, samal ajal kui meeste loodud kirjanduses paistab sama ajastu jõgi leidvat stigmatiseerimata ja mitmekülgset kasutamist. Emajõgi võimaldab linnas osa saada erisugustest tegevustest vees ja selle pinnal, mis on hakanud pakkuma vaatamängulist meelelahutust ka kaldal viibivale publikule. Ahasele ei paku huvi siiski mitte üksnes jõemelu, vaid ta pöörab tähelepanu ka Emajõe enesele, mõtiskledes tema eripärade ning nende põhjuste üle:

Nõnda ta seal puhkas silla barjääri najal ja vahtis üle selle alla, kus sulises must, sügav ja külm vesi. Emajõgi, mille vood mujal ikka olid rahulikud ja aeglased, jooksis siin silla juures ägeda söösti ja tugeva mühinaga. Seda muidugi sellepärast, et sillal olid all jämedad kivist müüritud kandesambad, mis jõesängi ja veehulga läbipääsu kitsendasid, nii et vood pidid siit silla ees üksteise otsa hunnikusse sattudes kõva jõuga läbi murdma. Vee kukkumine oli siin tugev ja moodustas siis teispoole silda vallapääsnuna suuri keerlevaid neelusid ja võrendeid. (Kivikas [1948] 2000, 203)

Ahas aimab sillaaluse jõevoolu järsu muutumise inimtekkelisi põhjuseid, olles ka ise paadiga silla alt läbi sõites selle mõju kogenud. Mis puutub aga jõe rolli seda

9 Just Politseiplatsile paigutati siiski Helmi Mäelo mälestuseks 2015. aastal temanimeline pink.

aktiivselt kasutava linnarahva majanduselus, siis paguluses kirjutava Kivikase akadeemilis-boheemlike tegelaste vaatevälja see ei jää. Küll aga meenutab Emajõe funktsiooni kaubateena vastasleeri mees Valmar Adams, kes 1919. aastal, mil Kivikas koos Erni Hiirega avaldas futuristliku teose „Ohverdet konn“, toimetas Tartus Eesti Tööraha Kommuuni venekeelset lehte Molot (Adams 1969). Tema tunduvalt hilisemas essee-romaanis „Esta astub ellu“ (1986) kirjeldatakse Tartu rahu sõlmimise järgset toimekat olukorda Emajõel järgmiselt:

Taastusid ka Tartu igivanad kaubateed. Kui piki Kaubahoovi tulles jõe äärde jõudsid ja Emajõe vaatasid, siis seisis siin mastide mets. Kogu jõgi allpool monumentaalset Kivisilda oli täis lotje, üheainsa suure purjega paksukerelisi veesõidukeid. Nendega pidasid pärismaalased kaubavahetust naabritega. Need jõepealsed kaubamajad töid Tartusse küttepuid, sibulaid, kurke, jõhvikaid ja muud kaupa. Sadamas seistes käis lotjade ümber lõbus elu. Tõmmati lõõtsmoonikut, lauldi vanu vene romansse. Sõjaaegsed vormimütsid olid ammu vette visatud. Rikaste lodjavenelaste pojad kandsid juba korporatsioonide tekleid – osa neist täiendas ka eesti intelligentsi ridasid. (Adams 1986, 122)

Needki tähelepanekud on üsnagi risinghlikud, kuigi jõge mööda veetavaks kaubaks ei ole enam karusnahad. Nõukogude ajal ilmunud teose puhul vene konteksti esiletõstmine ei üllata, kuid poliitilise muutlikkusega silma torganud Adams lõimib tööraha

Üliõpilased-korporandid Emajõe ääres paadisillal. Eesti Ajaloomuuseum, AM F 27455:19.
<https://www.muis.ee/museaalview/2057807>.

riigile sobivat töömaastikku elegantselt nii kapitalismi edenemise kui ka kodanlike akadeemiliste organisatsioonidega.

Valmiva intelligentsi jõemõtteist

Seda, kuidas Eesti Vabariigis võrsuv intelligents Emajõega suhestuma hakkas, on mälestuslike sugemetega romaanides tematiseeritud samuti eri positsioonidelt siin- ja sealpool Läänemerd. Aira Kaalu 1956. aastal kodumaal ilmunud üliõpilasromaan „Teelahkmel“ tegevus leiab aset 1930. aastate alguses, Bernard Kangro paguluses kirjutatud esimeses Tartu triloogias „Jäälätted“, „Emajõgi“ ja „Tartu“ (1957–1962) toimuv paigutub suuremalt osalt sama kümnendi lõppu.

Kaalu teos algab vastsete tudengite saabumisega Tartusse ning otsemaid ilmneb, et nende kujutlusi sellest linnast on tugevasti mõjutanud olemasolev kirjanduskaanon ja käibekujundid: „Kuid kõik märkasid siin midagi omapärast ja vaatasid nagu aukartuses ringi. Kutsuti ju Tartut eesti kultuuri hälliks, Taaralinnaks, Emajõe Ateenaks ja muude meelitusnimedega“ (Kaal 1956, 5). Kuigi Emajõe Ateena nimetus on säilinud, ei ole rootsiaegne muusade-pärimus, mida Vegesack mõnisada aastat hiljemgi mäletas, enam aktuaalne. Küll aga on eestlastest tudengeid mõjutanud ärkamisajast pärinevad kujutelmad:

Endel mõtles, et tunneb Tartut juba kirjandusest ja ajaloost, kuid teda nüüd enda ees nähes oli noor- mees äkki imelikult pettunud. Tartu kohta käis müüt Emajõest ja Taaramäest, mille linnud ja loomad olevat vanasti valmis teinud. Siin oli kindlasti kõndinud ka laulujumal Vanemuine ise, ja Koidulat oli hüütud Emajõe ööbikuks. (Samas, 5)

Ka Nõukogude-aegses tagasivaates 1930. aastate alguse Tartule tähistab Emajõgi linnas teatavat sotsiaalset piiri ning Ülejõe on jätkuvalt vilets kant, kuid jõeäärsetes ja -tagustes agulites elutsevad Kaalu Tartus ennekõike ausad tööinimesed ja vaesed tudengid, keda üldjuhul kujutatakse progressiivsetena. Sellist kodanliku aguli käsitlust tulevase revolutsioonilise jõu kasvulavana on Stalini-aegses eesti luules täheldanud Velsker (2019a, 99), kes ühtlasi osutab just Kaalule kui selle troobi ühele rakendajale.

Lisaks jätkuvale funktsioonile sotsiaalse ruumi piiritlejana on kasvanud Emajõe tajutav esteetiline väärtus tegelaste jaoks, kes on hakanud rohkem jõe ääres jalutama. Silmale pakub huvi elav paadiliiklus ning jõeveert mööda on võimalik liikuda üles- voolu linnast välja, et seal akvarelle maalida, mille käigus avaneb Kaalu tegelastele võimalus väljendada nii oma esteetilisi eelistusi kui ka maailmavaatelisi hoiakuid. Vee ja kaldavaate distantsilt imetlemisele lisandub jõevee kehaline kogemine – nii käib proletaarset päritolu üliõpilane Sergei kuuma ilmaga iga päev jões ujumas ning teinekord jääb ka pikemalt luhale lugema.

Jõukamate tudengite meelelahutused jätkavad aga „Tões ja õiguses“ kirjeldatud liini: „Algas õppetöö, algas lõbutsemine ka ülikoolinnas. Vana Tartu kajas jälle kerge-meelseist tudengilauludest. Iga päev võis näha korporante voorimehetroskadel mööda linna kihutamas, õllekannud käes“ (Kaal 1956, 27). Tudengite domineeriv jõesuhe paistab jätkuvalt olevat see, et sõidetakse hulgakesi piki jõge Kvissentali pidutsema, ehkki talvised saanid on nüüdseks vahetatud taksode vastu, paatides eelistab sõuda tagasihoidlikumate majanduslike võimalustega kontingent. Kaalu Emajõgi võimaldab, eelkõige rikkamale rahvale, ligipääsu dionüüsilisele ohjeldamatusele, mis taas seostub omamoodi priiusega kodanlikust korralikkuse konventsioonist. Kuid sellega kõrvu esineb jõgi ühtlasi ruumina, kus valitseb vabadus linnas ja riigis valitsevatest poliitilistest hoovustest ning mille võib täita uue ideoloogilise sõnumiga. Kui võimud keelavad tänavatel ära tööliste 1. mai meeleavalduse, suunduvad need koos progressiivse intelligentsi esindajatega, s.t asjast huvitunud üliõpilastega paatides jõeale, kusjuures õilsa ürituse huvides hõivatakse korporantide poolt broneeritud suurem alus. Juba varem on Kaal (samal, 130) maininud üliõpilasorganisatsioonide traditsiooni 1. mail paadisõitu teha ja muid volbritavasid kui „ametlikku prassimist „nooruse, kevade ja elurõõmu nimel““, mille õõnestavaks eesmärgiks ilmselt ongi töörahva püha varujätmine. Linnast ohutusse kaugusse jõudnud, rullivad meeleavaldajad hõlma alt lahti punase plagu, laulavad „Punalippu“ ning peavad lõpuks ohutus kohas võsa vahel maha temaatilise miitingugi – Emajõgi toimib kui eikellegimaa, kuhu kodanliku vabariigi ja politsei käsi ei ulatu.¹⁰

Samas ei jää tudengitele märkamata jõgi ise ning selle kaldad, looduse kevadine võlu rõhutab ülevat meeleolu, visuaalsele liitub laulusõnade sõnum:

Ilm oli tõesti ilus. Jõgi sädeles, sinas ja rohetas. Kaldaluhad aga olid alles kuluga kaetud, mille haljus vaevalt hakkas läbi paistma. Madalamad kohad olid siniseid veelompe täis. Lumeriismedki polnud veel kõikjalt kadunud. Aga kevad otse hõõgus õhus ja sätendas kaugustes. Täna oli jõel palju sõudjaid ja nende suust kõlas mitmesuguseid laule. (Kaal 1956, 347)

Kui olukorda, kus on sihiks uue maailma loomine, saadab tärkava looduse sillerdamine, siis raamatu avaleheküljel noorte päid sisustanud eestimeelse jõemütoloogia puhul oli ilmselgelt tegemist kodanlike silmaklappidega, mille võimaldatav idealiseeritud pilt tegelikkusega paraku kokku ei sobi:

---

¹⁰ Emajõgi osutub süsteemi repressiivsusest priiks ruumiks ka Jaan Krossi „Mesmeri ringis“, mille üliõpilastegelased näikse Teise maailmasõja eel ja alguses muidu täiesti jõevabas linnas õppivat. KÜll aga kasutatakse liinilaeva Salme, et pageda Tartust 1941. aasta juuniküüditamise järel, kui on põhjust arvata, et bussi- ja raudteejaama valvatakse: „Sest äkitselt tajume, et sel pähkellaeval, mis nüüd müdinal Rannast ja Kvissentalist, kunagistest kuulsatest tudengikõrtsidest mööda Vorbuse poole tuiab, oleme just nagu kindlamini kaitstud kui kustahes kindlal maal“ (Kross [1995] 2021, 361).

Aga Emajõgi veeretab laiade vesiste luhtade vahel laisalt oma halle vooge. Poiss oli kuulsat jõge hoopis teisiti kujutlenud – kiire vooluga pidi see olema ja kristallselge...

Kuid Endel leppis tõsioludega. Ta leidis, et hõbehall Emajõgi oma laia rahuliku oõtsumisega punakate kallaste ja roheliste heinamaade vahel pole ka poeesiata, ning keeranud talle kergendusohkel selja, läks vaatama teisi paiku. (Samas, 5)

Aateliste kujutelmade kontrastiks on rusuv tegelikkus – nii pead tõstvate vapside robustne ideoloogia kui ka seda ohjav kodanlik tagurlus, ning see vastuolu jääb Kaalu vasakpoolset noorsugu saatma kogu raamatus.

Ka paguluses lastakse iseseisvusaegsetel üliõpilastegelastel Emajõe kujuteldavat hiilgust ning sellest johtuvaid ootusi seostada Faehlmanni rahvusliku müüdiloomega. Samasugust eelootust ja järgnevat pettumust kohtab ka Kangro triloogias, kus äsja Tallinnast Tartusse saabunud abiturient Hertsi Taklaja ei suuda leppida Emajõe sogase vooga ning kurdab: „Ma kujutlen Emajõge ikka selge veega. Nii nagu Vanaisa kunagi kuldkausist valas ja näitas, kuhu poole jõgi pidi jooksuma...“ Seepeale kostab autori *alter ego* Benno: „Võib-olla on siiski Faehlmannil õigus ja vesi ongi selge. Me ainult ei näe seda“ (Kangro [1962] 1996, 22) – nostalgilise Kangro puhul jääb peale osutus, et kõigele vaatamata võib muinaslooline tõlgenduskonstruktsioon olla olemuslikult tõsemgi kui vahetult tajutav tegelikkus. Ka Hertsi vennale Vernerile ei avalda Emajõgi esmalt muljet, ent seda pigem pealinlike eelarvamuste tõttu: „Aga Emajõgi, see pole muidugi Kadrioru rand, vaid üks kitsas nireke halli ning sogase veega“ (Kangro [1958] 1990, 72). Siiski laseb ta jõe ääres jalutades end ümber veenda vaatepildil, mille kolooriit üpriski sarnaneb Endli nähtuga Kaalu romaanis: „Siiski on ka Emajõgi ilus. Võtan tagasi eelmises kirjas öeldu. Ülalpool linna on ta võimsam ja laiem, põhjapoolsetes orupervedes on punakaspruuni, orulamm on läikivalt roheline“ (samas, 74).

Erinevalt Kaalust, kes tõstab tudengite elupaigana teadlikult esile Ülejõe töölis-aguli, laseb Kangro oma tudengitel peamiselt viibida n-ö „õigel“ pool jõge, kus üks olulisemaid linnamaastiku osi on betoneeritud kaldapromenaad ning park Kivisilla ja Vabadussilla vahel, alal, millega Mäelo memuaarides veel kuigivõrd rahule ei jäädud. Tegu on tüüpilise linnakeskuse jõefrondiga (Durán Vian jt 2021), mis moodustab Emajõe paremkaldal rohekordori: kaldapealne ning sillad võimaldavad ühest küljest suhtlemist, jalutamist ning kokkulepitud kohtumisi, teisalt aga endassetõmbunud tasast mõtisklemist voogude vaatlemisel. Tudengid on kursis jõel pakutavate teenustega, mis õppuritegi ellu puutuvad, nagu paadiga üleveo viiesendine hind (Kangro [1961] 1991, 37), ning sageli kasutatakse sõudepaadilaenust Reeder ja Koppa, mis asub Vabadussilla lähedal, kesklinna promenaadi suhtes ülesvoolu. Sealt üüritud paatidega sõidetakse peamiselt Kvissentali suunas, kus äsja on avatud uus, „kuningliku jõe-vaatega“ kohvik. Sildadest allavoolu jäävat transpordi ja tööstusega seonduvat jõe-

osa, jõesadamat ning seal liikuvaid aluseid üliõpilasseltskond taas kord kuigivõrd ei tunne:

Pontoonsilla vahelt läbi, algas mulle tundmatu maailm. Lodjad, maokad ning laisad, losutasid vastu kaldaid, mõned vaevalt põhjaga veepinda puudutades, teised parrasteni vees. Peale selle väiksemad paadid, lootsikud, pandurid ja künad. Kallastel oli propsi- ja lauavirnu. Töö seisis pühapäeva tõttu, harva liikus mõni lotjadel, mõne üksiku paadi juures askeldas inimene. (Kangro [1962] 1996, 56)

Nagu on täheldanud proto-ökokriitik Raymond Williams (1973, 120), on tööga seotud maakoht haruharva maastik, sest juba maastiku idee ise viitab eraldatusele ja vaatlemisele. Seda on aga hõlpsam teostada jõude kohvikus või paadipingil istudes:

Valisime laua akna all, kust jõeale tõesti suurepärase vaade avanes. Päike peegeldus meile sealt vastu ja viskas hõõveldatud laudadest tehtud laelegi virvendava mustri. Tuul rullis laineid piki jõge. Väikeste pilvekeste varjud tõmbasid veepinna tuhmiks, ainult kaugemal oruveerel püsis pidev päikesepaiste. Vastu orukalda harja olid valged pilved läbipaistmatuks halliks losuks vajunud. (Kangro [1961] 1991, 187)

Kangro romaanides võimaldab jõe lähedust ka ehitatud linnakeskkond, isegi betoonist kaldarinnatis, mille kitsal äärel Villibald Oona surmapõlgavalt balansseerib, ning muidugi sillad, eriti Kivisild, mille alust veevõrendikku temagi tegelased mõtiskledes silmitsevad. Ent Tartu jõeveerel ei puudu ka orgaaniline osa: üle kindlustatud kaldal kõndijate ripuvad peened pajuoksad nagu õrnhaljad narmaskardinad (Kangro [1961] 1991, 36) ning vee peal peegelduvad puude sügisvärvid (Kangro [1962] 1996, 56). Looduse ja kultuuri kompleksset suhet linnas iseloomustab kõige kujukamalt Kivisild ja selle pealiskiri „Siste hic impetus flumen“ („Jõgi, ohjelda siin oma voolu“; Kangro [1961] 1991, 26): akadeemilise traditsiooniga seostuv ladinakeelne heksameetripoolik, millesse koonduvad imperiaalne vägevus ning jõe inimitahtele allutamise soov,¹¹ ent mis paradoksaalselt ärgitab hoopis inimesi endid peatuma ja jõeale tähelepanu pöörama.

Veelgi lähemale pääseb veele paadis. Taas võimaldab paadisõit noortele paaridele hinnatud eraldumisvõimalust avalikus ruumis, romaanis „Emajõgi“ on keskseks sündmuseks aga nelja üliõpilasnoormehe paadimatk linnast välja, jõge mööda alla Peipsini. Nii lühemate kui ka pikemate sõitude käigus on Kangro Emajõgi tegelaste jaoks kõigi meeltega hoomatav – jõe lõhn on kõitev ja erutav, vesi on katsudes jahe, sealt kostab vee- ja linnuhääli, jõe ning kalda vahelist piiri hāgustab mitmel korral

11 Kodumaal kirjutatud Stalini-aegse luule puhul osutab Velsker (2019a, 92) sellisele jõe aheldamisele samuti imperiaalse Venemaaga seotult – Johannes Barbaruse Neeva-pildistikus, milles „tõuse esile looduse urbanistlik raamistus“.

sealt kerkiv udu. Jõgi seob linna ühte kogu ümbritseva maapiirkonnaga ning võimaldab ülevaatlikku pilguheitu Tartulegi:

Siin oli tõepoolest ilus. Ma poleks seda iialgi arvata võinud, et lihtne jõeäärne luht nii mõjukas võib olla. Linna tornid, korstnad ja katused paistsid pehmelt halli pilve all, kõrged ürgoru kaldad kahel pool hoidsid linna nagu peopesade vahel. Jõgi lookles laia ning uhkena. (Kangro [1962] 1996, 57)

Kirjanik visandab vaateid, teadvustab liivakivipaljandeid, luhtasid, kus öitsevad ädalalilled, ja jõe suudmeala sood. Väikese Emajõe ning Võrtsjärve kaudu koondab Emajõgi endasse ka Lõuna-Eesti veed (Kangro [1958] 1990, 40), Võrtsjärve poolt tulles lookleb läbi tundmatute kohtade, kus tegelased pole iialgi käinud (Kangro [1961] 1991, 192), kuni liigub allavoolu sinna, kus asub „vaikselt hingav saladuslik Peipsi“ (Kangro [1958] 1990, 276). Lisaks Peipsile kannab Kangro hingeliste kirja Emajõegi, kes saab suurel Peipsil aega puhata (samas, 40), hingab pikkade tõmmetega (Kangro [1961] 1991, 73) ning on ülepea „nagu elusolend, kelle hingeõhku tundsid vastu oma nägu“ (Kangro [1958] 1990, 47). Kangro Emajõgi meelitab ning kutsub (samas, 232; Kangro [1961] 1991, 11), tal on tema oma meelevald ja tegusus.

Loodus ja nõukogude jõgi

Jaan Kaplinski juba pealkirjas jõeale osutava poolautobiograafilise teose „Seesama jõgi“ ühendas retseptsoon kohe mõttelise silla abil Kangro triloogiaga (Tarand 2007; vt ka Soovik 2020). Kaplinski nimetu peategelane õpib Tartu ülikoolis 1960. aasta paiku ning on erinevalt enamikust eespool vaadeldud teoste tegelastest ise Tartust pärit. Poisikesena on ta Emajõest kalagi püüdnud ja seal paadiga sõudnud, tudengina ta aga seda enam ei tee. Ühest küljest näib siin tegu olevat positsiooni ja huvide muutumisega – kalastamisega pole üliõpilased seni vaadeldud teostes ülepea tegelnud. Teisalt aga on muutunud ka jõgi ise. Tal on küll mälestused Stalini ajast, mil kalu ning kalastajaid oli palju ja „kaladel oli parem elu kui inimestel“ (Kaplinski [2007] 2009, 108), kuid kümmekond aastat hiljem on intensiivistunud põllumajandus, jõe kallal ette võetud „parentustegevused“ ning sinna sattuv tööstussaaste vee reostanud ja kalarikkust kahandanud. Nii kirjeldataksegi keskkonnaprobleemide tõttu hukule määratud liigina ka kalamehi, kes esindavad inimesi kui toiduahela järgmist lüli: „Pärast aga tuli maaparandus, harujõgesid puhastati ja õgvendati, tehased lasid oma heitveed Emajõkke. Kalu jäi vähemaks ja kalamehedki surid vähehaaval välja“ (samas).¹² Nende konkreet-

12 Jõe seisukorrale on veelgi hiljem, 1980. aastatel utreeritult osutanud Mihkel Mutt (1988, 44), lastes naiivsest maa-mehest üliõpilasel Arved Mahtral pahelise naisvurle Polizia Brauni pesematuselõhna esialgu ekslikult Emajõeale omistada: „Algul arvab Arved, et lehk tuleb Emajõest. On ju ajalehes korduvalt hurjutatud ettevõtteid, kes lasevad oma jäätmed otse jõkke, harilikust roiskveest kõnelemata – seda soliseb siinkandis iga kümne meetri järel.“

sete muudatuste taga on mõistagi nõukogulik hoolimatu majandustegevus, ent linna-jõgede ökoloogiline seisund halvenes tööstusheitmete ja linnareovee tõttu paljudes Euroopa riikides, mis tõi kaasa linlaste eemaldumise linnajõgedest 20. sajandi teisel poolel ja vahetu kontakti kaotamise nendega (Durán Vian jt 2021, 2).

Sõjaeelsete tudengite jaoks nii tavalised paadisõidud paistavad samuti olevat kadunud – tegelikult pole Kaplinski Emajõel enam üldse aluseid näha. Jalutuskäike jõe äärde võtab peategelane siiski ette, ent sarnaselt sajandi alguse saksa preiliga mitte kesklinnas, vaid ülesvoolu, vana Tähtvere mõisa kandis. Erinevalt Kangro paindlikult pehmest linnapiirist, mis loodusliku ja ehitatud keskkonna vahet hägustas, on linn sedapuhku rangelt piiritletud:

Linn lõppes siin järsult vanade mõisahoonete juures, mäe all oli juba luht pajuvõsaga, prügimäe ase, kus nad lapsepõlves olid kooserdanud ja vahel huvitavaid asju leidnud, ning kehv kruusatee, mille ääres sügav kraav. Siinsamas, vaevalt kilomeeter Tartu kõige peenemast linnajaost, oli konnade, ööbikute, hulkvate kasside ja joodikute paradiis. (Kaplinski [2007] 2009, 265)

Linnapiirile marginaalsesse ruumi on tõmbunud marginaliseeritud ühiskonnaliikmed, kuid jõe ääres leidub teisigi liike: vee lähedust naudivad konnad ja võpsikus pesitsevad ööbikud, kes sedapuhku ei esinda üksnes Koidula-seoselist poeetilisust, vaid osutuvad ilmselt soodsaks saagiks inimkaaslejatest kassidele (vt Mägi 2017). Uju-last ja selle veeres asuvast kõrtsiputkast ülesvoolu jääv luht on

[. . .] metsik, niiskevõitu, täis nõgeseid, angervaksu ja seakapsast, mis mõnel pool ulatusid rinnuni. Jõe-kallas ise oli järsuvõitu, turbane perv varises ikka ja jälle jökke, vahel koos pajupõõsastega, mis vees edasi kasvasid, kuni kevadine jää nad kaldast lahti kiskus ja allavoolu viis koos muu prahiga. (Kaplinski [2007] 2009, 265)

Sellel tühermaal käib Kaplinski tegelane mõlgutamas eksistentsiaalseid mõtteid, mis varasemate autorite loomingus valdasid noori pigem sildadel või sillutatud kalda-pealseel. Sillad esinevad Kaplinskil vaid dekoratsioonide või nende jäänustena: üle nende ei liiguta, üksnes endise Vabadussilla kohal võib näha üksikuid vanu kalastajaid või siis meenub aastate eest sildu lõhkunud kevadine jääminek. Huvitavalt vastu-pidine olukord avaldub Rein Veidemanni teoses „Tund enne igavikku“, milles üliõpila-sest peategelase jõesuhe kümnekond aastat hilisemal ajal seisnebki põhimõtteliselt vaid südalinnas sildade ületamises, sillad ise on tema jaoks „samasuguse sümbolväär-tusega nagu ülikool“ ja võimaldavat julgematele õllejoomiskohta ning intiimsushetkigi (Veidemann 2012, 114–115). Piki jõge puhuva kõleda tuule käes üle silla kiirustajatele

Tõnu Õnnepalu „Piiririigi“ (1993) ülikoolilinnas, sedapuhku ilmselt 1980. aastatel, on tähelepanu juhtinud Kadri Tüür (2002).

Üleminekuajal hakkab jõgi aktiivses üliõpilaselus küll taas rolli omandama: üliõpilaspäevade „(k)õige suuremad möllud peeti maha raekoja ees ning Emajõel“, nagu võib lugeda Lehte Hainsalu romaanist „Kukelokuti“ (1999, 111). Kuid introvertne ja traumeeritud filoloogiatudeng Reti, kelle jaoks jõgi tähendab ka parte ja pajusid, võtab ette Kaplinskiga sama tee. Käteräti ja konspektidega varustatult käib ta õppimas ülesvoolu „endise Rannapaviljoni kaugusel pujude ja puhmaste vahel“ ning nendib: „Ilus suur jõgi. Ema-jõgi, mis oleks Tartu temata, ja ometi koheldakse teda nagu lollakat vaeslast, kes end takjanuppudega ehtinud ning pererahvale alatasa jalgu jääb“ (samas, 110). Tõesti, ka Kaplinski tartlasest tegelasele ei tundu Emajõgi kuigi omane, nagu seda on Ahja või Võhandu, ja üksnes siis, kui „unustada taamal üle jõe kulgev kõrgepingeliin ja jõeäärne kõrts, võis sellestki jõest seltsi leida, võis midagi oma murest, ahastusest ja väsimusest anda jõeale allavoolu viia“ (Kaplinski [2007] 2009, 267).

Uputatu ja teispoolsus

Lisaks voolu vaimupuhastavale väele, mille hoolde kurbus kukutada, on jõgi ikka sobinud ka materiaalsete objektide kõrvaldamiskohaks: läbi aegade heidetakse sellesse kas lihtsalt suvalist sodi või siis otseselt varjamist vajavat. Kivikase futuristid libistasid jökke vaid tühjaks joodud ja veega täidetud puskaripudeli, ent Kaalu aktivistidest noored varjavad seal ohtlikke asitõendeid, uputades vette pärast propagandaaktsiooni läbiviimist tülikalt kätte jäänud tõrvapintslid. Aja möödumise märgina pillab Kangro Kivisillal suitsetav naisterahvas hajameelselt vette kõigepealt tikuotsa (Kangro [1958] 1990, 48) ja lõpuks ka paberossiotsa (samas, 49), Benno aga virutab meelega Vabadussillalt jõepehja mahalastud Villibard Oona korteri võtme (samas, 287). Ühe versiooni kohaselt heidab majahoidja jökke ka Oona hundikoera Neero laiba, tehes seda sealjuures salaja, et trahvi vältida (Kangro [1992] 1996, 155).

Jõe kujutamist sellises funktsioonis on võrreldud kanalisatsiooniga, mis katab kinni keelatu ja abjektse, peidab selle pinna alla ning kannab minema; sellega on seostatud ka jökke hüppava (langenud) naisterahva enesetapu troopi (vt Byerly 2002, 90). Viimast esineb ka Emajõe-kirjanduses korduvalt. Kivikasel hüppab Kivisillalt alla noor lapseootel naine, kes küll surmahirmus appi hüüdma hakkab, kuid kelle jõgi siiski põhja tõmbab: „Sillale olid asetatud küll valgeksvärvitud päästerõngad pikkade köite otsas, mida võis uppujale järele visata, kuid ei olnud need Ahase teada veel kordagi siin mõnd uppujat või uputajat päästnud“ (Kivikas [1948] 2001, 209). Kangro Tartus teeb ajaleheteate kohaselt sedasama tuntud prostituut Must Mahta; tunnet, et ta kehast lahkunud hing on Kivisillalt hüpatas Emajökke uppunud, kirjeldab seejärel juhuvahekorra rasedaks jääv Asse Jairus. Lehte Hainsalu ohvriromani finaalis

komistab jääkülma Emajõkke ahistaja eest taganev Reti, kes on varasemalt mõelnud just kirjanduslike uppumiskujundite uurimisele – Hainsalu teos oma postmodernses metatekstuaalsuses tuginebki nii kinnistunud troopide kui ka teemakohaste uuemate tsitaatide ülitihedale rakendamisele. Reti uppumissurm pole küll ettekatsetud, kuid peseb end kunagisest vägistamiskogemusest saadik rüvetatuna tundva neiu ometigi viimaks puhtaks, või katab ta „patu kinni“, nagu traditsioon ette näeb.

Eksistentsiaalses kriisis meesterahvad vee kutset tundes mõtetest kaugemale ei jõua. Kivisillale kummaliselt köitvaid voogusid vaatama tõtanud Villibard Oona salgab uputamiskavatsust, kuigi Kangro Mefistofeelse-figuur Justus Pernambuk kõneleb talle: „Üles sillale, tõepoolest. Aga loodab siis üks tõsine enesetapja, et tal minna lastakse. Ei, küllap hüppab mõni narr järele ja toob ta välja“ (Kangro [1961] 1991, 15); Benno Maran aga lihtsalt vaatab „üksisilmi jõeale, justnagu võiksin sealt vastust leida, justkui võiks vesi mu piinlemisele lõpu teha“ (samas, 36). Veidemanni raamatus (2012, 115) mõtleb „võimalusele hüpata jõkke ja kaduda koos sellega allavoolu“ sisseastumishindes pettunud üliõpilaskandidaat. Kõige põhjalikumalt kirjeldab teda jõe ääres valdavalt äkilist soovi „lasta Emajõe, *Mater aquarum*’i loitudel voogudel end allavoolu kanda“ siiski Kaplinski tegelane, kelle jaoks väärab jõe müstilist kutset, surmatung Thanatose väljendust üksnes ratsionaalne sisekõne, „et vesi on külm ja allpool saastane“ (Kaplinski [2007] 2009, 267). See hetk, millele järgneb intensiivne religioosne impulss, muudab jõe „ilmutuse ja regenereerumise kohaks“, kui kasutada Gillian Mary Hansoni (2006, 49) tähelepanekut, mis kinnitab tema osutust, et „antiikajast tänapäevani on jõge kasutatud teadmise ja ajaloo sümbolina, mille kaudu võime hakata paremini mõistma omaenda olukorda“ (samas, 11). Emajõge ennast kirjeldab kõige aktiivsemana, inimeste põhja neelaja ning alles kaugemal väljaandjana Kivikas, kes aga laseb imetletud tütarlapse suhtestaatusest teada saanud Ahasel üksnes Kivisillal hinge tõmmata:

Seisis Ahas siin praegugi ja mõõtis silmadega silla kõrguse ja veepinna vahet, mis siin iga inimese elu surmast lahutas. Muidugi mitte selleks, et ka ise sinna alla hüppama hakata, nagu see noor naine oli teinud, vaid niisama, et see talle just parajasti meelde oli tulnud. Ta seisis siin, kuni esimene väsimushoog üle oli läinud ja higiseks tormatud keha külma käes värisema hakkas. Sest siin ülal sillal tõmbas nüüd lagedalt jõelt külma vinget sügistuult, mis puhus ta sõdurisinelistki läbi. (Kivikas [1948] 2000, 204)

Surma ja teispoolsusega seonduvas jões peitub ka raasuke üleloomulikkust. Kui Friedenthali jõe kohale näis ilmutvat haldjakuningas, siis Kaplinski ([2007] 2009, 305) tuletab meelde ohtlikult meelitavat näkki, kes võib end peita vee sees. Küll teadvustades, et Emajõe nimi tähendab lihtsalt suurt jõge, millega vanadel eestlastel iseenesest ei kaasnud pühaduse aura, heidab tegelane siiski spontaanselt vette annetuse:

Ta astus perve kõige kõrgemale kohale, kus kord tee oli üle läinud sillaks, ja viskas taskust kopikad vahutavasse sulisevasse vette, suutmata küll selgesõnu öelda oma palvet. Virvlevas vees ei jäänud langetavatest müntidest ringe. [. . .] täna oli ta pagan, kes tõi ohvrianni esivanemate jõe. (Samas, 290)

Hainsalu Reti, kes leiab taskust kopikate asemel juba sente, annetab kaarsillal seisatunult pigem veeolendile, kes näib jõe enesega samastuvat: „Tüdruk vahib öömusta veevoolu nobedat kulgu, kobab jopetaskust viiesendise, pillab voogudesse – münt kaob laperdades, vetehaldjale ohvriks. Siin on teisedki leidnud aega seista ja mõtiskleda, tunda veesügavuse hukutavat kutset“ (Hainsalu 1999, 43). Teose lõpu ettekuulutusena keerlevad tal mõttes Ly Seppeli sõnad „minna siit kivisillalt ja liuelda ära vette“, pärast ohverdust aga jätkub mõttelõng ennustusliku intertekstuaalsussõlmega: „Küllap Kaplinski on siit lugemata kordi üle käinud...“ (samas). Jõe mõtestatakse siingi teadvustatud kontemplatsiooni kohana, mis kannab endas kutset teise maailma.

Tõeliselt mütoloogiliseks ruumiks aga kirjutab Emajõe Kangro, lastes jõel korduvalt hingava ja häälitseva olendina paista ning lubades sel Tõive Pärdivaagu paadiretkekirjelduses muutuda „müstiliseks, kus üleloomulikud jõud ei puudu, kes nende paati pimedal jõel on siia-sinna vedanud, Haaslava jõkke meelitanud, kalavõrke ümber tüüri

Silja Truus, Kevadine Emajõgi. 2026. Söövitus vaskplaadil. Erakogu.

mässinud ja paadipõhja augu hammustanud, et neid kõigega tükis põhja lasta“ (Kangro [1961] 1991, 174). Kangro triloogia viimases romaanis „Tartu“ lahkub Hertsi maiöises nägemuses härmas hobuse ja küüdimehega Emajõe kiilasjääd mööda ülesvoolu (Kangro [1962] 1996, 189), romaani maagilis-realistlikus lõpus aga osutub udusse mähkunud jõgi allilma piirijõeks Styxiks, millel on ainult üks kallas (samas, 270).

Aastaring ja süvaeg

Üliõpilaselu juhib tsükliline akadeemiline kalender ning sellest inspireeritud kirjanduslikku linnapilti võib kirjeldada kui hooajalist maastikku, mida iseloomustab regulaarne korduv rütm (Palang jt 2007). Nii leiabki üliõpilasmaanidest ootusärevaid sügise saabumise kirjeldusi, suve saabudes jääb elu linnas aga soiku. Üliõpilaste jõesuhted on seotud nii akadeemilise aasta rütmi kui ka aastaegade vaheldumisega – paadisõidu- ja ujumishooajad vahelduvad jääteede ja jõekoridori külma tuulega. Intensiivsed jõemuljed, mis tõepoolest keskenduvad jõe endale, on enim seotud üleminekuhooaegadega, pettunud esmamuljeid kutsus aga esile „hilissüvine-varasügisene jõgi [. . .] – madal, laisk, ilmetu porine vesi“, nagu Kaplinski ([2007] 2009, 265) seda kirjeldab ning millega võrreldes kevadine jääminek ja suurvesi on „midagi hoopis muud“.

Nõnda ootab Kangro alguses jõekriitiline Verner pärast Emajõega leppimist selle võimsat jääminekut ning nii Kaplinski kui ka Kivikas kirjeldavad värvikalt kevadist jõge ja sellega kaasnevaid tänavatele ja keldritesse jõudvaid üleujutusi. Just kevadist Emajõge samastavad nad kõige rohkem linna endaga. Jää murdumise mürin, jäälaamade õhkimine Kivisilla juures ning kõikjal tulvav vesi „oli kevade tulek Tartus, nagu Ahas seda ikka mäletas juba seitsaadik, kui ta siia kooli oli tulnud“ (Kivikas [1951] 2001, 83). Kui aga 20. sajandi edenedes suurvete vägevus taandub, muutub Kaplinski ([2007] 2009: 8) vaates ühes sellega taltsamaks ka kogu Tartu: „Enam ei sõidetud Marja tänava alumiste majade vahel paadiga ega lõhutud lõhkeainega sildade juures jääd. Kodulinn oli jäänud kitsamaks, korralikumaks ja tüütumaks.“

Oma aastaringides on Emajõgi küll sesoonselt muutlik, ent eriti Kangrol, nagu ka Koidulal seostub ta ühtlasi aegadeülese jäävusega, on „alati muutumatu, igipüsiv aegade möödumise sümbol“ (Kangro [1962] 1996, 213), isegi kui linn jõe kallastel võib füüsiliselt teiseneda: „Ja Emajõgi! Ikka voolab see endises suunas läbi linna, ikka kilgendab päike ta pinnal nagu vanasti, ikka kevadise vee iseloomulik värskel lõhn, mis ninna tungib. Ainult vanad sillad on kadunud ja nende asemel on uued“ (samas, 141). Läbi linna on Emajõgi tõepoolest alati voolanud samas suunas, ent Kangro on teadlik ka teistest mõõtkavadest. Linnast välja sõudnud tudengitel tekib Kantsi kõrtsi ligidal esmalt tunne, et nad on liikunud ka ajas ja linn on saja aasta kaugusel (Kangro [1961] 1991, 38), kuid see nihe toimub esialgu inimlikul ajaskaalal – isegi tolles

kandis asetleidnud Põhjasõja veelahing jääb ikkagi veel mõistetavasse minevikku. Öölaagrisse jäädes mõtiskleb seltskond aga juba laiemates ajalistes raamides: „Kujutle, kunagi voolas Emajõgi vastupidises suunas, Peipsist Pärnu lahte“ (samas, 80). Nagu arutleb Allison Nowak Shelton (2019, 152), liitub jõgedes, mis ju ühendavad liustike sulavett ja muid lätteid merega, ajalooline aeg inimkogemust ületava geoloogilise ajaga.

Ka Tartu tekkekohta seostab Kangro ([1962] 1996, 141–142) jääaja jälgedega maastikus: „[. . .] Tartu asupaik on looduse poolt ammu märgitud, siin on kummaline veeteede rist – Emajõgi ja risti üle selle vana jääaegne vagumus, mida tunnustavad Meltsiveski tiigid ja omal ajal nii tähtsat osa mänginud Jakobi allikas.“ Ent kui Kangro loodab vähemalt inimeste skaalal jões siiski midagi püsivat leida, siis Kaplinski läheneb jõe radikaalsemalt kui keskkonna kujundajale. Emajõgi pole mitte üksnes ise muutuv, vaid omab ka muutvat agentsust, kui perve puredes oma süngi nihutab, ning raamatu lõpuks jõuabki kirjanik küsimuseni, mis üldse on jõgi või ka järv, mida ta ühendab:

Ent mis on Peipsi? Mis on Võrtsjärv? Vesi või kaldad, põhi, järvemaastik tervikuna? Järved ei erine oluliselt jõgedest, järvedki voolavad, kuigi aeglasemalt. Võrtsjärve vesigi voolab vähehaaval Peipsisse ja aurab õhku. Lõpuks muutub ka maastik: vesiroosid närtsivad, pajude lehed koltuvad ja langevad, kevadel tulevad uued lehed, uued võrsed, tärkavad uued põõsakesed. Maa ise muutub, kontinendid nihkuvad, jõgi uhab ära kaldad, maa kerkib; hansaaegne veetee, mis kunagi ühendas Pärnut Tartuga, on nüüdseks kadunud. Kõik voolab. (Kaplinski [2007] 2009, 304)

Emajõe vool, mis ühendab hooajalise maastiku tsüklilisust inimese jaoks hoomamatu süvaajamõõtkavaga, kõlab niimoodi mõtestatuna kokku sellega, kuidas Oppermann (2025, 2) iseloomustab sinihumanitaariat tervikuna: „Oma hoovuskeeles ärgitab sinihumanitaaria meid reflekteerima meie ebapüsivuse üle, õhutab meid ennast nägema kaduvate elanikena maailmas, mida defineerib voolamine.“ Kaplinski jõuab oma Emajõe-teemalistes mõtisklustes lähedale ka selles artiklis kõrvale jäänud, kuid sinihumanitaarias sageli viidatud kehadevahelisuse diskursusele (vt Kuznetski ja Talivee artikleid käesolevas erinumbris): „Maakera veed, vood, hoovused nagu üksainus suur vereringe, millesse kuulub ka see vana loid Emajõgi siin ja millega selkombel on ühendatud ka tema“ (Kaplinski [2007] 2009, 267). Seesugust mõtteviisi esitles Kaplinski meeldejäädvalt juba luuletuses „Seesama meri meis kõigis“. „Sellessamas jões“ jõuab ta selle mõtteni, lähtudes meenutusest, et vististi oli ka luule vooluga seotud ning eeleugia „algsest laul, mida lauldi voolava vee ääres“ (samas). Nii et oleme taas jõudnud muusade juurde.

Kokkuvõtteks

Emajõe muusad saabusid Tartusse koos ülikooliga, kuid jõgi, mille äärde nad asusid, ei pakkunud neile puhast lehekülge ega asustamata paika. Kui Risingh viis aastat pärast ülikooli asutamist lisaks linnale ka toona selle külje all voolavat Emajõge ülistas või Käsu Hans pärast Peetri vägede hävitustööd linnas jõe kõrvale jättis, kippusid nende sõnad ilmselt liikuma piki olemasolevate žanride voolusängi. Sillaehitused ning linnavahelise sadama- ja kaubandusala arendamine tõrjusid jõe kallaste sinialadelt eemale inimesi, kelle jaoks jõgi ei olnud igapäevane praktiline tegevusmaastik – ajas pidevalt teisenev tegude ja toimetuste kaudu konstrueeritav piiritletud ruum (Ingold 1993). Nii loeme keiserliku ülikooli tudengite silme läbi Emajõest kui (sageli jäisest) jõudemaastikust ning piirijõest, mille teisel kaldal asub eestlaste kahtlane asuala, samal ajal kui jõe enese vastu vaadeldud tekstides huvi napib.

20. sajandi alguses Tartus koolitarkust omandavad noormehed on teadlikumad jõe argifunktsioonidest ning ühtlasi teadvustavad teda kui isepäist või ohtlikku loodusjõudu, ehkki tütarlapsed näivad jõge linnas pigem vältivat. Nende noorte Emajõgi toetub vahetule kogemusele, pärinegu see siis paadist, sildadelt või üleveoparvelt, või suulisele pärimusele ja ühiskondlikule arvamusele. Kui aga Tartusse viimaks saabuvad tudengid, kel juba iseseisvas vabariigis omandatud hariduslik põhi all, on neil kaasas ärkamisaegsel kirjanduslikul rahvumütoloogial põhinevad kujutelmad, millest jõe reaalsus pigem lahkneb. Siiski on see üliõpilaspõlvkond, kes suhestub Emajõega kõige aktiivsemalt, olgu neid suhteid tagantjärele kirjeldatud paguluses või Nõukogude Eestis – ehkki teine võimalus paneb jõega seotud tavadele-tegevustele ideoloogilise hinnangu pitseri. Eriti kirevalt, nii aistiliselt kui ka kontseptuaalselt mitmekülgsena kajastub 1930. aastate üliõpilaselinna ja jõe sünergia Bernard Kangro nostalgilises loomingus. Emajõe kui tarbejõe tunnustamine jääb üliõpilaskirjanduses jätkuvalt varju jõe meelelahutusliku ning ka sümboolse aspekti kujutamise ees.

Nõukogude-aastate ja üleminekuaja üliõpilaselu kirjeldustes jagunevad jõesuhted kaheks: linnasliikujad-sillaületajad ei naudi jõge ega pööra sellele eriti tähelepanugi, pigem loodusega läheduse otsijad aga põgenevad ülesvoolu, linna piiridele. Nii peegelduvad kirjanduseski linnajõgedede arengumustrid tarbejõest mitmekülgsema rekreatiivse kasutuse suunas, kuni reostatuse tugeva kasvuni 20. sajandi teisel poolel, mis toob kaasa inimeste distantseerumise jõest. Otseselt jõeteemaliste proosatekstide hulgas on ühest küljest märgata (peamiselt poeetilistele tekstidele toetuvat) intensiivset postmodernset metafiktiivsust 20. sajandi lõpus (Hainsalu) ning laiahaardelise ökoloogilise teadmusraami kasutamist jõe mõtestamisel 21. sajandi alguses (Kaplinski). Mõlemal juhul toetab teoreetilise mõõtme lõimimist loosse vaatepunkti-tegelaste ärgas tudengistaatus, mida arvestades ei tarvitse sellised lähenemised üle-

liia intellektuaalitsevad tunduda, eriti kui need vahelduvad aistiliste keskkonnakogemustega.

Vaadeldud proosakirjanduse põhjal ilmneb pilt ülikooli-Emajõest kui teisenevast veekogust, mis on osa hooajalisest maastikust nii selle looduslikku kui ka sotsiaalsest mõõdet arvestades ning ühtlasi kaasatud maastiku aktiivsesse vormimisse geoloogilisel skaalal. Ometi on seda soovitud näha ka püsiväärtuste kandjana ning kirjeldatud pika ajalooga kirjanduslike troopide ja traditsioonide abil, nii et lõppsõnaks võib taas kasutada sinihumanitaarset sedastust: „Vee ning eriti magevee lugu ei ole üksnes lugu eluprotsessidest, mis on segunenud kõigi maa- ja vee-eluviisiga organismide lugudega eluraamatus, vaid see on ka lugu meie loomingulisest kujutlusvõimest, mille sümbolne vägi sisendab uudishimu, hirmu ja imestust“ (Oppermann 2023, 36).

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri uurimisprojekt PRG1504 „Ohustatud liikide tähendused kultuuris: ökoloogia, semiootiline modelleerimine ja retseptatsioon“.

Allikad

Adams, Valmar. 1969. „Mälestusi Eesti Tööraha Kommuunist.“ – *Looming* 2: 270–279.

———. 1986. *Esta astub ellu*. Tallinn: Eesti Raamat.

Ader, Arne. 2005. *Linnulennul mööda Emajõge = Bird's-eye View of Emajõgi River*. Tartu: Eesti Loodusfoto.

Alexander, Neil ja David Cooper. 2024. „Introduction.“ – *The Routledge Handbook of Literary Geographies*, toimetanud Neal Alexander ja David Cooper, 1–15. London; New York: Routledge.

Andrejev, Eva Liisa. 2025. „Der Fluss Embach/Emajõgi als Spiegel zweier Welten: geografische, soziale und kulturelle Grenzen in den Werken von Siegfried von Vegesack und A. H. Tammsaare.“ Bakalaureusetöö. Juhendanud Reet Bender. Tartu Ülikool, germanistika osakond. <https://hdl.handle.net/10062/116254>.

Bayes, Chantelle. 2023. *Reimagining Urban Nature: Literary Imaginaries for Posthuman Cities*. Liverpool: Liverpool UP / The English Association.

Beatley, Timothy. 2011. *Biophilic Cities: Integrating Nature into Urban Design and Planning*. Washington; Covelo; London: Island Press. <https://doi.org/10.5822/978-1-59726-986-5>.

Bell, Simon, Lora E. Fleming ja James Grellier. 2021. „Introduction.“ – *Urban Blue Spaces: Planning and Design for Water, Health and Well-Being*, toimetanud Simon Bell, Lora E. Fleming, James Grellier, Friedrich Kuhlmann, Mark J. Nieuwenhuisen ja Mathew P. White, 1–11. London: Routledge.

Bertram, Dr [Schultz, Georg Julius von]. (1853) 1999. *Tartu tudengid viiskümmend aastat tagasi*. Loomingu Raamatukogu 17. Tõlkinud Viktor Sepp. Tallinn: Perioodika.

Blackbourn, David. 2007. *The Conquest of Nature. Water, Landscape and the Making of Modern Germany*. London: Pimlico.

- Blok, Josine. 2003. „A Nation Without a Country: Classical Greece in the Writings of Jeanne Gallien (1773–1830).“ – *The Impact of Classical Greece on European and National Identities*, toimetanud Margriet Haagsma, Pim den Boer ja Eric M. Moormann, 117–136. Amsterdam: J. C. Gieben. https://doi.org/10.1163/9789004502277_009.
- Brousseau, Marc. 2025. „Reading Literature, Reading Geography.“ – *The Routledge Handbook of Literary Geographies*, toimetanud Neal Alexander ja David Cooper, 19–29. London; New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003097761-3>.
- Byerly, Alison. 2002. „Rivers, Journeys, and the Construction of Place in Nineteenth-Century English Literature.“ – *The Greening of Literary Scholarship: Essays on Literature, Theory, and the Environment*, toimetanud Steven Rosedale, 77–94. Iowa City: University of Iowa Press.
- Chamberlain, Louise. 2016. „The sea was the river, the river the sea: The Severn Estuary and the Bristol Channel in Robert Minhinnick and Philip Gross.“ – *Ecocriticism and Geocriticism: Overlapping Territories in Environmental and Spatial Literary Studies*, toimetanud Robert T. Tally Jr. ja Christine M. Battista, 95–112. Houndmills, New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137542625_6.
- Cusack, Tricia. 2007. „Introduction: Riverscapes and the Formation of National Identity.“ – *National Identities* 9 (2): 101–104. <https://doi.org/10.1080/14608940701328050>.
- Dobrin, Sidney I. 2026. „Blue Humanities.“ – *Encyclopedia of the Anthropocene*. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-51703-7_106-1.
- Durán Vian, Francisco, Juan José Pons Izquierdo ja Miriam Serrano Martínez. 2021. „River-City Recreational Interaction: A Classification of Urban Riverfront Parks.“ – *Urban Forestry & Urban Greening*, nr 59, 127042. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2021.127042>.
- Faehlmann, Friedrich Robert. (1840) 2014. „Emajõe süüd.“ – Friedrich Robert Faehlmann, *Muistendid*. Friedrich Reinhold Kreutzwald, *Paiklikud ennemuistsed jutud*, koostanud Kristi Metste, 15–17. Tallinn: Varrak.
- Fridolin, Evelyn. 2017. „Geokriitikat Peipsi järve näitel.“ – *Keel ja Kirjandus* 60 (5): 351–363. <https://doi.org/10.54013/kk714a2>.
- Friedenthal, Meelis. 2012. *Mesilased*. Tallinn: Varrak.
- . 2016. *Inglite keel*. Tallinn: Varrak.
- . 2018. „Kummituslik Tartu. Küsimus vaimust ja kehast.“ – *Müürileht*, 19. veebruar.
- Gruf, Daniel. (1650) 2007. „Auffmunterung zur Fröligkeit.“ Tõlkinud Kristi Viiding. – *O Dorpat, urbs addictissima musis... Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet*, toimetanud Kristi Viiding, Jana Orion ja Janika Päll, 218–221. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Grünewaldt, Otto von. (1927) 2000. *Üliõpilasaeg: mälestused*. Tõlkinud Toomas Hiio. Loomingu Raamatukogu 5–6. Tallinn: Perioodika.
- Hainsalu, Lehte. 1999. *Kukelokuti. Ohvriromaan*. Tallinn: Virgela.
- Hanson, Gillian Mary. 2006. *Riverbank and Seashore in Nineteenth and Twentieth Century British Literature*. Jefferson, NC: McFarland & Co.
- Heinapuu, Ott. 2019. „Eesti looduslikud pühapaigad suulises ja kirjalikus kultuuris „Kalevipoja“ näitel.“ – *Keel ja Kirjandus* 62 (4): 263–281. <https://doi.org/10.54013/kk737a2>.
- Hueck-Dehio, Else. (1955) 2001. *Kallis Renata. Ühe nooruse lugu*. Tõlkinud Pille Toompere. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ingold, Tim. 1993. „The Temporality of the Landscape.“ – *World Archaeology* 25 (2): 152–174.

- Kaal, Aira. 1956. *Teelahkmel*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kangro, Bernard. (1958) 1990. *Jäälätted*. Tallinn: Eesti Raamat.
- . (1961) 1991. *Emajõgi*. Tallinn: Eesti Raamat.
- . (1962) 1996. *Tartu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaplinski, Jaan. (2007) 2009. *Seesama jõgi*. Tallinn: Vagabund.
- Kelly, Jason M. 2018. „Preface.“ – *Rivers of the Anthropocene*, toimetanud Jason M. Kelly, Philip Scarpino, Helen Berry, James Syvitski ja Michel Meybeck, xv–xxv. Oakland: University of California Press.
- Kiis, Rene. 2025. „Tartu tekstist ja vaimust.“ – *Acta Semiotica Estica*, nr XXII, 50–79.
- Kivikas, Albert. (1948) 2000. *Nimed marmortahvlil II*. Tallinn: Olion.
- . (1951) 2001. *Nimed marmortahvlil III*. Tallinn: Olion.
- Kluwick, Ursula. 2024. *Haunting Ecologies. Victorian Conceptions of Water*. Charlottesville; London: University of Virginia Press.
- Koidula, Lydia. (1867) 1969. „Emajõe kaldal.“ – *Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne*, koostanud Eeva Aaver, 77–78. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan. (1995) 2021. *Mesmeri ring*. Tallinn: Tänapäev.
- Kuhlmann, Friedrich, Jekaterina Balicka ja Anna Wilczyńska. 2021. „Urban River Revitalisation.“ – *Urban Blue Spaces: Planning and Design for Water, Health and Well-Being*, toimetanud Simon Bell, Lora E. Fleming, James Grellier, Friedrich Kuhlmann, Mark J. Nieuwenhuisen ja Mathew P. White, 239–287. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429056161-15>.
- Käsu Hans. (1708) 1993. „Käsu Hansu kaebelaul.“ – *Akadeemia* 5 (1): 150–160.
- Lehan, Richard. 1998. *The City in Literature: An Intellectual and Cultural History*. Berkeley, Los Angeles; London: University of California Press.
- Lepajõe, Marju. 1997. „Esimene terviklik ülevaade Tartu kohta. Ühest Kleio ilmumisest.“ – *Postimees*, 3. veebruar.
- Mauch, Christof ja Thomas Zeller. 2008. „Rivers in History and Historiography. An Introduction.“ – *Rivers in History: Perspectives on Waterways in Europe and North America*, toimetanud Christof Mauch ja Thomas Zeller, 1–10. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- McMillin, T. S. 2011. *The Meaning of Rivers. Flow and Reflection in American Literature*. Iowa City: University of Iowa Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt20mvckc>.
- Mentz, Steve. 2023. *An Introduction to the Blue Humanities*. New York; London: Routledge.
- Middleton, Nick. 2012. *Rivers. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Mutt, Mihkel. 1988. „Elu allikad.“ – *Kerge meel*, 7–73. Tallinn: Eesti Raamat.
- Mäelo, Helmi. (1940) 1993. *Üliõpilane Soomest*. Tallinn: Kupar.
- . 1959. *Talutütar. Mälestusi*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- . 1961. *Elutegevuses. Mälestusi*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Mäesalu, Mihkel. 2024. „Muinaslinnusest piiskopilinnaks: Tartu 13. sajandi I veerandil.“ – *Tuna* 4: 9–31.
- Mägi, Marko. 2017. „Kassid on suur oht lindudele.“ – *Eesti Loodus* 5: 22–28.

Mägiste, Julius, tlk. 2008. *Henriku Liivimaa kroonika*. Tallinn: Eesti Päevaleht.

Oppermann, Serpil. 2019. „Storied Seas and Living Metaphors in the Blue Humanities.“ – *Configurations* 27 (4): 443–461. <https://doi.org/10.1353/con.2019.0030>.

———. 2023. *Blue Humanities. Storied Waterscapes in the Anthropocene*. Cambridge; New York; Melbourne; New Dehli; Singapore: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/9781009393300>.

———. 2025. „Blue Humanities.“ – *Environmental Humanities Glossary: Emergent Key Terms*, toimetanud Ulrik Ekman ja Daniel Irrgang. Copenhagen: University of Copenhagen. <https://artsandculturalstudies.ku.dk/research/art-and-earth/environmental-humanities-glossary/>.

Palang, Hannes, Helen Sooväli ja Anu Printsman. 2007. „Seasonality and Landscapes.“ – *Seasonal Landscapes*, toimetanud Hannes Palang, Helen Sooväli ja Anu Printsman, 1–16. Dordrecht: Springer.

Pasewalck, Silke. 2013. „Raumdarstellung und Raumsemantik in Else Hueck-Dehios Roman ‘Liebe Renata!’“ – *Triangulum: Germanistisches Jahrbuch für Estland, Lettland und Litauen*, nr 19, 137–152.

Prieto, Eric. 2016. „Geocriticism Meets Ecocriticism.“ – *Ecocriticism and Geocriticism: Overlapping Territories in Environmental and Spatial Literary Studies*, toimetanud Robert T. Tally Jr. ja Christine M. Battista, 19–35. Houndmills; New York: Palgrave Macmillan.

Radović, Stanka. 2016. „Outside within: Natural Environment and Social Place in Daphne du Maurier’s *Rebecca*.“ – *Ecocriticism and Geocriticism: Overlapping Territories in Environmental and Spatial Literary Studies*, toimetanud Robert J. Tally ja Christine M. Battista, 137–153. Houndmills; New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137542625_8.

Risingh, Johannes Claudii. (1637) 1996. *Kõne Tartu linnast*. Tõlkinud ja kommenteerinud Marju Lepajõe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Salu, Herbert. 1954. *Surmatrummid ja pajupill. Ülestähendusi Tartust issanda aastal 1704*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Salupere, Malle. 2004. *Tuhandaastane Tartu. Nooruse ja heade mõtete linn*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Selart, Anti ja Mati Laur. 2023. *Dorpat/Tartu: Geschichte einer Europäischen Kulturhauptstadt*. Wien: Böhlau.

Shelton, Allison Nowak. 2019. „Learning from Rivers: Toward a Relational View of the Anthropocene.“ – *English Language Notes* 57 (1): 152–159. <https://doi.org/10.1215/00138282-7309755>.

Soovik, Ene-Reet. 2020. „Kadunud linna otsimas. Sõjajärgse Tartu palimpsest Bernard Kangro ja Jaan Kaplinski romaanides.“ – *Keel ja Kirjandus* 63 (10): 819–835. <https://doi.org/10.54013/kk755a1>.

Začek, Sven ja Arne Ader. 2012. *Alam-Pedja*. Tallinn: Keskkonnaamet.

Tammsaare, A. H. (1929) 2019. *Tõde ja õigus* II. Tallinn: Rahva Raamat.

Tarand, Kaarel. 2007. „Kõide kohustuslikku kirjandust.“ – *Sirp*, 25. mai.

Tilley, Christopher ja Kate Cameron-Daun. 2017. *An Anthropology of Landscape: The Extraordinary in the Ordinary*. London: UCL Press.

Tirgo, Tõnn Martin. 2025. „Intervjuu.“ – *Värske Rõhk*, nr 96, 23.

Tuvikene, Tiina. 1965. *Emajõe ööbik*. Toronto: Orto.

Tvauri, Andres. 2001. *Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost*. Tartu; Tallinn: Tartu Ülikool, Ajaloo Instituut.

Tüür, Kadri. 2002. „Aiad ja jõed: linnaloodusest Tõnu Önnepalu romaanides.“ – *Keel ja Kirjandus* 45 (10): 681–691.

Vege sack, Siegfried von. (1965) 2023. *Jaschka ja Janne*. Tõlkinud Silva Lilleorg. Loomingu Raamatukogu 26. Tallinn: SA Kultuurileht.

Veidemann, Rein. 2012. *Tund enne igavikku*. Tallinn: EKSA.

Velsker, Mart. 2019a. „Kreml ja Kreenholm, Talvepalee ja Toompea. Linnad stalinismiaja eesti luules.“ – *Methis. Studia Humaniora Estonica*, nr 24. *Linnauuringute erinumber*, koostanud Ene-Reet Soovik, Elle-Mari Talivee, Jason Finch ja Anu Printsman, 85–111. <https://doi.org/10.7592/methis.v19i24.16199>.

———. 2019b. „Kas hävib või püsib? Ülikool ja Tartu eesti luules.“ – *Looming* 12: 1776–1786.

Velsker, Mart ja Ene-Reet Soovik. 2017. „Cities within a Second City: The Case of Literary Tartu.“ – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 89–108. Cham: Palgrave Macmillan.

Viiding, Kristi. 2007. „Tartu juhuluule 17. sajandil.“ – *O Dorpat, urbs addictissima musis... Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet*, toimetanud Kristi Viiding, Jana Orion ja Janika Päll, 15–28. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

———. 2024. „Käsu Hans kirjandustraditsioonide murdepunktis.“ – *Sirp*, 9. august.

Westphal, Bertrand. 2011. *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*. Tõlkinud Robert T. Tally Jr. New York; Houndmills: Palgrave Macmillan.

Williams, Raymond. 1973. *The Country and the City*. Oxford; New York: Oxford University Press.

Wuolijoki, Hella. (1945) 1995. *Koolitüdrukuna Tartus 1901–1904*. Tõlkinud Linda Viiding. Tallinn: Eesti Raamat.

Ene-Reet Soovik – MA, töötab Tartu ülikooli semiootika osakonnas ajakirja Sign Systems Studies toimetajana; peamised uurimisvaldkonnad kuuluvad ökokriitika, geokriitika ja kirjanduslike linnauuringute valda.

E-post: ene-reet.soovik[at]ut.ee

The Human and the Riverine in the Athens on the Emajõgi. The River in Estonian University Fiction

Ene-Reet Soovik

Keywords: the Emajõgi River, academic novel, literary urban studies, geocriticism, river literature

Although the field of blue humanities originally stems from the study of oceans, it is currently paying increasingly more attention to all manifestations of water, including fresh water. This article is concerned with the study of a river and its evolving interactions with humans inhabiting its banks. The focus is on literary representations of the intersection of the Emajõgi River and the city of Tartu that is best known as a university town. The main emphasis is on 20th-century Estonian fiction, and the broader framework draws on geocriticism. Thus, the discussion recognises the layered quality of space as it considers different authors and points of view; the relations between the city and the river are treated as dynamic and evolving in time. Place-related fixed rhetorical formulae and images established in the cultural tradition are set side by side with immediate sensory experiences conveyed in the texts, which allows observing the tensions emerging from the simultaneous presence of these two approaches to space when dealing with the intersection of the urban and the riverine. In order to avoid the danger of veering into the study of pure intertextuality, the ecocritical principle of considering the actual material environment and its agency is taken into account.

Early modern texts related to the city of Tartu as the location of the *Academia Gustaviana* extol it as the dwelling place of the muses of the Emajõgi (*Musae Embeccides*) and call the city 'the Athens on the Emajõgi' (*Athenae ad Embeccam*), yet seem to follow well-established formulae of river descriptions. This means a focus on the abundance of general ecosystem services offered by the Emajõgi without highlighting any particular relationship between the academic community and the river. In the 19th century, the Emajõgi (*Embach*) as linked to student life at the *Kaiserliche Universität Dorpat (Jurjew)* emerges as a scene for boat trips related to liberal alcohol consumption and as a winter road offering the shortest way to inns located behind the city limits. For the 19th-century Baltic German students, the river also served as a boundary across which lied the city's ill-reputed Estonian suburbs. The attitude towards the river tended to be instrumental, with scarce attention paid to it for its own sake. On the other hand, in the nation-making period in the 19th century the Emajõgi acquires the status of a significant element in the newly minted national mythology for Estonians.

The young Estonian men studying in Tartu in the early 20th century appear to have been more informed of the Emajõgi's workaday functions than the Baltic Germans, and also recognise its power as a potentially dangerous force of nature that can tangibly affect the city space, e.g. in the flood season in spring. At the same time, texts by women seem to avoid the river. The representations of the Emajõgi rely on the characters' immediate experience of boats, bridges or ferry rafts, as well as orally transmitted information and opinions. In fiction set in the 1930s a student generation appears who have received their secondary education in independent Estonia; their river imaginary is affected by the 19th-century national mythology and contrasted with the actual perceived reality. This generation of students seems to have had the most intense relationship with the river, which is retrospectively depicted through a nostalgic prism from the diaspora or recalled with a necessary ideological judge-

ment in post-war Soviet Estonia. Yet the descriptions of the Emajõgi as a site of mundane activities remain overshadowed by focusing on the river's recreational and symbolic aspects.

The depictions of the student life and the river in the Soviet years and in the 1990s, after the fall of the Soviet Union, seem to be roughly divided in two: there are human/city centred accounts in which the experience of the river is mostly limited to crossing the bridges across it, and river-centred ones that let the characters walk upstream and experience the relatively cleaner stream outside the city. Thus, literature can be seen to reflect the development patterns of urban rivers from an initially utilitarian approach to a more recreational use. The latter is gradually abandoned with the significant growth in pollution due to the intensification of industry and agriculture in the mid-20th century, which makes citizens distance themselves from the river. The most representative river texts from this period display either late-20th-century postmodernist metafictionality or early-21st-century environmentalist attitudes supported by the student status of the novels' protagonists.

Ene-Reet Soovik – MA, editor of the journal *Sign Systems Studies* published by the Department of Semiotics, University of Tartu. Her main fields of interest include ecocriticism, geocriticism and literary urban studies.

E-mail: ene-reet.soovik[at]ut.ee

Naise ja jõe suhted Leida Kibuvitsa romaanis „Soomustüdruk“

Elle-Mari Talivee

Teesid: Artiklis küsin, kuidas Leida Kibuvits on romaanis „Soomustüdruk“ mõtestanud vee ja veekogu sidemeid inimestega, jõe kuulumist loomuliku osisena peategelase igapäevaelu, aga ka küündimist millegi enamani. Romaani ei ole varem käsitletud kui keskkonnasuhteid avavat, saati veel sinihumanitaariale huvi pakkuvat teksti. Teose loodud jõemaailma tugeva visuaalse mõõtme esiletoomiseks osutan valikule kirjutamisajaga haakuvatele kunstiteostele. Lühidalt võrdlen romaani ka Olev Remsu Supilinnatrioloogiaga nooruki ja jõe suhetest. Teoreetiliste lähtekohtadena toetun peamiselt Astrida Neimanise ja John Ryani kirjutistele.

Võtmesõnad: hüdropoeetika, ökoton, inimese ja vee suhted, kirjanduslikud linnauuringud, jõekirjandus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27260>

Vee, kultuuri ja ühiskonna vahelisi seoseid mõtestades otsib sinihumanitaaria viise, kuidas muuta inimese sageli väga hoolimatut suhtumist veesse (Mentz 2023, 22). Kipume vett käsitlema nähtamatu, passiivse ja vormitava ainesena ning kahjustame hüdrofääri pidevalt – vett raisates, reostades, ammendades või kanaldades. Seejuures ei unusta me mitte ainult vee elutähtsust, vaid ka veekogude kultuurilise tähenduse või isegi hingestatuse ning kasvõi selle, et just vesi raamistab kogu meie maailmatunnetust oma olekute ja rütmidega, vihma, lume ja loodetega (Chen jt 2013, 3–5). Isegi muidu „nähtamatud“ hädaohud, nagu seda on näiteks kliimamuutus, teeb vesi põua, tsunami või üleujutuse kaudu meile adutavamaks (samas, 5). Sinikriitikud kutsuvad üles mõtlema veega koos, võtmata veelt agentsust, loobuma piiride tõmbamisest looduse ja kultuuri vahele ning inimese vastandamisest keskkonnale, kujutades veelist loodust ette inimloomusega seotuna ja seega meie tegevusele reageerivana (vt Chen jt 2013; Jones 2022). Ainulaadseks ruumiks, mis saab ja suudab vee või veekogu häält ja sõnumeid vahendada, on peetud kirjandust (Barzc 2025, 13; vt ka Kuznetski ja Alaimo 2019 ja Kuznetski käesolevas erinumbris). Keskkonnahumanitaar John Ryan (2022) on veekogude loominguulise agentsuse uurimiseks pakkunud välja hüdropoeetika, jõekeskse mõtlemise, mis hägustab piire kindlal maal seisva inimese ja märja mitte-inimliku voolava vee vahel, tunnustades jõge omaette aistilise kohaolendina. Ta leiab, et hüdropoeetilise ümbersõnastamise (*rewor(l)ding*) abil luuakse ka uus maailm, milles tekib uus arusaam jõgedest, seejuures tõlgendame uut moodi ka oma sõltuvust veekogudest (samas, 488). Inimeste suhted veekogudega mõjutavad seda, kuidas nad neid tunnetavad ja kohtlevad (vt Chen jt 2013, 4), ning

varasemast erinev, veekeskne jutustamine võib vesisele paigale pakkuda uutmoodi kaasavaid lugusid ning sõnavara (samas, 9).

Nii nagu taimede eiramise kohta on kasutatud taimepimeduse mõistet,¹ võime nähtusena ette kujutada ka „veepimedust“. Eesti kirjandusele ja kirjandusteadusele ei saa seda küll ette heita. Just vesi, veekogu või märgala on tihtipeale osutunud kirjandustekstides või kirjandustegelaste vahendusel keskkonnale mõtlemise või ka sellega seostuva kriisi sümboliks (vt nt Virro 2020); ka märgaladele on hakatud osutama kui millelegi meie piirkonna jaoks väga olemuslikule, millel võib olla olnud roll ka eesti looduskirjanduse kui žanri sünnis ja arengus (vt Soovik 2025a; Plath jt 2022, 11–12²). Tänapäeval on autorid hakanud veega seotud murekohti aina enam fookusesse tõstma, seostades neid ühtlasi üleilmsete probleemidega (nt Maarja Pärtna luule, Tõnu Õnnepalu esseistika, Mudlumi aednikuromaan „Roosihullu päevaraamat“).³ Järgnevalt aga vaatlen „veekriitilisena“ juba 20. sajandi keskpaigas ilmunud kirjandusteost, otsides seal järgi inimese ja veekogu suhete põimumisest ja keerukusest. Leida Kibuvitsa romaan „Soomustüdruk“, mis kujutab möödunud sajandi esimesi kümnendeid, on leidnud varem mainimist isepäise agulist pärit naispeategelasega arenguromaanina, mis käsitleb soo- ja klassiprobleeme (nt Annus jt 2001, 292–293); ise olen seda varem kirjanduslike linnauuringute raamistuses vaadelnud (Supi)linna-romaanina (Talivee 2012).

Edaspidises lähtun mõttest, et meie piirid veega on väga suhtelised. Kultuuriteoreetik ja fenomenoloog Astrida Neimanis on näitlikustanud inimkeha ümbritseva membraani urbsust, selgitades, kuidas vee ringlus planeedil mõjutab meid kõiki otseselt – nii näiteks jõuavad polüklooritud bifenuülid lõpuks ka inuiti naise rinnapiima (Neimanis 2012, 95). Ökokriitiku ja uusmaterialisti Stacy Alaimo sõnul on inimene transkorporeaalne ehk materiaalsete ainete vooluga lahutamatult seotud (Kuznetski ja Alaimo 2019; vt ka Kuznetski käesolevas erinumbris). Muutuv ja ebakindel piir on ka rannajoon, mis sellisena eksisteerib vaid kaardil, kus seda ei mõjuta ei looded ega erosioon, ent tegelikkuses kujutab endast üleminekuprotsessidele avatud võõndit, mis on läbitav, ent muutub ka ise (Bezan ja Neimanis 2022, 1).

Neimanis on rannajoone kui väga erilist sorti membraani kirjeldamiseks laenanud ökoloogiast ökotoni mõiste, mis on kahe järsult erineva maastikuosise või koosluse

1 „Taimede puudumine poplugude lüürikast, ametkondlik leigus taimestiku kaitsmisel, floorale pööratud napp tähelepanu haridusprogrammides – see kõik viitab taimepimedusele“ (Magnus 2023).

2 1960. aastate looduskirjanduse taastulek ning ka keskkonnakriiside kajastuse algus on sageli olnud seotud veekogude ja veeolenditega.

3 Kriitik Kaisa Ling on Mudlumi „Roosihullu päevaraamatu“ arvustuses pakkunud, et raamat võib „tulevikus olla kliimakriisi tüvitekst ajast, mil kõik pöördumatult pekki hakkas minema“ (Ling 2025). Lühiülevaate siniste tekstide varieeruvusest eesti kirjanduses on hiljuti andnud Ene-Reet Soovik (2025b); „sinise“ kirjandusteaduse kohta vt nt Tüür ja Õunapuu 2023; Tüür 2024.

siirdevöönd, sisaldades elemente mõlemast ja olles seepärast keskkonna poolest komplekssem või liigirikkam kui kumbki neist eraldi. Ökoton kehastab tema jaoks viljakuse, loovuse, transformatsiooni, paljunemise, lahknemise ja taaskohtumise ala, kus kaks keerulist süsteemi võtavad üksteist omaks, pörkuvad ja ka muudavad üksteist (Neimanis 2012, 93; Bezan ja Neimanis 2022, 1). Seega on ökoton ühtaegu nii membraan kui ka tsoon, koht või seade, mis ei piiritle ainult ühe nähtuse muutumist teiseks, vaid kujutab endast imepärasest vesist keha, kus hägustub erinevus „asja“ ja „protsessi“, „tegusõna“ ja „nimisõna“ või „keha“ ja selle „kujunemise“ vahel (samas).⁴ Membraani tõlgendamine ökotonina ei tähenda, nagu piire ei eksisteeriks, sest veekogu on midagi enam kui lihtsalt vesi, vajades eksisteerimiseks piirjooni, et ümbritsevaga suhestuda ja omakorda seda mõjutada (samas, 1–2).

Otsekontakt veega võib tekitada erilist sensuaalset naudingut. Nii on Ryan esile toonud, et Inglise luuletaja Ted Hughesi⁵ luulekogus „River“ („Jõgi“, 1983) loovad inimesed jõgedega füüsilisi, koguni erootilisi suhteid (Ryan 2022, 488–499). On osutatud, et veekogemus on intiimne ning aeglane, andutakse nii visuaalsele kui ka kehalisele ja meelelisele naudingule, mis samas eeldab teatavat alandlikkust – ujuja annab end tohutut jõudu omava ja mitte kunagi lõpuni tuttava substantsi valdusesse (Bozalek jt 2024). Inimese ja vee meelelisi suhteid on avanud ökoseksuaalne kunstiliikumine, mis seob veekriisi ja vee-elustiku bioloogilise mitmekesisuse kaitsmise nimel kunsti, teadust ja aktivismi ning avardab meelelisi kogemusi inimilmast enamale, kritiseerides antropotsentristlikku loodusarmastust. Poola teadlas- ja artivismiduo Justyna Górowska ja Ewelina Jarosz⁶ on küsinud: mis oleks, kui nii üksikisiku kui ka kogukonna tasandil kohtleksime „sinist planeeti“ oma kallimana?⁷ Jarosz pakubki välja termini *hüdroseksuaalsus*: enam-kui-inimlik sensuaalsus ja seksuaalsus sobitub kultuurilise arusaamaga veest kui mittebinaarsest ainest, mis ühendab kõiki veekogusid planeedil, hõlbustades üleminekut inimese soovist loodust omada partnerlusele loodusega selleks, et paljuliigiline keskkond võiks säilida (Jarosz 2025, 3–4). Jarosz lähtub Neimani hüdrofeministlikust raamistikust, mille järgi hüdrofeminism tähendab ühtlasi veelt õppimist: vesi kui meie endi koostisosa on ühendaja, eristaja, vahendaja ja suhtleja, tekitab üksteisest erinevate kehade vahel intiimseid kontakte, austab membraanide ja anumate olemasolu, aga tunnistab ka barjääride haprust (Neimanis 2018).

4 Vrd kultuurisemiootik Juri Lotmani tõlgendusega piiri mõistest: sel on vähemalt kolm funktsiooni – eraldav/piiritlev, tõlgendav/vahendav ja ühendav/siduv toime (Lotman 1999, 12).

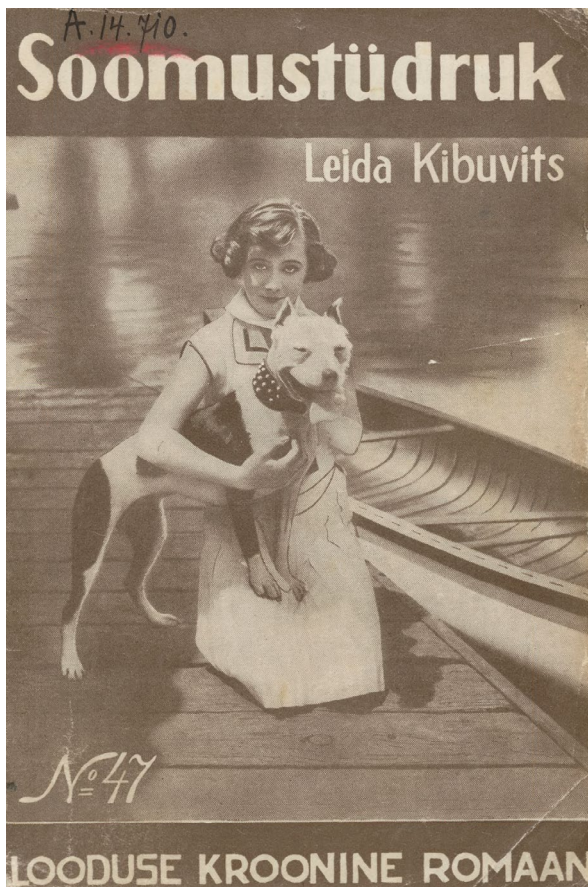
5 Eesti keeles on valik Hughesi luulet ilmunud Märt Väljataga tõlkes (Ted Hughes, „Luuletused“, 2001). Meil on armusuhetest merega kirjutanud Sveta Grigorjeva (vt <https://www.lyriklaine.org/en/poems/emake-maa-17683>).

6 Vt <https://hydrosexmanifesto.cargo.site/>.

7 Artivism (sõnadest *art* ehk kunst ja *activism* ehk aktivism) on lähenemisviis, kus kunstnikud, aktivistid, aga ka näiteks teadlased ühendavad jõud, et juhtida tähelepanu sotsiaalsetele, poliitilistele või keskkonnaprobleemidele.

Leida Kibuvitsa romaan „Soomustüdruk“ haakub mitmete eelpool mainitud teoreetiliste väidetega, kirjeldades noore naise ja vee/veekogu lähedasi, mitmekülgseid suhteid. Üks Kibuvitsa teostes oluline ja korduvalt kirjeldatud keskkond on Emajõgi ning seda ümbritsenud looduse–linna üleminekuala Tartus ja selle lähedal. Eret Talviste on tõdenud, et keskkonna kujutamine on Kibuvitsale olnud väga tähtis (Talviste 2023, 946–948). Ometi pole tema loomingut varem keskkonnasuhete vaatepunktist käsitletud. Näitan järgnevalt, kuidas Kibuvits võiks veesuhete tähtsustamise poolest olla tänapäevalgi oluline autor. Autor osutab veega seotud kujundeid kasutades ja veesuhetele viidates sageli ka naiste võimalustele ühiskonnas; seejuures ähmastab kirjanik tihti inimese ja vee ning looduse ja kultuuri piire nii mänguliselt kui ka otsestelt.

Kibuvitsa (1907–1976, sündinud Leida Kupits) elu- ja loominguloole on käesoleval sajandil korduvalt tähelepanu pööratud (Lindsalu 2009; Liivik 2009; Vaino 2012; 2017; Talviste 2021; 2022; 2023). Et autori ja tema loodud „soomustüdruku“ elukäigus on palju sarnast, osutan mõnele olulisele kokkulangevusele.

Leida Kibuvitsa romaani „Soomustüdruk“ esimese trüki kaas (1932). Eesti Kirjandusmuuseum, Arhiivraamatukogu, A 14.710.

„Soomustüdruk“ oli Kibuvitsa esikromaan, mis ilmus 1932. aastal sarjas „Looduse kroonine romaan“. Kirjastus Looduse romaanivõistlusel äramärgitud töö pani aluse tema kirjanikukarjäärile. Veerand sajandit hiljem töötas autor aga romaani ümber. Nimelt mõisteti Leida Kibuvitsale Nõukogude okupatsiooni ajal 1950. aastal 25 aastat sunnitööd parandusliku töö laagris. Ent 1954. aastal siiski enneaegselt vabanenud ja Solikamskist Ussolagist naasnud, püüdis Kibuvits taas loometööga tegelema hakata, tõlkides Stefan Zweigi ja Johann Wolfgang Goethe loomingut ning kirjutades novelle (kogus „Elagu inimene!“ (1962) ilmunud novell „Medaljon“ vahendab naisvangide elu Gulagis), lisaks avaldas üht-teist ajakirjanduses. 1957. aastal ilmus tema romaan „Soomustüdruk“ teise, ümbertöötatud ja täiendatud trükina.

Leida Kibuvits. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, EKLA, A-37: 5704.

Romaani peategelane Loona Tuisk on sündinud nagu kirjanikki Emajõe pidi allavoolu Kurepalus ning sirgunud kõigepealt Tartus Supilinnas ja seejärel Ülejõel. Elupaiku ja õpi- ning töösuhteid, mis tegelase ja autori puhul samuti kokku langevad, on romaanis positsioneeritud, lähtudes jõega seotud ruumisuhetest ning mängulisemalt ka jõe ja selle elustiku põhjal konstrueeritud taustsüsteemist. Autor on kirjutanud, et esmaväljaandes tuli sarja formaadi tõttu teha suuri kärpeid (Kibuvits 1957, 445), mistõttu on ta uues väljaandes taastanud romaani ulatuse, ent kui ulatuslikud need kärped olid, on siiski teadmata: kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis on mõlemast

käsikirjast säilinud vaid trükieelseid masinakirjakoopiad.⁸ Teine versioon on siiski omaette teos ja tervikuna huvitavam, ehkki autor on kohandanud raamatut ka ilmu-
misaja nõuetega. Varasem variant oli ühe tütarlapse suurekskasvamise lugu kuni ees-
terendava abieluni; teises trükis on inimsuhteid, aga ka suhet jõega vahendatud kaks-
kümme aastat pikemast, murrangulistel ja rasketel aegadel omandatud elukoge-
musest lähtuvalt. Sügavamaks on muutunud kihistus, mida nimetaksin mälestuslik-
nostalgiliseks, aga et juba algtekst oli küllalt küps, on säilinud nii mõndagi autori
noorema mina vahetust olekust – isegi kui Kibuvits on saatesõnas oma varasemat stiili
nimetanud üleannetuks, poseerivaks, pinnaliseks edvistamiseks (samas, 445).

Kunstnik ja kirjanik ühtaegu – „vesisest“ pildikeelest

Kibuvitsa ja tema tegelase puhul võiks ka küsida, kumb oli enne, kas sulg või pint-
sel. Autoril on kirjanikukarjääri algusest peale täheldatud värvikat keelekasutust.⁹
1922–1924 oli Leida Kupits Pallase kunstikooli õpilane.¹⁰ Õpingud küll katkesid majan-
duslikel põhjustel, ent kunstnikusilm ja n-ö tekstiliste vahenditega „maalimine“ on
iseloomulik Kibuvitsa loomingule üldse. „Soomustüdruku“ keel ja stiililine piltlikkus
torkavad silma ka sinihumanitaaria vaatenurgast – autor viib lugeja vee äärde, veele ja
vette. Endalegi seda teadvustamata mõtleme niikuinii väga „veeliselt“ – upume tun-
deisse, mis pulbitsevad ja tõusevad üle pea; vähest kirglikkust tähistame sõnaga *kuiv*;
ujume peavooluga kaasa või eraldume sellest; turge saab üle ujutada, minevikul on
sügavus ning see hajub uttu (Chen jt 2013, 10). Ent „Soomustüdruku“ on mängitud
veeliste mõistete ja metafooridega alates peategelase perekonnanimest Tuisk, mis
tähistab vee ühe kujuga seotud vägagi jõulist ja allumatut nähtust.¹¹ Loona Tuisk tuleb
ilmale veetoobris, paduvihmasel sügisööl 1907. aastal, kui jõgigi kodu lähistel mässab:
„Emajõgi ajas üle kallaste, luhad lainetasid – vesi sulises oktoobriöödel süsimustana
Peipsi poole, kandes ainult käänukohtadel oma tumedal turjal roostevärvilist linikut
– linnakuma“ (Kibuvits 1957, 5). Vesine torm annab eelhäälestuse edasisele. Vastsün-
dinu isa on pidanud end varjama jõge pidi allavoolu soos; tema seostab lapse sünni-
aega omakorda 1905. aasta revolutsiooni vabadusihaga, siit vormub lisatähendus
noore inimese tulevastele sõltumatuspüüdlustele. Jõe ja veega seonduvad mitmed
lapse esmamälestused, sh iluaistingud, ning ta hakkab ka maailma tõlgendamiseks

8 EKM EKLA, f 56: 143: 0 (1932) ja f 278: 3: 1.

9 Värskeim viide: Sirlil Staub, Headreadi raamatuaasta blogi: Leida Kibuvitsa „Rahusõit“. <https://kultuur.err.ee/1609964318/headreadi-raamatuaasta-blogi-leida-kibuvitsa-rahusoit>.

10 Kirjanik on illustreerinud ja kujundanud ise kaht oma raamatut, romaani „Kass arvab, et...“ (1936) ja novellikogu „Rist ja rööm“ (1938).

11 Täna retsensenti selle rõhutuse eest.

kasutama veest ja vesistest keskkondadest lähtuvat taustsüsteemi. Mõned näited fraasi tasandil: lapsed sünnivad tüdrukukese ettekujutuses kalatiigis nagu maimud; vaieldes peetakse merelahingut, kus vastaseks on vana haug; kurjast häälest kostab Põhja-Jäämere tuulte vihinat; hea õnn on nagu mõrda tulnud ahven. Kooli võrdleb Loona akvaariumiga:

Esimesel päeval juba oli klass sarnane kalakastiga, kus kuldkalakesed löid sabaga nii kaunitl lupsu, loorkalakesed imetlesid endid ise ja lubasid seda teha ka väljavalituil. Vaiksed, tõntsakad ahvenapojad hoidusid rohkem rohelisse hämarusse – nurkadesse. Oli libedaid lutsukei, kes keerlesid ikka õpetajate ees ja ümber. Kas polnud Ursulal siis noore säga nägu? Tosina ümber oli kiisku ja tema ise, Loona, oli raudkiisk ehk ogalik, see turris ja tõrges. Las Loona pealegi võrdles nii, tema oli ju vee äärest pärit ja kaladega rohkem tuttav... (Kibuvits 1957, 214)

Kalaliikidest ka väljaspool oma lähiümbrust pidi nooruke vaatleja üpris palju teadma: isegi kui süstemaatika ei ole tänapäeva mõistes päris täpne, siis lisaks akvaariumikaladele ei elutse Emajões ka ogalik ega raudkiisk.¹² Autor teadvustab läbi romaani eksplitsiitselt kasvukeskkonna ja tegelase suhet.

Suhe jõe ja/või veega näib Loonat kujundavat ja voolivat üpris otseselt: „Tõrvmustad juuksed ja turbahauapruunid¹³ silmad, tuhm nahk. Õlad ja käsivarred ütlesid kohe, et nende omanik aerutas ja ujus, aga rinnad tõendasid, et nende omanik veel rinnahoidjat ei vaja“ (Kibuvits 1957, 398) – kirjakoht jätkub vihjega Loona vöökohale ja puusajoonetele, mida needsamad tegevused on vorminud.¹⁴ Tüdrukule võib omistada peaaegu veeolendite omadusi: Loona on „jõekaldal kasvanu, kes kaks korda puhkamatult edasi tagasi üle Emajõe ujus“ (samas, 367). Siit õhkub teadvustatud usaldust nii vee kui ka oma keha vastu – eeldused, mida on ujumise puhul oluliseks pidanud Vivienne Bozalek oma kaasautoritega (Bozalek jt 2024). Ametialases sõjaväelaagris pälvis Loona oma ootamatute põhimõtete tõttu hüüdnime „Tõus ja mõõn“. Romaani pealkirjas mainitud soomuse tähendusega mängib autor samuti otse ja kaude. Jõeäärsest agulist pärit peategelane peabki olema paksu nahaga ehk soomustega, et elus üldse kuhugi jõuda, ent mõnevõrra kaitsevad soomused ka noore naispeategelase tundlikkust ja sisemist haprust. Võib küsida, kas pealkiri vihjab kuidagi näkisoomusele, mis neiu maailmast eristaks või ka kaitseks, sest Loonal on sageli maailmaga raske leppida. Võrdlus üleloomuliku maailmaga tuleb ette küll siis, kui neiu korvi saanud

12 Raudkiisk kuulub sugukonda ogalikulised nagu ka ogalik, Eestis elab veel kolmaski selle sugukonna liige – luukarits.

13 Turbalõikamise aukude rabavesi on sügavpruun.

14 Romaani esimeses versioonis ei oska Loona pikka aega ujuda, nii et ka suhteid veega on autor pidanud uusversioonis vajalikuks arendada.

napsine kapten kaebab: „[. . .] Nagu soomustatud. Vastik! Soomustüdruk olete, ei hakka terarelv ega hea sõna. Nõid... teid on vaja hõbekuuliga lasta.“ [. . .] „Soomusrong,“ ümises nutja, „soomusauto, soomustank, soomustüdruk.““ (samas, 351). Sõdur assotsieerib endale tuttava pärisõdade leksikaga, sellele liitub aga lugeja ja võibolla ka tegelase jaoks kujundlik kiht, millest mehel pole aimugi. Osutatakse kujundlikule sõjale, mida noor naine peab pidama selleks, et meestekeskses maailmas võrdse(ma)-na või iseendana toimetada, teistpidi aga siiski ka pärisõdadele ja inimese (aga ka üldse maailma) haavatavusele neis. Möödunud sõjad ei olnud veel ununenud, Loona nimetab ühes vestluses [Jaroslav] Hašekit (samas), kes oli sõjavastane kirjanik, aga omistab meestele üldse hävitavat sõjaarmastust (samas, 356–357). Uue sõja eelaimus oli kirjutamisajal juba õhus (vt Talviste 2023) ning teema tuleb sisse ka seoses Loona töökohaga noore vabariigi kaitseministeeriumis. Võib korraks mõelda, missugune vahe oli raamatut lugeda 1932. aastal ja 1957. aastal, kui kahe trüki vahele jäi paljutki purustanud maailmasõda.

Jõeveere tüdrukul pidi olema midagi enesekaitseks ka sõna otseses mõttes. Raamat võiks servapidi kuuluda ka transgressiivse kirjanduse hulka, sest üks Loona „soomustatuse“ põhjustest lähtub jõhkratest, sh füüsilistest, noore neiu hinnangul räpastest või määrivatest kontaktidest vastassooga. Koolipõlves on Loonat rünnanud jõe-laevamadrus, ent südi vastupanu – laps lööb mehel kiviga pea veriseks – tekitab tema emas isegi ehmatust, kas tüdruklapsel üldse sobib nii käituda. Reaktsioon räpasusele, olgu see füüsiline või sõnaline, paneb Loona edaspidi unistama just puhtast veest nii sees- kui ka välispidiselt: „Ära, ära, ära, teed, metsateed, maantee, raudteed – neid pidi tahaks tormata, kaugele ära... kusagile allika äärde, samblasse... seal jookse puhast vett ja loputaks oma nahka!“ (Kibuvits 1957, 366). Vee ääres viibimine lohutab teda, aga romaani lõpul toimuvate traagiliste sündmuste keerises tabab lugejat ilmselt hetkeks hirm, ega noor naine või meeleheitel end jõkke uputada.

Lisaks veega seotud kujundikeelele kujutatakse „Soomustüdrikus“ sageli vett ennast või seostatakse seda kunstiga – kirjeldatakse jõe ja jõeäärse joonistamist ja maalimist, aga ka jõega seotud materjalide kasutamist kunstiloominguks, kuna Loona tegeleb juba lapsena savikeraamikaga:

[. . .] kallas oli kõrgem ja kalda sein kohati rohekassinine, nõrgalt, muidu aga käiakivi värvi. Loona pea kõrgusel olid kaldaseina sisse uuristatud ümmargused augukesed ja sealt vuhises sisse-välja pääsuke. Saalisid vihinal ümber Loona pea, tema aga näpitses kaldaseinast savi, niisutas seda jõevees, mätsis ja muljus [. . .]. (Kibuvits 1957, 142)

Jõgi ja jõeäärne kui paljuliigiline keskkond pakub Loonale korduvalt inspiratsiooni, mõjutades tema ilutunnetust, ning jõgigi näib tegevat kunsti, näiteks peegeldades

oma vees linna tulede murdumist. Autor kirjeldab, kuidas tegelane jõge pidevalt ja igakülgsest enda kõrval adub, vahetuid kogemusi kasvõi mõtteis töödeldes. Noore kunstniku kreedo on vahendada kõike nii, et vaataja tajuks sedasama, mida koges kunstnik, süvenedes ümbritsevasse kõigi meeltega (vt ka Talivee 2012, 170). Ümbrust on romaanis sageli edasi antud teadvuse voolu sarnaselt, pooleldi jutustaja, pooleldi tegelase kogemusena, mis vahendab vee eri olekuid, näides ka teguviisina, mis läheb mõnigi kord vee või jõega koos mõtlemisele. Peale silmaga nähtava võib jõgi olla ka kuuldav, haistetav või kombatav, lisaks omamoodi agentne:

Novembri lõpul juba praksusid lauavabriku suured palgivirnad jõekaldal. Jõel oli kate, sügiseselt vintske, mustav... nagu tallanahk. Poisikesed jooksid üle värske jää ja see paindus nende all nagu linoleum, aga sisse nad ei vajunud. Hallid tuvid lendasid jääle ja neid oli raske eraldada, sest jää oli nende ja nemad jää värvi. (Kibuvits 1957, 390–391)

Kuna Loonat on kujutatud Pallase kunstikooli õpilasena, võiksid tema kujutluslike visanditega haakuda mitmegi pallaslase tööd nii tema õpingute kaasaajast kui ka Tartu ja Emajõe kujutamise traditsioonist üldse. Nikolai Triigi „Emajõgi talvel“ (1926), „Tartu sadam talvel“ (1934) ja „Talvine Tartu Emajõega“ (1935)¹⁵ sobiksid kõik Kibuvitsa romaanile illustratsioonideks, kujutades jõeäärsest linnaruumi, mida kirjanik on oma tegelase kaudu raamatusse jäädvustanud. Endel Kõksi „Emajõgi aprillis“ (1939) ja „Tartu vaade“ (1938) sobiksid näideteks noore kunstniku linnakujutusest. Eduard Rüga on jäädvustanud palgiparvetamist,¹⁶ üht Kibuvitsa romaanis korduvalt nimetatud jõega seotud tööaladest. Lydia Mei „Agulivaade“ (1935)¹⁷ võiks aga esitleda sellist jõeäärset agulit, kus elas Loona Tuisk.

Kujutatud ruumi piiridest

Romaanis tundub väga oluline olevat noore peategelase positsioneerimine: Loona Tuisku on kirjeldatud mitmeti piiril- või lävelseisjana. Ühtpidi juba ealiselt: tema elu on kujutatud sünnist kahekümnendate eluaastate keskpaigani, ent ta jääbki raamatu lõpuni justkui seisma täiskasvanuolu lävele, mida romaanis naissoo puhul seostatakse lõputu kompromissivõimega.¹⁸ Tekstis on küll kirjeldatud Loona jõudmist neu-

15 Nikolai Triigil on isegi kaks tööd nimega „Emajõgi talvel“: 1926. aasta (<http://www.muis.ee/museaalview/1447723>) ja 1934. aasta (<http://www.muis.ee/museaalview/1447829>) õlimaaliid asuvad Eesti Kunstimuuseumis.

16 Eduard Rüga, Palgiparvetajad. Mapist „Lõuna-Eesti inimene ja loodus“. 1942–1943. Eesti Kunstimuuseum. <http://www.muis.ee/museaalview/1490084>.

17 Lydia Mei, Agulivaade. 1935. Eesti Kunstimuuseum. <http://www.muis.ee/museaalview/148810>.

18 Romaani lõppu ei märgi mitte täiskasvanuks saamisega kaasneva võiv iseseisvus, vaid sattumine ühiskonnaga põrkudes ja murdudes teise (ehkki ilmselt siiski meeldiva) inimese meelevalda.

ikka, mis mõjub omakorda otseselt jõe ja veega seotud üleminekuriituseks: selleks on suplus jõevees koos emaga Emajõe luhal, teel sinna ja tagasi on osutatud ülemineku faasidele. Stseen vahendab lisaks tunnetust sellest, kuidas ujumine ei kujuta endast ainult kontakti veega, vaid tervet erilist meelelist ja hingelist kogemuspalletti, mida tekitavad ja jagavad omakorda jõeveere taimed ja loomad – tuuletu suveöö, täiskuu, mille punakuldsest „valgusest oli üle tumeda jõe nagu vaskne purre“, luhakraavidest kostab konnade krooksumine ja luhalindude häälsused, õitsvad taimed lõhnavad, tajutav on kraavipurde libedus (Kibuvits 1957, 233). Esimest korda räägivad ema ja tütar teineteisega nagu naine naisega ning Loona vaatab koguni tagasi, „kas ei jäänud teisele kaldale väike tüdruk Loona, see imelaps, sõrm suus, temale, sellele suurele, järele vaatama?“ (samas, 232–234). Isegi ootamatult intiimsest vestlusest – Loona ei ole emaga kuigi sageli ühel meelel – võib välja lugeda vastandusi meeste maailmale kuskil kuival maal, kus naiste ootusi ei mõisteta ega jagata. Vesi on siin korraga nii ühendaja kui ka eristaja (vt Neimanis 2018), intiimsuse võimaldaja ja võimendaja, osutatud on ka üksteisest erinevate kehade omavahelise kontakti sügavale intiimsusele ja ka taaskord ujumiskogemuse erilisele, usalduslikule meelelisusele.

Autor nimetab järelsõnas peategelast „põlevaks põõsaks“ (Kibuvits 1957, 445), romaanis võrdleb kirjanik Oskar Luts (tekstis „Tootsi-lugude autor“), keda Loona Emajõe ääres jalutades kohtab, teda roosina tuntud nahahaigusega, mis „pakitseb ja puneatab... piinab ennast ja teisi... kuni ta lahti läheb“ (samas, 420). Mõlemal puhul on ühtaegu osutatud nii noore naisolevuse leppimatusele ühiskondlike sooliste piiride ja ootustega kui ka tema eneseotsingutele kunstnikuna – sedagi just naissoo esindajana. Mõneti jätabki Loona hüvasti loominguliste ambitsioonidega (mis tuleb esile ka suplusstseenis – kunstnik-imelaps temas jääb otseku teisele kaldale, lapsepõlve maha), aga tulem ei ole kompromiss, vaid murdumine – autor ütleb järelsõnas, et peategelane otsis lapsest saati ilu, ent ei saanudki oma tiibu lahti lüüa (samas, 445).

Ent liminaalsus – millegi lävele paigutumine, kahevahel ja vahepeal olek (Turner [1964] 1970) – on ka otsesem. Loona väliselt trotsliku, ent sisemiselt haavatava androgüünse oleku taga on kasvamine linnaruumilises piirivööndis. Jõeäärne ja -tagune on vaesem piirkond, mis kannab ohtlikkuse või mittekorrastatuse pitserit. Peategelase eluaseme piiritagust süvendab asjaolu, et jõeveert (agulit, kus asuvad ka jõelaevnike kõrtsid, nende juurde käivate lõbustusasutuste piirkonda) ning jõe ja selle piirkonnaga seotud tegevusi, ent ka lihtsalt elukohta seal ei peeta talle sobivaks – ta on sotsiaalne pürgija, kes tahab oma orgaanilisest elukohast välja murda, ent ei soovi sellega sidemeid katkestada, mis oleks ootuspärane. See suhtumine näib neiu sirgudes süvenevat, tulles aina uuesti esile uute suhete, tegevusalade ja ambitsioonidega seoses ning luues just kultuurilist vahet kõige „metsikuga“.

Ohtlikuvõitu piirialana kujutas jõetagust toona ka kunst. Romaanis õpib Loona kunstikoolis koos Karin Lutsu ja Natalie Meiga, kaasõpilastega, keda esitletakse nimeliselt. Mei 1920. aastate lõpu traagiliste saržide hulgas „igapäevainimestest“ on nii Eesti kui ka toleaeelses Lääne-Euroopa kunstis ainulaadset vihamisi käsitletud ka prostitutsiooni (Jõemägi 2020). 1928. aastasse on dateeritud kaks Mei grafitpliatsijoonistust, mis on hiljem pealkirjastatud kui „Kupeldaja“¹⁹ ja „Naised“, ning eskiis „Kaks prostituuti“ (Stahl 2011, 135–136). Prostituut on hirmutav näide sellest, mis saab neist naistest, kes ei sobitu kehtivasse väärtussüsteemi (sammas, 151).²⁰ Loonagi kohtab ja ka tunneb mõndki jõeäärsete kõrtsidega seotud naist ning see on saatus, millega teda kasvatuslikel eesmärkidel hirmutatakse, ent ta kogeb ka üldiselt sildistavat suhtumist jõeäärse aguli – teispool jõge asuva linna – tüdrukutesse. Mei „Naised“ kujutabki tagaplaanil jõge ning järgnev, mitte enam vihjeline passaaž „Soomustüdrukust“ võiks olla ka järgmine visand Mei seeriast: „Sillal lonkis Loonale vastu hilinenud lõbunaine. Mõõduva omnibussi tuli langes vastutulijale otse näkku ja Loona võpatas: see polnud ju inimesepale... see oli juba luine, irevil hammastega surnu pealu... otseku skeleti otsast, kooli õppevahendite kabinetist“ (Kibuvits 1957, 396).

Natalie Mei, Naised. 1928. Eesti Kunstimuseum.

19 Natalie Mei, Kupeldaja. 1928 (<http://www.muis.ee/museaalview/1241169>).

20 Stahl väidab, et naiskunstnik liigub „normatiivse nais- ja meeskultuurisfääri ning neist mõlemast välja tõrjutud ja kultuuriväliseks määratletud prostitutsioonisfääri vahel. Naiskunstnik samastub piltkujutisel sooaspekti kaudu oma-soolisega“ (Stahl 2011, 150).

Stahli poolt Mei kohta kasutatud määratlus „naisautori irooniline visuaalne keel“ (2011, 153) sobiks iseloomustama Loona mõtteviisi mitmete tema enda kogemuste kohta.

Suures plaanis projitseerub kogu Loona elukaar ning tema pere lugu Tartu linna-ruumis pärast Haaslavalt linna kolimist Ülejõel asuva Liiva tänava ja Supilinna Lepiku tänava vahelisele lõigule (vt Talivee 2012, 163). Ta on lapsena elanud mõne aasta Supilinnas ja raamatu lõpul viib voorimees neiu otse üle jõejää Lepiku umbtänavale, sõites üle „sellest kohast, kuhu aastate eest oli vajunud kummuli Juhan Tuisk. Meetrit paar-kümmend linna poole sellest paigast, kuhu üsna hiljuti oli üleni vajunud Miina Tuisk“ (Kibuvits 1957, 444). Loona isa Juhan hukkus romaanis Vabadussõja ajal pooljuhuslikust kuulist Emajõe jääl, ema Miina uppus AleCoqi õlletehase märgistamata jäänud jäävarumise auku.

Loona kodu asub füüsiliselt luha- ja jõeäärsel linnaserval Liiva tänava jõeäärses otsas, „seisab ju punane kivilobudik otse vastu luhta“ (samas, 256). Geo-biograafiliselt, kui kohta mõista elamise protsessis loodud keskkonnasuhete kimbuna (Karjalainen 2003, 92), tahab Loona, vaatamata oma ema ambitsioonidele teda sellest keskkonnast eraldada, üles kasvada just ühena jõeäärsetest lastest, kes on „[p]ruunid, tõrvased, katkiste, mitte ilmaski paranevate põlveotstega“ (Kibuvits 1957, 132), nende mänguruumi kuuluvad paadid madalas vees ja jõelt peegelduv valgus. Nad on olnud oma kasvamisprotsessi jooksul hõlmatud jõega seotud tegevustesse, saavutades seetõttu veega lähedase suhte: nad ujuvad jões, sõuavad selle pinnal, uisutavad ja suusatavad jõejääl, osalevad vanemate jõega seotud tööhõives või kodustes toimetustes, tunnevad hästi jõe looduslikke tsükleid, nagu jääminekut või tulvavett. Sellest lähtub romaanis mitmete kehalise kogemusega haakuvate mälestuste ja elamuste sügavintiimne vahendamine, kus rolli mängib ka vesi (vrd Bozalek 2024).

Omamoodi hierarhiaid lisavad veesuhete kujutamisele liiklus ning meelelahutus jõel, mis annavad aga ka võimaluse tajuda selle aja aktiivset ja elavat jõekultuuri. Seal liiguvad lisaks lotjadele, pargastele, aurulaevadele ja jõeääre elanike sageli tööga seotud aerupaatidele näiteks üliõpilaste sportimiseks ja lõbusõiduks mõeldud sõudepaadid. See kõik põimub omavahel ja loob omakorda segunevaid tegevusi ja suhteid. Piirilolek ei põhine ainult vastandusel. Ka Loona loomingulisuse vundament on seesama jõene piirivöönd, tema kasvukeskkond.

Jõeääre elanike tihedaid sidemeid vesise keskkonnaga määratleb hästi Tim Ingoldi (1993) tegevusmaastiku mõiste (*taskscape*), millel peegeldub elutegevuse muster, praktikate kogum, mida inimesed ja mitteinimesed ses keskkonnas – oma elukohas – teostavad. Suuremas pildis on Emajõe romaanis kirjeldatud nii hetkes kui ka ajalooliselt vee-, tali-, transpordi- ja kaubateena, toidu- ja veereservuaarina, võimaldades piiluda selle aja aktiivsesse, elavasse jõeäärsesse igapäevaelu. Jõeveer kujutab endast

üleminekuala vesise ja maise toimimise vahel. Linnaruumis asuvate jõgede kallasalad võivad pakkuda improvisatsiooni eri võimalusteks ja üleminekuteks (vt Kaaristo jt 2024, 3) ning rohkem või vähem sobib siia vähemalt ülekanaliselt ka ökotoni mõiste. „Soomustüdruku“ pidevalt nihkuval ja muutuval piirilal osatakse pidada koduloomi, luhale ulatuvad seasulud, aedikud ja kuurid. Kevaded toovad kaasa inimtegevuse piiride nihkumise, see muutus hõlmab ka mitteinimesi ökotonitaolisel paljuliigilisel alal. Kibuvits on autor, kes enam-kui-inimmaailma on käsitletud mujalgi oma loomingus²¹ ja ka „Soomustüdruku“ peategelase suhe jõeäärsesse lähtub vähemalt kohati ökotoonilisest mõtteviisist, ta kogebki seda mitmete eri olevuste ühisalana, nagu juba öeldud, tunneb kalaliike, linde-loomi-taimi, ka voolib ja joonistab tuttavaid olevusi, viibides nende keskel. Kirjeldatud ajal on jõeäärsed hooned ja eluruum jõesst igakevadiselt ka otseselt mõjutatud, kusjuures see suhe on vastuoluline: üleujutust võib tõlgendada tüütu ja ohtlikuna, ent tulv toob ka ajupuidu küttepuidudeks koju kätte või kalapüügi ligemale ning pakub kahtlemata põnevust lastele. Elanikud sõltuvad jõesst (kasvõi pesuvee või kalapüügi osas), samuti pakuvad jõega seotud tegevused elatise teenimise võimalusi. Tegevused ei ole muidugi sugugi alati keskkonna mõttes jätkusuutlikud, tekstis tuleb ette kasvõi prügi ladustamist luhale või kanalisatsiooni puudumist jõeveere agulis.²² Samuti mainitakse romaanis jõe töönduslikku kasutust, olgu selleks õlletehas või puidutööstus. Loona Tuisu mõlemad vanemad leiavad suviti rakendust allavett parvetatud palke saagima palgatud hooajatöölistena. Laps õpib nendega kaasas olles varakult sõudma, ujuma, jõesst küttepuid ja kala õngitsema, seega jõeveerel ja jões toime tulema.

Tööd ja tegevused jõesl ning suhtumine neisse on siiski tugevalt soolistatud, jaotudes mehelikeks ja naiselikeks. „Poistest tulid laevamehed, parvepoisid, masinistid, tüürimehed. Plikad kasvasid neile naisteks“ (Kibuvits 1957, 133). Näitest joonistub välja meestele omistatud aktiivsem ja ulatuslikum (töölaline, aga ka vaba ajaga haakuv) liikumisruum, ent naiste suhted jõega on piiratumad. Loona isa Juhan Tuisu jaoks on jõgi terve omaette rikkalike võimalusi ja vabadusi pakkuv maailm ning kogu oma elu kasutabki ta jõe ja jõeäärset liikumiseks nii talvel kui ka suvel, kalal ja jahil käimiseks, leivateenimiseks, vajadusel varjumiseks soosaartel. Ühtlasi lahutab jõgi tema meelt ning paneb end imetlema. Juhani isetehtud ja kaunistatud paatki on palju enam kui tarbeese: „Neil oli nüüd oma paat ja sellega oli neil nagu osake kaldast, kaladest, jõesst ja luhast – mine, tõmba aga mõladega ja sõida!“ (sammas, 135). Niisuguse kogemuste-

21 1936. aastal avaldatud romaan „Kass arvab, et...“ on näiteks vahendatud nimeategelase – looma – vaatepunktist. Täna retsensenti märkuse eest, et Kibuvitsa romaan „Rahusõit“ (1933) on tugevalt keskkonnatundlik, nii nagu ka mitmed tema lühijutud.

22 Veevärk rajati Tartusse alles 1929, jõeveere igasuguse kanalisatsiooni puudumise ja kevadiste suurvete koosmõju tekitas ka haiguspuhanguid, sh kooleraepideemiaid (Leppik 2013, 87).

pagasiga vastandub Loona ema püüd tütart sellest keskkonnast irrutada, juhtida teda jõest eemale teistsuguste väärtuste juurde. Ent kui Loona emas tekitab jõgi hirmu ja ettevaatust, siis tütar lähtub oma suhtumises jõesse isa eeskujust, astudes vastu ettenähtud soorollidele ning kasutades jõge ja vett nende arusaamade murdmiseks kasvõi näiteks sportlike tegevuste kaudu.

Lõplikke piire siiski eksisteerib. Jõge ei ole kujutatud üksnes leebe ja ohutu keskkonnana, vaid tegelaskogemus vahendab ka arusaamu vee jõust, ohtudest, aukartust selle ees. Romaan osutab korduvalt, kuidas inimene peab veega arvestama, sest vastasel korral võib see osutada piiriks, mis võib olla saatuslik. Nii upub jõkke ülemeelikuid pidulisi ja jõeveere lapsed ei saa kõik täiskasvanuks; teisalt on see piir ka üpris pragmaatiline, mainitakse jõkke uputatud kassipoegi ja sõja ajal hukatud vange, kelle surnukehad jääauku visatakse. Tegelaste erinev suhtumine veesse toob inimesele elukõlbliku ja -kõlbmatu keskkonna vahelist piiri omakorda esile: kui Loona „nii hästi ujuda oskab ja vees nagu kodus on“, siis „ema kartis vett, tema võis ainult põlvini vette astuda“ (samas, 436). Kui ema Miina õnnetult hukub, ujub ta tütre palavikuunenägu-des jääkaane all püsti aeglaselt mööda jõge Peipsi poole. Siin põimuvad omavahel Loona selge ettekujutus veealusest maailmast ning jõgi üleminekualana elu ja surma vahel, kust surnuid ei pruugigi kunagi tagasi saada. Allavett leitud tuvastamata inimsäilmed maetakse tema teada kaldaliiva, „arvukalt on sääraseid kalmukohti kallastel. Mõnele on helled heinalised vahel terve sületäie karikakraid peale visanud...“ (samas, 438). Loona on juba lapsena veealust maailma püüdnud ette kujutada, joonistades, kuidas nende konfiskeerimishirmus jõepõhja peidetud paadi ümber rohekas vees tiirlevad ahvenad. Ent vahetult enne õnnetust on ta mõelnud hoopis teisiti: „Kui imelikult must on talvine jõevesi! Ta vaatab sulle suurest neljanurgelisest august vaenulikult vastu. Nagu hauapõhi valge lumekatte vahelt“ (samas, 423–424).

Vesise ruumi allutamine

Loona Tuisku püütakse romaanis vägisi vormida teistsuguseks, seda tüdruku, naise ja kunstnikuna, ent ta ei ole ainus, keda kontrollida tahetakse. Osana koloniaalsest mõtteviisist on jõgede kontrollimise mehhanismid tähendanud nende kätkemist ratsionaalsesse, distsiplineerivasse voolusängi, et vältida üleujutusi (Barcz 2025, 13). Siingi tekib otsene paralleel Emajõega seotud linnaruumiliste muutustega. 1926. aastal alustas linnapea Karl Luik linnaarhitekt Arnold Matteuse abiga Emajõe kallaste kindlustamist ja sealse haljastuse kujundamist, samal aastal ehitati ka Vabadussild 1923. aastal põlenud puusilla asemele (põlemist on romaanis mainitud). Romaani teises pooles jälgib peategelane korduvalt Emajõe kaldakindlustuste ehitamist ja kaldapromenaadide rajamist, mis jõeäärset ja sealseid elamistingimusi muutis. See on ruumiline muutus, mille eelset olukorda on kirjanik meenutanud ka mujal, näiteks

1947. aastal noorsoojutustuste kogumikus „Kaks meest ikka kaks meest“ avaldatud palas „25-aastane kala“ tuletab üks tegelastest meelde Emajõe enne selle kallaste kõrgendamist ja kirjeldab, missugune vaheldust pakkuv sündmus oli luhaäärse lastele kevadvete tulek, mis jõe ja veeolendid tuppa kätte tõi (Kibuvits 2017, 117).

„Soomustüdruku“ peategelasel on jõekaldaga toimuvat muutust omaks võtta keerule. Kodule lähemale jõudes on muutused aina teravamalt näha: „Siit algas kodutee raskem osa“ (Kibuvits 1957, 268). Jõe surumine kaldakindlustuste vahele ja kalda puhastustööd ning ümberkujundamine tekitavad peategelasel valuaistingut – osalt kujutas muutus endast kellegi eluruumi kaotust, osalt Loona isikliku ajaloo kustutamist. Lisaks on Loonal kahju ka töötutest ehk nn hädaabitöolistest, keda neil töödel kasutati. Kui mõelda ökotooniliselt, siis koos üleujutustega kaob linnast aastaajaliselt pidevalt nihkuv ühisruum:

Koos vana jõekaldaga kisub see kindralist linnapea²³ maha ka suure tüki Loona lapsepõlvest. Mitte kunagi enam ei roni kassid vanadel pajudel, et õngitseda kõverate käppadega pesakastidest kuld- nokapoege. Ei loksu kevadine suurvesi ulakalt alumise majakorra aknalaudadeni ega hüple kevadised elujulged konnad trepiastmetel. Ja läbi pikkade rippuvate pajuokste ei vaata Tuiskude tuppa kuu – oksad on juba kõik hunnikus ja neid kannab kokku rase naine ja lõõtsutab, sõrmekondid sinakad... (Kibuvits 1957, 269)

Tunnetuslikult sarnast reaktsiooni muutustele õhkub pallaslaste Hilda Kamdroni ja Agu Peerna Tartu linnaruumi ja Emajõe kujutavatest töödest. Kui Peerna tööd jäädvustasid eelkõige linnaruumi sõjahaavu,²⁴ siis Kamdron on lisaks purustustele, mis sageli puudutavad ka jõega seotud objekte,²⁵ dokumenteerinud ka linna uutmoodi ülesehitust, sh Annelinna ehitust luhale ja Anne kanali kaevetöid, kus on kujutatud rasketehnikat Emajõe kaldaid ja Anne kanalit vormimas. Romaani taastrükiks ümber töötades teadis muidugi Kibuvitski, mis oli vahepealseil aastail Tartu linnapildist

23 Miks on linnapead nimetatud kindraliks, ei oska öelda – Luik oli matemaatikakandidaat ning koolinõunik. Matteus oli küll osalenud Vabadussõjas ning seetõttu saanudki õppida Eesti Vabariigi stipendiaadina arhitektiks, ent kindral ei olnud temagi.

24 Peatselt pärast sõda surnud Peerna tööd Tartu purustustest kujutavad sageli samuti just Emajõe, näiteks pliiaatsijoonistused „Kivisild vaadatuna Söögiturult“ (<http://www.muis.ee/museaalview/1648434>), „Kivisild ja Tuletõrjehoone Emajõe puiesteelt“ (<http://www.muis.ee/museaalview/1648403>; mõlemad 1941–1942), „Tuukripraam Kivisilla juures“ (<http://www.muis.ee/museaalview/1651003>), „Kivisilla varemed ja Vanemuine“ (<http://www.muis.ee/museaalview/1652905>; kõik 1941–1949) jne. Kõik nimetatud tööd kuuluvad Tartu Linnamuuseumi kunstikokku.

25 Nt Kamdroni „Esimene lumi. 14. oktoober 1941“ (<http://www.muis.ee/museaalview/1386963>); „Sadam. 1941“ (<http://www.muis.ee/museaalview/1390854>); „Sadam. 1945“ (<http://www.muis.ee/museaalview/1390858>). Tartu Linnamuuseum.

kadunud, ning siitki võis võrsuda soov kadunud ruumi taasluua, meenutades varasemat elava lodjaliiklusega jõelinna.²⁶

Kamdronil võis olla ka vahetu kokkupuude „Soomustüdruku“ autoriga: mõlemad õppisid Pallasest aastail 1922–1924 (Kamdroni kohta vt Epner 2024). Kummagi aineolukord ei olnud kiita ning naiskunstniku teed kogesid nad okkalisena, mõlemad said ka tunda Nõukogude repressioone. Kindlasti leiab aga ühisjooni Kibuvitsa romaani ja Kamdroni loomingu vahel: mõlemad dokumenteerivad ruumi ja selle muutumist, salvestavad kaduvat või juba kadunud linnaruumi, telgjooneks on jõgi. Tonaalsus ruumi käsitlemisel tundub samuti kohati sarnane: kujutatud on ka ruumi, seejuures selle vesise osa moonutamist ja alistamist, ehkki eri põhjusel, moel või mahus. Kamdroni traumat on Linda Kaljundi (2024, 65) nimetanud ruumiliseks ning valutuikega kogeb muutusi jõekaldal ka Loona Tuisk. Kamdron jäädvustab muuhulgas katastroofi tagajärjel tekkinud elutust või elu puudumist: inimkonfliktis kannatasid ka mitteinimesed ning üks tema kordusmotiive on põlenud puud, eriti paplid, mille võrad on põlenud palmisarnaseks (nt akvarell „Aia tänav 41“, vt Epner 2024, 109). Kibuvitsal on oluliseks sümbolpuuks juuripidi jões kasvav suur paju, kes näib neiu muresid kuulavat kõige paremini – seegi puu jääb ette jõekalda ümberkujundusele. Pajusid on romaanis üldse korduvalt kirjeldatud, „nende pisut hallikat haljust südasuvel, nende härmatise ilu pakase ajal... kuidas nad tillukese täiskuu all helgivad – tüved ja harud karrast, oksad ja oksakesed vanahõbedast, ladva raod kõige uuemast hõbetaadist...“ (Kibuvits 1957, 217).²⁷ Alles kujunevat, konfliktset isiksust on veekogu ja selle veered ning neil kasvav ja elutsev sageli toetanud rohkem kui kaasinimesed.

Võrdluseks „Soomustüdrukule“

Romaani jõekäsitlemisele on olemas värvikas järg: Olev Remsu mahukas Supilinnatrilogia „Supilinna poisid“ (2012), „Supilinna surmad“ (2012) ja „Supilinna armastajad I–II“ (mõlemad 2013), mis sarnaselt Kibuvitsa romaaniga balansseerib autobiograafilise olustiku- ja noorteromaani piiril (autor ise defineerib kõiteid mälestus- ja mosaiikromaanidena) ning kus olulist rolli mängib samuti Emajõe ääres kasvamine. Peategelane Kolla (Nikolai) Mjarg (hilisemates osades Mjärg) on nagu autorgi pärit Supilinnast ja tegeleenud sõudespordiga; tema sirgumist lapsest noorukiks nn täismeeste maailma on kujutatud üpriski keerulisena nagu Loonagi kasvamist. Marja tänav Supilinnas, kus Kolla elab, suundub alla Emajõe äärde kohas, kust põiki üle jõe vastaskaldal elas

²⁶ Kamdroni pliiatsijoonistus „Viimane lodi“ (Tartu Linnamuuseum, <http://www.muis.ee/museaalview/1390874>) on dateeritud 1945. aastaga.

²⁷ Kirjelduse järgi võiks tegemist olla hõbepaju ehk hõberemmelgaga. See liik on hiljemgi olnud väga tartulik: Tartu linnamuuseumi näitusel „Tartu: jõe nägu“ (30. oktoober 2025 – 30. august 2026) on akende fotokollaažidel kujutatud pajumotiivi, kuna 1935. aasta kevadel istutati Emajõe äärde kaks sada hõbepaju.

kunagi Loona Tuisk – Kolla ajal viib sinna ülevedaja paat. Kui 1907. aastal sündinud Loona jõudis täisikka 1920. aastatel, siis Kolla Supilinna-periood teismelisena paigutub 1960. aastatesse.

Remu ja Kibuvitsa romaane eristab paratamatult tonaalsus, mille põhjuseks on ka eri soost noorte kujutamine. Lisaks vahendab Kolla tähelepanekutega segunev autorihääl retrospektiivselt korruga sõjajärgset nõukogude argielu ning sellesama elu ja selle eesmärkide kujutamist propagandas, sh ka looduse taltsutamist, kanalite ehitamist, inimese ja looduse suhete muutmist inimese kasuks, haakudes külma sõja kontekstiga. Ent jõgi on siiski veel endiselt elav tegeluskeskkond, kus Kolla loovib sõudetrenni tehes „aurikute, jõetrammide Kreuzwald, Koidula ja Narva vahel, purjekate, pisikeste päramootoriga venede, süstade, kanuude ja nooljate akadeemiliste sportpaatide hulgas“ (Remu 2012b, 354). Supilinnas peetakse, ehkki juba salaja, koduloomi ja -linde, endiselt puudub seal kanalisatsioon ning pesuvesi tuleb jõest. Kibuvits kirjutab sellest, millest vähemalt osa võiks tõlgendada ökosüsteemi teenusena, ja Remugi kirjeldatud ajal on veel alles mitmeid jõest sõltuvaid töövõtteid, nagu palgiparvetus²⁸ või jää kasutamine toiduainete jahutamiseks ja säilitamiseks. Endiselt tuleb jõgi vähemalt Suplinna pool kevaditi üle kallaste, tekib „Suplinna meri“ (Remu 2012a, 248); liigveega osatakse ka arvestada, tänavail on hooajaliselt purded ja sõidavad paadid.

Mõndagi on linnas ja jõel siiski teisiti. Sõjas hävis peaaegu pool Tartut ning linn ehitati üles palju industrialiseeritumana, sh salastatud sõjatehase ja sõjaväelennuväljaga Raadil, mis põhjustasid ulatuslikku jõevette jõudnud tööstusreostust. Nõukogude aja lõpuks oli Emajõgi väga reostunud veekogu ja mõnevõrra peegeldub see juba Remu romaanidest. Pidevalt ringi seikleva uudishimuliku poisina oskab Kolla märgata tossavaid korstnaid (plekitööstus, asfaldivabrik, õlletehas, saapavabrik), suitsust määrdunud lund ning lehka (Remu 2012a, 42–43). Tähtvere all põleb prügi linna prügmäel ja poisid käivad vaatamas kohta luhal, kuhu kukkus vene sõjalennuk: lennuõnnetus süütas jõkke valgunud kütuse ja purustas Supilinnas aknaid.

Sõjas purustatud sildade asemel liigub ülevedaja paat. Kalapüüki seostatakse nüüd pigem hobi kui toidu hankimise vajadusega ning lisandunud on mootorijõul liiklevad paadid, niisiis kogetakse vett ja jõge teisel kiirusel ja ulatuses. Peegeldub inimese vähenev ja muutuv sõltuvus jõest, suurenev tööstuslik ja sportlik-rekreatiivne kasutamine, seega kasvab inimese tahte pealesurumine veele. Esimestest kosmoselendudest võlutud Kolla mängib erisuguste, sh väga suurte ja ka inimtegevusega seotud mõõtkavadega.²⁹ Poissi huvitab Emajõe ürgoru suurus, kunagine Ürg-Emajõgi, aga

28 Palgiparvetus lõppes muude veoliikide arengu tõttu ametlikult 1962. aastal.

29 Mõõtkavade kohta vt Kuznetski käesolevas erinumbris.

teda paelub mõttena ka suurte kanalite ehitamine ja niiviisi Tartu ühendamine merega. Kolla tegevusruum poisi ja ka sõudesportlasena on mõnevõrra avaram kui Loonal tüdrukuna. Ent tallegi kujutab see osavõtlikku keskkonda – ka tema läheb meeleheites istuma jõe äärde. Kohati võib ehk küsida, kui ehedalt poisilik on mälestusromaanis väljendatud kiindumus jõesse: „Nii kaua, kui Kolla mäletas, oli ta imetlenud ja armastanud seda jõge“ (Remsu 2012a, 64); „vesi on kallim kui maa, vesi on üldse nii kallis, et võta või ümbert kaela kinni“ (samas, 354). Kolla on nagu Loonagi alles väljakujunemise piiril, esitades omaette küsimusi soorollide kohta, ning autor toob mitmel korral esile noore tundliku inimese haavatavuse, tehes seda samuti seostatuna jõe ja veega. Võiks ka öelda, et mõlema peategelase puhul võiks otsida vihjeid jõe kui sõbra, peaaegu et partneri tunnetamise kohta, kellega seotud tegevustega haakub tunnetuslikult intiimsust, aga ka meelelisust, mis ei ole võimalik kellegi teisega. Triloogia järgmistes osades on Kolla vanem, mis suurendab tema tegevuspiire linnas ning kaugemalgi, samuti tekib temalgi eaga kaasnev teatav kaugenemine jõest. Ent veesportlane on ta endiselt.

Selleski teoses tulevad korraks jutuks näkid, kui Supilinna sportujatest tüdrukute isa muretseb:

„Ma kardan, et need litsinahast seelikud korjavad endale basseinist tite. Kes, jeekim, oleks siis nende isa? Parem tehku jões oma kehakultuuri, siis on isa teada, see on konn või kala.“ Kolla oli siis ette kujutanud, kuidas Tiuksman näki sünnitab, algul tuleb välja inimpea ja inimkeha, pärast pikk kalasaba. (Remsu 2012a, 354)

Muret jõeveere aguli tüdrukute võimaliku haavatavuse kohta mingis võõras keskkonnas on selles teoses aga väljendatud üpris jõhkras sõnastuses.

Kokkuvõtteks

Leida Kibuvitsa romaan „Soomustüdruk“ ei ole raamat jõest, vaid jutustab ühe jõe ääres suureks kasvanud tüdruku lugu. Ent jõgi kuulub väga olulisena romaani peategelase ellu ning kokkupuude vee ja veekoguga on tema arengut otseselt mõjutanud. Noorest kunstnikust peategelase mõttemaailma kaudu on veekogule tunnetuslikult antud suurem agentsus kui realistlikus romaanis tavaline, lisaks on sellega seotud rida saatuslikke sündmusi peategelase elus. Jõgi ei jää kaugeltki passiivseks taustaks ja seda ning selle äärset on tähtsustatud enam kui vaid osana ühest kirjanduslikust ruumist. Jõge kui ümbrust võiks tõlgendada kindlasti peategelase ühe olulise kujundajana, isegi enamana, vähemalt sõbrana. Jõega on seotud tööülesanded ja puhkehetked. Loona Tuisk tundub vajavat sidet veekoguga igapäevaselt, tunnetades kunstnikuna kõrgendatud tundlikkusega ka jõe ilu, jälgides ja püüdes vahendada selle aastaringset muutumist. Kaasneb enda tajumine jõega seotuna, mõnikord osaline sellega

samastumine, näiteks peegeldub Loona tunnetes tuttava keskkonna moondamine. Piire vee ja kultuuri vahel ei ole vahendatud jäigalt, vaid neid on pigem tahtlikult ähmastatud – jõgi võib olla oluline kujutusobjekt või loomekeskkonda toetav tagaplaan, aga osaleda justkui ka ise kunstiloomingus. Loona mõtteid on vahendatud mõnigi kord just jõega koos mõtlemisena.

Kas jõeveer on Kibuvitsa kujutuses ökoton nii otseses (kohtuvad eri liigid) kui ka ülekantud tähenduses? Ülekantult kindlasti, toites Loona puhul näiteks tema loovust, mis laseb sündmustel juhtuda, aga ka mõtte, tegutsemis- ja elamisviiside teisenemist – kasvõi väljakujunenud soorollide nihkumisi. Ent romaanis kirjeldatakse ka otsesõnu ja korduvalt jõeäärset looduslikku liigirikkust, esitades seda kahe süsteemi kokkupuutena, üleminekualana, mida korraga või vaheldumisi kasutavad nii inimesed kui ka jõeolendid.

Sellise tunnetuse aluseks on mitmekülgne vahetu lähikontakt: ollakse tegusalt seotud piirkonnaga, mida jõgi vahetult mõjutab, ning vastupidi, igapäevategevustes on ühtaegu oluline nii esteetiline kui ka meeleline kontakt. Sõnastatud ja kirjeldatud on arvukaid jõega seotud inimtegevusi. Peategelane tunneb jõge hästi ja usaldab vett vastavalt oma võimetele. Sellise usalduse raamides saavad võimalikuks veega seotud kompleksed meelelised elamused ja veega ning veekogemuse abil ka kellegi teisega jagatud intiimsus. Pinnale pääseb see, kuidas linnaloodus saab pakkuda tuge niihästi rahustava kui ka esteetilise keskkonnana. Jõe ja veega seotud tegevused lammutavad ühtlasi stereotüüpseid kujutluspilte linnaruumi ülesehitusest ja toimimisest.

Kui võtta Loona Tuisku siiski pooleldi veeolendina, tulevad ühtaegu esile naistegelase tugevus ja haprus, mida võiks edasi analüüsida ka Astrida Neimanise hüdrofeminismist lähtudes. Autor on valinud taotluslikult „vesise“ keele, mis võrdluste ja osutuste kaudu vahendab paralleelselt tegelase loole ka vee ja veekogu ning veekontaktide lugu. Naisolevuse ja vee(kogu) võimalikele lähedastele suhetele viitab juba romaani pealkiri, edasi on seotust ja seoseid pidevalt edasi arendatud.

Esile kerkivad võimalikud vee ja inimtegevusega seotud probleemid, ka vägivald jõe vastu selle kanaldamisel parema haldamise eesmärgil. Konkreetselt reostuse temaatikaga seob Emajõe hilisem kirjandus: Olev Remsu romaanitrioloogia. Võrdluses Remsuga puudub Kibuvitsal peaaegu täielikult tehnika filter (vrd Ave Metsa artikliga käesolevas erinumbris), mis ühtlasi toob endaga kaasa mõõtkavade muutumisi (distantants, kiirus) ning väheneva ja moonduva kontakti veega.

Mõlemad romaanid võiksid kuuluda nende sinipoeetiliste tekstide hulka, mis John Ryani sõnul kirjeldavad jõge kohavaimuna, pakuvad jõgede väärtuse uuestimõtestamist ja ümbermõtestamist, inimese ja vee omavaheliste keerukate suhete sõnastamist, jutustamiskeskme nihkumisi, sealtkaudu ka jõgedega seotud probleemistike üle arutamist – kasvõi ses mõttes, kuidas tekitada juurde jõega seotud vahetuid ja süvenemist

nõudvaid kontakte, millest võiks lähtuda ka jõe ja üldse vee kõrgemalt hindamine. Kibuvitsa romaan tõuseb eesti kirjanduses esile kui teos, milles läbivalt jutustatakse ka veekogu lugu, kasutades sealjuures rohkesti värvikat „veelist“ sõnavara.

Artikli valmimist on osaliselt toetanud projekt UTK 2026/1-2/1.2, „Friedebert Tuglase kogud tänapäeva kirjandusteaduse kontekstis“. Tänan retsensente oluliste sisuliste märkuste eest.

Allikad

- Annus, Epp, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep ja Mart Velsker. 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri.
- Barcz, Anna. 2025. „What the River Hide When They Flood: Aquagnosis as a Gateway in European Modernity.“ – *Transpositiones* 4 (2): 11–28. <https://doi.org/10.14220/trns.2025.4.2.11>.
- Bezan, Sarah ja Astrida Neimanis. 2022. „Hydrofeminism on the Coastline: An Interview with Astrida Neimanis.“ – *Anthropocenes – Human, Inhuman, Posthuman* 3 (1). <https://doi.org/10.16997/ahip.1363>.
- Bozalek, Vivienne, Tamara Shefer ja Nike Romano. 2024. „Wild Sea Swimming as a Slow Intimacy: Towards Reconfiguring Scholarship.“ – *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics* 8 (1): 12. <https://doi.org/10.20897/femenc/14223>.
- Chen, Cecilia, Janine MacLeod ja Astrida Neimanis. 2013. „Introduction: Toward a Hydrological Turn?“ – *Thinking with Water*, toimetanud Cecilia Chen, Janine MacLeod ja Astrida Neimanis, 3–22. Montreal: McGill-Queen's University Press. <https://doi.org/10.1515/9780773589339-004>.
- Epner, Eero. 2024. „Mis juhtus Hilda Kamdroniga?“ – *Hilda Kamdron*, koostanud Eero Epner, 15–59. [Tallinn: Eero Epner.]
- Ingold, Tim. 1993. „The Temporality of the Landscape.“ – *World Archaeology* 25 (2): 152–174.
- Jarosz, Ewelina. 2025. „Loving the Brine Shrimp: Exploring Queer Feminist Blue Posthumanities to Reimagine the ‘America’s Dead Sea.’“ – *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 38 (1) s.p. <https://doi.org/10.1007/s10806-024-09934-0>.
- Jones, Philip. 2022. „Where Landedness Ends: Gender, Power and Belonging in the Watery Poetry of Wendy Mulford, Frances Presley and Carol Watts.“ – *Green Letters* 26 (2): 131–144. <https://doi.org/10.1080/14688417.2022.2049347>
- Jõemägi, Ulrika. 2020. „Uus trükis: Ainulaadne sôsarkond. Õed Kristine, Lydia ja Natalie Mei.“ – *Kumu blogi*. <https://kumublogi.ekm.ee/2020/05/08/uus-trukis-ainulaadne-sosarkond-oed-kristine-lydia-ja-natalie-mei/>.
- Kaaristo, Maarja, Dominic Medway, Steven Rhoden, Jamie Burton ja Helen Bruce. 2024. „Towards Liminal Balance: Unpacking the UK’s Urban Canal Space.“ – *Transactions of the Institute of British Geographers*, nr 50, e12667. <https://doi.org/10.1111/tran.12667>.
- Kaljundi, Linda. 2024. „Hilda Kamdron ja naise nägu sõda.“ – *Hilda Kamdron*, koostanud Eero Epner, 61–73. [Tallinn: Eero Epner.]
- Karjalainen, Pauli Tapani. 2003. „On Geobiography.“ – *Koht ja paik. Place and Location*. III. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics. Proceedings of the Estonian Academy of Arts 14, toimetanud Virve Sarapik ja Kadri Tüür, 87–93. Tallinn: Estonian Academy of Arts.

- Kibuvits, Leida. 1936. *Kass arvab, et...* Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv.
- . 1932. *Soomustüdruk*. Tartu: Loodus.
- . 1957. *Soomustüdruk*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 2017. *Kirev. Saatus ja looming*. Toimetanud Sirje Endre. Tallinn: SE&JS.
- Kuznetski (Tofantšuk), Julia ja Stacy Alaimo. 2019. „Keha on lahinguväli.“ – *Sirp*, 22. märts.
- Leppik, Lea. 2013. „Jaama pudrett, ehk miks Tartu sai veevärgi nii hilja.“ – *Teadusinnovatsiooni tee praktikasse. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* XLI, 181–202. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo muuseum.
- Lindsalu, Elo. 2009. „Kes oli paradiisi perenaine? Naiskunstniku problemaatikast Leida Kibuvitsa romaanis „Paradiisi pärisperenaine““ – *Looming* 7: 973–982.
- Ling, Kaisa. 2025. „Mudlumi roosid.“ – *Müürileht*, nr 152, 9. juuni.
- Liivik, Olev. 2009. „The Persecution of Jews in Estonia in the Late 1940s and Early 1950s.“ – *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, toimetanud Toomas Hiio, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle, 405–414. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus.
- Lotman, Juri. 1999. *Semiosfäärist*. Tõlkinud Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund.
- Magnus, Riin. 2023. „Taimepimedus ehk see roheline mass seal servas.“ – *Müürileht*, nr 131, 7. juuli.
- Mentz, Steve. 2023. *An Introduction to the Blue Humanities*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003166665>.
- Neimanis, Astrida. 2012. „Hydrofeminism.“ – *Undutiful Daughters: New Directions in Feminist Thought and Practice*, toimetanud Henriette Gunkel, Chrysanthi Nigianni ja Fanny Söderbäck, 85–99. New York: Palgrave Macmillan.
- . 2018. „Interview by Richard Bright. 'Bodies of Water'“ – *Interalia Magazine*, september. <https://www.interaliomag.org/interviews/astrida-neimanis/>. Vaadatud: 14.01.2026.
- Plath, Ulrike, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür ja Aet Annist. 2022. „Loodusmõttest aktivismini: Saateks keskkondluse erinumbri.“ – *Methis Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 5–26. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22100>.
- Remsu, Olev. 2012a. *Supilinna poisid*. Tallinn: Tänapäev.
- . 2012b. *Supilinna surmad*. Tallinn: Tänapäev.
- . 2013. *Supilinna armastajad*. I. ja II. Tallinn: Tänapäev.
- Ryan, John Charles. 2022. „Hydropoetics: The Rewor(l)ding of Rivers.“ – *River Research and Applications* 38 (3). *Special Issue: Voicing Rivers*. <https://doi.org/10.1002/rra.3844>.
- Soovik, Ene-Reet. 2025a. „Transforming Literary Landscapes of an Emerging Nation: Wetlands in the Young Estonia Albums.“ – *Letonica*, nr 60, 144–166. <https://doi.org/10.35539/LTNC.2025.0060.08>.
- . 2025b. Keskkonnateemad ei pea alati tõsised olema. – *Müürileht*, nr 155, 10. oktoober.
- Stahl, Kai. 2011. „Kultuuriruum ja Natalie Mei prostitutsiooniteemalised joonistused.“ – *Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture* 20 (1–2): 135–158.
- Talivee, Elle-Mari. 2012. „Linn kirjanduses. Kohtumine Supilinnaga.“ – *Acta Architecturae Naturalis* 2: 163–176.

Talviste, Eret. 2021. „Eestlus, naiste roll ja elu kui selline. Leida Kibuvitsa romaanist „Rahusõit““ – *Looming* 6: 804–814.

———. 2022. „Thoughts on Peace during a Train Ride: Rethinking Patriotism with Virginia Woolf and Leida Kibuvits.“ – *Virginia Woolf Miscellany*, nr 99, 18–20.

———. 2023. „Mõeldes rahust rongisõidu ajal ehk kui Leida Kibuvits ja Virginia Woolf oleksid kohtunud.“ – *Keel ja Kirjandus* 66 (8–9): 933–952. <https://doi.org/10.54013/kk788a10>.

Turner, Victor W. (1964) 1970. „Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*.“ – *The Forest Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*, 93–111. Ithaca, London: Cornell University Press.

Tüür, Kadri. 2024. „Trawling for Atlantic Herring in Estonian Literature.“ – *Baltic Human-Animal Histories. Relations, Trading, and Representations. Studies in Literature, Culture, and the Environment / Studien zu Literatur, Kultur und Umwelt* 12, toimetanud Linda Kaljundi, Anu Mänd, Ulrike Plath ja Kadri Tüür, 217–249. Berlin: Peter Lang.

Tüür, Kadri ja Lauri Õunapuu. 2023. „Atlandi ookeani varjatud allhoovused.“ – *Keel ja Kirjandus* 66 (7): 678–702. <https://doi.org/10.54013/kk787a2>.

Vaino, Maarja. 2012. „Rist ja rõõm. Lisandusi Leida Kibuvitsa eluloole.“ – *Keel ja Kirjandus* 55 (10): 755–767. <https://doi.org/10.54013/kk659a3>.

———. 2017. „Saateks.“ – Leida Kibuvits, *Kirev. Saatus ja looming*, koostanud ja toimetanud Sirje Endre, 9–42. Tallinn: SE&JS.

Virro, Keiu. 2020. „Kristiina Ehin nõuab linnurahu ja köidab luuletustes ühte ärevushäiretes kodumaa.“ – *Päevaleht*, 28. mai.

Elle-Mari Talivee – PhD, on pikalt töötanud vanemteadurina Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse (nüüd Underi ja Tuglase Kirjandusinstituut) muuseumis, samuti kirjandusnõustajana Eesti Kirjanduse Teabekeskuses. Uurimisteedadena köidavad teda kirjanduslikud linnauuringud, sini- ja üldse keskkonnahumanitaaria ning keskkonnateadlikkuse kujundamise võimalused kirjanduses.

E-post: [elle.mari.talivee\[at\]gmail.com](mailto:elle.mari.talivee[at]gmail.com)

A Woman's Riverine Relations in Leida Kibuvits's Novel *Armoured Girl*

Elle-Mari Talivee

Keywords: hydro-poetics, ecotone, human–river relations, literary urban studies, hydrofeminism, river literature

The year 1932 saw the publication of *Armoured Girl*, the first novel of Leida Kibuvits, one of the most prolific and interesting Estonian woman authors in the 1930s. In an expanded and reworked form, the novel was re-issued in 1957. *Armoured Girl* explores the roles of water and the Emajõgi River, as well as their connections with people, in the city of Tartu at the beginning of the 20th century. On the one hand the Emajõgi River is described as being part and parcel of the protagonists's daily life as its natural component, yet on the other hand it is made considerably larger than a part of urban space is usually allowed to be. The main character Loona Tuisk grows up in a riverside slum that is continuously being affected by the river to a lesser or greater extent. *Armoured Girl* is a Bildungsroman that depicts the evolving of a young woman starting from birth until she reaches her mid-twenties and has direct biographical correspondences with the author's life. The article also provides a brief comparison of the novel with the relations between the river and a young boy depicted in an autobiographical trilogy by Olev Remsu that is set in the run-down Supilinn neighbourhood approximately half a century later.

Kibuvits's protagonist is engaged in artistic creativity, she studies at art school, and the novel is characterised by a distinct visually loaded language that partly appears in authorial speech and partly in character speech. As an artist, Loona Tuisk has a heightened awareness of the beauty of the river, she observes it changing throughout the year and attempts to mediate its various facets. To emphasise this quality, a selection of artworks depicting the Emajõgi, some of whose authors also were in touch with the writer, is mentioned in the article. *Armoured Girl* is also characterised by imagery tightly linked with water: throughout Kibuvits's novel playful usage of water-related concepts and metaphors can be found, starting from the main character's surname Tuisk, meaning 'blizzard' and thus denoting a powerful and insubordinate phenomenon connected with a state of water. In Estonian, the title is polysemous, as it can also mean 'a girl with scales'.

As a theoretical framework, the article mostly draws on the ideas of the cultural theoretician and phenomenologist Astrida Neimanis and the proponent of environmental humanities John Ryan. Neimanis has depicted the coastline as a specific type of membrane and borrowed the concept of 'ecoton' from ecology, that, for her, is the embodiment of an especially fertile and creative territory that is constantly changing and transforming itself. Living by the river has a direct influence on Loona who is shaped and inspired by its multispecies environment. To study the creative agency of bodies of water, Ryan suggested the concept of 'hydro-poetics', a kind of river-centred thinking that blurs the boundaries between humans on the fast land and the wet non-human environment, interprets the river as a local being and looks for possible interminglings, contacts and elements in common that would help humans to think with the water. Loona feels a connection to the river and occasionally partly identifies with it: for instance, disruptive changes of its environment are reflected in her feelings. In the novel, several attempts are made forcibly to shape Loona Tuisk as a girl, a woman and an artist, yet she is not the only one to be submitted to control – also the river is being transformed into a canal. The bounda-

Summary

ries between water and culture are not represented as rigid in the novel; rather, they have been deliberately blurred. On many occasions Loona's thoughts are forwarded as if she were thinking together with the river. This sense is based on a many-faceted unmediated close contact: there are active ties with the neighbourhood immediately affected by the river, and *vice versa*, both aesthetic and sensory contacts with it are important in daily activities. In addition, the novel depicts various sensory experiences connected with water as such.

There are no earlier treatments of the novel as a work revealing environmental relationships and it did not used to be seen as a text that might be of interest to the blue humanities. Kibuvits's novel holds a salient place in Estonian literature as it has in its focus the telling of the tale of a body of water, while using and reviving relevant vocabulary.

Elle-Mari Talivee (PhD) has been a long-time senior researcher at Under and Tuglas Literature Centre (now Under and Tuglas Literature Institute); she is also active as literary adviser at the Estonian Literature Centre. In her research, she is interested in literary urban studies, blue humanities and environmental humanities in a broader sense and literature's possibilities of influencing environmental awareness.

E-mail: [elle.mari.talivee\[at\]gmail.com](mailto:elle.mari.talivee[at]gmail.com)

Merest eesti lasteproosas

Jaanika Palm

Teesid: Eesti on kahest küljest ümbritsetud merega ning see lähedus on mõjutanud nii siinset elulaadi kui ka kujutlusmaailma. Ometi ei ole mereteemat meie lastekirjanduses seni süsteemselt uuritud. Käesoleva artikli eesmärk on alustada selle lünga täitmist, kaardistades merd kujutavat lasteproosat. Käsitlen näiteid mere kajastamisest meie laste- ja noorteproosas alates Jüri Parijõe jutust „Sadamas“ (kogus „Semendivabrik“, 1926) kuni praeguseeni. Lähtun liigituses peamisest mere kujutamise viisist ning uurin, milliseid väärtusi, hoiakuid ja kultuurilisi tähendusi kannab meri lastele suunatud tekstides.

Võtmesõnad: Eesti lastekirjandus, merekirjandus, keskkonnateadlikkus, ökokriitika

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27261>

Sissejuhatus

Lastekirjandus on kultuuriliselt ja ajalooliselt kujunenud nähtus, millel on ühiskonnas oluline roll – lisaks meelelahutuslikule väärtusele täidab see ka kasvatavat ja sotsialiseerivat funktsiooni, aidates kujundada lapse maailmapilti, väärtushinnanguid ning arusaamu inimest ümbritsevast keskkonnast (Nikolajeva 1997, 7–8). Niisiis käsitletakse ka looduskeskkondi. Kirjanduses on keskkonnakriisid looduskeskkonna kujutamise aina rohkem fookusesse toonud ning nii on see ka lastekirjanduses. Ühtlasi on kirjandusuurijad hakanud huvituma vee representatsioonidest, mida seostatakse nii ökoloogiliste probleemide kui ka muutustega kultuurilises mõtteviisis. Ühena põhjustest, miks veekeskkonnad on seni sageli tagaplaanile jäänud, on nähtud inimese võõrandumist veest: vett on kultuuris ja kirjanduses sageli kujutatud millegi kontrollimatu ja ohtliku ning inimmaailmast eraldiseisvana, keskkonnana, mida ei ole võimalik täielikult mõista ega allutada (Kuznetski 2024). Eriti selgelt ilmneb see mere puhul, mille avarus ja piiritlematus muudavad selle inimese jaoks raskesti hoomatavaks. Lastekirjanduses võib mereteema käsitlemine olla keeruline ka seetõttu, et lapsed saavad võrreldes täiskasvanutega merd kogeda vaid piiratud määral, näiteks rannal või sadamas, sest neil puudub enamasti võimalus üksi merele minna. Vett on tajutud kui ohtlikku elementi, mille eest lapsi on alati hoiatatud, kuid nüüd pööratakse sellele koos teiste keskkonnateemadega üha enam tähelepanu.

Ökokriitilised käsitlused lähtuvad arusaamast, et loodus ei ole neutraalne ega isenesestmõistetav, vaid kultuuriliselt kujundatud ja väärtushinnangutega seotud nähtus. See, kuidas loodusest räägitakse, peegeldab ühtlasi inimeste suhtumist sellesse (Cronon 1996, 25). Ökokriitika eesmärk ei ole ainult kirjandust analüüsida, vaid ka suunata lugejat keskkonnaküsimuste üle kriitilisemalt mõtlema (Garrard 2012, 8–15), ning

sinihumanitaarne lähenemine rõhutab, et veeökosüsteemide kriisid ei ole ainult keskkonnaprobleemid, vaid kompleksed nähtused, mis seotud ka ühiskonna ja kultuuriga üldisemalt. Sinihumanitaarses käsitluses nähakse vett jõuna, mis mõjutab nii kultuuri, ajalugu kui ka inimeste maailmatunnetust (vt Mentz 2024, 3–7 ja 18–22), ent seegi, kuidas veega käitutakse ja mis seisundis ta on, sõltub sellest, kuidas inimesed vett mõtestavad ja milliseid lugusid sellest jutustatakse (Oppermann 2023; Helmreich 2011, 133–136). Kolonialismi, keskkonnakriisi ja ajalooliste traumadega seotud küsimuste avamiseks sobiva kujutlusväljana käsitletakse ühtlasi ka veealust ruumi (DeLoughrey 2017, 33–36).

Oluliseks osutub ka lastekirjandus, sest just varases lugemiskogemuses kujunevad inimese suhted mitteinimliku maailmaga. Lastekirjanduses ei ole loodus enamasti pelgalt taust, vaid oluline osa tähendusloost, mõjutades nii tegelaste arengut kui ka lugeja väärtushinnanguid (Goga jt 2018, 4). Looduskeskkonna kujutamine võib aidata arendada empaatiat inimesest erinevate olendite suhtes ning suunata lugejat nägema keskkonda keeruka ja haavatava süsteemina (Goga jt 2018, 21–30; Garrard 2012, 8–15). Nii kujunevad lastekirjanduse kaudu sageli ka esimesed arusaamad merest, selle haavatavusest ja tähendustest. Kuna meie arusaamad merest ei põhine mitte üksnes isiklikul ja otsesel kokkupuutel sellega, vaid on suuresti kultuuriliselt kujundatud, on oluline merele lastekirjanduses tähelepanu pöörata, sest, nagu sageli rõhatakse, on parim viis muuta inimeste käitumist loodushoidlikumaks nende mõtteviisi muutmine. Oluline on aga, et teemale lähenetaks delikaatselt ja tundlikku adressaati arvestades. Kliimaärevuse, või keskkonnaängi ehk ökoärevuse tekkimise vältimiseks on tähtis, et teostes räägitakse ka võimalustest, kuidas selliste katsumuste ja kriisidega toime tulla ning mida igaüks saaks ise ära teha, et end sellises olukorras mitte võimetuna tunda.

Mõttevahetust keskkonnateemade üle lastekirjanduses on elavdanud rahvusvahelised lastekirjandusuurijate konverentsid. Näiteks Lastekirjanduse Ühingu (Children's Literature Association) 2023. aasta konverents kandis pealkirja „Jätkusuutlikkus läbi loo: ökoloogiline õiglus, lastekirjandus ja lapseõlv“ („Sustainability Through Story: Eco-Justice, Children's Literature and Childhood“; 2023 Annual Conference). Lastekirjanduse Uurimise Rahvusvaheline Ühing (International Research Society for Children's Literature, IRSL) oli aga oma 2023. aasta konverentsi pealkirjastanud „Lapseõlve ökoloogiad“ („Ecologies of Childhood“). Läänemere ja lastekirjanduse suhteid uuriti konverentsisarjas „Laste graafiline maailm“ („The Graphic World of Children“) 2025. aastal Stockholmis toimunud seminaril „Laps ja Läänemeri narratiivides“ („Narrating the Child and the Baltic Sea“), kus osalesid ka Eesti lastekirjanduse uurijad Ave Mattheus, Mari Niitra ja siinse artikli autor. Tegemist oli esimese konverentsiga, mis käsitles Läänemere kujutamist lastekultuuris alates 1945. aastast. Ettekannetes tõusid etno-

graafiliste ja ajalooliste käsitluste kõrval esile ka ökoloogilised küsimused (Niitra 2025, 42–43).

Kuigi juba aastal 2008 pühendati Klaipedas toimunud rahvusvahelise seminari-sarja „Meri ja lastekirjandus“ („Jūra ir vaikų literatūra“) kohtumine Aino Perviku loo-mingule, on Eestis lastekirjanduse ja keskkonna suhet kajastatud võrdlemisi vähe. Tegelase suhetele keskkonnaga Perviku loomingus viitab oma ökofeministlikust raa-mistusest lähtuvas magistritöös Triin Lees (2015). Ilmunud on kirjandusökoloogiline vaatlus Andrus Kivirähki jutust „Kaka ja kevad“ (Tüür 2014) ning Vladimir Beekmani Aatomiku-raamatute kirjutamiskonteksti ning keskkonnateema levikut uuriv artikkel (Talivee 2022). Lastekirjanduse ajakirjas Nukits on Soome lastekirjanduse keskkonna-teemasid analüüsinud Kaisa Laaksonen (2022, 28–33). Teema on vaatluse all olnud ka Eesti Lastekirjanduse Keskuse ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse ühisseminari-del „Laps kirjanduses“ („Laps ja keskkond“, 2021 ning „Vete lood: sinihumanitaarne pilk lastekultuurile“, 2025). Lastekirjanduse ja vee kokkupuuted kajastuvad lühiülevaates „Mereteemast eesti lasteproosas“ (Palm 2004).

Täiskasvanutele suunatud eesti merekirjandust on mõnevõrra rohkem uuritud (nt Kuusik 2013; Tüür ja Kuusik 2014; Tüür 2016). Kadri Tüür (2016) eristab teoseid, milles meri esineb juhuslikult ja tegevustik võiks tegelikult toimuda kus tahes, ning neid, milles meri mängib sündmuste suunamisel olulist rolli ja on kompositsiooniliselt tähtis. Viimase jaotuse jagab ta omakorda ranna- ja merekirjanduseks. Rannakirjandu-sena käsitleb Tüür teoseid, milles keskne vaatepunkt ei lahku rannast, merekirjandu-ses on seevastu teose põhiliseks tegevuskohaks avameri ja tegevus toimub paadis, laeval või mõnel muul alusel, kuna inimene muud moodi vees hakkama saada ei suuda. Teise võimaliku liigitusena on käibel Margaret Coheni merekronotoopide teooria, mis lähtub sellest, et kõik keskkonnad, mida kirjanduses kujutatakse, olgu nad siis mered, jõed, rannikud või saared, on üheaegselt nii geograafilised punktid kui ka troobid. Proosas on nende keskkondade/troopide poeetiline funktsioon teema edasiandmine ja tegevuse arendamine (Cohen 2006, 647–679). Cohen eristab kuut kronotoopi: sinine vesi (avameri); pruun vesi (sünged jõesügavused); valge vesi (veekogud ekstreemsetes ilmastikuoludes); saar (veega täielikult ümbritsetud maa); rannik (mere ja maa kokku-puutevöönd); laev (ebastabiilne tükk nn kuiva maad, mis kannab inimesi vaenulikes vetes) (samas, 649).

Järgnevalt kaardistan mereteema kajastamist eesti lasteproosas, esitades järgmi-sed küsimused:

- Kuidas meri meie lastekirjanduses peegeldub ning milline on lasteraamatutes esitletav meresuhe?
- Kas meri on meie lasteraamatutes müstiline fantaasiateoste pärusmaa, kus toimetavad salapärased merega seotud olendid, või leitakse inspireerivam

olevat just armsa ja kodusena tunduva mere ja selle läheduses elavate inimeste realistlik kujutamine?

- Kas meie lasteraamatutes on esil utilitaristlik vaade, mis innustab merd ära kasutama ja allutama, või lähenetakse teemale hoopis romantiliselt, kutsudes lapsi randa ja sadamasse merd imetlema?

Keskendun viimase saja aasta jooksul eraldi raamatuna ilmunud lugudele ja jutustustele, kuid mainin ka mõningaid ilmekaid näiteid pakkuvaid teemakohaseid pildiraamatuid ja lühilugusid jutukogumikest. Käsitletud ei ole lasteluulet ega illustratsioone.

Lähtun esmasel kaardistamisel keskkonna kujutamise tüübist (realistlikkus/fantaasia) ning seejärel teistest iseloomustavatest tunnustest, nagu konkreetne tegevuskoht, tegelased ja muud narratiivsed elemendid. Realistliku merekirjanduse alaosas vaatlen merd loomade-lindude elupaigana ning laevnike ja laevaloomade lugudes kujutatud merd; käsitlen esmakordset merega kohtumise kogemust ning argi- ja puhkusemere kajastamist, lisaks toon välja mere ja trauma seoseid. Fantaasiakirjanduse alaosas käsitlen (mängu)laevnikke (väljamõeldud) merel, mere personifitseerimist ning pärismere esinemist fantaasiateostes. Erandiks on mereröövlinarratiiv, mida vaadeldakse sõltumata kujutustüübist ühtse plokina.

Meri realistlikes lasteraamatutes

Realistlik kujutustüüp püüdleb tegelikkuse tõepärase ja täpse kujutamise poole (Krusten jt 2006, 152) ning on seetõttu mõjutatud kirjutamisaja ajaloolis-poliitilistest tingimustest. Meri võis Eesti vabariigi algusaegadel olla pigem töö- ja leivateenimisega seotud ruum, vähem romantiline või mänguline kujutusvälja allikas, mistõttu ka lastekirjanduses ilmnes neid teemasid vähem, ehkki on ka mere ääres puhkamisega seotud näiteid. Nõukogude okupatsioon tõi kaasa kardinaalsed muutused. Kuigi merendus arenes tehniliselt ja ideoloogiliselt, merd soositi kui töö- ja kollektiivse pingutuse ruumi, oli tegelik ja individuaalne ligipääs merele rangelt kontrollitud. Rannapiirkonnad olid sageli suletud piiritsoonid, kalurid pääsesid merele lubadega, merereisid allusid poliitilisele järelevalvele – meri toimis pigem suletud piirina, mitte avatud uksena maailma. Sellisest piiratusest võib leida näiteid ka lastele mõeldud mereproosas. Alates 1990. aastatest, mil ennistati Eesti iseseisvus, taastub rannaalade avatus ja võimalus vabalt merele minna, kuid esile kerkivad ka majanduslikud probleemid ja merega seotud keskkonnaküsimused.

Viimasel sajal aastal lastele suunatud realistlikus mereproosas kerkivad suuremate alaliikidena esile raamatud mereloomadest ja -lindudest, meremeestest ja laevaloomadest, aga ka mälestusliku loomuga teosed inimeste kokkupuudetest merega ning pajatused laste elust mere ääres. Läbi aegade levinuimaks realistlikku kujutusviisi rakendavaks tüübiks võib aga pidada teoseid suvepuhkusest mere ääres.

Meri kui elupaik

Realistliku merekirjanduse üheks oluliseks alaliigiks on lood, mis keskenduvad mereelustikule. Eesti lastekirjanduses on selliseid teoseid suhteliselt vähe. Varajase katsena kujutada hüdrootsiaalset maailma, kus inimeste ja vee-elustiku teed põimuvad, tõuseb esile **Aadu Hindi „Angerja teekond“** (1950), mis jälgib angerja eluringi sünnist surmani paralleelselt Saaremaa rannaküla laste igapäevaeluga, kellele teadlasest sugulane vahendab teadmisi angerja rändest ja veekogude ökoloogiast. Teadlase kohalolu ning teoses kasutatud skeemid ja kaardid annavad jutustusele episteemilise autoriteedi, mis raamib angerja teekonda kui uurimisobjekti, kuid ei käsitle angerjat iseseisva agentsusega olendina. Angerja elu kirjeldatakse välise, antropotsentrilise vaatepunkti kaudu: kalad on „nemad“, kelle olemasolu mõtestatakse peamiselt inimese vajaduste kaudu. Kuigi rõhutatakse vajadust uurida ja kaitsta veekeskonda, näiteks käsitletakse kalade mürgistamist ja kloorivee jõkke imbumise ohtlikkust, jääb domineerima inimesele kasumlik loogika: angerja teekonna mõistmine aitab tagada kalanduse edukust. Ideoloogiline rõhuasetus saab eriti selgeks 1975. aasta kordusväljaande järelsõnas, kus ihtüoloog Neeme Mikelsaar sedastab: angerja uurimine on väärtuslik eelkõige seetõttu, et see „kindlustab angerjapüügi edu“ ning kehastab „nõukogude teaduse ja praktika viljakat koostööd“ (Mikelsaar 1975, 81).

70 aastat hiljem on valinud teistsuguse lähenemise bioloog **Katrin Väljataga**, kes räägib oma raamatus „**Ümarmudil otsib kodu**“ (2020) Läänemerre saabuvast ümarmudilamaimust, kes püüab siinsete oludega kohaneda. Teos ei käsitle uue liigi saabu-

Katrin Väljataga, *Ümarmudil otsib kodu* (2020). Illustreerinud Anu Kalm, kujundanud Angelika Schneider.

mist Läänemerre võõrliikide puhul konflikti- või ohunarratiivina, vaid loob hüdrosootsiaalse maailma, mille keskmes on kohanemine, liikidevahelised suhted ja ökosüsteemi terviklikkus. Võõrliigi ja põlisliikide vastandus ei ole siin moraalne ega hierarhiline, vaid ökoloogiline ja protsessuaalne. Ümarmudil ei võta põlisliikidelt elutingimusi ära, vaid saabub ökosüsteemi, mida inimene on juba muutnud. Seega ei ole probleem võõrliik ise, vaid inimese tekitatud haavatavus, mille sees liigid peavad hakkama saama: „Kui aga inimene muudab ökosüsteemid loodust reostades ja elupaiku ära võttes nõrgaks, kaob terviklikkus ja me peame palju vaeva nägema, et tehtud vigu parandada“ (Väljataga 2020, 75). Kalu jt mereelanikke on kujutatud liigile omaselt, nende igapäevaseid eluvajadusi, nagu toit, temperatuur või suhted teiste liikidega, vaadeldakse võimalusel läbi loomasilma, ehkki loomi on teataval määral inimesestatud, näiteks on neile antud nimed. See laseb lugejal teistesse liikidesse kuuluvaid olendeid individidena näha, nendega side luua, neid endaga võrdväärseks pidada.

Lastele on kirjutatud ka merelindudest. Saaremaalt pärit ja täiskasvanuilegi köitvaid mereraamatuid kirjutanud **August Mälgu „Jutte lindudest“** (1934) on pühendanud teadlikult Vilsandi Vaika saarte linnukaitsele (Mälk 1982, 5). Asjaolule, et kirjanik viibis seal ka ise korduvalt pikki varahommikusi ja hilisõhtusi tunde ebamugavas vaatlusvarjes lindude keskel ning rikastas niimoodi oma teadmisi merelindude ühiselu, pesitsus- ja toitumisviiside kohta, viidatakse ka raamatu järelsõnas (Kurs 1982, 131–132; vt ka Tüür 2023). Kogumikus on elutruid ja kaasahaaravaid sissevaateid merelindude ellu, mis põimuvad, kohati ka traagiliselt, inimeste omaga. Autor ise ütleb raamatu eesõnas, et tema lugudes on küll „tegelasi vähemal määral inimesestatud, tõlgitsedes linnukeelseid hääliitsusi inimdialogi“, kuid seejuures on püütud siiski „kõrvalekaldumatult käia psühholoogiliste tõsiasjade ja kestvate tähelepanekute rajal“ (Mälk 1982, 5–6). Vaatluslik täpsus ja mõõdukas inimesestamine loob ruumi, kus lindude agentsus ja liigispetsiifiline käitumine säilivad, isegi kui „lindudele on omistatud kavatsusi, sisekõnet või koguni dialoogi“ (Tüür 2023, 861), mida kasutatakse noorele lugejale empaaatilise ligipääsu loomiseks. Nii luuakse teoses maailm, kus inimeste ja merelindude elud põimuvad, kuid mitte hierarhiliselt või konfliktipõhiselt, vaid vastastikuse kooskõpsustamise ja ökoloogilise tähelepanelikkuse kaudu.

Mark Antonius Puhkani, Tuul Sepa ja Jeffrey Carbillet’ koomiks **„Kajakasaar. Mere- linnu lugu“** (2025) põhineb tõelisel teadustööl, Matsalu looduskaitsealal Kakrarahul pesitsevate merelindude uuringutel. Raamatu sissejuhatus ütleb, et merelindude seiret alustati Kakrarahul juba 1962. aastal. Aastakümnete jooksul kogutud andmed võimaldavad teha järeldusi mitte ainult merelindude bioloogia, vaid ka selle kohta, kuidas linnud muutuva maailmaga kohanevad. Raamatu peategelane on kalakajakas, kelle elukäiku jälgitakse linnu sündimisest kuni tema seitsmeaastaseks saamiseni. Lugu on esitatud valdavalt kajakatibu vaatepunktist, osaliselt ka tagasisivaatelistel

mälestustena. Autorite püüd pakkuda linnupoja perspektiivi, mitte kujutada teda pelgalt uurimisobjektina, võimaldab lugejal tajuda merelindu elusolendina, kel oma tunded ja soovid, tahtmised ja tegutsemised, ning rõhutab individuaalseid ellujäämisstrateegiaid. Kajakapojal on veidi ninatark vanem õde, hulljulge ja pöörane keskmine ning alalhoidlikum ja arem väikevend. Meri on teoses aktiivne tegevuskeskkond, mis kujundab lindude kogemust ja agentsust ning mille muutlikkust raamib ka inimese mõju Läänemere ökosüsteemile. Raamatuga koos on valminud ka lauamäng.

Laevaloomad

Kirjanduslikke loomi leiab koos inimestega ka laevadelt, mida Cohen (2010, 15–48) on liigitanud traditsiooniliste merekronotoopide hulka: alus toimib mobiilse mikro-maailmana, mis stabiliseerib kogemust piiritlematus ja muutlikus mereruumis ning muudab ookeani kogetavaks, mõõdetavaks ja narratiivseks. Laev allub ka ise mere rütmidele, hoovustele ja ilmastikule, kehastades inimese ja mere vastastikust sõltuvust. Sellises ruumis jagavad loomad inimestega sama ajalisi-ruumilist dünaamikat: nende liikumine, ellujäämisstrateegiad ja suhe merega kujunevad nii inimliku korra kui ka mere agentsuse mõjul. Nõnda toimib laev liikidevahelise eluruumina, kus merd kogetakse koos kindlapiirilises suletud maailmas mingi kindla perioodi jooksul, kuid mitte kunagi täielikult kontrollitavalt. Tüür (2016) toob esile, kuidas loomad sellises narratiivis avavad inimesi hoopis teise nurga alt ning neil on laevameeskonda ühendav ja üksluises laevaelus sageli ka meelelahutust pakkuv roll.

Ajakirjanik **Evald Tammlaan**, kes tegi korrespondendina laevadel kaasa mitmeid pikemaid reise ning avaldas neist artikleid, osaliselt ka Jänkimehe pseudonüümi all, on lastele kirjutanud jutustuse „**Laevakoer Tuhk**“ (1940), loo kodutust koerast, kes peab kohanema laevaeluga. Tema esimesed kogemused – laeva kõikumine, tormid, toidupala põgenemine ühest kausiservast teise – vahendavad väikesele lugejale, kuidas loom tajub merd keskkonnana, mis erineb radikaalselt senisest maismaaelust. Laev toimib siin liikidevahelise seltsilisuse ruumina: meremehed leiavad koeras sõbra, ta pakub meelelahutust ja omamoodi tuge laevarutiini talumisel, koer aga omandab uue rolli meeskonnaliikmena. Tammlaan kujutab merd kui muutlikku ja kohanemist nõudvat keskkonda, mille kaudu loom liigub ühest kultuurilisest ja ökoloogilisest maailmast teise.

Eesti ühe juhtiva merikirjaniku, Muhust pärit **Juhan Smuuli** jutustusel „**Meremees Murka**“ (1958) on tõsieluline taust: autor sai ainekse loo kirjutamiseks 1955. aasta suvel heeringatraaleril tehtud reisil Põhja-Atlandile. Smuuli ehe ja kaasakiskuv kirjutamisviis¹ avab nii mere kui ka laevameeskonna argise rütmi ning kujutab koer Murkat

1 Teosest on ilmselt seetõttu ilmunud arvukalt korduustrükke (1972, 1986, 2007).

meeskonna loomuliku liikmena, kelle kohalolu pakub meestele seltsi ja pääsu rutiinist. Murka leiab laeval nii sõpru kui ka vaenlasi, kuid tema roll on eeskätt ühendav ja emotsionaalset tasakaalu loov. Laev kujuneb liikidevahelise kooselu ruumiks, kus koera on kirjeldatud merd tunnetamas inimestest erinevalt. Seda ilmestab näiteks stseen, kus Murka vaatab merd ja tunneb igavust, sest „ei puud, ei aeda, ei maja“ ning „isegi mere lõhn oli igav ta tundlikule ninale“ (Smuul 2007, 30).

Juhan Smuul, Meremees Murka (1958).
Illustreerinud Romulus Tiitus.

Jaan Rannapi „Jefreitor Jõmm“ (1971) asetab loo keskmesse hoopis laevakaruga, kelle teekond näitab, kui tingimuslik ja habras võib olla loomade kohanemine inimeste loodud (mere)ruumis. Karupoeg, kelle meremehed maapeatusel metsast leiavad, viiakse laevale, talle antakse auaste ja nimi Jefreitor Jõmm. Edasi satub loom noorte naturalistide juurde ning sealt mootorlaeva Poisu meeskonda. Laev pakub talle alguses mängulist ja sotsiaalset keskkonda, kus ta, nagu laevakoerad eelmistes näidetes, aitab „eemale tõrjuda üksluisust, tusatuju ja sedasama... merenukrust“ (Rannap 2020, 44–45). Kuid erinevalt koertest ei ole karu bioloogiliselt ega käitumuslikult kohandunud eluks kitsastes ruumides kõikuva pörandi ja inimeste töökorralduse keskel. Rannap näitab, et laev võib loomale olla ajutine ja petlikult turvaline ruum, kuid see ei asenda looduslikku elupaika. Inimesed kasutavad karu mänguasjana ära, kuni tüdinevad, ning lõpuks satub Jõmm loomaia kitsasse, ahistavasse puuri. Teose traagiline lõpp rõhutab ökokriitilist hoiakut: inimesed peaksid arvestama liikide loomuliku elukeskkonnaga, et loodust hoida.

Need lood toovad esile laevaloomade eriilmelisi suhteid mere ja laevaeluga. Kui Tammlaane „Laevakoer Tuhk“ kujutab laeva eelkõige kohandumise ja avaraumise ruumina, kus loom õpib tundma merd kehalise kogemuse kaudu ning laev toimib sillana uute ökosüsteemide ja liikidevaheliste kohtumiste suunas, siis Smuuli „Meremees Murka“ keskendub laeva argisele rütmile, näidates merd looma taju kaudu monotoonse ja piiritlematu keskkonnana, milles koera agentsus avaldub meeskonna ühendaja ja merelise eluolu tundliku vahendajana. Rannapi „Jefreitor Jõmmis“ rõhutatakse laevaelu ajutisust, tingimuslikkust: see võib pakkuda loomale näilist turvalisust, kuid ei asenda talle tema loomulikku elupaika.

Keskkonnakirjandus

Kuigi merehoid leiab kaudselt või vihjamisi kajastamist nii mõneski merest rääkivas teoses, leidub üksikuid lasteraamatuid, kus see on fookuses, kusjuures viimased aastad on siia lisa toonud tõhusamalt kui kunagi varem. Üks varane merehoiukeskse teose näide on **Dagmar Normeti** raamat „**Delfinia**“ (1975), mis kajastab Vaikses ookeanis elavate delfiinide ja Lõunamere saarel elavate laste elu. Poiss, kes unistab külgorviga mootorrattast (selleks, et sõiduriistaga mugavamalt looduses käia), sõlmib loomaaiaga kokkuleppe tuua neile merest tasu eest haruldasi taimi ja ookeanielukaid. Koos õega sõidab ta ookeani äärde, kuid sukeldumisel ründab teda hai. Delfiinid päästavad poisi ja toimetavad ta kaldale ning lapsed aitavad omakorda ühe uudishimuliku delfiini tagasi sügavamasse vette. Lugu rõhutab vastastikust hoolivust ja liikidevahelist abi merelises keskkonnas. Normet seob süžeeaga ka delfiinidega sõbrustanud lauliku Arioni müüdi ning toob esile teisigi delfiinide heategusid inimestele. Kirjeldades delfiine, nende tegutsemist ja elukombeid inimese vaatepunktist ning inimesi delfiinide vaatepunktist, loob autor põnevaid paralleele. Nii näiteks jutustab delfiinivanaema oma lastele inimestest: „Inimene on tark. [. . .] Selleks, et kiiremini edasi liikuda, sõidab inimene teiste loomade seljas, nii nagu meriroos erakvähi koja otsas, või koguni nende kõhus“ (Normet 1993, 38). Mõlemad liigid on võrdväärselt olulised ning võiksid üksteist hinnata, kuna delfiinid on „inimese vennad ookeanis“ ning kui sõlmitakse sõprusliit, „ühineb maapealne tarkus ookeanitarkusega“ (samas, 14). Teos viitab inimeste ja teiste loomade vaatepunktide erinevusele, ent häirima jääb omavaheliste suhete pragmaatiline olemus. Keskkonna mõõdupuuks on inimene ja loodust hinnatakse üksnes inimestele kasulikkuse seisukohast.

Viimasel ajal ilmunud merekeskkonnahoiule keskenduvad teosed on seotud Läänemerega. Eespool mainitud „Ümarmudil otsib kodu“ ning „Kajakasaar“ on ühtlasi headeks näideteks looduse tutvustamisest keskkonnakriisi ajastul, mil Läänemere olukord pole kiita (vt lähemalt Keskkonnaagentuur 2023). Teaduse ja ilukirjanduse

vahendeid ühendades on ilmunud teisigi raamatuid, mis pakuvad ühtaegu nii lugemisnaudingut kui ka uusi teadmisi merekeskkonna ja seal elavate olendite kohta.

Noorte mereteadmiste ja -teadlikkuse kasvus mängib olulist rolli Eesti Meremuuseum. Lisaks Väljataga raamatule on seal välja antud ka **Kätlin Vainola „Kass Kipper mereseiklus“** (2024). Peategelaseks on laevaga merele minev kass, kelle hülged appi kutsuvad, et päästa vanadesse võrkudesse (mereprügisse) takerdunud hülgepoeg. Kipper kutsub loomapäästjad, kes hülge vabastavad. Vainola kirjeldab agentsena võrku, mis igavusest end hülgepojale ümber mähib. Algsüüdlasele näpuga näitamata annab teos lastele signaali meri puhtana hoida. Kirjeldatud on päriselulist muret: võrgukahjude ja nn kaaspüügi (püünistesse jäävad ka liigid, keda ei soovita püüda) ohtudele viidatakse ka Eesti mereala keskkonnaseisundi hindamisel, kalapüük meie rannikumeres mõjutab ka hülgeid ja veelinde (Martin 2012, 193).

Kätlin Vainola, *Kass Kipper mereseiklus* (2024). Illustreerinud Sirly Oder, kujundanud Angelika Schneider.

Merereostusest räägib ka **Kairi Loogi** lugu „**Vana haikala hakkab pensionäriks**“ (kogumik „*Kiludisko*“, 2023). Peategelaseks on valitud kirjanduses jm kunstides halba mainet omav hai. Pensionile läinud haikuningas märkab, et vesi on reostunud: see on hägus, vees on nii palju pudeleid ja muud prahti, et päike enam läbi vee ei paista. Tal tuleb troonipärijast poeg appi kutsuda ja meres kord majja lüüa. Erinevalt teistest analoogsetest teostest, mis näevad loodushoius olulist rolli ka inimestel, näib Loogi vaatepunkt vaatamata üldjoones humoristlikule teemakäsitlusele olevat pessimistlik – inimeste peale ei saa loota ja haid peavad ise vee puhastamises initsiatiivi haarama. Täiskasvanute abitust loodusküsimuste lahendamisel soome lasteraamatutes on esile toonud ka Laaksonen (2022).

Laevnike lood

Laevnike lood kuuluvad Coheni (2006) vaates kas ranniku- (järgnevas analüüsis võime siia paigutada Jüri Parijõe jutud „Sadamas“ ja „Hingi päästmas“ jt) või sinise vee (nt Pruuli 2024) kronotoobi alla. Tüüri (2016) liigituses jäävad lastele mõeldud laevnike lood mere- ja rannakirjanduse vahealale, kaldudes kord mere-, teinekord pigem rannakirjanduse hulka. Et aga lapsed satuvad ise merele harva, on enamasti tegemist teostega, kus valdavalt tegutsevad täiskasvanud või siis noorukid, mistõttu võib mõndagi neist liigitada pigem noortekirjanduseks (nt Parijõe „Kulbult Atlandile“). Lapspeategelased on enamasti vaatleja-kuulaja-küsiija rollis.

Üks esimesi selles žanris, kuigi laevnikunarratiivist veidi kõrvale kalduv lugu on põhjarannikult pärit pedagoogi ja kirjaniku **Jüri Parijõe** jutt „**Sadamas**“ kogumikus „Semendivabrik“ (1926, hiljem ilmudes „Tsemendivabrik“), milles poiss läheb sadamas töötavale isale süüa viima. Kirjeldatakse rasket sadamatööd – tsemendi laadimist venedele ja viimist suurele laevale, tegelikkus põimub poisi unistustega. Esialgu mõtleb ta nagu isagi vintsimeheks hakata, siis unistab venemehe tööst ning seejärel suurel laeval töötamisest. Poissi vaimustab meri, selle kohin, suurus ja võimalus laevaga kaugetele maadele sõita.

Parijõe kogumik „**Kulbult Atlandile**“ (1939) sisaldab viit lühijutustust. „Hingi päästmas“ kirjeldab pärtlipäeva tormis Pühakarile jooksnud laeva päästetöid, kus oma esimesel abistustööl on ka 15-aastane Joonas. Teiste juttude fookuses on vanade, laeva hierarhias valdavalt madalamatel astmetel olevate meremeeste mälestused. Ilmekalt toob Parijõgi esile, et merele meelitab mere kutse, mis lähedastes just kõige soosivamaid tundeid ei pruugi tekitada. Nii näiteks kirjutatakse loos „Laevapoisi päevilt“:

„Ema, kas kuuled, kuidas meri kutsub? Suvel kutsus sagedasti, kui istusin rannas kivil.“ Siis vaatas ema mulle kohkunult otsa, pisarad purskusid silmist, ta haaras kõvemini mu käest kinni ja ütles: „Seda ma kartsin... Ära kuulata, Joonas, seda kutset, ära kuulata!“ (Parijõgi 1994, 77–78).

Vastuseis poja unistusele on mõistetav – poisi kaptenist isa on hukkunud Rootsi vetes. Ent ema lepib lõpuks Joonase sooviga. Kevadel merele läinud nooruk elab lustakate seikade kõrval üle mitmeid pöördelisi sündmusi alates laevahukust kuni sõbra surmani ja mehistub katsumusi ületades nii füüsiliselt kui ka vaimselt. Talve saabudes tuleb Joonas koju ja astub merekooli, tema teekond meremehena jätkub.

Laevalugude huvitav paradoks on see, et kuigi merd tajutakse vabaduse sümbolina – suure, avara, otsatu, piirituna, siis laevnike elu, olgu nad suure laeva kaptenid või madrused lihtsal heeringalaeval, on surutud väga väikesele territooriumile ja piiratud tingimustesse (vt ka Cohen 2010, 15–48). Nii nendib Joonaski: „Aga ühes asjas pettusin: lootsin laeval suuremat avarust, laiemat silmaringi kui kodurannas. Nüüd aga selgus,

et oli näha õige väike ratas merd, silm ei ulatunud kuigi kaugele. Ja taevaski näis olevat madalamal. Kodus tuletornis oli avarus palju suurem“ (Parijõgi 1994, 87).

Sageli on laevnike lood mälestusliku koega. Saaremaalt pärit **Voldegar Milleri „Merehundi jutud“** (ilmunud kahes osas 1984 ja 1993) kujutavad endast vana merekaru värvikaid vestlusi merehuvilise koolipoisiga, kes unistab meremehekutsest. Esimesed lood tutvustavad võõral maal ja merel kohatud loomi, edaspidi räägitakse võõrsil kohatud rahvastest ja nende kommetest, merel juhtunust ning merega seotud müütidest, sh tondilaevadest, viirastustest ja laevavaim kotermaannist. Meri on Milleri raamatutes liikumise ja kohtumiste ruum, mis avab jutustajale ja kuulajale maailma mitmekesisust. Merel on siin siduv funktsioon, see ühendab paiku, rahvaid ja kogemusi ning toimib ühtaegu nii geograafilise kui ka kultuurilise vahendajana.

Merekirjanik Albert Uustulndi poja, reisilaeva kapteni **Lembit Uustulndi „Ta ujub siiski“** (2011) on pooldokumentaalne jutustus sellest, kuidas autori tütrepojad temaga laevareisi kaasa teevad ja kaptenist vanaisa neile laevanduse algtõdesid selgitab. Raamatu eessõnas avaldab autor kahetsust, et kuigi Eesti oli kunagi suur mereriik, siis nüüdseks on meri, laevad ja töö, mida selles erilises keskkonnas tehakse, meile kaugeks ja tundmatuks jäänud (Uustulnd 2011, 7). Siiski avaldab ta lootust, et „raamat aitab selgitada meresõidu võlu, näitab laevaelu tema kõigis kirevates värvides ning avardab pisutki meie teadmisi sellest valdkonnast“ (samas). Huvitav on märkida, et erinevalt varasematest meresõitu kajastavatest teostest, mis kujutasid elu kaubaveo- või kalapüügilaevadel, on siin esimest korda keskmes lõbusõidualus.

Maris Pruuli teoses **„Meie seiklused Arktikas. Jääkaru pai / Meie seiklused Antarktikas. Pingviini piss“** (2024) kujuneb polaarmeri ruumiks, kus ekstreemne loodus, loomad ja inimeste igapäevased toimetused põimuvad mängulise jutustamislaadiga. Kuigi tegelasteks ei ole lapsed, vahendab jutustaja kogemus siiski uudishimuliku vaatleja positsiooni, mis toob Arktika ja Antarktika lähedale samal moel nagu lastekirjanduses on sageli tehtud, rõhutades vahetut tähelepanu, üllatuslikkust ja looduse rütmidega arvestamist. Jääkaru, pingviinid ja teised polaarolendid ei ole siin pelgalt eksootilised tegelased, vaid keskkonnatunnetuse vahendajad, kelle kaudu avaneb polaarmeri kui habras, ent elujõuline ökosüsteem. Nõnda laiendab Pruuli looming omakorda mereruumi kujutamise spektrit: kui kodulähedastes lugudes on meri sageli mäluline või identiteeti kujundav ruum, siis siin muutub ta globaalseks kogemusväljaks, mis toob esile inimese ja äärmusliku looduskeskkonna vastastikuse sõltuvuse ning rõhutab keskkonda hoidva mõtteviisi tähtsust.

Kõigis neis laevnikest pajatavates lugudes viib meri ühelt poolt küll põnevate sündmuste ja uute, autorile seni tundmata rahvaste ja looduseni, samas aga leiab rõhutamist ka asjaolu, et lisaks julge ja vapper olemisele tuleb laevnikuks saamiseks omandada ka ohtralt teadmisi. Nii näiteks ütleb vana merehunn noorele kärsitule

mälestustekuulajale: „Et läheksid kohe? Ei tahakski enam kooli minna? Seda jah, eks ma ka nõnda. Aga mereasi tahab õppimist. Oleks mul rohkem kooli olnud..“ (Miller 1993, 64). Kuna merendus on väga spetsiifilist sõnavara kasutav valdkond, sisaldavad need raamatud tihti ka sõnastikku või joonealuseid sõnaseletusi.

Lapse esmakohtumine merega realistlikes lasteraamatutes

Tüüri (2016) mõistes rannakirjanduse eriliigiks võib pidada mälestusi esimesest kohtumisest suure veega. Meri on sellistes tekstides liminaalne, piiripealne, salapärase ruumi maa ja avamere, tuttava ja tundmatu, turvalise ja ohtliku vahel. See on teatavas mõttes üleminekuline ruumikogemus, millel on suur mõju tegelase identiteedi muutumisele.

Eriti jõuliselt tuleb selline piiripealne, transformeeriv olek esile **Henno Käo** raamatus „**Kui veel telekat ei olnud**“ (2001), mis kajastab kirjaniku mälestusi 1940.–1950. aastate lapsepõlvest Saaremaal. Loos „Meri“ otsustab poiss, kes elab saarel, aga pole veel merd näinud, sest see asub kodust viie kilomeetri kaugusel, seda üksi vaatama minna ning pettub, kuna kujutletu ei lähe tegelikkusega kokku.

[. . .] unes olin ma juba merd näinud! Unenäomeri oli majakõrguste vahuste lainetega. Lainete vahel ulpis abitu laevuke nagu pähklikoor. Säherdune pilt oli mulle meelde jäänud ühest raamatust. [. . .] Kui järjekordsele künkaharjale jõudsin, nägin ma midagi puude vahelt välkumas. [. . .] Jooksin künkast alla ja mulle lõi vastu imelik lõhn. [. . .] Võibolla lehkab niimoodi mereröövlite higi? Aga kindlasti oli selles ka kauge maade ja seikluste hõngu. Juba seisingi teraval kaldaklibul ja minu jalge ees lesis läbipaistev vesi. Harilikult vist ei öelda, et vesi lesib. Aga seda ta seal tookord just tegi. [. . .] Meri ei loksunud. Meri ei virvendanudki. Ja minusuguse põnni pärast ei vaevunud ta end ka pingutama, et pisutki mere moodi välja näha. [. . .] Kastsin varbad vette, kuid ujuma ei läinud. Võib-olla olin sest petuvärgist liiga solvunud. Aga tõenäoliselt ma lihtsalt kartsin seda lomp. (Käo 2001, 25–28)

Käo vaates avaneb meri ambivalentsetena, lapse kujutluse ja tegelikkuse pörkimine tekitab pettumust ja ärevust. Meri ei vasta ettekujutusele, rahulikus võõruses mõjub ta isegi ähvardavalt. Laps tajub merd millenagi, mis võib oma sileda pinna all midagi varjata, ning see muudab esmakogemuse ühtaegu ligitõmbavaks ja hirmutavaks. Meri on siin justkui lävepakuruum, kus fantaasia ja tegelikkus kohtuvad ning kus laps peab esimest korda suhestuma loodusega, mis ei allu tema ootustele, vaid nõuab kohanemist, julgust ja uut moodi mõistmist.

Kerttu Soansi raamatus „**Olivia ja esimene maailm**“ (2003) kannab lugu, mis kujutab tüdrukuga esmakohtumist merega, eelmise näitega sarnasele piiripealsele osutavat pealkirja „Olivia ja silmapiir“. Siin kujutatud meri avaneb lapse kogemuses kui intensiivselt meeleline, samal ajal tundmatu ruum, mis hakkab end tasapisi talle ilmu-

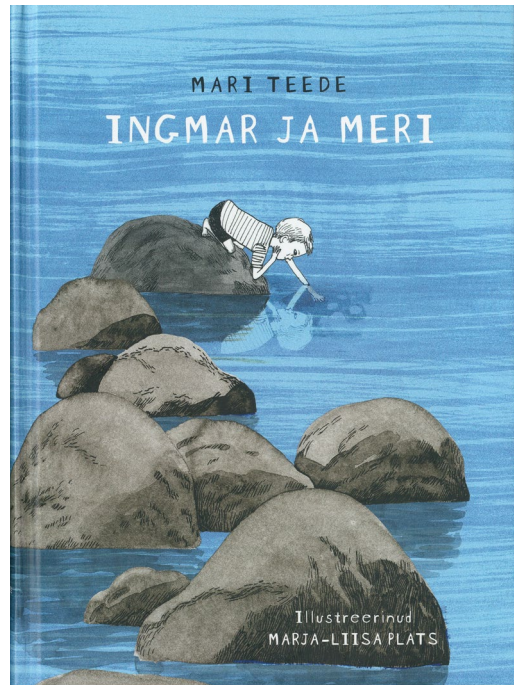
tama juba enne, kui seda päriselt näha on. Olivia kuuleb esmalt mere lõputut mühinat, mis erineb täielikult kodustest helidest ja millel pole ei algust ega lõppu. See loob esmamulje merest kui piiritust ja iseseisvast jõust, mis ei allu ühelegi kodusele võrdlusele. Teekond läbi mändide ja kibuvitsade on justkui rituaalne lähenemine, kus lõhnad ja helid valmistavad last ette kohtumiseks millegi suure ja võõraga. Merelõhn on ühtaegu tuttav ja võõras, meenutades varasemaid kogemusi, päriselt kattumata ühegagi neist – see rõhutab, et meri kuulub teise maailma, millega lapsel seni puudub otsene kontakt. Kui meri lõpuks nähtavale ilmub, kogeb Olivia seda hiigelsuurena, mis ulatub kaugusse ja samal ajal pidevalt muutub. See on lapse jaoks esmakordne kokkupuude avarusega, mis ei ole enam raamatu- ega kujutlusmeri, vaid ehe, kehaliselt tajutav ja omaenda rütmis elav ruum.

Nõnda kujuneb merekujutus siin sarnaselt Käo raamatuga lävepakukogemuseks, kus laps astub üle piiri koduse ja tundmatu, väikese ja suure, kujutlusliku ja tegeliku maailma vahel. Meri on korraga kutsuv ja hirmutav, tuttavlik ja midagi täiesti uut, miski, mis hakkab lapse maailmataju avardama ning mille ees ta tunneb nii aukartust kui ka vaimustust.

Lisaks meeldejäävatele esmakohustele esineb meri raamatutes ka argisemal kujul. **Aare Toikka** ja **Aarne Mägi „Ruudi“** (2006) põhineb samanimelisel koguperefilmil, teose peategelaseks on Rannakülas elav Ruudi, keda huvitavad viikingid ja kes otsib võimalust külastada Kuressaarde tulnud viikinglaeva. Ka **Mihkel Ulmani** ja **Kati Saara Vatmani „Röövlirahnu Martin“** (2015) on filmitaustaga teos, kus 11-aastane peategelane Martin on emaga hiljuti mereäärsesse külasse kolinud. Poiss, kellel on olnud keeruline sõpru leida, veedab palju aega omaehitatud onnis mereäärsel lagendikul asuval Röövlirahnu (siin on märgata seost mereröövlirahnuviga). Meri on mõlemas teoses taustaks, aidates koostöös ilmaoludega kaasa kirjeldatud sündmuste emotsionaalsele mõjuvusele.

Mari Teede raamatus **„Ingmar ja meri“** (2023) on merel aga hoopis olulisem roll. Kui Tallinna poisi Ingmari vanemad lahutavad, on ta sunnitud koos emaga kolima Mustamäelt oma surnud vanaisa majja Kopli poolsaarel, kus poisi arvates on kõik vana ja tobe. Meri asub aga tema uue kodu lähedal ja hakkab poisile lohutust pakkuma, eriti kui tal uues koolis kuigi hästi ei lähe. Meri saab raamatus nähtavaks ranna, kivide, vahelduvate vaadete, merelindude (nt hõbe-, kala- ja naerukajaka) ning tõusu ja mööna kaudu; see on ruum, mis on ühtaegu igapäevane ja samas pidevalt muutuv. Meri seostub ka vanaisa ja mälestustega, moodustades põlvkondadeülese sideme, milles ta on ühtpidi küll ohtlik, kuid veelgi enam andja rollis, kelle rütmide järgi elu kulgeb. Esialgu on ressursisäästlik ja ümbrusthoidev eluviis Ingmarile võõras, hiljem aga leiab ta end selles keskkonnas loomulikult toimimas ning mõistab, et just meri on see, mis teda tõeliselt kõnetab. Mere ääres leiavad aset ka olulised sündmused ja kui

ema poisi ees vabandab, et ta tolle kodust ja sõpradest lahti rebis, ütleb Ingmar: „Minu sõber on meri“ (Teede 2023, 82). Nõnda kujuneb meri Ingmari jaoks ruumiks, mil on identiteeti ja kuuluvustunnet kujundav jõud ning mille juurde tagasi jõudmine tähendab ühtlasi enda juurde jõudmist.

Mari Teede, Ingmar ja meri (2023). Illustreerinud Marja-Liisa Plats, kujundanud Liis Karu.

Puhkus mere ääres

Valdav enamik laste rannakirjandusest ei käsitle aga laste tegevust mere ääres sügisel, talvel või kevadel, vaid keskendub suvele, koolivaheajale ja vanemate puhkuseperioodile. Selliseid mereteoseid on ilmunud läbi aastakümnete kõige rohkem. Narratiiv saab alguse okupatsioonieelse Eesti Vabariigi ajal. Linnarahval tekkis võimalus endale majanduslikult pikemat puhkust lubada. Samuti propageeriti rahvatervist ja ravimeetodiks oligi sageli viibimine mere ääres. **Marta Sillaotsa** tegelased, koolieelikute kolmikud sõidavad koos vanematega Haapsallu ravikuurorti („**Trips, Traps ja Trull Haapsalus**“, 1937). Pere elab seal erruläinud kaptenist vanaisa juures ning merest ja rannast saab tõeline tegevusi tulvil keskkond – ujutakse, purjetatakse, käiakse sadamas laevu vaatamas ning uuritakse, kuidas kasutatakse ravilas meremuda.

Narratiiv oli elujõuline ka Nõukogude okupatsiooni ajal vaatamata sellele, et rand kui piiritsoon oli suuresti suletud ja suvitamas käidi näiteks hoopis Krimmis. Nii on selleaegsetes suvepuhkuselugudes ka omajagu eksootikat. **Aino Perviku** jutustuses „**Kersti sõber Miina**“ (1961) läheb Kersti perega puhkusele. Algselt pidid nad puhkama

minema lõunamaale, ent ka kohalik meri suudab last paeluda: „Meri. Hall ja morn nagu taevaski. Pahuralt tormasid lained randa, tuul kandis soolaseid piisku Kerstile näkku. Eelmistel päevadel oli vist tubli torm olnud. Rand oli üleni kaetud märja adru ja vetikatega. Kersti jooksis luitelt alla. Kogu ta tusatuju oli äkki kadunud“ (Pervik 1961, 7).

Merd on kujutatud intensiivselt meelelise, muutliku ja emotsionaalselt puhas-tava ruumina, mis suudab lapse meeleolu ümber pöörata isegi siis, kui algne ootus oli seotud sootuks eksootilisema sihtkohaga. Nõukogude perioodi suvevaheajalugudes külastatakse näiteks ornitoloogist vanaisa (**Eno Raud „Märgutuled Padalail“, 1977**) ning viibitakse mereäärses pioneerilaagris (**Mare Mürsepp, „Lehmaga mere ääres“, 1987**).

Vabas Eestis, kui mere äärde pääsevad taas kõik soovijad, on suvituskohtade valik ka lastekirjanduses mitmekesisestunud. Näiteks **Juhani Püttsepa** raamat „**Lauajupi Madonna**“ (2009) kujutab merehuvilise sisemaapoisi retki suvisele Vilsandi saarele – Felstrandile. Poisi jaoks kujuneb sellest justkui iga-aastane rituaal, millela enam kuidagi hakkama ei saa: „Sõitsin saarele tagasi järgmisel suvel ning ülejäämisel jälle. Minus võttis maad harjumus või soov igal aastal puudutada korra merd. Minna jalgu-pidi merre, pesta mereveega nägu ning limpsata huultelt soolaseid piisku. Kui olin sedasi teinud, jäin rahule“ (Püttsepp 2009, 21).

Peategelasele meeldib rannast asju otsida ning kord leiab ta sealt pudelposti Saksamaalt, hiljem ka Rootsist. Vastates päris kirjaga, leiab poiss mere abil toredad sõbrad kogu eluks. Meri esineb siin eri rahvaste ja maade ühendajana.

Suvepuhkust võib veeta ka Vösul (**Johanna Unt, „Suur tüli ja suvevaheaeg“, 2025**), Sillamäel (**Helen Käit, „Suur suveseiklus Sillamäel“, 2024**), Saaremaa kagurannikul (**Eia Uus, „Anna ja hõbekala saladus“, 2025**) või Sõrve kandis (**Jana Maasiku** seikluslugu „**Neetud aare**“, 2024). Kui kahes esimeses raamatus on meri tagaplaanil ja kujutab endast pigem linlikku randa jäätiseputkade ja promenaadiga ning Uusi raamatus tegeletakse kuivamaamõistatuste lahendamisega, siis Maasiku loos on merd ja randa kujutatud mitmekesiste tegevusi tulvil kohtadena – seal ujutakse võidu, kalastatakse ja puhastatakse võrke, kohatakse merelinde ja -loomi jne. Siingi mainitakse mere lumma: poiss

[. . .] ei suutnud sellelt pilku pöörata. Nii suur ja ilus oli meri. See oli alati ilus ja suur olnud, ja Robin oli koos emaga palju aega veetnud merel ja mere ääres. Aga see meri, sel päeval, kivise rannaniidu ja kadakate taga, rahunute kiudpilvede all silmipimestavalt sädelev, oli kargel moel täiesti erakordne. (Maasik 2024, 24)

Tiina Laanemi pildiraamatus „**Maailma parim liivaloss**“ (2024) on merel ka metafoorne roll. Raamatu keskmes on liivaloss, mis öösel mitmeid kordi ära lõhutakse ja

mida vanaisa õhutab ikka uuesti ja uuesti üles ehitama, et kurjusele mitte alistuda. Rand ja merelähedus aitab luua tugevamat paralleeli Eesti ning Ukrainas aset leidvate sündmuste vahel.

Mõnes üksikus puhkusenarratiivis toimub tegevustik teiselgi aastaajal kui suvi. **Ester Urbala „Koolipõlgurid“** (2025) pajatab lastest, kelle vanemad koolistressi eest talvel saarele saavad. Saare ainsad talvised elanikud, üheksakümne kolme aastased kaksikutest vanaprouad on lubanud lastel silma peal hoida. Erinevalt romantilistest saarelejõudmistest kujutatakse siin olukorda hoopis teisiti: „Diisli järele haisev vana praam liigub paksus jääsupis aeglaselt edasi. Lapsed on ainsad reisijad. Nad istuvad kottide otsas ja vaikivad“ (Urbala 2025, 32). Meri pakub eraldatust kooliga seotud kohustustest, vabadust, mida on kaua igatsetud. Omapäi elamine toob aga kaasa uusi kohustusi ja vastutuse oma tegude eest, lisaks suurema vajaduse arvestada etteaimamatute mereliste ilmastikuoludega. Just selles teoses leidub üks vähestest kirjeldustest, mis vaatab merepinnast allapoole. Nimelt kirjeldatakse maagilis-realistlikus võtmes laste sukeldumist jääkaane alla: „Meri tukub rahulikult. Vesi on sültjas ja rahulik. Nii et kui lapsed jalgu liigutavad, oleks nad justkui rohelise kisselli sisse sattunud“ (Urbala 2025, 111). Sukeldumine avab merd kui vertikaalset ja kihilist mitteinimeste ruumi, rõhutab merd kui elupaika, kuhu sisenemine nõuab nii julgust kui ka kohanemisvõimet. Kohtumine loomadega (räimed, hülged) toimub vastastikuse uudishimu, mitte romantiseeritud looduspildi kaudu.

Raamatus kajastuv puhkus ei pruugi toimuda ainult Eestis ja Läänemere kaldal. **Epp Petrone** mudilasraamatus „**Lennukiga lõunamaale**“ (2017) räägivad kaks juttu veidi ka merest. Ühes kirjeldatakse võitlust rannalindudega, kes peesitajailt toidupoolist noolivad. Ema teeb seal märkuse kajakate kohta, kes „ei viitsi mujale toitu jahtima minna ja tulevad randa, sest nad teavad, et inimestel on siin toit kaasas“ ning tõdetakse, et „[k]õik rannalinnud on ühed igavesed laiskvorstid ja varganäod! Mis sa arvad, kas prügi kukub ise maha? Vaata mis seal toimub? Inimesed panevad prügi ilusasti kasti ja siis...“ (Petrone 2017, 46). Siin on merd kujutatud pingevälja kaudu, kus inimeste rannakäitumine ja lindudega seotud hinnangud paljastavad inimkeskse mõtteviisi lühinägelikkust. Mereruum toimib taustana, mis toob nähtavale inimeste ja merelindude suhte ebavõrdsuse: inimene peab end ranna omanikuks, linde aga tülikateks sissetungijateks. Ema kommentaarid kajakate kohta konstrueerivad merelinde tegelestena, kelle käitumist mõõdetakse inimlike normide järgi. Selline üleolek varjab tõsisasja, et kajakate käitumine on inimtegevuse tagajärg, millele linnud lihtsalt reageerivad. See episood viitab mustrile, kus mereruumi tajutakse inimese mugavuse ja ootuste prisma kaudu, vastutus lükatakse lindudele.

Meri kui trauma allikas

Kuid meri pole ainult puhkuse ja meelelahutuse või kalapüügi ja muu argitegevuse paik, see võib olla ka trauma allikas. Merel hättajäämist, hukkumist või ka kellegi ärevat ootamist tormiselt merelt on kujutatud nii realistlikes (nt Parijõe „Kulbult Atlاندile“) kui ka fantaasiasugemetega teostes (nagu Aino Pervik raamatus „Arabella, mere-röövli tütar“).

Juhani Püttsepp jutustus „**On kuu kui kuldne laev**“ (2020) kirjeldab paadiga põgenemist Rootsi 1944. aasta sügisel.² Raamat põhineb põgenike mälestustel ja on pühendatud autori väikestele sugulastele, kes sel teekonnal hukkusid. Raamatu kaheksa-aastase peategelase seni turvaline elu, mille hulka kuulub ka ajaveetmine mere ääres ujudes ja rannakive korjates, sadamas kalaturul käies või purjelaevu imetledes, saab sõjaga kiire lõpu. Nagu paljud teised, otsustavad ka Keete vanemad põgeneda ning koos tuttava perega asutakse kaluripaadiga teele. Paat hakkab aga õige pea lekkima. Kuna meri on sügiseselt tormine, tabab põgenikke merehaigus. Lõpuks on põgenikud sunnitud väikesaarel päästmist ootama. Nad pääsevad pommitamisest napilt eluga ning jõuavad päästepaadiga Gotlandile.

Juhani Püttsepp, *On kuu kui kuldne laev* (2020).
Illustreerinud Gundega Muzikante, kujundanud Virge Ilves.

² Raamatul on praeguseks tõlgitud viide keelde, seejuures läti keelde. Läti jagab meiega Teise maailmasõja lõpu suurpõgenemise kogemust üle Läänemere. Raamatu on ka illustreerinud läti kunstnik Gundega Muzikante (toimetaja märkus).

Autor kirjeldab nii lahkete rahuaja merd kui ka toob esile selle karmima pale – sügis-tormi. Meri oma ebastabiilsuses ja tundmatuses on aga esitatud turvalisema ja kindlama valikuna kui okupeeritud kodumaale jäämine. Rootsi randa jõudes toob meri pudelposti ning võimaldab aimata, mis kodumaal sünnib. Nõnda on meri ühtlasi nii kodust eraldaja kui ka koduga sideme hoidja. Et teose fookus ja peamine tegevuskoht on avameri, saab seda pidada klassikalises mõttes merekirjanduseks, Coheni (2006, 649) vaates sinise vee kronotoobi esindajaks.

Mereröövlinarratiiv

Üks viljakamaid merest tõukuvaid narratiivimudeleid on mereröövlijutt. See on seikluskirjanduse alaliik, kus tegevust käivitavaks jõuks on mereröövlid, sündmuste keskmes röövretked, merelahingud, peidetud aarete otsimine jms ning tegevus toimub enamasti merel, aga ka sadamalinnas või eksootilisel saarel (Krusten jt 2006, 119–120). Klassikaliseks näiteks on Robert Louis Stevensoni seiklusromaan „Aarete saar“ (1883), maailma lastekirjanduses kajastuvad mereröövliiteemad näiteks J. M. Barrie jutustuses „Peeter Paan“ (1911) ning Astrid Lindgreni „Pipi Pikksukas“ (1945). Eesti lastekirjanduseski on mitmeid lastele mõeldud mereröövli lugusid, mille seas on küll sageli tegemist pigem mereröövli mängimisega, nagu **Heino Väli „Silver Üksilm, Felssandi hirmus mereröovel“** (1971) ja **„Silver Üksilm ja Admirali vanne“** (1981). Viimased 20 eluaastat Vilsandil elanud lastekirjanik sai raamatute loomiseks inspiratsiooni oma elukohast ning kujundas neis lugudes saarest fantaasiaküllaste kohanimedega muinasjutumaa. Viide Stevensoni „Aarete saare“ puujalaga tegelasele John Silverile on ilmne. Merd on teoses kujutatud peamiselt realistlikult ning fantaasiarikkas mängumaailmas see suurt rolli ei oma, ent see on ka tormine, tuuline ja ettearvamatu (nagu fantaasiagi), miski, millega peavad arvestama nii inimesed kui ka maismaaloodus, mida tuuled ja meri oma suva järgi voolivad.

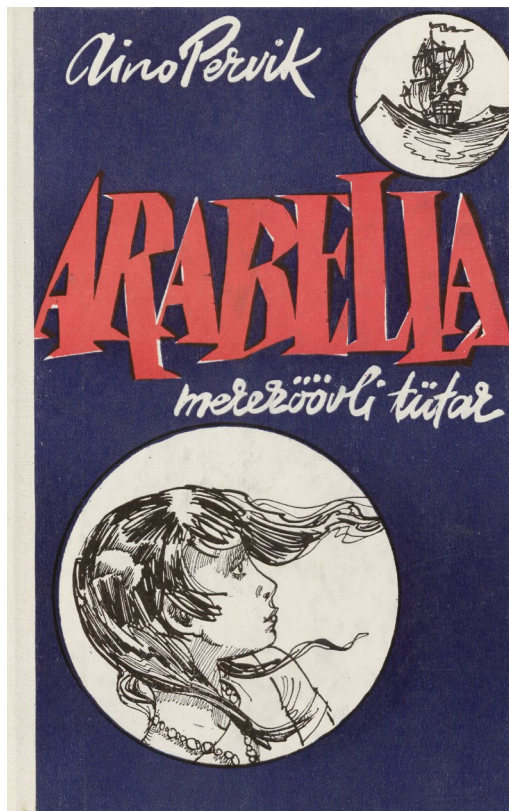
Andrus Kivirähki teoses **„Limpa ja mereröövlid“** (2004) asjatavad mereröövlikena hoopis voodiriided. Meri, millel seilatakse, on Unemaa järv, seos on siingi loodud „Aarete saarega“ (Kivirähk 2004, 38) ja Kivirähk mängib mereröövli lugudest tuttavate muustritega.

Sass Henno raamatu **„Mereröövlimäng“** (2005) tegevustikus saab mereröövlimängust eri rahvusest, majanduslikest oludest ja vanusest inimeste ühendaja. Samuti mängitakse kohalegendist tõukuvalt piraate **Aino Perviku** raamatus **„Piknik Ristineemel“** (2010). **Kätlin Vainola** on aga kogumikus **„Kelli hakkab piraadiks“** (2014) mereröövlimotiive kasutanud traditsiooniliste soorollide kriitikaks.

Tõeline mereröövlinarratiiv on **Aino Perviku „Arabella, mereröövli tütar“** (1982), üks märgilisemaid mereteoseid eesti lastekultuuris. Teose põhjal on valminud Peeter Simmi samanimeline mängufilm (1982) ning mitmed lavastused. Raamatu tegevus toi-

mub „mereröövliiraamatutest ja -filmidest tuttavas, kõigile otsekui reaalsena teada ja tuntud, ometi tihedalt legendidesse mähkunud piraadimaailmas“ (Pervik 2000, 13) ning just see reaalse ja fantastilise kujutluslaadi omapärane põimumine teebki raamatust erakordselt mõjusa, kaasahaarava ja üle aegade kestma jäänud teose.

Arabella, kelle ema on sünnitusel surnud, kasvab mereröövlikaptenist isa laeval Skorpion. Isa alluvad röövivad laevu ning püüavad panna oma jõudu maksma teise kuulsa mereröövli Raudpatsi ees. Mere ambivalentne loomus tuleb teoses hästi esile. Kirjeldatakse nii mäslavat ja tormist merd, millel nähtavus äärmiselt piiratud, kui lõputuid silmapiirini kulgevaid tasaseid vetevälju, mis toovad laevalolijaile kaasa igavuse ja kohatise kiuslikkusegi, millega monotoonsust leevendada. Meres peitub ohtralt saladusi – seal on vajuv vesi, kummituslaevad, mereröövli peidetud varandus. Teose tegevustik algab tormise, ebastabiilse mere kirjeldusega: „Taevas mere kohal oli tumelilla ja roheline. Marulised tuulehood löid tumeneva vee säbrule“ (Pervik 1982, 5), lõppeb aga kindlale maale, soojendava ja valgustava lõkke juurde jõudmise ning söömahakkamisega. Nii võikski ehk arvata, et merega seostuvad vaid halvad ja kurjad asjad, nagu mereröövlid, ahnus, julmus, reetlikkus jmt, maismaaga aga soojus, valgus, hoolimine ja ühtehoidmine. Siiski ei ole see üheselt mõistetavalt ja ainult nii. Merest saa-

Aino Pervik, Arabella, mereröövli tütar (1982).
Illustreerinud Edgar Valter.

dakse ka toitu, meri annab Arabellale päästetud merehädalise Hassani ja seeläbi ka pääsemise mereröövlike maailmast.

Pärimeri fantaasiateostes

Aino Pervik viib oma fantaasiasugemetega teoste tegevuse üsna sageli pärimererele või selle äärde. Diloogia „**Kunksmoor**“ (1973) ning „**Kunksmoor ja kapten Trumm**“ (1975) sündimise tõukejõuna võib näha reaalseid sündmusi: autori muret Nõukogude Liidu naftatootmisega seotud keskkonnaprobleemide pärast Kaspia merel, millest kirjanik teadis oma Aserbaidžaani kolleegide kaudu (Martson 2000). Perviku raamat võiks olla näide pöördumisest topeltadressaadi poole: lapsele keskkonnareuredest ette lugevat täiskasvanut kõnetavad ta enda muremõtteid (Talivee 2022, 85–86).

„Kunksmoor“ algab idüllilise olustikukirjeldusega:

Keset tuulist merd oli ühes kohas pisike saar. Ümber saare seisid igas kandis teravad kivid ja veealused salakarid. Nende vahel pahises ja vahutas vesi. Saarel kasvasid kõverad ja haralised männid. Männikualune oli täis mustikavarsi, lagedatel kohtadel kasvasid aga teravate okastega kibuvitsapõõsad. Saare randa kivide vahele tegid merelinnud oma pesad. Peale lindude elas saarel veel Kunksmoor. (Pervik 2024, 5)

Kunksmooril tuleb elule turgutada tormistel vetel laevahuku üle elanud meremees, erukapten Trumm, kes on „täpselt seitseteist laevahukku läbi teinud, aga alati õnnelikult pääsenud“ (Pervik 2024, 24). Trummist saab tema elukaaslane ning kui tanklaev karile sõidab ja õlireostuse tekitab, jääb selle likvideerimine Kunksmoori ja kapten Trummi hooleks. Poolmuinasjutulisel moel puhastatud loodus teeb peategelase eriti rõõmsaks:

Kena oli vaadata puhast randa. Klaarid lained veeresid tasase sulinaga valgele liivale. Merepind sillerdas päikese käes. Männid kohisesid vaikselt. Linnud hõikusid lustlikult taeva all. Kunksmoorile tuli õnnis rahu peale. Ta oli elu jooksul palju hingi päästnud, aga ükski kord polnud ta sellest nii suurt heameelt tundnud kui praegu. Olgu ta ise räkane ja räämas, aga meri on jälle selge ja linnud puhtad. (Pervik 2024, 99–100)

Mere ja maa piiril viibimine aitab teoses esile tuua teisigi opositsioone: vesi ja jää, vaikne saareolu ja tarbimisele ahvatlev linnaelu, naise(lik) ja mehe(lik) alge, kunst ja tootmine, reostus ja puhtus. Nagu ikka, laotab Pervik sel väljal meie ette mitmeid dilemmasid, lastes igäühel omaenda seisukoht kujundada.

Perviku raamatu „**Klabautermanni mure**“ (2012) tegevustik toimub mere ja maa piiril:

Seal, kus maa ja meri kokku saavad, on juba tuhat aastat seisnud linn. Linna merepoolisel küljel on sadam. [. . .] Sadama kõrvalises ja vaikes sopis, kuhu vaid vähesed veel minna oskasid, oli ankrus üks hästi vanaaegne purjelaev, mis enam ammu merel ei käinud. Laeva nimi oli „Pamina“. (Pervik 2012, 5–6)

Vana, kodusadamasse jõudnud laev on koduks vanaisa kotermannile ning topse-lite perele – Mampsile, Pampsile ja Timpsule. Meri on siingi perviklikult mitmeplaani-line. Ühelt poolt on see suure ja võika kuritegevuse koht ning saladuste peitja, kuid samas ka miski, mis kutsub ja ahvatleb. Kui sadamas töötanud Pamps ei taipa, mida sealt merelt otsitakse, kui sadamas on kindel maa jalge all ning „kõik on selge ja arusaadav ja kodune“ (Pervik 2012, 95), siis Mamps vastab talle: „Sa ei tunne mere kutset. Aga mere kutse võib olla nii võimas, et teeb koledasti haiget, kui sellele järgneda ei saa“ (samas, 97). Vastusele, kas tema tahaks ka uuesti merele minna, vastab Mamps eitavalt, kuid lisab: „Aga mõnikord igatsen ma mereavaruste järele, ja tuulte ja tormide järele. [. . .] Ma olen küll kindel ja usaldusväärne Mamps, kuid vahel igatsen ma ikkagi jälle näha laia vetevälja ja tundmatuid kaugusi silme ees. Ihkan lausa meeletult kauge silmapiiri taha“ (Pervik 2012, 98).

Pervik on oma lasteloomingus pöördunud ikka ja jälle tagasi tuttavasse olustikku mere ja maa piiril, kusjuures mida aeg edasi, seda enam seotust maapinna ja selle stabiilsuse, kindluse ja turvalisusega tundub autor vajavat. Ometi leiab tema tegelaste hulgas alati neid, kes valivad just mere kutsele alistumise – olgu nendeks siis inimesed või loomad.

Realistlikku ja fantaasiamaailma põimitakse ka **Dagmar Normeti** Une-Mati sarjas, mille osas „**Une-Mati rannakülas**“ (1986) saabub Mati vanaema-vanaisa juurde Käsmu suvepuhkust veetma. Tegevus toimub paralleelliinidena realistlikus maailmas, kus Mati saab palju teadmisi mere ja sealse kohaliku elu kohta, ning fantaasiailmas. Et pere esivanemad on elanud Käsmus juba põlvkondi ning Mati esiisad olnud mitu põlve meremehed, saab poiss suvepuhkuse jooksul teada, mis on võrkude päästmine, mis juhtub, kui meri põgeneb, ning milleks on meremehel talismani vaja. Rannaelu kulgeb rahulikult, ilma ja loodusega kooskõlas. Niisiis realistlikus liinis on meri pärandatud teadmiste ja põlvkondliku järjepidevuse ruum, fantaasiamaailmas muutub meri aga mänguliseks ja kujutluslikult avarduvaks ruumiks. Need kaks tasandit koos loovad merest õppimise, kogemise ja kujutlusvõime ristumiskoha, kus meri on lapse maailmataju kujundav jõud.

Mängulaevnikud ja fantaasiamered

Kui mereröövli narratiivi on meie lasteraamatutes kasutatud väga variatsioo-niderikkalt, siis teistsugustest mereleminejatest on räägitud märksa vähem. Ometi võivad ka näiteks nukud, nagu **Eno Raua** Sipsik loos „**Sipsiku meresõit**“ („Anu ja Sipsik“

1970), mere kutset kuulda. **Robert Vaidlo** raamatus „**Doktor Meerikese ja Ponts-Ontsu imeline merereis**“ (1971) peab Kukeleegua linna rahvas – samuti mänguasjad – päästma oma sõbrad magusalt Rõmuuta saarelt. Nimelt on isa viinud lapsed mereranda sup-
 lema ning lapsed on kaasa haaranud mängumootorpaadi ning reisijateks nuku doktor Meerikese ja viimase ustava sanitari koer Ponts-Ontsu, kes paadiga saarele satuvad. Meri on teoses ühtaegu põnevaid seiklusi pakkuv, teisalt aga ka hirmutav ja tundmatu keskkond. Siiski trotsivad mänguasjad mere ohte, et koju tagasi jõuda, selmet jääda võõrsile jõudeelu elama.

Markus Saksatamme raamatus „**Ruubert, lohe ja laevapoisid**“ (2010) on laevaks hoopis lohe, kusjuures liigutakse ringi nii looma sisemuses kui ka turjal ning jõutakse isegi maailma otsa. Teoses pahupidistatakse mere ja maaga seotud stereotüüpe, nii näiteks hakkab meremehel maismaal paha, haikala nimetatakse vesivillemiks jne (Saksatamm 2010). Samuti leidub ohtralt lopsakat merelist kõnepruuki, näiteks võib mees olla tilluke kui silgu naba, junga võib rääkida siis, kui kilu pissib, ja kõhus keerab, nagu tantsiksid kaheksajalad kadrilli. Vaatamata sellele, et teoses on omajagu loriloolisust ja vemmälvärsilikkust, iseloomustatakse meremehi suhteliselt stereotüüpset: nad on kartmatud, ettevõtlikud, karastatud ja vaprad, iseasi, kas just kõige nupukamad olevused. Merd aga kujutatakse kui võimalust ohjeldamatuteks lustakateks seiklusteks.

Kaspar Jancise jutustuses ja animafilmis „**Seiklus Salamandril ehk Morten Viksi uskumatud juhtumised lollide laevas**“ (2010) igatseb rannikulinnas elav Morten väga oma kaptenist isa. Isa toodud laevukesest saab poisi kujutlusmängu algpunkt, kuhu ta siis meeskonnaks putukad kogub ja need ojasuudmes „avamerele“ saadab. Ojalkaldale magama jäänud, seikleb poiss unenäos laevaga avamerel edasi. Ootamatult tagasi saabunud isa äratav Morteni ja tõdeb: „Loomad nagu ka inimesed, kes on sunnitud olema sobimatutes tingimustes, muutuvad tignedaks. Oleks pidanud enne järele mõtlema, kui putukad laeva toppisid“ (Jancis 2010, 96), ning õhutab poissi oma (elu)-laevale parem kapten olema. Üleminek pärisojast mänguookeaniks viitab sellele, et laste kujutlusmaailmas ei toimi veekogude vahel samad kategoorilised piirid mis täiskasvanute maailmas. Väike mageveeaja võib narratiivis laiendada ookeaniks, sest lapse jaoks on vesi eelkõige mänguline ja kujundlikult muutuv keskkond, mis võimaldab ruumi laiendada, seda muuta ja ümber mõtestada. Lastelugudes võib vesi toimida tähendusloome seisukohalt metonüümiliselt: üks veekogu võib esindada kõiki teisi. Laste jaoks on olulisem veekogu kogemuslik kvaliteet, selle pakutav avarus, oht, seikluslikkus või turvaline lähedus.

Nii mõnedki lasteraamatud asetavad tegevustiku küll mere äärde või lausa merre, kuigi esmapilgul ei näi tegevuskoht teose sündmustikus olulisemat rolli mängivat. Nii näiteks on **Leelo Tungla** raamatu „**Delfin Delila suur sõber**“ (2017) keskmes vaalapöeg,

kes soovib päkapikke näha ja kelle delfiin palmisaare juurde juhatab, kus päkapikud puhkust peavad. Tegemist on sisuliselt küll päkapikuraamatuga, kuid merelisse konteksti paigutatuna aitab see lapsele merd tutvustada ja käsitleb ühtlasi agentsetena mereloomi. Niimoodi tajub laps, et ka meres on elu. Niisiis võib meri ka taustana olla mitte passiivne ja juhuslik, vaid aidata vesist keskkonda lapsele lähedasemaks ja oma-semaks muuta.

Hasso Krulli raamatus „**Kurja kala kohvik**“ (2019) on merel lisaks metafoorne roll. Pildiraamatu tegevus toimub meres. Kuri kala, kes armastab kõiki naksata, satub veevooluga valaskala kõhtu, kus viimaks supiks saab. Tüür (2020, 542) on lugu seostanud piiblimüüdiga Joonast vaala kõhus.

Personifitseeritud meri

Üks merest kirjutamise alaliik lastekirjanduses on personifitseeritud mere kujutamine, mida ei esine aga meie lastekirjanduses kuigi tihti. Üks autoreid, kes merest sellisel viisil kirjutada võtnud, on **Venda Sõelsepp**, kelle kogumikus „**Targasti tehtud**“ (1970) on kaks merd personifitseerivat lugu: „Vanaema Ookeani sünnipäev“ ja „Kolme vee vaen“. Esimeses neist kutsub vanaema Ookean oma järeltulijad (mered, lahed, väinad, fjordid, rannasopid) sünnipäevapeole, teises loos on aga meri, järv ja jõgi tülis ning püüavad igaüks eraldi hakkama saada. Kui see ebaõnnestub, tuleb veekogudel ära leppida ja niimoodi ka mujal looduses tasakaal taastada.

Piret Raud kujutab oma pildiraamatus „**Meri**“ (2021) merd kalade emana, kes neid toidab ja vannitab, käib kaladega pargis jalutamas ning loeb neile unejuttu. Kui kalad kord eriti kõvasti kisavad, võtab meri kätte ja lahkub. Algul kalad sellest ei hooli, ent kui õhtu kätte jõuab ja keegi unejuttu ei loe, on vee-elukad häiritud. Naasnud meri otsustab aga kaladele lugemise selgeks õpetada ja võidab niimoodi endale vaikushetki, et mõelda omi mõtteid. Teine teos, kus Raud samuti personifitseerimisvõtet kasutab, on „**Järve kiri**“ (2023), siin on inimesestatud veekogusid kõne all rohkemgi. Nimelt igatseb metsajärv meeletult mere järele ja otsustab talle pudelpostiga teate saata. Et pudel puruneb, saavad kõik kuulda luuletust, mis puudutab igaüht ja teeb nad õnnelikuks (Raud 2023). Raua personifitseeritud veekogud on vähem konkreetsed loodusobjektid, pigem on nad üldistatult seotud lugemise, kirjutamise ja luule temaatikaga.

Fantaasiakirjanduses kujutatud meri on muunduv ja piirideta keskkond, mis võib olla nii mänguplatvorm, seikluste allikas kui ka ohu ja tundmatuse kandja. Meri täidab neis lugudes eeskätt kujundliku ja narratiivse ruumi avardavat rolli: see võimaldab lastel ja tegelastel liikuda reaalsuse ja kujutlusmaailma vahel, katsetada ja kogeda vabadust ning mõtestada oma suhteid nii päris- kui ka fantaasiamaailmaga.

Kokkuvõtteks

Lastekirjanduses on meri oluline ökoloogiline ja sümboolne keskkond. See võib olla samaaegselt seiklusruum, ohullikas, piiriala ja ühendav element, mis seob inimesi, liike ja kultuure. Eelnev ülevaade näitab, et eesti lastekirjanduses võib merd kohata väga eriilmelistes teostes, nii realistlikes kui ka fantaasiaraamatutes; merd on esitatud personifitseerituna, see on esinenud tähendusliku taustana ja agentse toimijana. Eristuvateks tüüpideks meie lastele suunatud merikirjanduses on mereröövli-lugu ja puhkusenarratiiv, neile lisanduvad ka realistlikud argilood, jutud laevnikest ja laevaloomadest ning kirjeldused mereloomade ja -lindude elust.

Eesti lastekirjanduses kujuneb meri mitmekihiliseks ja ajas muutuvaks ruumiks, mille kujutamist on mõjutanud nii poliitilised olud, inimeste majanduslikud võimalused kui ka kultuurilised hoiakud. Realistlikus traditsioonis on meri seotud eeskätt töö ja argieluga, ligipääs sellele sõltub ühiskondlikest tingimustest. Realistliku merikirjanduse sees eristuvad mitmed alaliigid. Meri kui elupaik keskendub kalade ja mere-lindude maailmale, liikudes antropotsentristlikust teaduslikust vaatenurgast (nt Aadu Hindi „Angerja teekond“) üha enam sellise merekujutuse poole, kus teised liigid on esitatud agentsete ja individuaalsete olenditena (nt Väljataga; Puhkan, Sepp, Cabrillet). Laevaloomade lood avavad merd kui liikidevahelist kooseluruumi, kus laev toimib mobiilse mikromaailmana ja meri kujundab loomade ning inimeste tajutavat keskkonda (Tammlaan, Smuul, Rannap). Keskkonnahoiu-teosed toovad fookusesse Lääne-mere haavatavuse, inimese vastutuse ja liikidevahelise hoolivuse, ühendades ilu-kirjandusliku jutustusega teadusliku teadmise.

Laevnike lood kujutavad merd ühtaegu vabadust, teistpidi kitsendusi tulvil ruumi, kus piiritu avarus põimub laeva füüsilise piiratusega ning kus meremeheks kasvamine nõuab nii teadmisi kui kogemust. Oluline osa merekujutusest kuulub argimereliste esmakogemuste vahendamisele, kusjuures meri avaneb lapsele liminaalse ja transformeeriva ruumi. Põrkuvad lapse kujutus ja tegelikkus, luues merest ambivalentset ligitõmbava, aga ka hirmutava kogemusruumi, mis kujundab identiteeti ja maailmataju (nt Käo, Soans).

Fantaasiakirjanduses omandab meri sageli kujundlikult muunduva ja piirideta rolli. Meri võib olla mänguline keskkond, kus reaalsus ja kujutus põimuvad (Vaidlo), groteskne ja pahupidistatud seikluste ruum (Saksatamm) või lapse kujutusvõime avardaja, kus väike ojagi võib muutuda ookeaniks (Jancis). Fantaasiialugudes toimib meri eeskätt narratiivset ruumi avardava jõuna, mis lubab mängida mõõtkavade, tähenduste ja kogemustega ning avab tegelastele võimaluse katsetada agentsuse, võimu, vastutuse ja kujutusvõimega. Meri on aktiivne element, mis muudab tegelaste maailma ja loob uusi võimalusi seiklusteks, identiteedimängudeks ja kujutuslikuks eneseloomeks.

Varasemal perioodil kirjutasi lastele merest peamiselt mehed (Jüri Parijõgi, Evald Tammlaan, Aadu Hint, Juhan Smuul jt, erandiks on nende autorite hulgas Marta Sillaots) ning merega seoses kujutati samuti peamiselt poisse või mehi. 20. sajandi teisest poolest, eriti aga 1970.–80. aastatest saab üha enam nähtavaks ka naisvaatepunkt, kui meesautorite (Heino Väli, Robert Vaidlo, Voldemar Miller, Eno Raud) kõrval hakkavad mereteemal rohkem kirjutama naisautorid eesotsas Aino Perviku ja Dagmar Normetiga. 21. sajandil valitseb merest kirjutajate hulgas sooline tasakaal (Kätlin Vainola, Juhani Püttsepp, Jana Maasik, Markus Saksatamm, Mari Teede, Andrus Kivirähk jt). Enim ja kõige mitmekesisemalt on merd lastele vahendanud Aino Pervik, kes on selleks kasutanud nii realistliku kui ka fantaasiakirjanduse võtteid ning toonud laste mereproosasse mitmeid naissoost tegelasi.

Merest on sageli kirjutanud kas need, kes on ise mere äärest pärit (Juhan Smuul, Aadu Hint), sinna elama asunud (Heino Väli) või ameti kaudu merega seotud (Lembit Uustulnd). Ometi leidub neidki, kes tunnevad sisemaal tugevat mere kutset (Juhani Püttsepp). Rõõmustab loodusteadlaste (Katrín Väljataga, Tuul Sepp jt) tahe oma teadmisi lastele ilukirjanduslikumas vormis jagada.

Kui varasemate perioodide lastekirjanduses keskenduti merele ennekõike antropotsentristlikust ning pragmaatilisest vaatepunktist lähtudes, siis 21. sajandil on rohkem esile kerkinud ka keskkonnateemasid. Ühelt poolt on see tingitud suuremast keskkonnateadlikkusest ja tunnetatud vajadusest neid teadmisi juba varasest noorusest järeltuleva põlvkonnaga jagada, teisalt aga üha kriitilisemaks muutuvast olukorrast meie koduvetes. Enamasti on lastele mõeldud keskkonnakriisist pajatavad teosed arvestanud adressaadi eriliselt vastuvõtliku loomuga ja kergema haavatavusega ning tegelased, ükskõik kui lootusetu olukord ka poleks, tegutsevad selle parandamise nimel, sisendades niimoodi julgust ka väikestesse lugejatesse.

Käsitletud teosed

Henno, Sass. 2005. *Mereröövlimäng*. Tallinn: Troll.

Hint, Aadu. (1950) 1975. *Angerja teekond*. Tallinn: Eesti Raamat.

Jancis, Kaspar. 2010. *Seiklus Salamandril ehk Morten Viksi uskumatud juhtumised lollide laeval*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.

Kivirähk, Andrus. 2004. *Limpa ja mereröövlid*. Tallinn: Varrak.

Krull, Hasso. 2019. *Kurja kala kohvik*. Tartu: Kaksikhammas.

Käit, Helen. 2024. *Suur seiklus Sillamäel*. Tallinn: Randvelt Kirjastus.

Käo, Henno. 2001. *Kui veel telekat ei olnud*. Tallinn: Ilo.

Laanem, Tiina. 2024. *Maailma parim liivaloss*. Tallinn: Pegasus.

- Look, Kairi. 2023. *Kiludisko*. Tallinn: Puänt.
- Maasik, Jana. 2024. *Neetud aare*. Tallinn: Eesti Raamat
- Miller, Voldemar. 1984. *Merehundi jutud*. Tallinn: Eesti Raamat.
- . 1993. *Merehundi jutud II*. Tallinn: Tiritamm.
- Mälik, August. (1934) 1982. *Jutte lindudest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Müürsepp, Mare. 1987. *Lehmaga mere ääres*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Normet, Dagmar. (1975) 1993. *Delfinia*. Tallinn: Eesti Raamat.
- . (1986) 1999. *Une-Mati rannakülas*. Tallinn: Avita.
- Parijõgi, Jüri. 1926. *Semendivabrik*. Tallinn: Loodus.
- . (1939) 1994. *Kulbult Atlandile*. Tallinn: Ühiselu.
- Pervik, Aino. 1961. *Kersti sõber Miina*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- . 1982. *Arabella, mereröövli tütar*. Tallinn: Eesti Raamat.
- . 2010. *Piknik Ristineemel*. Tallinn: Tammerraamat.
- . 2012. *Klabautermanni mure*. Tallinn: Tänapäev.
- . (1973, 1975) 2024. *Kunksmoor*. Tallinn: Tammerraamat.
- Petrone, Epp. 2017. *Lennukiga lõunamaale*. Tartu: Petrone Print.
- Pruuli, Maris. 2024. *Meie seiklused Arktikas. Jääkaru pai / Meie seiklused Antarktikas. Pingviini piss*. Tallinn: Varrak.
- Puhkan, Mark Antonius, Tuul Sepp ja Jeffrey Carbillet. 2025. *Kajakasaar. Merelinnu lugu*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Püttsepp, Juhani. 2009. *Lauajupi Madonna*. Tallinn: Hermes.
- . 2020. *On kuu kui kuldne laev*. Tallinn: Tänapäev.
- Rannap, Jaan. (1971) 2020. *Jefreitor Jõmm*. Tallinn: Tulip.
- Raud, Eno. (1970) 2022. *Sipsik*. Tallinn: Tammerraamat.
- . 1977. *Märgutuled Padalaiul*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Raud, Piret. 2021. *Meri*. Tallinn: Tänapäev.
- . 2023. *Järve kiri*. Tallinn: Tänapäev.
- Saksatamm, Markus. 2010. *Ruubert, lohe ja laevapoisid*. Tallinn: Tänapäev.
- Sillaots, Marta. 1937. *Trips, Traps ja Trull Haapsalus*. Tartu: Noor-Eesti.
- Smuul, Juhan. (1958) 2007. *Meremees Murka*. Tallinn: Jutulind.
- Soans, Kerttu. 2003. *Olivia ja esimene maailm*. Tallinn: Väike Vanker.
- Sõelsepp, Venda. 1970. *Targasti tehtud*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tungal, Leelo. 2017. *Delfin Delila suur sõber*. Tallinn: Tammerraamat.
- Teede, Mari. 2023. *Ingmar ja meri*. Tallinn: Tänapäev.

- Toikka, Aare ja Aarne Mägi. 2006. *Ruudi*. Tallinn: Varrak.
- Ulman, Mihkel ja Kati Saara Vatman. 2015. *Röövlirahnu Martin*. Tallinn: Tammerraamat.
- Unt, Johanna. 2025. *Suur tüli ja suvevaheaeg*. Tallinn: Argo.
- Urbala, Ester. 2025. *Koolipõlgurid*. Tallinn: Puänt.
- Uus, Eia. 2025. *Anna ja hõbekala mõistatus*. Tallinn: Tint ja Torm.
- Uustulnd, Lembit. 2011. *Ta ujub siiski*. Tallinn: Varrak.
- Tammlaan, Evald. (1940) 2017. *Laevakoer Tuhk*. Tallinn: Triquetra.
- Vaidlo, Robert. (1971) 2011. *Doktor Meerikese ja Ponts-Ontsua imepärane merereis*. Tallinn: TEA kirjastus.
- Vainola, Kätlin. 2014. *Kelly hakkab piraadiks*. Tallinn: Pegasus.
- . 2024. *Kass Kipper mereseiklus*. Tallinn: Eesti Meremuuseum.
- Väli, Heino. (1971, 1981) 2008. *Silver Üksilm*. Tartu: Elmatar.
- Väljataga, Katrin. 2010. *Ümarmudil otsib kodu*. Tallinn: Tammerraamat.

Allikad

- Cohen, Margaret. 2006. „The Chronotopes of the Sea.“ – *The Novel*. Kd 2, *Forms and Themes*, toimetanud Franco Moretti, 647–666. Princeton: Princeton University Press.
- . 2010. *The Novel and the Sea*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Cronon, William. 1996. „The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature.“ – *Environmental History* 1 (1): 7–28.
- DeLoughrey, Elizabeth. 2017. „Submarine Futures of the Anthropocene.“ – *Oceanic Routes Forum. Special issue of Comparative Literature Journal* 69 (1): 32–44.
- Garrard, Greg. 2012. *Teaching Ecocriticism and Green Cultural Studies*. London: Palgrave Macmillan.
- Goga, Nina, Guanio-Uluru Lykke, Bjørg Oddrun Hallås ja Aslaug Nytnes. 2018. „Introduction.“ – *Ecocritical Perspectives on Children's Texts and Cultures. Critical Approaches to Children's Literature*, toimetanud Goga, Nina jt, 1–4. Cham: Palgrave Macmillan.
https://doi.org/10.1007/978-3-319-90497-9_1.
- Helmreich, Stefan. 2011. „Nature/Culture/Seawater.“ – *American Anthropologist* 113 (1): 132–144.
<https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2010.01311.x>.
- Keskkonnaagentuur. 2023. „Läänemere kaitse.“ – *Keskkonnaportaali loodusveeb*.
<https://loodusveeb.ee/et/themes/meri/laanemere-kaitse>. Vaadatud: 2. juuni 2026.
- Krusten, Reet, Krista Kumberg, Mare Müürsepp, Mari Niitra, Hille Ojala, Jaanika Palm, Malle Reidolv ja Ave Tarrend. 2006. *Lastekirjanduse sõnastik*. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus.
- Kurs, Ülle. 1982. „Autorist.“ – August Mälk, *Jutte lindudest*, 131–132. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kuznetski, Julia. 2024. „Sinihumanitaaria ja vete lood.“ – *Müürileht*, nr 140, 7. mai.
- Kuusik, Susanna. 2013. „Merekeskkonna kujutamisest Nõukogude Eesti kirjanduses Ülo Tuuliku näitel.“ Bakalaureusetöö. Juhendanud Kadri Tüür. Tartu Ülikool, Kirjanduse ja teatriteaduse osakond. <http://hdl.handle.net/10062/33863>.

- Laaksonen, Kaisa. 2022. „Loodust armastavad lapsed hakkavad tegutsema.“ – *Nukits* 2022, 28–33.
- Lees, Triin. 2015. „Aino Perviku „Kunksmoor“: ökofeministlik analüüs.“ Magistritöö. Juhendanud Kadri Tüür. Tartu Ülikool, Kultuuriteaduste ja kunstide instituut. <http://hdl.handle.net/10062/48759>.
- Martin, Georg. 2012. *Eesti mereala keskkonnaseisundi esialgne hindamine. Aruanne EL-i merestrateegia raamdirektiivi artikkel 8-st tulenevate riiklike kohustuste täitmiseks*. TÜ Eesti Mereinstituut. silotips.eesti-mereala-keskkonnaseisundi-esialgne-hindamine.pdf. Vaadatud: 3. jaanuar 2026.
- Martson, Ilona. 2000. „Aino Perviku karvased ja sulelised.“ – *Eesti Päevaleht*, 1. aprill.
- Mentz, Steve. 2024. *An Introduction to the Blue Humanities*. New York: Routledge.
- Mikelsaar, Neeme. 1975. „Kas see ikka on nii?“ – Aadu Hint, *Angerja teekond*, 73–88. Tallinn: Eesti Raamat.
- Niitra, Mari. 2025. „Läänemerest, aga mitte ainult.“ – *Nukits* 2025, 42–43.
- Nikolajeva, Maria. (1996) 1997. *Introduction to the Theory of Children's Literature*. Toimetanud Mare Müürsepp. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Oppermann, Serpil. 2023. *Blue Humanities: Storied Waterscapes in the Anthropocene*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palm, Jaanika. 2004. „Mereteemast eesti lasteproosas.“ – *Nukits* 2004, 40–43.
- Pervik, Aino. 2000. „Hea ja kurja vahel. Fantaasiast meie nõukogudeaegses lastekirjanduses.“ – *Nukits* 2000, 8–17.
- Talivee, Elle-Mari. 2022. „Vladimir Beekman, Aatomik ja fosforiidisõda.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 68–91. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22107>.
- Tüür, Kadri. 2014. „Andrus Kiviräha „Kaka ja kevad“. Kirjandusökoloogiline analüüs.“ – *Eesti Lastekirjanduse Keskuse toimetised* 5, 83–104.
- . 2016. „Raamat ja meri. Eesti merekirjandus ja naised.“ – *ERR. Vikerraadio*. https://vikerraadio.err.ee/arhiiv/raamat_meri. Vaadatud: 4. jaanuar 2026.
- . 2020. „Joona lähetamine.“ – *Akadeemia* 32 (3): 542–547.
- . 2023. „Naine kirjutab lindudest. Ökofeministlik ekskurs eesti looduskirjandusse.“ – *Keel ja Kirjandus* 66 (8–9): 847–872. <https://doi.org/10.54013/kk788a6>.
- Tüür, Kadri ja Susanna Kuusik. 2014. „Naine laevas, laev põhjas: identiteedi konstrueerimine eesti merekirjanduses.“ – *Vikerkaar* 29 (4–5): 75–90.

Jaanika Palm – MA, Eesti Lastekirjanduse Keskuse lastekirjanduse uurija ja Tartu Ülikooli lastekirjanduse nooremlektor. Tema huvivaldkondadeks on Eesti lastekirjanduse teooria ja kriitika, kaasaegne Eesti lastekirjandus ja kultuurimälu toimemehhanismid lastekirjanduslikus kontekstis.

E-post: [jaanika.palm\[at\]elk.ee](mailto:jaanika.palm[at]elk.ee)

The Sea in Estonian Children's Fiction

Jaanika Palm

Keywords: Estonian children's fiction, maritime fiction, ecocriticism, environmental awareness

In Estonia, the sea's vicinity has been influencing both the people's way of life and their imagination. Nevertheless, marine topics in our children's literature have not yet found a systematic treatment. The article attempts to fill this gap and map sea-themed Estonian prose fiction meant for children. It discusses several vivid examples of such literature starting from 1926, when the earliest of such texts known to the author appeared, up till now. The main factor in systematising the texts observed is the mode of representation which has either a realistic or a fantastic dominant. The article also discusses the values, attitudes and cultural meanings conveyed by the sea in texts addressed to Estonian children.

In Estonian children's literature, the sea emerges as an important ecological and symbolic environment. It may serve as a space for adventure, a source of danger, a border zone or a link between persons, species and cultures, appearing as a multilayered space whose representations are influenced by the political and economic circumstances in the country as well as by cultural attitudes. The sea has been personified or employed as a meaningful backdrop or an agential actor. Distinct types of children's literature concerning the sea include pirate narratives and holiday stories.

The realist tradition connects the sea mostly with work and everyday life, while its accessibility depends on the social and political factors. As a distinct subcategory, tales of the sea as a habitat focus on the world of fishes and sea birds, moving from the initial anthropocentric science-dominated angle towards depicting other species as agential and individualised beings. In the stories of animals on ships the vessel functions as a mobile microworld and the sea shapes the perceptual environment of both people and animals. Works with an environmentalist slant focus on the vulnerability of the Baltic Sea, human responsibility, and interspecies care, linking fictional narrative with scholarly knowledge.

The stories of sailors depict the sea as a space where openness and unboundedness intermingle with the physical restrictions of the life on board; growing to be a sailor requires knowledge as well as experience. Several works involve children's first experiences of the everyday sea revealed as a liminal and transformative space that will shape the child's identity and sense of the world, and appearing as simultaneously fascinating and frightening.

In fantastic fiction the sea often involves imaginative changes and implies unboundedness. It can appear as a playful environment where reality and imagination merge, be a grotesque upside-down space of adventures, or work to stimulate a child's imagination. In fantastic tales, the sea predominantly functions as a force that expands the narrative space and allows playing with scale, meaning and experience; it offers the characters opportunities of experimenting with agency, power, responsibility and imagination. It is an active element that changes the characters' world and creates opportunities for adventure and imaginative self-re-creation.

In earlier times it was mostly men who wrote for children about the sea, while the tales depicted mostly boys or men. In the second half of the 20th century, also women's point of view became more visible as more women started exploring themes related to the sea; in the 21st century there seems to

be a gender balance among the authors. The writer who has addressed the most varied sea topics in the greatest number of works is Aino Pervik who employed devices from both realistic and fantastical modes and introduced several iconic female characters into sea fiction for children. Authors writing about the sea have often come from seaside regions or settled there or else are linked to the sea by their occupation. Still, also writers who have led their lives further from the seashore may hear the call of the sea. A particularly welcome phenomenon is the willingness of natural scientists to share their knowledge in fictional form addressed to children.

If earlier books mostly approached the sea from anthropocentric and pragmatic standpoints, the 21st century has seen a stronger emphasis on environmental topics. On the one hand, this is caused by increasing environmental awareness and the felt necessity of sharing the relevant knowledge with readers from an early age; on the other hand, the situation of the Baltic Sea is becoming ever more critical. The children's books speaking of the environmental crisis take into account the audience's receptive nature and potential vulnerability: the characters act to improve the situation no matter how problematic it actually is, thus inspiring courage also in the young readers.

Jaanika Palm (MA) is a researcher at the Estonian Children's Literature Centre and junior lecturer in children's literature at the University of Tartu. Her areas of interest are the theory and criticism of Estonian children's literature, contemporary Estonian children's literature, and mechanisms of cultural memory in children's literature.

E-mail: jaanika.palm[at]elk.ee

Vesiveskis(t) kirjutatud. Mölder Märt Siipsen reaalse ja kujuteldava vee piiril

Katre Kikas

Teesid: Artikkel käsitleb vett mölder Märt Siipseni kirjalikus pärandis. Vaatluse alla tulevad veega seotud ideed ja kujutelmad eri žanrides – luuletustes, arutlustes, päevikutes jms. Artikli keskmes on küsimus vesiveski möldri ja tema kirjutiste ambivalentsest asendist kohalikus veekultuuris. Näeme, kuidas Siipseni kujutatav vesi on kohati väga reaalne ning argielu mõjutav, teisalt aga poeetiline ning kujuteldav; kronoloogilises plaanis toimub liikumine vesiveskimöldri spetsiifilise kogemuse talletamiselt vee üldinimlike tähendustega seotud kirjutistele.

Võtmesõnad: vesiveski, moderniseerumine, koostoimelisus, omaeluloolisus, veekultuur

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27262>

[. . .] oma ametile surmani truuks tahaks jääda. Jah küll surmani, vastavad kõik möldrid. Aga mis pärast surma saab? Mis seda ette muretseda maksab, on säääl veike ojakene kuskil nirisemas, ehk tuleb mõni hallikas orust välja, olen mina esimene sinna vesket ehitamas. Vana Andresen kes mõnda aastad juba säääl, teab mulle mõndagi parajad kohta juhatada, ehk heidab minule selliks siis võime rohkemb jahvata ja teri surnuks lüja kui praegune Varstu veske.

Märt Siipsen, 1906–1907: 4

Sissejuhatus

Ülaltoodud lõigus arutleb Oina vesiveski mölder Märt Siipsen (1846–1917) selle üle, kas tema ametialasel identiteedil võib olla tähendust ka surmajärgses elus. Arutlus on kirjutatud 10 aastat enne Siipseni surma, ajal, mil tema elu Oina veskis oli võrdlemisi rahulik ning ta ise osaliselt juba veski igapäevatoimetustest tagasi tõmbunud. Siipseni kujutus veskimehe elust teispoolsuses on võrdlemisi idülliline – piisab nirisest ojakese ja heast seltsilisest ning tulemuseks on veski, mille jõudlus on suurem kui Siipseni ümbruskonna võimsaimal veskil. Idüllilisus ilmneb eriti selgelt siis, kui paneme selle kõrvuti siinse artikli keskmes olevate tekstidega, milles Siipsen dokumenteerib ja mõtestab oma igapäevaelu – neist ilmneb, et reaalses Oina vesiveskis võis teekond „nirisest ojast“ „surnuks löödud teradeni“ olla käänuline.

Järgnevas vaatlen mölder Siipseni kirjutisi kui võimalust mõtestada tolleaegset külakultuuri veekultuurina (*water culture*: Bijker 2012). Wiebe Bijker märgib seda mõistet välja pakkudes, et ühelt poolt on tegu ontoloogilise väitega, et vesi on uuritavas kultuuris oluline, teisalt ka heuristilise eeldusega, et selle kultuuri mõistmiseks on vaja uurida seda, mida vesi nende inimeste jaoks tähendab (samas, 625). Bijkeri ideega kõlab hästi kokku ka Franz Krause ja Veronica Strangi (2016) üleskutse mõtestada sot-

siaalseid suhteid vee kaudu. Nad rõhutavad vajadust analüüsida hüdroloogiliste ja sotsiaalsete suhete vastastikuseid seoseid ja mõjusid, seada esiplaanile vee olemuslik roll sotsiaalsetes ja poliitilistes suhetes ning märgata seda, kuidas „vee tähendused ilmnevad nendest suhetest“ (Krause ja Strang 2016, 634).

Vesiveski pole kindlasti ainuke (ega ehk isegi mitte kõige enesestmõistetavam) lähtekoht mõtestamiseks tolleaegset kultuuri kui veekultuuri. Oskar Loorits on oma laiale lugejaskonnale suunatud seerias „Endis-Eesti elu-olu“ veekultuurile pühendanud seeria neljast köitest esimese, alapealkirjaga „Lugemispalu kaluri ja meremehe elust“ (1939; 2002), mis tõstab esile ehk nähtavama osa inimese ja vee vahelistest suhetest 20. sajandi eelses külakultuuris. Tõsi, ka see Looritsa teos sisaldab vaid üht osa külakultuuri suhtest veega – lisaks pragmaatilisele poolele on selle kultuuri oluliseks osaks ka veega seotud jutupärimus ja üleloomulikud kujutelmad. Seda poolt on omakorda puudutanud Mare Kõiva (2023), veskitega seotud pärimusest aga kirjutanud Ants Viidalepp (1938). Siiski pole õige vaadelda tolleaegsete inimeste suhet veega vaid traditsioonilise talupojakultuuri vaatest – ajakirjanduse ja kooliõpikute vahendusel jõudsid külla ka mitmesugused kaasaegsed, modernsele ja rahvuslikule kultuurile omased viisid veega suhestuda, olgu siis romantiline loodusluule või loodusteaduslikud teadmised.

Vesiveski puhul on aga põnev just see, et selle rajamine ja käigushoidmine muudab ja kujundab looduslikke veerežiime, tuues vee nõnda selgemalt kultuuri mõjusfääri. Seega võib vesiveskit vaadelda kui üht sotsiaalsete ja hüdroloogiliste suhete sõlmpunkti, paika, kus sotsiaalne ja hüdroloogiline arenevad vastastikmõjus. Nagu teemat Eesti kontekstis kõige põhjalikumalt uurinud Anto Juske on oma raamatutes „Vesiveskid“ (1993) ja „Eesti vesiveskid“ (2006) esile toonud, on vesiveski edukaks toimimiseks vaja nii toimivat tehnoloogiat, õiges koguses vett kui ka häid sotsiaalseid suhteid möldri kogukonnas. Juske toob välja, et vesiveski on tehnoloogiline vahend, mis ühelt poolt mõjutab vee voolu (kuid võib kaasa tuua teistele kogukonnaliikmetele vee puuduse või ülekülluse) ja teisalt on omakorda sõltuv ja ohustatud saadaolevatest veekogustest (vee hulga kõikumise põhjused võivad olla nii looduslikud kui ka tuleneda teiste kogukonnaliikmete tegevusest). Ehkki möldri tegevus on teistele kogukonnaliikmetele vajalik, on tema tegevusse ometi kätketud konfliktikohti; sealjuures võivad need vastuolud tuleneda nii konkurentsist vee kui ressursi üle kui ka konkurentsist veskitammi tõttu vee alla jääva maa üle (Juske 1993, 41–43; 2006, 23–24). Ehk siis: kuigi vesiveski mölder on kogukonnas eriline, eripärase vee-suhtega ametimees, ei saa ta kunagi toimetada üksi: heaks äraelamiseks vajab ta mitmel moel teiste kogukonnaliikmete abi. Just see tehnoloogiliste, sotsiaalsete ning veega seotud suhete pundar võimaldab käsitleda vesiveski ümber toimuvat kui „veekultuuri“.

Anto Juske on osutanud, et 19. sajandi jooksul tõusis Eesti alal olevate vesiveskite arv kuuesajalt seitsmesajale (2006, 28). 1938. aastal läbi viidud loendus näitas, et Eestis oli 759 vesiveskit, neist 148 Võrumaal (kus asub ka Oina vesiveski) (samas, 29). See statistika hõlmab Eesti vesiveskite maailma kogu selle kirjuses: esindatud on nii eri tüüpi (jahu-, saeveski, hüdroelektrijaamad) kui ka eri suurusega ettevõtted, nii need veskid, mis paiknevad suurtel ja veerohketel jõgedel ning on käideldavad aastaringi, kui ka veskid, mis paiknevad vaid sesoonselt kasutatavatel ojadel. Pärast Teist maailmasõda veskite majanduslik tähtsus järk-järgult langes, mis tähendas ka veskite endi unarusse jätmist (Hanni, Pärnapuu ja Velner 2007, 8). Alates 1990. aastatest on hakatud kõnelema vesiveskitest kui olulisest osast Eesti tööstus- ja kultuuripärandist ning otsima võimalusi selle pärandi säilitamiseks uutes oludes, mis nõuavad muuhulgas ka uute keskkonnanõuetega arvestamist (Hanni, Pärnapuu ja Velner 2007; Vahtre ja Järvet 2013). Oluliseks jõuks veskite haldamises on veskiomanikke ühendav 2003. aastal asutatud MTÜ Veskiaramu, mis haldab ka veskite andmebaasi Weskiwiki.

Veskikultuuri ajaloo uurijad rõhutavad, et lisaks tähtsusele tehnikaajaloos on veskid ka olulised paigad eesti kultuuriloos. Näiteks Juske on mõlemas raamatus loetlenud ärkamisaegseid kultuuritegelasi, kelle lapsepõlv on möödunud veskiliste peres ning kellest paljud on hiljem seda kogemust kas omaeluloolistes või loomingulistes kirjutistes mõtestanud (Juske 1993, 45–47; 2006, 24–27). Käesoleva artikli keskmes olevate tekstide autor on mölder Märt Siipsen – rahvalik kirjutaja, kelle jälg eesti kultuuriloos on ilmselgelt väiksem kui Juske poolt esiletoodud inimestel. Ent ometi on Siipseni veskis(t) kirjutatud tekstid põnev ja rikas allikmaterjal, mis kujutab tolleaegse vesiveski ümber keerlevat veekultuuri kõigis selle vastuoludes. Mu eesmärgiks on ühelt poolt näidata seda, kui läbipõimunud on vesiveskimöldri toimetulek teda ümbritseva kogukonna käekäiguga ning kui habras ja mitmetahuline on see veekultuur, mis neid kokku seob. Teisalt huvitab mind aga ka rahvalike kirjutajate hulka kuuluva Siipseni žanrikasutus – see, kuidas tema veega seotud kirjutistes põimuvad kohalikud muinasjutud ja kogemused ajalehtedest ja raamatutest leitud žanriliste eeskujudega. Kuid enne Siipseni juurde minekut peatun veel ühel teema jaoks olulisel mõistel – koostoimelisusel.

Vesiveski haavatav koostoimelisus

Vesiveski möldri eripärast – veelähedusest – kantud suhet kogukonnaga on Michael Given (2018) kirjeldanud terminiga *koostoimelisus* (*conviviality*). Koostoimelisuse spektri ühes otsas paiknevad vesiveskid toimivad kohaliku kogukonna vajadusi arvestades ning toetuvad selle ressursidele, eesmärgiks on pikaajaline, jätkusuutlik ja oludega kohanduv inimlike ja mitte-inimlike tegurite kooseksisteerimine. Spektri teise otsa (vähem koostoimelisele poolele) jäävad veskid on aga ültalt

alla suunatud koloniaalsed suurettevõtted, mis ignoreerivad kohaliku kogukonna vajadusi ning tegutsevad omaniku kasu suurendamise nimel kuni ressursside ammendumiseni (samas, 71–72). Given rõhutab koostoimelisuse „ebakindlust“ (*precariousness*) – tasakaal inimlike ja mitte-inimlike jõudude ning eri kogukonnarühmade vahel pole püsiv, selle nimel peab pidevalt tööd tegema ja kohanduma muutuvate oludega (samas, 74–75).

Lugedes Juske (1993; 2006) ning Edgar Lageda (1938) ajaloolisi ülevaateid vesiveski-kultuuri arengust Eesti alal, paistab silma, et sagedasti on tegu koostoimelisuse mõistes problemaatiliste veskitega. Alates 13. sajandi vallutustest olid veskid osaks äärmiselt hierarhilistest koloniaalsuhetest. Veskid kuulusid maaomanikele (peamiselt mõisnikele ja kloostritele), kuid neid hoidsid töös rentnikud, kelle hulka varasematel aastasadadel kuulusid sageli eestlastest (vaba)talupojad (Lageda 1938, 25). Veskirentnikud olid küll tavalisest teokohustusest vabastatud, kuid neile rakendusid lisakohustused, mis olenevalt konkreetse maaomaniku suvast võisid osutada üle jõu käivaks (samas, 27–28). Eri aegade kohtutoimikutest näeme nii lihtsalt mõisnikute poolset vägivalda rakendamist (samas, 29–32; Juske 2006, 20) kui ka veskirentnike võitlust õiguse eest veskit käigus hoida (Juske 1993, 42–43). Ehk kõige tuntum üksikjuhtum mittekoostoimelisest vesiveskist on nn Pühajõe mäss – 1642. aastal Urvaste kihelkonnas toimunud mõisniku ja talupoegade vastasseis seoses vesiveski rajamisega, kus põrkusid talupoegade uskumused, mõisniku pragmaatilisus ning valitseva teoloogia arusaam (Juske 1993, 37–38; Metsvahi 2022; Plath ja Vanamölder 2022; vt ka Kaarina Rein käesolevas erinumbris, lk 56). Näiteks Ulrike Plath ja Kaarel Vanamölder on seda juhtumit kliimaajaloo vaatenurgast analüüsid nentinud: „Võib ka öelda, et Baltikumis oli „moraalne baromeeter“ kliimaatilisel raskel ajal suunatud talupoegade vastu“ (samas, 37).

Probleemsed suhted veskite ümber jätkusid ka peale pärisorjuse kaotamist hoolimata sellest, et esimesed tõelised rendisuhted mõisnike ja talupoegade vahel sõlmiti just mõldrite ja kõrtsmikega (Kahk 1993, 32–33). Üleminek rendisuhetelt omandile toimus veskite puhul aga hiljem kui talude puhul, kuivõrd kuni 1871. aastani oli rüütlimõisatel veskite pidamise ja ehitamise ainuõigus (Rosenberg 1994, 16). Kuid ka sellele järgnevat ajast on teateid mõisnike katsetest maa müügi juures veskipidamise õigust piirata (Lageda 1938, 32–22).

Ehkki Siipsoni veskiost jääb aega, mil veskit oli võimalik omandada juba peaaegu kümme aastat, oli tegu mitmes mõttes problemaatilise ostuga. Kuigi kohalik mõisnik otseselt ei takistanud tema õigust veskit pidada, on veski omandi küsimus ostule järgnevatel aastakümnetel jätkuvalt küsimärgi all. Siipsoni juhtumi teeb aga põnevaks see, et ta on veskipidamisega seotud probleeme ise detailselt talletanud ning tema kirjutistest ilmneb veski koostoimelisuse küsimus päris mitmest vaatepunktist – lisaks mõisniku poolt tekitatud ebakindlale õhkkonnale mõjutasid Siipsoni toimetulekut ka

ümbruskonna talurahva teod ja töekspidamised. Püüan oma artiklis näidata, et Siip-
sen püüdlas oma vesiveski koostoimelisuse poole: ta ei soovinud saada rikkaks või
omada ümbruskonna kõige prestiižsemat veskit, vaid unistas veskit, mis võimaldab
talle piisavat äraelamist, mille klientideks on inimesed, kellega tal on head suhted
ning mille käitamiseks on vett justnimelt siis, kui inimesed viljaga tulevad. Siiski jäi ta
eri põhjustel üha kuhugi piiri peale, ent just see ebakindel piiri peal balansseerimine
toobki esile vee tähenduse tema ja ta kogukonna jaoks.

Oina vesiveski mölder Märt Siip- sen. Eluloolist

Märt Siip-
sen sündis 1846. aastal Tarvastu kihelkonnas Ämmuste külas Nahkle ves-
kis möldri pojana. 26-aastaselt abiellus ta lesknaise Kadri Ruuduga (snd Lõhmus) ning
kolis rentnikuna elama Mõnnaste külla Loime tallu Tarvastu kihelkonnas. Hiljem on ta
kirjutanud, et põllupidaja elu talle ei meeldinud – karjaga tegeles naine, põldudega
aga palgatud tööperemees, ise üritas ta nii palju kui võimalik leida aega lugemiseks
ning juttude vestmiseks ja kuulamiseks (Siip-
sen 1872–1897, 17p–19). 1880. aastate algu-
pooltel, kui Siip-
seni abikaasa vanim poeg Ado Ruut sai täisealiseks, hakkas Siip-
sen otsima uut kohta. Vihjeid sellele, kust ja mida ta otsis, leiame „Rehningiraamatust“
(Siip-
sen 1872–1917), kuhu ta alates oma abiellumisest kuni surmani pani kirja kõik oma
kulutused. Raamatust saame teada, et 1882. aasta 15. juulil on Siip-
sen käinud „Võru-
maal, Kärсна veskil ja Mustpea pääl“, 10. septembril aga „Tallinamaal Järva-Kantis talu-
sid vaatamas“, 1. oktoobril taaskord Võrumaal ning 12. oktoobril on märges „Võrumaal
veske ostetud“ (Siip-
sen 1872–1917, 14). 1883. aastal on „Rehningiraamatus“ viiteid ves-
kile uue sisustuse ostmisele ning muudele korrastustöödele (Siip-
sen 1872–1917, 15–17).
1884. aasta aprillis kolibki ta koos oma naise ja tütreaga Rõuge kihelkonnas Kõrgepalu
mõisa maadel paiknevasse Oina vesiveskisse. Vesiveski asub Mustjõe lisajõel, mida
Siip-
sen kutsus Oina ojak, kuid mis tänapäeval kannab ametlikult Reedu oja nime.
Oinale jäi Siip-
sen kuni oma surmani 1917. aastal. Kokku sündis Siip-
seni perre kaks last:
tütar Liis (1878–1968) oli sündinud Loimel ning jäi pärast isa surma Oina veski pärijaks
(tema abielunime Purk järgi hüüti veskit ka Purgi veskiks), poeg Juhan sündis 1884. aas-
tal Oinal, kuid suri 1888. aastal nakkushaigusesse (Siip-
sen 1872–1897, 25–26p).

Siip-
seni veskiost ei olnud läbini edukas, kuivõrd vähemalt sajandi lõpuni jääb
tema õiguslik suhe veskiga ebamääraseks. Veskiostu leping parun Gotthard Wilhelm
von Budbergiga jäi kohe alguses korralikult sõlmimata, seejärel läks mõis müüki ning
ka uue omaniku – Gustav von Samson-Himmelstjerna – ajal jätkus segadus selle üle,
kellele veski õieti kuulub. Siip-
sen käib regulaarselt Tartus, Võrus ja Riias kohtu kaudu
õiglust nõudmas. „Rehningiraamat“ dokumenteerib vägagi detailselt kohtukäikudega
seotud kulusid – transport, kirjutajate ja advokaadi tasud jms, üks põhjus nii täpselt

dokumenteerimiseks on lootus võidu korral hüvitist saada. Siipseni päevikulaadsema-tes kirjutistes kajastuvad aga ka selle olukorraga seotud kõhklused ning emotsionaal- sed kõikumised, olukord tekitas temas ebakindlust vesiveski remontimise mõttekuse suhtes (Kikas 2015; 2020).

Käesoleva artikli peamiseks allikmaterjaliks on Siipseni enda kirjutised. Eesti Kir- jandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises arhiivis on hoiul mitukümmend eriformaadilist kladet aastatest 1872–1917. Kladed on žanriliselt mitmekesised, neis on nii luuletusi, religioosseid mõtisklusi, päevikulaadseid sissekanded, jutte, rahvaluule üleskirjutusi, arveraamatud jms (veidi detailsemat ülevaadet vt Kikas 2015). Säilinud kirjutised ei jaotu selles ajavahemikus ühtlaselt – Oinale tuleku eelsest ajast on vaid praktilise suunitlusega „Rehnungiraamat“ ja „Viljategemise raamat“ (Siipsen 1872–1961; Siipsen 1872–1897), Oinale saabumise järel hakkab käsikirjade hulk järk-järgult kasvama. Uus hüpe toimub 20. sajandi alguses, mil kasvab nii käsikirjade hulk kui ka kasutatud kla- dede formaat. Sellise ajalise jaotuse on tõenäoliselt tinginud kombinatsioon mitmesu- gustest asjaoludest, muuhulgas näiteks üksindustunne uues kohas, veskimehe eriline ajakasutus (võrreldes põllumehega), aga ka vananemisega kaasnev soov rohkem sis- sepoole vaadata. Järgnevaid analüüse lugedes tuleb meeles hoida, et minu kui uurija jõud pole senini 20. sajandisse jäävast arhiiviosast veel täielikult üle käinud – süste- maatilisemalt olen vaadanud luuletusi ja omaeluloolisi kirjutisi, kuid muud proosa- tekstid ootavad põhjalikumat analüüsi.

Vesi Märt Siipseni kirjutistes

Siipseni suhe veega tuleb esile eri žanrides – nii neis, mis on pigem praktilise sihiga ning suunatud igapäevaelu talletamisele, kui ka neis, mis vaatavad ümbritsevat poee- tilise või religioosse pilguga. Laias laastus võib eristada kuut teemat: 1) vesi ja paiga- identiteet (luuletused ja jutud); 2) folkloorne vesi (luuletused, arutlused); 3) loodustea- duslik vesi (luuletused, arutlused); 4) vesi kui inimelu ja -hinge mõtestamise metafoor (luuletused, religioossed mõtisklused); 5) veega seotud hirmud (luuletused, omaelu- loolised tekstid); 6) vesi kui elatusallikas (praktilised ja omaeluloolised kirjutised). Käesolevas alaosas piiritlen põgusalt neist viit esimest, järgmises alaosas vaatlen detailsemalt viimast. Põhjus selliseks jaotuseks tuleneb lähtematerjalist endast. Vesi kui elatusallikas on teemana esindatud kompaktselt ning ajavahemikus 1883–1898 võime jälgida selget kronoloogilist narratiivi, ülejäänud teemad on aga arhiivis hajusa- mad ja fragmentaarsemad, selgeid kronoloogiaid välja tuua ei ole võimalik. Siiski osu- tavad just need teised teemad lähtekohtadele, mille abil Siipsen inimese ja vee suhet mõtestas.

1) Vesi ja paigaidentiteet

Siipsenil leidub luuletusi, milles ta vaatleb romantilise loodusluule vaimus kohalikku suurimat veekogu Mustjõge. Neist „Mustjõgi“ (kaks natuke erinevat versiooni: Siipsen 1886–1889, 142–143 ja 1914, 21p–22) on veidi mõtlikum ning rõhutab, et Siipsen hindab jõge hoolimata sellest, et pole ise selle kallastelt pärit:

Mustjõgi sinu luhad	Ma pole sinu kaldas
So kaldad mets ja maa	Mustjõgi süntinud
On mulle armsad kohad	Ei Kõrgepalu valdas
Kus elus kõnnin maa	Ka üles kasvanud

(Siipsen 1886–1889, 142p–143)

Teine luuletus „Häkiline kallas“ (Siipsen 1890–1891, 79p–81p) kirjeldab vaadet, mis avaneb Mustjõe kõrgel kaldal seistes, tekst loetleb talusid, külasid, põllumaid, kirjeldab vaate muutumist päeva ja aastaegade lõikes:

Mis mul paistab silma	Palu talu vastu
Kalda hääre pääld	Seisab vaatates
Kui ma vaatan ilma	Virulase küla
Ümberringi sääld	Verst nii arvates
Jõgi heinamaaga	Kuuldsa Kikka silla
Keige ennemalt	Näen lähetal
Kenad talud paistvad	Pulsti Sooru talud
Veidi kaugemalt	Seisvad kaugemal

(Siipsen 1890–1891, 79p–80)

Sellesse tekstide rühma võib paigutada ka luuletuse „Vähja püüdmine“ (Siipsen 1890–1891, 82–82p), milles Siipsen kirjeldab igakevadist vähkide püüdmist Mustjõe ääres.

2) Folkloorne vesi

Siipsen oli rahvaluulekoguja (Matthias Johann Eiseni korrespondent) ning folkloorseid motiive on ta kasutanud ka mõningates oma luuletustes. Näiteks „All orus“ (Siipsen 1886–1889, 90p–91p) esitab loo mehest, kes näeb unes aarde asukohta ning ostab endale maatüki, kuhu saab veski rajada. Luuletus „Pääsukese osi“ (Siipsen 1889, 59p–60) tugineb rahvalikule uskumusele, et rändlinnud talvituvad veekogude põhjas, ning esitab humoorika loo mehest, kes mekib sama osja, mis pääsukesed talveunne suigutab, ning jääb ka ise magama. Folkloorist inspireeritud luuletused

olid kaasaegses trükisõnas võrdlemisi tavalised, mõnikord saatsid rahvaluulekogu-
jad ka Hurdale ja Eisenile sel moel töödeldud pärimustekste. Siipsen pole enda omi
Eisenile siiski saatnud.

3) Loodusteaduslik vesi

Siipseni kirjutistest kumab läbi huvi modernse loodusteadusliku maailmakäsitluse
vastu (vt nt Kikas 2023) ja see kerkib esile ka tema veeteemalistes kirjutistes. Näiteks
esitab Siipsen mõningates luuletustes ja arutlevates tekstides küsimusi vee omaduste
kohta ning üritab vaagida eri vastusevariantide paikapidavust. Nii arutleb luuletus
„Ilma tarkus“ (Siipsen 1889, 22–23p) üsnagi lõõpival toonil mitmesuguste loodusnähtu-
tuste, nagu aastaaegade vaheldumise, taevakehade suuruste, pilvede koostise ja mere
suuruse põhjuste üle. Tekstis seab ta kõrvu kirjandusest loetu ning oma kogemusel
tugineva. Luuletuses „Vee jooks“ arutleb ta aga selle üle, miks vesi voolab mere poole
(Siipsen 1902, 18–18p). Veelgi selgemalt küsib Siipsen mitmesuguste nähtuste põhjuste
kohta mõningates oma arutlevates tekstides. Näiteks kirjutises „Järve pragu“ (Siipsen
1903, 4p–5) seab ta kõrvuti folkloorsed ja teaduslikud selgitused talvel järvejäässe pra-
gude tekkimise põhjustest ning kirjutises „Silma vee hallikas“ mõtiskleb, kas tema
lähikonnas asuva silmaallikana tuntud allika vesi võiks aidata ka mõnede muude vae-
vuste puhul (Siipsen 1906–1907, 36).

Siiski on siinkohal oluline, et Siipsen ei võta modernset maailmatunnetust üheselt
omaks. Pigem kipub ta enamikku selliseid kirjutisi lõpetama tõdemusega, et tõde teab
ainult Jumal. Näiteks arutlus järvele külmaga pragude tekkimisest lõppeb: „Mina sel-
lest täiesti aru ei saa, sellepärast ütlen mina: imelised on suure Jumala teod mida meie
kõik ei või mõista ega ära arvata“ (Siipsen 1903, 5).

4) Vesi kui inimelu ja -hinge mõtestamise metafoor

Sagedasti kohtab Siipseni kirjutistes vett kui kujundit millegi muu (raskesti mõis-
tetava) selgitamiseks. Sellist võtet kasutab ta peamiselt luuletustes ja religioossetes
tekstides.

Siipsenil on kolm luuletust, milles ta kõneleb elust kui sõudmisest merel või suurel
veekogul: tütre koolimineku puhul kirjutatud luuletus „Mo tütreke“ (Siipsen 1890–1891,
122p), üldistavam luuletus „Torm ja lained“ (Siipsen 1902, 11) ning omaenda 43. sünni-
päevale pühendatud luuletus „Esimene juuni 1846–1889“ (Siipsen 1889, 52–53).

See esimene Juni

Mo süntimise päev

Sell päeval akas sõudma

Mul elumerel laev

Ma esimest hääld tegin

Sel päeval nuttuga

Ehk kül nii väeti olin

Sain suureks siiski maa

[. . .]

Kui tõisel aastal tõused
Sa Juni kuldne päev
Ehk on siis juba randa
Jõudnud moo elu laev

Kas sõbrad teretavad
Veel mind sel homigul
Voi käimisest jo väsiind
Ma puhkan künka all
(Siipsen 1889, 52–52p)

Kuid esile tuleb teisigi võimalusi vee poeetiliseks kasutuseks. Luuletuses „Vee jookseb“ võrdleb Siipsen vee voolamist looduses vere voolamisega inimese kehas ning arutleb liikumise ja elu suhete üle (Siipsen 1902, 18–18p). Luuletuses „Ükski vesi pole puhas“ (Siipsen 1889, 55) märgib ta, et nii nagu igas vees on mingi kübe mustust, on ka igas inimeses kübeke laiduväärset. Luuletuses „Kas olen?“ (Siipsen 1903, 19p), mis algab küsimusega, kas autor on mölder või kirjanik, võrdleb ta veskit ringi ajava vee tööd elu liikumisega surma poole:

Kui rattas jookseb ringi käib
Ja vesi teda aab
Meid surma merre elu viib
Ja ihu mullaks saab.
(Samas)

Oma religioosetes kirjutistes võrdleb ta vett jumala õnnistusega, näiteks on ta ühes 4. juulil 1899 kirjutatud mõtiskluses võrrelnud põuda looduses ja inimhinges:

On üks vilja põld liig põuast ära põletud ja kuivanud kas võib seda põldu üks kasulik vihma oog siis veel aljendama ja kasvama panna? Ei healgi, maapinnas on juur kuivanud mis kasulik vihma oog surunud taimetele enamb aitab, ei aita enam koolud kosutada. Ainult seda põllu vilja kosutab vihmahoog, kes oli närtsima läänud aga veel ei olnud suudumaks ära närtsinud, niipea kui ta hea vihma saab hakkab ta kohe kasvama, kasuma ja aljendama ja head vilja kandma. Oh inimene! Ka sinu süda on maa sarnane, mis alati ja ikka märga tahab. Palu taeva kasted oma inge põllule muidu närtsid pea... (Siipsen 1899–1909, 58)

5) Vesi ja hirmud

Mitmetes oma kirjutistes viitab Siipsen veega seotud ohtudele. Mõned neist kirjutistest seostuvad modernistliku maailmapildiga seotud veekäsitlemisega – näiteks luuletuses „Vesi jookseb“ (Siipsen 1889, 97p–98) võrdleb ta inimese ja kala võimet vee all hingata ning hoiatab sügavas vees suplemise eest. Mõned sellised tekstid on aga isiklikuma nüansiga – näiteks on tema päevikus sissekanne, kus ta kirjeldab õhtut, mil

tütar liialt kauaks küla peale jäi ning teda valdas veendumus, et tütar on uppunud (tõenäoliselt on lõigus juttu Mustjõeest, mitte Oina veskit käigus hoidvast ojast):

Hakkan siis Liisu paar tundi pärast teiste kirikuliste tagasi tulekud ootama, aga ei tule ega tule. Käin paar korda jõe hääres vastu ootamas ja moni kume kord oma mäe nukka pääl aga ikka veel ei ilmu ühtegi. Jõe purre on väga halvaste pääle pantud ühe ainsa käsi puuga se kasvas minu hirmu veel suuremaks, mida alla poole päike vaio seda enamaks läks hirm, et Liis voio jökke kukkuta. (Siipsen 1896–1897, 83p–84)

Vee ohtlikkusega mängib ka luuletus „Nägemine“ (Siipsen 1886–1889, 99p–100p), mis kirjeldab unenägu, mille nägija sõidab rongiga vett täis majja ja satub allilma. Ehkki luuletus toetub folkloorsele kujutelmale veest kui siin- ja sealpoolset ilma lahutavast piirist, on teksti põimitud vägagi realistlik hirm uppumise ees:

Ja massin pidi hoonest läbi käima
Nüüd saan ma vaene ära upuma
Ta saab mo vette voogutesse viima
Ei elu sa ma enam nägema
Ei mõtted mõtelda veel saanud ära
Siis läbi olin jõudnud suurest veest
Ei olnud enam endist ilma kuskil
Ma leidsin ennast tõise ilma seest.
(Samas, 99p)

Kõik viis senini tutvustatud tahku Siipseni veega seotud kirjutistes põimivad tema isiklikku kogemust kaasaegsete žanriliste väljenduste ning avalikust ruumist leitud ideedega – nägime nii rahvusromantilises laadis loodusluulet, rahvajuttude riimimist kui ka modernse maailmavaate üle mõtisklemist. Järgnevalt vaatlen põhjalikumalt kuuendat osa Siipseni veeteemalistest tekstidest – neist, mis seotud veskipidaja argieluga. Nagu eelnevalt juba välja toodud, on just selle osa esiletõstmine seotud materjali iseloomuga – see teema läbib arhiivi ühtlasemalt ning võimaldab kronoloogilist eritlemist. Siiski on ka selle tekstikihhi juures tegu tekstiliste ja žanriliste valikutega – ka nende kirjutiste puhul kohtuvad kohalik kogemus ning modernsed viisid üksikisiku kogemuse kirjalikuks talletamiseks.

Veskipidaja praktiline elu: vesi kui elatusallikas

Siipseni veskimehe-elu kohta on kaks põhilist allikat „Viljategemise raamat“ (Siipsen 1872–1897) ja „Päevased juhtumised“ (Siipsen 1896–1897). Neist esimesse märkis

Siipseen Loime talus elades külviajad ning saagi suuruse, peale Oinale kolimist aga tegi ta aastatel 1885–1898 sinna aasta kaupa ülevaateid oma majapidamise käekäigu kohta – peamiselt märgib ta üles tulud ja suuremad õnnetused. Tuludest moodustavad põhi-osa möldritöö eest palgaks saadud mativilja müük, väiksema tähtsusega on heina müük (kuni 1896, mil mõisnik tal heinamaa käest võtab) ning nuumloomade müük (ehkki need ettevõtmised kipuvad tal pigem ebaõnnestuma). „Päevased juhtumised“ on aastatel 1896–1897 peetud päevik, kus muude mõtete vahel tuleb esile ka spetsiifiliselt veskimehe tööga seonduv (päeviku kohta vt Kikas 2020). Kaks mainitud allikat on kronoloogilises järgnevuses – täpsemalt on „Päevased juhtumised“ justkui detailirohkem väljasopistus „Viljategemise raamatust“, päevikupidamise ajal on „Viljategemise raamatus“ paus, kuid pärast päevikuna peetud klade täitumist jätkuvad sissekanded „Viljategemise raamatusse“. Ehkki üleminek kahe klade vahel on suhteliselt sujuv, on nende põhiolemus siiski erinev: „Viljategemise raamatu“ aastaülevaated taotleavad üldistavamalt käsitlust, „Päevaste juhtumiste“ sissekanded sisaldavad aga päris palju hetkeemotsioone.

Mainitud allikatega on kasulik paralleelselt lugeda ka „Rehnungiraamatut“ (Siipseen 1872–1917), kuhu Siipseen on üles tähendanud kõik veski ülalpidamise ning korras-
tamisega seotud kulud. Ehkki „Rehnungiraamat“ jätkub ka pärast 1898. aastat, pole ma (veel) leidnud allikaid, milles Siipseen käsitleks oma hilisemat elu praktilisest seisukohast; hilisemad päevikulikud kladed on pigem religioossed mõtisklused mõnede üksikute igapäevaelu detailidega. Mõnede päevikulikumate sissekannete põhjal jääb mulje, et 20. sajandi alguses jäi Siipseen igapäevasest tööst veskis tervislikel põhjustel kõrvale (Siipseen 1899–1909, 19). Selle vastu kõneleb aga tema tütre Liis Purgi tehtud viimane sissekanne „Rehnungiraamatusse“, kus ta märgib, et mõni kuu enne oma surma – 18. oktoobril 1916 – külmetas Siipseen veskit parandades. See külmetamine oli ka üks surmani viinud asjaoludest, sest ehkki Siipseni seisund stabiliseerus nädal hiljem, siis ise ta peale 13. oktoobrit 1916 enam „Rehnungiraamatusse“ sissekandeid ei teinud (Siipseen 1917, 82).

Allikatest tuleb esile kolm põhilist probleemi, mis Siipseni kui veskipidaja toimetulekut mõjutavad: 1) kas on, mida jahvatada, 2) kas on vett, mille abil jahvatada, ning 3) milline on vilja hind turul. Piisava koguse jahvatusmaterjali olemasolu sõltus nii ümbruskonna viljasaagist kui ka talumeeste valmisolekust tulla justnimelt Oina veskisse. Veskiratast käima lükkava vee probleem tulenes aga sellest, et oja, millel Oina vesiveski asus, oli nii pisike, et veski töötas vaid siis, kui vihma sadas või lumi sulas; kuivõrd see asjaolu tähendas, et veski järjepidev töökindlus pole tagatud, mõjutas potentsiaalne veepuudus ka veskisse kokku toodava vilja hulka. Kolmas probleem oli seotud sellega, et möldrile ei makstud enamasti mitte rahas, vaid nn mativiljas, millest osa ta tarbis ise, ülejäägi aga müüs ära. Seega võis juhtuda, et isegi kui oli hea vilja-

aasta ning ilm võimaldas veskit käigus hoida, ei pruukinud see tähendada tulusat aastat möldrile.

„Viljategemise raamatusse“ on Siipsen nende aspektide kohta kohati detailselt märkmeid teinud. Näiteks kirjutab ta, et 1884. aastal (esimene aasta, kui Oina veski käigus oli) oli väga kuiv suvi ning kohalikud ei tahtnud võõra möldri juurde tulla (Siipsen 1872–1897, 16p–17). Aasta hiljem oli aga linaikaldus, mistõttu talumehed müüsid rendi maksmiseks rukkid maha; vihma oli sel aastal piisavalt, kuid lihtsalt polnud, mida jahvatada – näiteks jõulu ajal oli veski seetõttu kuu aega tööta (samas, 19p–20p). Ka 1886. aastal oli vili kehv ja jahvatust vähe (samas, 22p); 1887. aastal jällegi oli vili kehv ning uudsevilja jahvatamise ajal (mida Siipsen pidas oma veski kõige paremaks jahvatusajaks) põud, ent talvel siiski sai korralikult jahvatada (samas, 23–23p). 1888. aasta kohta kirjutab ta, et jahvatust oli, kuid vili oli odav (samas, 24–26p), ka kirjeldab ta suvise vihma eripärasid:

Ilmad olid kül sell suvel vihmased. Aga se vihm oli nii peenikene ja sadas igapääv veiti viisi et minu vesket mis häkkilist vihma tulekut armastab kordagi tubliste käima ei raputanud, mis allika veega sel suvel sai jahvatud se sai. (Samas, 24)

1889. aastal oli taaskord viljasaak hea ning vihma põllumehe jaoks piisavalt, kuid veski käigushoidmiseks liiga vähe. Jahvatust oli, kuid teenitud vili kulus oma majapidamises toiduks ära ehk müümiseks üle ei jäänud (samas, 27–28). Sama märgib ta ka 1890. aasta kohta ning nendib, et „kui nii viisi aast aastald ika vesi kasinamaks jääb ja maad ja metsad ära kuivavad, siis suurd selle veskega teeni ei voi“ (samas, 28p).

1891.–1894. aasta kohta on andmed puudu. Sel ajal süvenesid probleemid mõisnikuga ning „Viljategemise raamatu“ sissekanded keskenduvad eelkõige just kohtuskäikudele, sekka mainitakse ka muid majapidamises juhtunud õnnetusi (vt nt samas, 30–30p). 1895. ja 1896. aasta sissekannetes on ta siiski kirjeldanud veskiga seotud remonditöid: 1895. aasta suvel toimus suure tammi ehitus ning 1896. aasta suvel väikese tammi ehitus ning veskikivi madalamale laskmine (samas, 41p). 1896. aasta sissekandes mainib ta esmakordselt ka seda, et tema veeprobleemidel võib olla inimlikke põhjuseid – naabrimehed ülesvoolu kasutavad vett linalaotamiseks:

Mo piiri mehed mattavad mo veske kraavi oma lina leo pärast kinni ja irvitavad mind pääleegi veel, et mina enamb jahvatata ei sa, mo süda on kurb kül seda nähe ning ma ei lähe siiski nende juure neid paluma, et naad oma linate pärast mo vett kinni ei suluks. (Samas, 47)

1896. aasta sügisel hakkab Siipsen eraldi klades päevikut pidama. „Päevaste juhtumiste“ esimeses sissekandes kirjeldab ta mõisniku kohtussekaebamist – näib, et just

see teema oli ka päevikupidamise peamiseks ajendiks. Siiski on pävikulehekülgedel päris palju juttu ka veskimehe-elust. Kuid viimane on mõjutanud päeviku kujunemist ka muul moel – nimelt võime näha, et päeviku sissekanded on tehtud aegadel, mil veepuuduse tõttu polnud võimalik jahvatada, pikemad kirjutamispausid osutavad aga tõenäoliselt kiirematele tööperioodidele (Kikas 2020, 841). Möldri seisukohast on eriti detailselt kaetud 1896. aasta sügis. Nii kirjutab ta 18. septembril 1896, et käis Oina oja voolu takistavaid linaleoauke lahti uuristamas, et endale rohkem vett saada, vilja on veskisse päris palju kokku toodud, kuid jahvatada pole veel saanud (Siipsen 1896–1897, 13); sama kuu lõpus märgib ta, et septembris jahvatas ta vaid ühel päeval 5–6 vakka (samam, 17p), oktoobri esimestel päevadel aga iga päev 3–4 vakka (samam, 20) ning novembris lõpu sissekandes kirjutab ta „Aittuma Jumalale“, kuna jahvatada on saanud ülepäeviti (samam, 27p).

Päevikus on aga ka mõned kirjakohtad, kus probleemiks on hoopiski vee rohkus. 23. jaanuaril 1897 on Siipsen kirjutanud päevikusse pikema arutelu sellest, et tahtliku hooletuse puhul vastutab ikka inimene ise, mitte Jumal, ja muude näidete hulgas toob ta ka ühe möldri eluga seotud näite:

Nõndasama on iga ameti kohusega lugu Kui mölder veske tammi jääst lahti ei raiu Kui seda märkab ja siis veel seda läheb tegema kui vesi koa uksest sissi voolab ja tema elumaja alla ähvartab viia. Võime seda siis Jumalale süüks anda, et ta vett on andnud mis küll möldrile õnneks on lastud sadada, aga tema oma hooletuse läbi talle õnnetuseks tuleb. (Samam, 47)

17. märtsil 1897 on ta aga kirja pannud unenäo, milles Venemaa keiser juhatab sõjaväge ning suurtükkide laskmist. Siipsen kirjutab, et tänu unenäole sai ta õigeaegselt reageerida: „[. . .] se imelik kange jorisemine häratas mind viimaks siis üles. Ja oligi halvaste, vesi jooksis tammist üle. Jah, kord on unen[ä]go kasulik“ (samam, 79p).

Siipseni kui veskimehe positsiooni kogukonnas silmas pidades on eriti märkimisväärne sissekanne, mis tehtud 12. veebruaril 1897. Selles arutleb ta pikemalt vee ja jahvatusmaterjali hooajati ebaühtlase jaotuse üle. Tema veskisse tuuakse eelkõige sügisel uudsevilja, ent just siis kipub vett vähem olema, ja vastu kevadet, kui vett oleks, eelistavad talumehed minna suurematesse veskitesse:

Vastu kevadet kui juba hakkab vett järve koguma ja saaks jahvatata siis enam jahvatajaid suureste ei ole, siis on talumeistel linad juba äritud ja otsivad suuremaid veskid pool uhkuse pärast et näitata ilmale, et temal mõni kottikene jahvatata on Aga kes Oina veskel mägete vahel seda näeb, et Aadul või Jaanil ka veel teri on. Seda mina ka immeks panna ei voi, sest et sellega juba 13 aasta arjunud olen. Sügisel pole neil aega kaugele veskele minna, siis tükkivad vägisi päälle toovad teri veskele, et vastu jõua võtta, aga viivad sagetaste koorma viisi teri jälle tagasi kui kolm ehk neli korda ära käivad ja näevad, et

korda ei saa. Annaks Jumal sügisel uudse ajal vett, et ainus kuugi tubliste saaks jahvatata, siis võiks Oina vesked rõõmsa meelega pidada ja ära elada, aga iga kord pole se nõnda mõni sügise ei tule tilka vihma sügise nigo 1896 aastal oli, kus ainult selle veega jahvasin mis hallikate seest välja imitses, hallikad andvad ka kuival aeal pool vähem vett välja kui vihmasel aeal (Samas, 56p–57)

Detailset sissevaadet veski igapäevaellu ja toimetulekusse saame jälgida aastatel 1883–1898 ja ehkki „Rehningiraamat“ jätkub kuni Siipseni surmani 1917. aastal, pole selle kõrvale panna narratiivset allikat. Mõttelise jätkuna „Viljategemise raamatule“ ja „Päevastele juhtumitele“ on pealkirjastamata klade aastatest 1899–1909. Selles vales järjekorras kokku köidetud klades, mille kronoloogiliselt varaseim osa algab leheküljel 53, on segamini päevikulikke sissekandeid ja mõnest konkreetsest piiblightsitaadist lähtuvaid religioossed mõtisklusi. Päevikulikes sissekannetes on päris palju arutelusid vihmast ja selle puudumisest (nt samas, 10/10p, 13, 14), kuid vaid väga üksikud neist mainivad spetsiifiliselt vesiveskimöldri suhet veega (samas, 23, 43–44), pigem keskendub Siipsen veega seotud üldnimilikele aspektidele. Mõne kirjutise puhul polegi aru saada, kas arutelu lähteks on konkreetne igapäevaellu episood või ongi tegu üldistatud mõtisklusega.

Üks selgitus sellele muutusele on, et Siipseni roll veskimajapidamises 19. sajandi lõpuaastatel vähenes. „Viljategemise raamatu“ kõige viimased (päeviku lõpule järgnevad) sissekanded kirjeldavad teda 1897. aasta novembris tabanud haigust (Siipsen 1872–1897, 47p–49), millele ta viitab tagasi ka ühes hilisema klade kümme aastat hiljem tehtud sissekandes (Siipsen 1899–1909, 19). Haigus ning selle järelmid võivad olla üheks just sel ajal tema kirjutamistegevuses toimunud hüppe selgituseks. Siiski on üsnagi kõnekas, et just 20. sajandi algusesse jäävad mõned kirjutised, milles ta vaeb veskimöldri ja kirjanikuidentiteedi ühildatavust. Ühest neist tekstidest pärineb ka käesoleva artikli moto, mis on kirjutatud 1906. aastal sissejuhatusena lühijutte, päevikukandeid ja luuletusi sisaldavale pealkirjastamata kladele (Siipsen 1906–1907). Sellele ametiidentiteeti kinnitavale lõigule eelneb teine, milles Siipsen vabandab lugeja ees, et järgnevaid tekste lugedes on vaja meeles pidada, et neid pole kirja pannud mitte kirjanik, vaid mölder; ta rõhutab, et suudab aru anda veskiga seotud probleemide korral, kuid mitte oma tekstide vigade osas (samas, 4). Sama teemat vaeb ta ka 1903. aastal kirjutatud luuletuses „Kas olen?“ (Siipsen 1903, 19p), kus ta küsibki: „Kas olen mölder, kirjanik?“ (samas). Ent hoolimata möldri staatuse kesksest positsioonist neis tekstides ei tule enam esile veskimöldri ambivalentset suhet veega. Luuletuses „Kas olen“ ilmub vesi hoopiski inimelu metafoorina: „Kui rattas jookseb, ringi käib / Ja vesi teda aab / Meid surma merre elu viib / Ja ihu mullaks saab“ (samas). Mõnevõrra üldistades võib öelda, et mida aeg edasi, seda enam käsitleb Siipsen vett kui ressursi, mille puudus või üleküllus puudutab ühtviisi kõiki inimesi, ning sellest lähtuvalt üritab

ta ka veest kirjutades kasutada žanre ja kujundeid, mis võiksid samuti puudutada võimalikult paljusid.

Kokkuvõtteks

Ehkki vähem kui pool mölder Siipseni elust möodus Oina vesiveskis, on suurem osa tema mahukast käsikirjalisest pärandist kirjutatud justnimelt Oinal veedetud aja jooksul – ükskõik millest need tekstid räägivad, on nad kirjutatud sotsiaalsete ja hüdrooloogiliste suhete sõlmpunktis oleva inimese poolt. Seda tõenäoliselt hetkedel, mil veski käitamiseks oli vett või jahvatusmaterjali liiga vähe. Vesiveski kui kirjutamispaik ei olnud aga hermeetiline – sinna koondus kokku nii kohalikke kui ka rahvuslikke arusaamu vee tähtsusest ja tähendusest. Siipseni veega seotud kirjatükkides oli näiteid autobiograafilisest, praktilisest, romantilisest, teaduslikust ja religioos- sest lähenemisest veele. Ehkki kogemus, mida nende kaudu kirjeldati, oli vähemalt osaliselt seotud Siipseni isikliku või tema kogukonna kogemusega, pärinesid tekstide žanrilised eeskujud Siipseni lugemiskogemusest. Väljendades kohalikke teemasid lugemiskogemusest pärinevate žanride kaudu, üritas Siipsen tõlkida paiklikku arusaama elust üldkultuurilisel tasandil mõistetavasse vormi.

Siipseni kirjutistes ilmub vesi kahel eri moel, omandades mõlemal juhul tähenduse suhete kaudu. Esiteks kirjutab Siipsen reaalsest veest – sellest, millel on jõudu vesiveskit käima ajada või tammi lõhkuda. See vesi immitseb kas maa seest, voolab jõgedes mere poole või tuleb vihmana ülevalt, see kastab loodust ning aurustub päikeses. Selliselt kirjapandud vesi on oluline eelkõige tema enda jaoks. Teiseks kirjutab ta aga kujuteldavast veest, sellisest veest, mille kaudu on võimalik luua poetilisi kirjeldusi inimelu lõplikkusest või inimhinge ohustatusest. See vesi pole otseselt seotud tema kui veskimöldri tegevusega, need on pildid ja kujundid, mis on mõistetavad kõigile, kelle elu sõltub veevarude jaotumise ebaühtlusest ja juhuslikkusest.

Kuidas paigutub Siipseni veski koostoimelisuse spektris? Siipseni argielu dokumenteerivatest kirjutistes (ehk siis kirjutistes, kus veski on ühtaegu nii teema, millest kirjutatakse, kui ka koht, kus kirjutatakse) tuleb eelkõige esile koostoimelisuse piiri- pealsus ja haavatavus – tegu on protsessiga, mille käigus tuleb üha uuesti ja uuesti saada tasakaalu kõik inimlikud ja mitte-inimlikud tegurid. Tasakaalu mõjutab nii vee hulk kui ka selle hooajaline jaotumine, nii inimestevahelised isiklikud suhted kui ka kogukondlik prestiižitaju, nii Jumalale lootmine kui ka õigel hetkel ise tegutsemine. See, et Siipsen ei kirjuta neis veskimehe elu dokumenteerivates tekstides üksiti endast ja oma kasust, vaid annab üsnagi detailse pildi kogukonna sisestest suhetest ja jõu- vahekordadest, on üsnagi selge viide tema püüdlisest koostoimelisuse poole – ideaalis sooviks ta, et kõik oleksid olukorraga rahul, kõigil oleks midagi võita.

Siipseni 20. sajandi alguses kirjutatud tekstidest enam kuigi palju veskitemaatikat ei leia, jääb vaid veski kui kirjutamispaik. Selle muutusega ühes kaob ka koostoimelise taotlus – veekultuur, mille osana Siipsen end neis tekstides kujutab, ei oma enam nii tugevat sidet kohaliku elu ja kogukonnaga, vaid taotleb tugevamat sidet üldkultuuriliste veega suhestumise viisidega. Vesi ei ole enam kohaliku elu mõjutaja, vaid ressurss, mille jaotumise üle otsustab Jumal. Veski kui kirjutamispaik ilmneb eriti selgelt neis tekstides, kus Siipsen vaeb möldri ja kirjaniku identiteedi ühildamise küsimust. Ning ehk on just need tekstid võtmeks, et mõista veski kui kirjutiste põhiteema taandumist – kirjaniku identiteedi üle arutlemine (ükskõik kui tagasihoidlikult ta seda ka teeb) toob keskmesse soovi kõnetada lugejat, s.o kirjutada tekste, millele oleks lugejaid. Kuivõrd veskimöldri positsioon on eriline ning jääb teistele kogukonnaliikmetele kaugeks, valib Siipsen lugejatele mõeldes teemasid ja lähenemisnurki, mis võiksid leida üldisemat arusaamist.

Teksti valmimine on seotud projektidega „Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid“ (EKM 8-2/20/3) ja „Elurikkuse sotsiaalkultuuriline ruumilisus ja selle tajumine“ (KUM-TA66).

Kirjandus

Bijker, Wiebe E. 2012. „Do We Live in Water Cultures? A Methodological Commentary.“ – *Social Studies of Science* 42 (4): 624–627.

Given, Michael. 2018. „The Precarious Conviviality of Watermills.“ – *Archaeological Dialogues* 25 (1): 71–94. <https://doi.org/10.1017/S1380203818000089>.

Hanni, Hille, Mare Pärnapuu ja Harald-Adam Velner, toim. 2007. *Vesiveskid – kultuuri- ja tehnikapärand Eestis*. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.

Juske, Anto. 1993. *Vesiveskid*. Tallinn: Valgus.

———. 2006. *Eesti vesiveskid*. Tallinn: Infotrükk.

Kahk, Juhan. 1993. *Talude pärisestostmise aegu*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

Kikas, Katre. 2015. „Mis kuulsin rahva suust se panin kirja... . Mölder Märt Siipseni kirjalikust pärandist.“ – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIII–XIV*, toimetanud Mart Velsker ja Triin Iva, 33–54. Tartu: Tartu Ülikool.

———. 2020. „Enesepositsioneerimine Oina veski möldri Märt Siipseni päevaraamatus.“ – *Keel ja Kirjandus* 63 (10): 836–852. <https://doi.org/10.54013/kk755a2>.

———. 2023. „Loodus kahe XIX sajandi keskpaigas sündinud mehe omaeluloolistes tekstides.“ – *Keel ja Kirjandus* 66 (3): 286–303. <https://doi.org/10.54013/kk783a2>.

Krause, Franz ja Veronica Strang. 2016. „Thinking Relationships Through Water.“ – *Society & Natural Resources* 29 (6): 633–638. <https://doi.org/10.1080/08941920.2016.1151714>.

Kõiva, Mare. 2023. *Vetehaldjad. I, Vaaraorahvas, merekari, veehobused, kalaisa, kotermann. = Water Spirits. I, Pharaoh's Warriors, Mer Cattle, Water Horses, Fish Father, Kotermann.* Monumenta Estoniae antiquae II: Eesti muistendid: Mütoloogilised olendid I. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Lageda, Edgar. 1938. „Eesti veskimajanduse ajaloo.“ – *Eesti Veski: veskiasjanduse ajakiri* 4: 23–33.

Loorits, Oskar. [1939] 2002. *Endis-Eesti elu-olu I. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust.* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Metsvahi, Merili. 2022. „Pühajõe mäss 17. sajandil ja selle taga olevad uskumused.“ – *Usuteaduslik Ajakiri* 83 (3): 60–81.

Plath, Ulrike ja Kaarel Vanamõlder. 2022. „Põrkuvad „ilmamaad“ 17. sajandi Liivimaal.“ – *Methis Studia humaniora Estonica*, nr 30. *Keskkondluse erinumber*, toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee ja Kadri Tüür, 27–46. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22101>.

Siipsen, Märt. 1886–1889. „Alguperalesed Uued laulud I Jago 1886. 2. augustil.“ Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 129: 8.

———. 1872–1897. „Vilja tegemise raamad.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 137: 5.

———. 1872–1917. „Rehningi raamat.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 138: 1.

———. 1889. „Alguperalised Uued laulud II Jago 1889 a. 2. Märtsil.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 130: 1.

———. 1890–1891. „Mõtted ja arvamised elust, Laulu vormis. I jagu.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 133: 1.

———. 1896–1897. „Päevased juhtumised.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 133: 5.

———. 1899–1909. [Ülestähendusi mitmelt elualalt.] Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 138: 2.

———. 1902. [Luuletusi.] Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 132: 4.

———. 1903. „Talu taadi juttustused ja laulud, ülestähendanud Vebruari kuul 1903.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 134: 6.

———. 1906–1907. [Kolm iga ja teisi proosapalasisid ning luulet.] Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 136: 1.

———. 1914. „Võru Lauliku Vemla värsid.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 169, m 134: 10.

Viidalepp, Richard. 1938. „Veski eesti rahvajuttudes.“ – *Eesti Veski: veskiasjanduse ajakiri*, 4: 13–18. *Weskiwiki*. weskiwiki.ee. Vaadatud: 20. aprill 2026.

Katre Kikas – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur. Ta kaitses 2024. aastal Tartu Ülikoolis doktoriväitekirja „Moderniseerumine rahvaliku kirjalikkuse peeglis“ ning tema uurimused keskenduvad rahvalikule kirjalikkusele erinevates ajaloolistes kontekstides.

E-post: [katre.kikas\[at\]folklore.ee](mailto:katre.kikas@folklore.ee)

Written in/about the Watermill: Märt Siipsen on the Border Between Real and Imaginary Water

Katre Kikas

Keywords: watermill, modernisation, conviviality, lifewriting, waterculture

This paper focuses on a 'water culture' formed around a tiny watermill in Rõuge Parish in South Estonia at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The Oina watermill was bought by Märt Siipsen in 1883 and he ran it with his family until his death in 1917. Besides being a miller, Siipsen was also a vernacular writer – his personal archive stems from the period 1872–1917 and contains an array of different genres: poems, diaries, account books, religious contemplations, short stories, etc.

Many of these writings touch upon the topic of water – we can discern six different topics revolving around water in his texts: 1) water and the local identity (poems and stories); 2) folkloric water (poems and essays); 3) water in natural sciences (poems and essays); 4) water as a metaphor for interpreting human life (poems, religious contemplations); 5) fears connected with water (poems, life writing); 6) water as a source of livelihood (practical everyday records and life writing). All these topics reflect, and bring out, Siipsen's previous exposure to different layers of water culture visible in his contemporary culture – although he often uses folklore and folk knowledge, his writing choices hint at knowledge about genres and ways of thinking that were prevalent in newspapers and other modern media – romantic nature poetry, modern scientific worldview, etc.

The most prevalent of the topics is the last one, evident in Siipsen's writings dedicated to documenting and interpreting the life around himself and his watermill. His attitude towards the watermill as his family's main source of living could be explained with the help of the notion of conviviality, used by Michael Given to distinguish between different types of watermills. At the one end of the conviviality spectrum are local community-centred watermills that aspire towards sustainability and try to balance the needs of different human and non-human actors. At the other end of the spectrum are colonial watermills run in a top-down manner that ignore the needs of local communities. Given stresses that conviviality is always precarious – the balance between the human and the non-human, or between different parts of the community is never final, and thus a constant (re)adapting needs to be taking place. Siipsen's relationship with his mill fits into the constant search for the convivial balance – he does not want to become rich, but just to lead a decent life. However, the latter would depend on various factors: the local harvest (if it was bad there was nothing for the mill to grind), relations inside the community (there were quite a few mills in vicinity, so good relations brought in more work), rains (the mill was situated on so small a river that it could be operated only if there were rains). In some years those factors were all met, yet at other times some were not.

In Siipsen's writings water occurs in two different modalities which both are meaningful through the relationship (and so have power to create water cultures). Firstly, he writes about real water, i.e. the water that has power to run the watermill, that flows in the rivers and rains from the clouds. This water – as depicted in his writings – is important for himself and constitutes part of his experience as a miller. Secondly, he writes about imaginary water – the water that helps to create poetic descriptions of the

Summary

finality of human life. This kind of water is not connected with his experience as a miller in his writings, while the poetic devices are meant to be understood by readers in general.

Katre Kikas is a researcher in the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum. In 2024 she defended her PhD dissertation entitled *Modernisation in the Mirror of Vernacular Literacy at the University of Tartu*. Her research focuses on vernacular literacy in various historical contexts.

E-mail: [katre.kikas\[at\]folklore.ee](mailto:katre.kikas@folklore.ee)

Laev kui tehnika. Maailma tunnetamine laeva juhtimise kaudu

Ave Mets

Teesid: Laev ja tema juhtimine (navigeerimine) on tehniliselt keerulised ja mitmetahulised, toimides üpris keerulises keskkonnas, kus neile mõjuvad paljud tegurid. Neid hoomama ja valdama õppimine on pikaajaline protsess. Laevajuht peab laeva kui kompleksse tehnika kaudu õppima tunnetama teda mõjutavat maailma ja selles õigesti toimima. Ameerika tehnikafilosoofi Don Ihde käsitluses on tehnoloogia loodud suhteid inimese ja maailma vahel nelja sorti: kehastus, tõlgendus, teisesus ja taust. Analüüsin laeva põhjalikumalt nende suhtetüüpide raamistikus. Ühtlasi toon esile kitsaskohti Ihde skeemis.

Võtmesõnad: Don Ihde tehnikafilosoofia, postfenomenoloogia, laevajuhtimise fenomenoloogia, laevajuhtimise pragmaatika

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27263>

Laevtaju

Andmaks lugejale, kellel puudub laevajuhtimise kogemus, aimu sellest maailmast, mille üle ma artiklis mõtisklema hakkam, kirjeldan siin mõnd olukorda, kus olen laevajuht-praktikandina või roolimadrusena viibinud, seda, kuidas olen olukorda hoomanud ning kuidas need olukorrad või nende tajumine (kogemine) tundusid probleemsed. Järgnevas analüüsis kasutan mitmeid neist kogemustest Ameerika tehnikafilosoofi Don Ihde teooria rakendamiseks.

Juhtides üht Tartu keerulisemalt juhivat laeva Emajõe käändudel juba mitmendat korda, seega olles temaga juba tuttav ja olnud just napilt eelmisel korral ta roolimisega juba üsna rahuldavalt hakkama saanud, tundsin tol päeval, et laeva kursil hoidmine on kuidagi eriliselt raske. Olgu siis käänus või sirgel, alatasa tuli rooli palju keerata, kurssi parandada, ja ikka tundus, et keeratud sai kas liiga vähe või liiga palju. Justkui oleksin ma esimest korda selle laeva roolis, mõtlesin, nagu ei oskakski üldse. Pärast ütles kapten, et tuuleolud olid üsna keerulised. Kuid kas tõesti oli minu halb rooli- ja laevatunnetus sellest tingitud?

*

Et olen juhtinud Emajõel mitut laeva, kõik neist ühe sõukruviga, ning ka laevu Pärnu jõel ja Narva jõel, ka enamasti ühe sõukruviga, tekib paratamatult küsimus: kuidas on nii, et Emajõel pean ükskõik millise laevaga kogu aeg rooli keerama, kurssi parandama, samal ajal kui teistel jõgedel püsivad laevad väga hästi kursil ning võib pikka aega sõita, rool ühes asendis, või leppida vaid vähese roolikeeramisega, isegi liikuda ühest kokpitist teise kartmata laeva kursilt kaldumist? Kas kõik Emajõel sõitvad laevad on nii halvasti juhivad ja teistel jõgedel sõitvad laevad hästi juhivad? Või on asi veekogu iseloomus – kas

on ehk Emajõe vool nii ebaühtlane ja teistel jõgedel palju ühtlasem ning see mõjutab laeva kursil püsimist nii drastiliselt?

*

Hilissügis, veetase veekogudes on juba madal. Sisenesime praamiga saare sadama sissesõidukanalisse. Kiirus on normis. Kuid madrus helistab masinaruumist silda, et masinal on pööreid liiga palju. Ometi paistis sillast vaadeldes kõik korras olevat. Milles asi?

*

Sama aeg ja koht, mina pean laeva läbi kanali roolima. Kurss aga ei püsi sugugi otse. Mind instrueeritakse, et nii kui näen, et vöör pisutki kuhugipoole pöörama hakkab, tuleb rooliga vastu keerata. Aga kui ta juba on viltu, siis ta peab ju otseks saama? Ehk kui ta viltusest asendist hakkab tagasi otseks keerama, ei peaks ma ju keeramissuunale rooli kohe vastu hoidma, sest siis läheks ta ju tagasi sellesesamasse viltusesse asendisse? Kuid ikka õnnestub laev kaldasse ajada. Mõistmaks, mida tähendab „vöör hakkab pisut kuhugipoole pöörama“ ning „rooliga vastu hoidmine“ sellises olukorras, pean kõigepealt tähelepanelikult jälgima kogenud laevajuhi tegevust. Selle juures on suureks abiks need juhised, mis laeva juhtimise olulisi elemente esile tõstavad ja mu tähelepanu neile suunavad.

*

Keerulisim operatsioon – sildumine. Tuleb osata ennustada laeva liikumist nii pikisuunal kui ka küljele, ehk edasilikumise kiirust ja nurkkiirust („liikumisvektoreid“, nagu kapten seda väljendas), et vööri õigel koht õigel ajal ja õigel kiirusel kai ligi saada. Seejärel ka achter. Samas on vaja kasutada mitut jõuseadet (põtkurid, rool, kaks käigukangi ehk sõukruvi), millest igaühe eraldi toimet ja koostoimet pean olema suuteline hoomama, arvestades seejuures ka tuulega. See on paras koordineerimisharjutus, mis käib alguses pikka aega üle jõu.

*

Lagedal järvel, tuul on paremalt küljelt. Arvestades laeva suurt purjepinda (ehk laeva veest välja ulatuvat kerepinda), peaks selline tuul põhjustama laeva triivi vasakule ja selle ärahooldmiseks peaks rooli hoidma rohkem paremale. Kuid isegi rooli otse hoides tahab laev laevateelt paremale välja sõita. Seega on vaja hoida rooli vasakule, mis tundub vastuoluline. Ma tean, et kuna laeva purjepind on ahtris oluliselt suurem kui vööril, siis lükkab tuul ahtrit rohkem ja laev tahab vööriga tuule poole keerata. Kuid kas tõesti on laeva jõuseadmed tuulest nii palju tugevamad, et suudavad ise triivile niimoodi vastu seista?

Sissejuhatus

Laevajuhtimise õppimine on pikaajaline protsess, mille juures õppija peab hakkama tunnetama konkreetse laeva sõiduomadusi, mis sõltuvad laeva kere kujust, jõuseadmetest, asendist vees (süvis, kreen, diferent) ja muudest laeva omadustest. Samal ajal sõltub iga sõit ka konkreetsest keskkonnaseisundist: veekogu omadustest ja ilmast. Ilm, eriti tuul, on alati pisut erinev, ning veekogu hüdrograafia on eri kohtades erinev, mis muudab algajale laeva tundmaõppimise keeruliseks: kas laev käitus selle koha peal selliselt oma omaduste, keskkonnatingimuste või minu tegevuse tõttu?

Laev on ilmselgelt tehniline asi: ta¹ on inimese loodud teatud otstarbega, teatud eesmärkide täitmiseks. Laevade otstarve on alati inimeste ja asjade hoidmine vee peal ehk tingimustes, kus nad loomupäraselt poleks, ning enamasti ka nende liigutamine soovitud suunas ja sihtkohta või nendega mingite tööde tegemine.² Tehnilisi asju luuakse üldiselt selliseks, et nad käituksid standardsel ennustataval ja ohjatel viisil, ning nende käitamiseks (või käitamise teatud aspektideks) on sageli eksplitsiitsed reeglid ja juhised. Samal ajal sõltub nende toimimine nende keskkonnast (maailmast), olles keskkonna ja asja enda toimimise koosmõju tulemus, ning mida keerulisem ja ebaregulaarsem on keskkond, seda keerukam võib olla asja toimimine selles ja tema ohjamine operaatorile. Operaator peab lisaks asjale endale olema kursis ka keskkonnaga ja nende koostoimega (vt nt Varend 1990).

Don Ihde (1990, ptk 5) on jaganud inimese ja tehnika³ suhte nelja põhikategooriasse. Need kirjeldavad, kuidas tehnika või tehnoloogiate abil maailma tajume ja mõtestame (nimetan neid suhteid siinkohal tehnilisteks suheteks). Ta eristab nelja suhtetüüpi: kehastus (*embodiment*), tõlgendus (*hermeneutic*), teisesus (*otherness*, *alterity*) ja taust (*background*). Sõiduki kohta esitab ta näite, et selle kaudu tajub inimene maailma umbes nagu läbi prillide ehk nii, nagu oleks see tema enda kehaosa või tajuorgan, millega ta „kompab“ maailma: tee iseloomu, maastikku tee ümber, kus fokaalseks tegevuseks on liikumine, ning lähimat ümbrust sõiduki gabariitide kaudu (samas, 74). Prillid või auto on nende kasutaja jaoks „kehastatud“ või nende kehaks muutunud, justkui ihuligidaseks harjutatud, neil on kehastussuhe, nagu Ihde seda nimetab (samas, 32, 72–75). Kas laeva võiks käsitleda samasuguse tehisenä, mille inimene on endale ihuligidaseks harjutanud ja mille kaudu oma ümbrust tajub – suhe, mille poole õppiv laevajuht peaks püüdlema? Milliseid maailma aspekte ja kuidas võiks laeva kaudu tajuda? On ju ilmne, et samuti nagu autosõidu, nii ka laevasõidu kaudu saab tajuda vaid osa aspekte, aga paljud jäävad varjule. Kas laev saab olla sama „läbipaistev“ tajuvahendaja kui head prillid või auto oskaja juhi jaoks? Ja mis siis, kui selline suhe pole veel välja kujunenud, ehk milline suhe on algajal laevajuhil maailmaga laeva vahendusel, kui ta pole laeva veel enda jaoks kehastanud⁴? Need on osa küsimustest, millele hakkab vastuseid otsima.

1 Kasutan laeva kohta asesõna *tema*, sest see on mererahva hulgas tavaline, see vastab mu tunnetusele ning ka siinsele teemale, kus laev on kui keeruline olend, olgugi et on inimese valmistatud tehis.

2 Käsitlen siin ainult vee peal sõitvaid laevu (seejuures ainult sõukruviga, aga mitte jeti-vm propulsioonimehhanismidega laevu) ega puuduta üldse vee all ega muudes keskkondades sõitvaid laevadeks nimetatavaid tehiseid.

3 Ihde määratleb tehnikat nii: „Tehnika (*technics*) on tehise ja kasutaja sümbioosi inimtegevuses (*human action*)“ (samas, 73). Tehnilisi asju ta nimetab *technology*, *artifact* või *machine*; siin nimetan neid vahel tehisteks, vahel muude nimetustega. Laeva võib käsitleda nii tehisenä kui tehnikana, kuna ta ise koosneb paljudest tehistest, millest siin ka juttu tuleb. Samuti on siin tehnika all silmas peetud reegli- ja eesmärgipäraseid tegevusi.

4 Kasutan siin sõnu *kehastama* ja *kehastuma* üksnes Ihde kehastustehnikatega seotud tähenduses.

Selles artiklis mõtestan peamiselt omaenda kogemusi õppiva laevajuhina. Teen seda Ihde tehniliste suhete postfenomenoloogilises raamistikus, sest fenomenoloogias ajendatuna käib see just inimliku kogemuse kohta ja tundub olevat ühismõõdu-line nii mu „puhaste“ tajude mõtestamise kui kateoreetiliselt⁵ õpitu ja selle kaudu tajude ja kogemuste mõtestamisega. Ihde käsitluse pragmatistlik alge hõlmab mu kogemuse teist aspekti: praktilist, mõtestatud ja eesmärgipärast koostoimimist materiaalse maailmaga, materiaalsete vahenditega. Alustasin artiklit, tuues välja neid „puhtaid“ tajusid, kirjeldades enda olukordi ja toiminguid. Kasutan jutumärke, sest on kahtlane, kas mul on laevajuhtimisest olnud täiesti puhtaid, teooriavabu tajusid. Siiski suudan eristada olukordi, kus ma ei suutnud teatud probleemi tolle esinemise hetkel ratsionaliseerida, mis võis ka juhtuda juba õpitud teooria unustamise tõttu, või neid, kus olen võimeline tajusid ja nende ratsionaliseeringuid eristama. Kuid suur osa mu kogemusest oli juba algselt teooriast saadetud ja sellest rohkemal või vähemal määral mõjutatud. Hoolimata sellest, et kirjutan enamasti umbisikuliselt, tuleb kõike järgnevat ikkagi mõista minu enda kogemustele ja arusaamistele tuginevana – ehk kui kirjutan laevajuhist, siis mõtlen enamasti ennast kui laevajuhti, kuigi vahendan ka teiste inimeste kogemustel põhinevaid mõtteid, millest ise õppida saan.

Artikli esimeses osas esitan ülevaate Ihde tehniliste suhete klassifikatsioonist. Järgmistes osades rakendan seda klassifikatsiooni laevadele ja laevajuhtimise kogemusele, nii „puhtale“ kui ka ratsionaliseeritule, seega tuleb teooria kirjeldust ette ka siin: teises osas käsitlen kehastussuhet, kolmandas tõlgendussuhet, neljandas teisesust ja viiendas taustsuhet.

Ihde toob palju näiteid, kuid nii mõnigi siin asjakohastest ehk neist, mis mingil viisil seostuvad navigeerimisega, on üsna pealiskaudne. Keskendudes ühele, kuigi komplekssele tehnikavaldkonnale, tuleb mul paratamatult tema käsitlust oluliselt täiendada just mulle olulistest aspektides, ent paljud nüansid, mida ta vastavates peatükkides lahkab, jäävad kõrvale; rakendan ainult tema „esimest programmi“ (samas, ptk 5) – tehnika postfenomenoloogiat. Ühtlasi on mu eesmärgiks näidata – ning see ilmneb ka analüüsist –, et tema tehniliste suhete klassifikatsioon on ise problemaatiline: suhted pole mitte üksnes segunenud, vaid ka nende piirid ja eristused Ihde enda näidete varal ning veel enam minu valitud valdkonnas ei pruugi paika pidada ega olla piisavad tehnika rollide mõistmiseks kogemuses. Kui esmapilgul tekibki aim, et „puhtad“ tajud kuuluvad ennekõike kehastussuhtesse ning teooriad tõlgendussuhtesse, siis tegelikult on asjad pisut keerukamad. Eriti tajud ja toimetamised (kehastussuhete

---

5 Kasutan siin sõnu *teooria* ja *teoreetiline* mitte teaduslikus, vaid laias tähenduses: see võib olla miski, mida olin õppinud tunnis või lugenud raamatust või kuulnud juba sõidu ajal, kuid ei pruukinud tol hetkel osata sellisele olukorrale rakendada.

kaudu tehistingega) on sageli mõjutatud teooriatest ja tõlgendustest, see aga ajendab mõtlema neist teooriaistki kui tehnikatest (kuigi mittemateriaalsetest) Mario Bunge (2014, 192) tehnikate jaotuse järgi.⁶

1. Don Ihde tehnilised suhted ja tema näited laevadest

Don Ihde (1990) keskendub oma tehnikafilosoofias suhetele, mille tehnika tekitab inimese ja maailma vahel, ehk sellele, kuidas tehnika vahendab maailma inimesele. Ma nimetan neid suhteid tehnilisteks, kuna need on tehnoloogia (abil või kaudu) tekitatud või tekkinud, temast tulenevad. Ihde eristab nelja sorti suhteid: kehastus, tõlgendus, teisesus ja taust. Järgnevas selgitan neid lähemalt, jäädes paratamatult siiski ülevaatlikuks. Ühtlasi toon välja Ihde näited, mis puudutavad veesõidukeid või üldse sõidukeid, et saada vihjeid selle kohta, kuidas käesolevat rakendusvaldkonda – laevu ja laevajuhtimist – käsitleda. Mainin ära ka mõned korrigeerimist vajavad asjakohased puudused Ihde käsitluses, mida ma edaspidi süvenenumalt käsitlen.

Ihde (1990, 85) väljendab asjaolu, et inimene suhestub maailmaga tehnoloogia vahendusel, ehk tehnoloogia vahendab maailma inimesele, järgmise skeemi abil: *mina-tehnika-maailm*. Selle skeemi modifikatsioonid väljendavad ülalmainitud tehniliste suhete liike ja aitavad neid mõista.

Kehastussuhtes on tehnika justkui osa inimese kehast: (*mina-tehnika*) → *maailm*, ning tehnika abiga tajub ta maailma või saab maailmaga hakkama mingis mõttes paremini – tehnika aitab võimendada inimese teatud võimeid (Ihde 1990, 72–80). Sulud viitavad, et neisse viidud suhet ei tematiseerita, ta jääb mõistatuslikuks (*enigma*). Kehastussuhte näiteks on prillid, mis aitavad kehva nägemisega inimesel maailma teravamalt näha; aga ka teleskoop, mis aitab näha midagi, mida mitte keegi palja silmaga (nii hästi) ei näeks. Analoogsed on kuulmisaparaat ja vaegnägija kepp, millega ta kompab ümbritsevat, aga lisaks tajumise abivahenditele on seda ka toimimise tööriistad, nagu Martin Heideggeri paradigmaatiline näide haamer (Ihde 1990, 31–34, viidates Heideggerile ([1927] 1962)), mille käepärasus väljendab tema kehastamist tegevuses, mis on suunatud näiteks naelale ja kus haamer tööriistana ise justkui tõmbub tagasi, muutub teisejärguliseks. Ideaalis võiks selline tehnika olla „läbipaistev“ ehk nii hästi kehastatud, et inimene teda ennast ei taju, vaid tajubki ainult maailma, millega tehnika kaudu suhestutakse. Reaalselt aga ei saa tehnikat päriselt tajumata jätta: näiteks prillide kandja tunneb ikka prillide survet oma kõrvadel ja ninal. Isegi kõige lähemalt kehastunuks disainitud nägemistehnikad nagu kontaktläätsed ja laserlõikus (minu näited; vt ka Ihde 1990, 49) annavad endast tunda silmade kuivuse kaudu, esimesed ka vajaduse kaudu neid regulaarselt puhastada, eemaldada ja vahetada. Vaegnägija kepp

6 Mittemateriaalse tehnika potentsiaalne koht Ihde skeemis vääraks pikemat käsitlust, mis aga ei mahu siia artiklisse.

edastab küll teavet pinna reljeefist, kuid ei asenda kompamisvahendina inimese nahka ning nägemise aseainena ei anna infot nt valguse ja värvide kohta (minu näited).

Kehastussuhte peatükis toob Ihde näite autost kui kehastussuhte loojast (samas, 74). Inimese suhtes autoga on fokaalseks tegevuseks liikumine. Autoga liikumises olles tajub inimene maailma auto kaudu ning teeb seda minu tõlgenduses kahest eri aspektist: tajudes teed kui pinda, millele auto rattad toetuvad ja mida justkui kompavad, ning maailma kui maastikuvaadet – mis on ju ka automatkade üks eesmärke ja mida atlantes ning mõnedes maades ka maastikul märgitakse tähisega „ilus tee“ (*scenic route*). Kolmanda aspektina toob Ihde (samas) välja auto gabariitide tajumise (kuigi ta ei kasuta sõna *gabariidid*): parkides juht pigem tunneb kui näeb auto asendit kõrvalasuvate objektide (nt teiste parkivate autode) suhtes, ehk tajub ruumi auto kaudu.

Viimati toodud näidetes eristan kolme sorti kehastussuhteid ning nendele iseloomulikke võimalikke läbipaistmatusi ehk läbipaistvuse nurjumisi (Ihde ise pole neid sellisel viisil eksplitseerinud), mis mu analüüsis oluliseks osutuvad. Esiteks, tee pinna tajumise puhul, nt tajudes, kui konarlik või märg on tee, võib esineda olukord, kus tee tundub järsku konarlik, aga tegelikult on auto rehv purunenud. Sel juhul on tarvis autost kui „kompimisvahendist“ eraldi seisvat suhet või kontrollivahendit, näiteks nägemist – tuleb vaadata, kas tee paistab konarlik. Sel juhul on tööriist kaotanud oma funktsionaalsuse ühe oma detaili purunemise tõttu, ühtlasi auto ei toimi kompimisvahendina.

Ihde käsitleb analoogset olukorda ehk sõiduki juhtimisagregaadi riket tõlgendus- tehnikana (samas, 87); tööriista rikkest kirjutab ta eelpool mainitud Heideggeri haamri näites. Seejuures käsitleb Ihde ka akent tehisena, mis vahendab maailma vaatamist (samas, 47–49), mh raamistades vaataja nägemisulatust. See raamistamine rakendub minu arvates ka maailma ehk maastiku vaatamisele autosõidu võimaldatava tegevusena. Raamistamise ja auto suunatud liikumise tõttu ei saa autojuht näha kogu ümbrust, vaid tema vaateväli on külgedelt piiratud ettepoole jäävaga (ja peeglite abil nähtavaga). Piiravaks asjaoluks on ka kiirus, mille tõttu saab autos sõitja näha vaid kõige üldisemaid maastikujooni, mitte aga detaile, väikesi asju, näiteks väiksemaid olendeid, kes maastikul elavad. See on teine aspekt: auto kui laiema ümbruse tajumise riist. Kolmanda aspekti juures on oluline eeldus, mida Ihde ei maini: juht peab autoga olema väga hästi tuttav ning auto juhtimises juba väga osav, s.t ta peab olema suuteline autot kehastama, oma kehaosana tajuma. Ihde (1990, 74) küll tunnistab, et auto juhtimine haarab ka muid suhteid kui kehastus, kuid teisi suhteid ta ei käsitle. Kõige markantsem on, et isegi kehastussuhetest kirjutades unustab ta ära auto kui vahendi, kui tööriista: auto on ju transpordivahend, tööriist vahemaade kiiremini läbimiseks või suuremate raskuste vedamiseks, kui inimene oma jõududega seda suudaks. Sõiduki tööriistsusel on aga oluline roll tema käsitlemisel.

Hermeneutilises ehk tõlgendussuhtes (Ihde 1990, 80–97) suhestub inimene eksplitsiitselt tehnikaga, mis aga esindab maailma, annab maailma kohta mingit infot: *mina* → (*tehnika-maailm*). Inimene peab siis oskama tehnikat tõlgendada õigesti kui maailma kohta käivat. Kuna hermeneutikat on seostatud ennekõike tekstide tõlgendamisega, toob Ihde esimese näitena sellest just teksti kui „tehnoloogia“, mille tõlgendamine maailma kohta käivana on humanitaarteaduste ülesanne ning millega kirjaoskajad inimesed igapäevaselt tekste lugedes tegelevad. Selle sarnased on joonised ja kaardid, mille puhul on tõlgendus juba oluliselt läbipaistvam kui teksti puhul, kuna neil on oma osutatava reaalsusega isomorfism, mida tekstil pole. Mittetekstilistest tehnoloogiatest üks igapäevasemaid on termomeeter, mis ütleb midagi olulist selle maailma osa kohta, millega termomeetri kasutajal ei pruugi sellel kasutamise hetkel olla otsest kontakti. Samamoodi esindavad teised mõõtevahendid, näiteks baromeeter ja kell, aga ka kaardid ja skeemid mingil viisil maailma osa, mille kohta nende abil infot saame.

Ihde (1990, 87) toob veesõiduki puhul tõlgendussuhte näiteks käigukangi. Käigukangi tõlgendamine on üldiselt üsnagi otsene: lükates käigukangi sõiduki suhtes ettepoole (vööri poole), käivitub edasikäik ning veesõiduk liigub edasi; liigutades käigukangi sõiduki suhtes tahapoole (ahtri poole), käivitub tagasikäik ning sõiduk liigub tagasi. Tõlgendus on seega üsna otsene ja intuiitivne. Ihde enda näide on kogemusest, kus see tõlgendussuhe nurjus: kui käigukangi liigutati tahapoole, et sõidukit pidurdada, jätkas sõiduk ometigi samamoodi edasilikumist nagu enne. See illustreerib sulgudega markeeritud mõistatuslikku suhet, mis on tehnika ja maailma vahel. See suhe on mõistatus, sest tehnika kasutaja ei pruugi teada, kuidas täpselt see tõlgendussuhet võimaldav seos maailmas realiseerub. Ihde näites oli vaja paadi reduktor lahti võtta, et teada saada, miks see suhe ei toiminud.

Ihde teine laevadega seotud näide puudutab navigatsioonikaarti, mille puhul, nagu mainitud, esineb tehnika ja päris maailma vahel isomorfism, mida Ihde väitel on lihtne ära tunda kas otse või tehniliste vahenditega (kehastustehnikaga) linnulennu vaatepunktist (ta käsitleb seda lähemalt ruumitaju alapeatükis; samas, 67). Näiteks ranniku piirjooned ja silmapaistvad objektid on lihtsasti äratuntavad, kuna on isomorfsed nähtava maastikuga. Kuid taju objekt on ikkagi kaart, mis maastikku asendab, mitte maastik ise (samas, 81–82). Käsitlen seda teemat tõlgendussuhte alaosas.

Teisesussuhtes väljendab tehnika kui teine (Ihde 1990, 97–108) asjaolu, et fookuses on inimese suhe tehnikaga ning maailm ei pruugi selles tehnilises suhtes enam üldse rolli mängida: *mina* → *tehnika(-maailm)*. Kui eelmiste suhete puhul inimene suhestus maailmaga ja tegi seda tehnika vahendusel, siis siin inimene suhestub tehnikaga ilma eeldamata, et see viitaks millelegi tehnikast endast väljaspool, millelegi maailmas, mis oleks tehnikast sõltumatu. Sellise suhte näiteks on arvutimängud ja reliikviad (iidolid),

kuid Ihde toob ka näite sportautost võrdluses ratsaspordis kasutatava hobusega: mõlemaid võidakse pidada hingestatuks. See hingestatus viitab nende teisesusele (lisaks kehastussuhtele – mõlemad võimaldavad võimendatud kiirusega liikumist).

Tehnika kui taust (Ihde 1990, 108–112) viitab suhtele, kus tehnikat ennast ei panda tähele, sest ta on pelgaks fokaalsete tegevuste ja suhete taustaks, tehnilise taustmaailma osa. Ihde küll ei skematiseeri seda suhet, aga sellele võiks ehk anda järgmise kuju: *(tehnika-)mina* → *maailm* või *mina* → *maailm(-tehnika)*. Üheks Ihde näiteks selle suhte kohta on tänapäevane valgustus, mis läheb tööle pelgast nupuvajutusest (tänapäeval ka vaid liikumisanduri tööalasse sattumisest) ning mis võimaldab meil teha muid asju, kuid millega me selle tegemise juures spetsiaalselt ei suhestu (esimene skeem). Teine näide on rikki läinud ja kolaks muutunud tehnika, mis enam ei täida vahendamise rolli, sest on muutunud ebafunktsionaalseks (teine skeem). Talle võib ka anda teise fokaalse funktsiooni (nt laevavrakke on kasutatud rannikukaitseks vee pealetungi eest või vee-elustiku elupaigana – minu näited).

Ihde ise, nagu mainitud, tunnistab, et asjad võivad olla eri tüüpi suhete vahendajaks inimese ja maailma vahel, ehk et need suhted pole maailmas selgepiirilisel tuvastatavad, kuid sageli ei too ta kõikehõlmavaid näiteid, mis sama asja eri tahke ja rolle välja tooksid. Juba tema enda näited tõstatavad sageli sellekohaseid küsimusi. Näiteks võiks käigukangi käsitleda hoopis tööriistana ehk kehastustehnikana laeva liigutamiseks edasi või tagasi, kiiremini või aeglasemalt (täpsemalt: laeva sõukruvi teatud viisil liikuma panemiseks), ja seega ka ise liikumaks vajalikul viisil. Samal ajal pole kahtlust, et käigukang teeb seda semantiliselt lihtsasti mõistetaval viisil, ehk käigukangi kui kompleksse tööriista käsitlemine tugineb selle tõlgendamisele. Semantiliselt sarnane on harjumuspärane rool, kus rooli keeramise suund osutab laeva soovitatavale liikumissuunale, samas on see ka kompleksne tööriist laeva manööverdamiseks. Tõlgendussuhe katkeb algelise rooliseadme – roolipinni – juures, kus pinni tuleb keerata just vastupidiselt suunale, kuhu laeva tahetakse liikuma panna.

Taustsuhte puhul tekib küsimus: kui nii kehastussuhtes kui ka taustsuhtes tehnika (laev) tõmbub tagasi, muutub märkamatuks – see on eriti tuntav nägemisega seotud näidetes – siis mis neil suhteliikidel õieti vahet on? Nagu prillid võimaldavad paremini näha, nii võimaldab ka valgus paremini näha; nagu teleskoop võimaldab näha midagi, mida mitte keegi palja silmaga ei näeks, nii võimaldab ka valgus näha, kui muidu valitseksid pilkane pimedus ja nägemiseks võimatud olud. Prillid peaksid ideaaljuhul olema nende kandjale märkamatud, nii nagu hea valgus ei anna endast märku. Kola ei pruugi küll saada sellises rollis esineda, kuid üldiselt on tehniline keskkond just selline. Aga kui tegu on näiteks lõbusõidulaevaga reisija jaoks, kes tuleb laevale ainult selleks, et sealt ümbrust nautida, aga kelle jaoks laev ise pole oluline – kas tema jaoks on siis laev kehastatav tehnik või taust? Võiks mõelda, et laev on taust sellele, kes tema

olemasolust teab, aga kunagi tema peale ei lähe – ehk ei kasuta seda tehnikat selle tavapärasel rollil, kuid valgustus on Ihde käsitluses tausttehnika ka nende jaoks, kes seda kasutavad.

Järgnevalt vaatan laeva, nagu ta esineb minu kogemuses ja kooliteadmistes, neis erisugustes tehnilistes suhetes eraldi alaosades, näitlikustades seejuures nende suhete segunemist laeva puhul (õppiva/algaja) laevajuhi seisukohalt. Alustan Ihde enda kirjeldatud näidete laiendamisega, aga analüüsis selgub, et tehniliste suhete rollid on põimunud. Laeva juhtimiseks vajalikud tunnetused ja tegevused ei hõlma mitte ainult laeva, vaid ka muude asjade kehastamist ja tõlgendamist. Samuti on laev ise kompleksne tehis, mis hõlmab endas palju erisuguseid tehnoloogiaid. Seejuures peab mõistatuslik seos tehnoloogia ja inimese või tehnoloogia ja maailma vahel sageli olema või saama lahendatud, et laev saaks toimida selle tehnoloogiana, milleks ta on loodud, ning et laevajuht (laeva meeskond) saaks temaga turvaliselt toimetada. Nii mõnegi sellise mõistatuse lahendamise eest hoolitseb (teoorias) laevajuhi õppeprogramm ja kui hästi läheb, siis ka praktika.

2. Laev kui kehastustehnika

Lähtuvalt Ihde autonäitest võiks sõiduk luua inimesele vähemalt kolme laadi kehastust: tee tajumiseks, mida nimetan teetajuks; ümbritseva maastiku tajumiseks (ennekõike nägemiseks), mida nimetan ümbrusetajuks; ja sõiduki kui kolmemõõtmelise liikuri ehk inimkeha mobiilse laienduse kaudu lähema ümbruse tajumiseks, mida nimetan gabariiditajuks. Torkab silma, et kõik need suhted on seotud ümbruse tajumisega, kuid sõiduk on ometigi ennekõike transpordivahend ehk tööriist vahemaade kiireks läbimiseks ning isikute ja asjade vedamiseks või kandmiseks (viimane on lõbusõidu puhul sobivam sõna, sest veose vedamine toimub tõesti eesmärgiga selle asukohta muuta, lõbusõidu eesmärk aga on inimesi vee peal kanda). Selles mõttes sarnaneb sõiduk rohkem haamri kui prillidega, sest selle otstarve on tuua maailmas esile materiaalseid muutusi, näiteks muutusi kehade asukohtades ümbritseva suhtes.

Sõiduki kui tööriista käepärusus on miski, mida tuleb õppida. Ihde (1990, 73) mainib kehastussuhte õppimise vajalikkust prillide puhul, mis näitena on aga kitsas, kaasates ennekõike silmi, ja selles mõttes lihtne. Sõiduki kui kogu keha kaasava kehastustehnika (samas, 74) kehastamise õppimine on aga märgatavalt vaevalisem teekond. Hoiakut või arvamust, et autojuhtimine tuleb automaatselt, ehk et see on umbes nagu oma keha juhtimine, esineb küllalt inimestel, kes autojuhtimist väga hästi valdavad. Nende suhe sõidukiga on eelnimetatud ratsionaliseerimata mõistatussuhe. Sama esineb ka laeva juhtimist väga hästi valdavate inimeste puhul. Kui see on neil juba ammu selgeks õpitud, sisse harjunud, siis nad ei pruugi enam osata selgitada, mida nad täp-

selt teevad, kui nad laeva juhivad, ega ka õppijale selgitada, mida tema peaks kõige elementaarsemal operatsioonilisel tasandil tegema.

Ka laev on ennekõike transpordivahend ja seda keskkonnas, kus inimesed ja transporditav muidu üldse viibida ei saaks. Ta on tööriist, mille valdamist, kehastamist tuleb õppida. Ilmselgelt pole algaja kasutaja veel tehnoloogiat kehastama õppinud, tal pole sellega seda suhet, see tehnoloogia on talle võõras. Kuid mis suhe see siis on? Arvan, et laevale annab laiendada Ihde ideed filmi kui tõlgendustehnika algusaegadest, kus see tehnoloogia oli veel kõigile võõras, pigem teine (kirjutan sellest teisesusestehnika alajaotuses).

Kuigi Ihde inspiratsiooniks on olnud ka pragmatism, ehk praktikast tulenevad olukorrad ja ümberkäimised peamiselt ümbritsevate materiaalsete asjadega, ei erista ta piisavalt kahte eri sorti kehastussuhte – tajumuslikku ja toimimis- või loomissuhte. Ta küll kirjutab kehastussuhetest teadus- ja muusikainstrumentidega, millega kutsutakse maailmas esile teatud materiaalseid efekte, mida ta viimaste puhul ära märgib, kasutades seejuures sõnu *looma* ja *tootma* (*create, produce*), ei peatu aga sellel ega tee mingeid järeldusi (Ihde 1990, 94–95). Ometi on see fundamentaalselt erinev tajumuslikust kehastussuhetest, kus maailm, millega tehnika vahendusel suhtesse astutakse, on juba olemas. Loov- ehk kujundussuhte puhul see maailm alles luuakse, loojast endast väljas asuvat maailma kujundatakse, talle avaldatakse toimet, ja inimene on seal aktiivne, isegi proaktiivne. Tema kehalisel liikumisel, toimimisel, on maailmale mõju. Seda protsessi, ehk loovas, kujundavas kehastussuhtes toimimist ehk kujundustehnika⁷ kasutamist juhivad rohkem või vähem eksplitsiitsed reeglid ja juhised, isegi seadused (siinses kontekstis on asjakohased „Liiklusseadus“, „Laevatatavatel sisevetel liiklemise kord“ jne). Need seadused ilmselgelt mõjutavad selle kujundussuhte elluviimist ja õppimist (või vähemalt on mõeldud seda mõjutama). Samal ajal läheb selleks kujundussuhteks tarvis taju sellest, kuidas tehnika maailmaga toimib, milliseid efekte seal esile kutsub, ehk tagasisidet oma toimetamise kohta vastava kujundustehnikaga. Sõiduki ja laeva puhul on mõlemad suhted, taju ja toimimine, olulised ning sõltuvad teineteisest.

Järgnevalt analüüsin eespool nimetatud taju-kehastussuhte aspekte laeva puhul, toon välja kujundussuhteid kui tehnikaga, konkreetselt siis laevaga ümberkäimise viise ning nende kahe kehastussuhte (taju- ja kujundussuhte) seoseid.

---

7 Ihde ei kasuta sellist mõistet. Kutsun siin kontekstis kujundustehnikaks sellist tehnikat, millega inimene on kehastussuhtes nii, et ta kutsub selle tehnika abil esile mingeid (materiaalseid) efekte, ning tajutehnikaks seda tehnikat, mis aitab tal maailma tajuda. Kuigi iga tajutehnika kutsub maailmas esile mingeid materiaalseid efekte, nt mõjutades inimese silma võrkkestale tekkivat kujutist, on need kogemuslikult erinevad viisil, mis on praeguses kontekstis oluline. Võimalik, et asjakohane oleks eristada ka kujundamise laade, kuid siinkohal ma sellesse ei süvene.

2.1. Ümbrusetaju

Laeva lõbureisija jaoks on ehk ilmselgeim suhe maailmaga ümbruse nägemine, mida eelpool mainisin kui probleemset: kas laev on selles suhtes kehastatud või pelk taust? Ilma mingi veesõidukita pole võimalik sellisel määral sellisest vaatepunktist – keset vett, vee pealt, mõne meetri kõrguselt vee pinnast – ümbrust nautida. Laev just kui võimendab inimese võimet ujudes vee pinnal püsivana näha maailma seesugusest perspektiivist ning ujumisvõimetu inimese jaoks võimaldab seda. Igäühele, kes viibib suurel veel laeva peal, pakub laev võimaluse teada saada, mis tunne on pikalt viibida keset laia lagedat vett, eemal igasugusest toetavast maapinnast.

Kehastussuhe ümbruse nägemisel võib kindlasti ka laeva juhile olla üks olulise- maid motivaatoreid üldse laeva juhtima hakata, laevajuhtimist õppima minna. Vete- avarus võib pakkuda liikumisvabaduse tunnet, rahuldades rännukihku. Ihde kirjutab (samas, 64–65) merereisidest kui ruumitajutehnikast. Ta peab küll ennekõike silmas neid meetodeid, mida läheb vaja laeva asukoha ja liikumise elementide kindlakstege- miseks maismaaorientiiride puudumisel (laakimiseks), kuid liikumine tundmatutes vetes ja ruumides annab ka teatud metataju või metanägemise ruumist, milles liigu- takse, selle üleinimlikest mõõtmetest. Tehniliste suhete kontekstis võiks seda meta- taju siin käsitleda teatud sorti tajusuhtena, mida laevaga teele asuja, näiteks ümber- ilmareisija, võib samuti ihaleda.

Ümbrusetajus on laevale kui tööriistale lisaks nähtavale oluline ka, ja pigem enne- kõike, „kombatav“ – atmosfääriolek: õhu liikumine, mis mõjub laevale (ja ka ümbritse- vatele) ja mida laevajuht kui selle tööriista käitaja peab arvesse võtma. „Komba- tav“ võib nähtavaks saada ka vahendajate kaudu: maismaaobjektide abil, nagu puud ja lipud, mis aitavad olla tähelepanelik laeva liikumise suhtes ning otsustada manööv- rite üle (sadamas või tagasipöörde kohas); lagedal veel lainete suuna abil (kuigi tuule suund võib muutuda kiiremini kui lainete suund, seega need ei pruugi ühtida); laeval oleva anemomeetri ning selle poolt repiiterisse (näiteks elektronkaardile) edastatud andmete (visualiseeringu) abil; ning ka ilmateate vahendusel, mis tuleb üle kanda enda konkreetsele kursile (näiteks teades, et tuul on põhjakaartest ja kurss on lääne- kaarde, saab järeldada, et tuul on laeva suhtes paremalt).

Seega võib see ümbruse aspekt olla nähtav otseselt, kuid sagedamini lihtsama või keerukama tõlgendustehnika abiga. Kas ja kuidas on see aga „kombatav“ laeva kaudu? Laeva roolis olija võib seda „kombata“ rohkem või vähem teadlikult. Näiteks märgates visuaalselt, et laev hälbib nõutud kursilt (kas maastiku visuaalsete märkide järgi või kompassi ja/või pöördekiiruse näitaja abil, teades kurssi, millel laev peab liikuma), keerab laevajuht rooli hälbimise vastassuunas, kuni laev hakkab tagasi kursile pöö- rama ja saavutab õige kursi, mille roolija samuti visuaalselt ära tunneb. Seejuures ei pruugi ta teada, miks laev kursilt kõrvale kaldus (õigemini, miks laeva asend kursi

suhtes muutus), näiteks kui ta ei tea (veel) purjepinna mõistet või kui ta laeva kuju ja/või tuule suuna järgi ei oska ennustada, kuidas tuul laevale mõjuda võiks. Siis ta küll tajub tuult laeva kaudu, kuid ei tea seda või selle üksikasju. Kui teada, kuidas mingi tuul mingi kujuga laevale mõjub, on see taju juba teadlik (tunnetus) ning ka juhtimis- või roolimisotsused selles olukorras teadlikumalt tehtud. Selleks aga on vaja laeva pisut paremini tunda, et teada ka tema käitumist keerulisema tuule korral.

Ümbrusetajust tuleb juttu ka järgmises alaosas, sest laevatee ise moodustab seda ümbrust ning tee tajumine on just laevajuhtimisel üks määravamaid tajusid, ja seda palju rohkematest aspektidest, kui Ihde auto puhul ära märgib.

2.2. Teetaju

Sõiduki kaudu tee tunnetamise osas vihjas Ihde (1990, 74) selgeimalt tee konarlikkuse tunnetamisele, võrreldes seejuures ka sportautot, mis annab edasi iga väiksema konaruse, vana suure autoga, mis on robustsem, sõidab sujuvamalt ja annab edasi vaid tee suuremad ebahütlused. Tema näide jääb lüheldaseks. Näiteks oleks ta võinud mainida ka auto amortisatsiooni rolli tee konaruste tajumises autos istuja poolt ning konaruste ja nende iseloomu endi tajumise mõju auto juhtimisele, nt seda, et konarlikumal teel vähendab juht kiirust, et autot säästa, ning kui konarused tulenevad kruusasest teepinnast, siis ka selleks, et vältida auto libisema hakkamist veereval kruusal.

Laeva tee on vesi, tavaliselt laevatee (faarvaater). Vee pinda, selle konarlikkust, on kindlasti võimalik laevaga hästi tunnetada: veete pinna konarlikkus tähendab lihtsalt lainetust. Auto suuruse mõjule on laevade puhul olemas ilmne vaste: mida suurem laev, seda suurem peab olema lainetus, et laeval olija seda tunneks. Samuti on erisuguseid „konarlikkusi“: näiteks ookeanilained, Läänemere lained või teiste veesõidukite tekitatud lained (mis väiksemal veekogul, eriti jõel, on peamised konarused) on kõik erinevad. Laineid tunnevad kõik laeval olijad; need võivad inimest pelutada laevale minemast, aga võivad teda sinna ka meelitada kui laevasõidu kõitvaim aspekt.

Laevajuhi jaoks aga on lainete puhul oluline see, kas laeva tohib mingis lainetuses juhtida või kuidas seda tegema peaks. Kas-küsimusele saab vastuse laeva dokumentidest, kus on kirjas suurim laevale lubatud lainekõrgus. See dokument aga on juba tõlgendustehnika, mille vaste äratundmiseks maailmas on vaja silmamõõtu, selle harjutamist ja teadmisi lainekõrguse mõistest. Konkreetse veekogu kindla aja seisundi kohta saab infot ka ilmateenistusest või sadamateenistusest. Kuid ka lubatud, aga võrdlemisi suure lainekõrgusega sõites tuleb osata õigesti sõita. On tarvis nii teadmisi lainete mõjust laevale ja reisijatele, näiteks et liiga tugev vastulaine võib laeva lõhkuda, külglaine aga tekitab liigset, potentsiaalselt ohtlikku, aga reisijatele igal juhul ebameeldivat külgekõikumist ja kreeni. Laevajuht peab oskama ära tunda, millal need lainete mõjud on liiga tugevad, ning toimima vastavalt: valima laeva kursi nurga lai-

nete liikumise suhtes õigesti ning vältima (suuremaid) laineid ehk sõitma lainete vahelt. Kuidas aga hoomata ja ennustada liikuvate lainete ehk nendevahelise vahe liikumist ehk tulevast asukohta nii, et selleks hetkeks, kui laev laineni jõuab, saaks ta just selle vahe kohale? Sellest ennustusest sõltub tema operatsioonilise tasandi tegevus ehk rooli liigutamine. Vastavat nõu andev kogenud laevajuht ei pruugi osata seda selgitada, sest temal tuleb see iseenesest ja laev on temale täielikult kehastatud ning vee tõlgendamine, veel liikumine on tema loomulik olek.

Analoogselt tuleb õppida käituma teise aluse tekitatud lainega, mis väiksematel jõgedel on tavalisem vee konaruse tüüp. Kas mingi laevaga tuleks ahtrilainesse risti keerata või mitte, kui kõrgesse ahtrilainesse ja, sõltuvalt jõe laiuselt, mispidi, kui tegemist on möödasõitva (mitte lahkneva⁸) laeva tekitatud lainetega?

Tee tajumises on aga teisi aspekte, mida Ihde välja ei too: tee on läbi maastiku kulgev riba, mida mööda juht peab sõidukit juhtima, ehk see märgib ära sõiduki liikumise trajektoori. Võimalik, et Ihde loeks seda aspekti ümbruse tajumise osaks, aga siis on tegu sellise osaga, mis on juba otseselt seotud sõiduki (ja laeva) kui kujundavtehnikaga ehk tööriistaga, kus on oluline inimese aktiivne agentsus tööriista ja selle objektiks oleva maailma vahelise suhte kujundamisel ning kus toimimiseks tuleb järgida reegleid ja on vaja maailma selgelt ja adekvaatselt tajuda.

Hea ilmaga on tee kui maastikus kulgev riba selgelt näha. Ka laevateed võivad olla sellised läbi maastiku kulgevad ribad – nagu jõed, kanalid, soodid, kraavid, kuid võivad ka olla mingi osa ühtlasena näivast veteväljast. Ent isegi selgelt ribakujulise laevatee ääred ja keskel pole enamasti selgelt eristatavad nagu autoteel, sest sageli pole need märgistatud; need ei ole jõe kaldad ega pruugi olla jõe keskel. Kui ollakse teoreetiliselt õppinud jõe veete elementide proportsionaalset asetust, siis on olemas mentaalne skeem (nt „jõe keskeljest paremale jääv laius jagada kolmeks, sellest parempoolseim kolmandik arvata laevateest välja“), mida saab projitseerida enda ees olevale jõealale. Funktsiooni poolest oleks selline skeem justkui tõlgendustehnika, sest sarnaneb plaani või kaardiga, mille abiga tõlgendatakse maailma; selle abiga justkui mõõdetakse maailma, seatakse talle mõttelised piirid. Kuid laevajuhi pilk ja tähelepanu pole sellel skeemil, vaid ikka maailmal, milles ta laeva juhib. Ses mõttes sarnaneb selline skeem tajutehnikaga, kuid on mittemateriaalne: laevajuht õpib selle kaudu nägema relevantset osa maailmast, see aitab tal õigesti tajuda enda jaoks olulist aspekti sellest. See nõuab visuaalset harjutamist ja pidevat pilguhoidu mitte ainult laeva ette ehk sõidusuunda, vaid ka külgedele, et tunnetada laeva asetust teel (mis on juba seotud gabariiditajuga), ja seda isegi kogenud laevajuhi poolt. Abiks võib olla interaktiivne navigatsioonikaart, kus laevatee on märgitud, kuid siis pole enam tege-

8 *Lahknema* tähendab 'vastutuleva laevaga mööduma'.

mist tee tajumisega laeva kaudu, vaid tõlgendustehnika kaudu, millest kirjutan järgmises osas.

Kui laevatee asub avaral veel, on kõrvalekaldumise ruumi tavaliselt rohkem, kuid see võib tähendada laevatee tajumise keerulisust, sest abiks tuleb võtta muud vahendid, nagu juba mainitud (elektrooniline) navigatsioonikaart, visuaalsed märgid maastikus ja taevas (tähed), navigatsioonimärgid (ka kõrgveemärgid jõel), radar. Tänapäeval on tavaline interaktiivne kaart, kuhu on salvestatud laeva varasemad teekonnad ning mis aitab kindlaks teha laeva asukohta ja kurssi eeldusel, et selleks tarvilikud satelliitsüsteemid töötavad. Siinkohal on oluline, et tee tajumiseks vajalikud abivahendid on enamjaolt tõlgendustehnikad; siiski ei saa piirduda ainult nende jälgimisega, vaid pilk on ikka peamiselt maailmal, milles päriselt liigutakse. Tõlgendustehnikaid läheb üldiselt rohkem vaja siis, kui otsene pilk maailmale ei aita asukohta ja liikumist määrata, nt halva nähtavuse korral ehk kui taju ja tajutehnika (binoklite, akende) funktsionaalsus kahaneb (kuid lisatakse ka abistavaid tajutehnikaid nagu helisignaalid).

Nii kitsal kui ka avaral veel aitavad laevatee asukohta tuvastada ka navigatsioonimärgid: nii otseselt laevateed tähistavad kui ka need, mis ohtlikke kohti näitavad ehk mis siis pigem osutavad, kus sõita ei tohiks, aga ka piiritoodrid⁹ või nende puudumisel interaktiivne navigatsioonikaart. Kitsal veel asuvad laevatee ääre toodrid pigem ohtlikumates kohtades, kus madal või kivine põhi on näiteks keset jõge – seal, kus tavaline jõeala veeteeks jagamise skeem ei rakendu. Nende operatsiooniline tähendus ehk see, kummalt poolt neist tuleb mööduda, sõltub sellest, kas liigutakse alla- või ülesvoolu. Avaral veel on nad mingil määral analoogsed jõekallastega, kuid kui kaldad on suures osas pidevad, siis toodrid on diskreetsed. Ohtlikke kohti tähistavate kardinaaltoodrite operatsiooniline tõlgendus sõltub jällegi sellest, millisel kursil liigutakse.

Pangem tähele, et navigatsioonimärkide ja -tulede puhul on justkui tegemist tõlgendustehnikaga – nad on alati märgid, mis viitavad endast väljapoole, maailma mingile osale, ja nende tähendust tuleb õppida – kuid laevajuhi tähelepanu on tavaliselt maailmal, mille osa on ka need märgid ise, ehk laevateel ja sellel toimival, mida nende märkide abiga tõlgendatakse ja milles ta peab navigeerima. Tõlgendustehnika on nad laevatee, mitte laeva osad, mis näitab, et ka laevatee tajumine võib olla kaudsem kui autotee tajumine: laev ise on siin kehastustehnika, mille kaudu tajutakse tõlgendustehnikat (ja ühtlasi toimitakse sellele vastavalt), mis viitab maailmale endast väljaspool, nagu näiteks laevateele; ehk laevateed tajutakse sellele viitavate tehiste kaudu. Ka radar ja navigatsioonikaart on tõlgendustehnikad laevatee tajumiseks, aga

---

⁹ Tooder on veel olev navigatsioonimärk nagu poi, erinevus on kujus ja suurus; Eesti sisevetel poisid pole, on ainult toodrid.

need ei vabasta laevajuhti laevatee otsevaatlusest, vastupidi – silm- ja kuuldevaatlus peavad alati jääma ja on eluliselt tarvilikud.

Laevateel on aga veel üks fundamentaalselt oluline mõõde, mida autoteel üldse pole: sügavus. Laev ei istu tavaliselt mitte vee peal, vaid vee sees, ning seal mõjuvad talle eri viisidel mitmesugused tegurid, mille mõju sõltub nii laeva süvisest kui ka süvise ja purjepinna suhtest: vee liikumine (vooluvesi, nagu jões või hoovuses), vee hulk nii kiilu all kui ka üldiselt veetes, veete põhja iseloomust tulenevad vee liikumise ja sügavuse muutused – mille kõigi mõju sõltub laeva süvisest ja põhja kujust; taimestik, hõljum, kalavõrgud ja muu vees või vee pinnal ulpiv materjal; ning kõige elementaarsemana vesi ise kui vedel sõidukeskkond, mis on ise liikumises ja pakub sõidukile hoopis teistsugust pidet kui tahke pind, ennekõike vähesema ja sõiduki kerele teisiti jaotatud hõõrdumisega. Kas neid on võimalik laeva kaudu tajuda? Kõige elementaarsem on kõige esimene ja selgeim, mida tajuma hakatakse: laeva inertsivees liikudes on tunda näiteks laeva ümbruse abil, nähes, et käiku või rooli asendit muutes muutub laeva kiirus või nurkkiirus (mida tunnetatakse visuaalselt peilingu järgi) hilinemisega. Nagu maasõiduki, nii on ka veesõiduki inerts seda suurem, mida suurem ja raskem on sõiduk ise. Kuid veesõidukil on olulised erisused, mida maasõidukil pole ja mille äraõppimine nõuab harjutamist ka siis, kui teoorias seda juba teatakse: pööramisel tekib triiv, eriti suurelt vooluveekogus, ja see mõjutab nii laeva asukohta kui ka asendit, mida ei pruugi tajuda ilma seda spetsiaalselt jälgimata (sellest lähemalt järgmises alaosas). Samuti mõjutab inertsivee süvis ning selle hetke liikumist, nagu ikka, mõjutavad konkreetset keskkonnatingimused (veevool, sügavus, tuul), mis jällegi ähmastab selle mõistmist, mis laeva konkreetset liikumises toimus laevajuhi mingi liigutuse, mis keskkonnamõjude tõttu. Suurtel laevadel on manööverduse tunnetamiseks spetsiaalsed joonised pidurdustekondadest ja pöörderaadiustest eri kiirustel ja sügavustes, mis on laeva enda tunnetamiseks teoreetilisem tõlgendus- tehnika kui aknast välja vaatamine, orientiiri peilimine.¹⁰

Vaatame laevatee põhja sügavuse tajumise võimalikkust. Selleks võib vaja minna eelteadmisi. Näiteks võib juhtuda, et sõites laevaga teatud mootoripöõretel, langeb järsku laeva kiirus. Laevajuht võiks ju arvata, et äkitselt sattus laev vastutuulde või on jõuseadmetes mingi häire, näiteks miski keris ümber sõuvõlli ja takistab selle normaalset pöörlemist, või rike (selle osas kontrollib ta näidikuid). Kuid see võib olla tingitud ka vee vähesest sügavusest. Ainult teades, kus laev sõidab ja millised olud seal on ning et liiga madal vesi põhjustab laeva liikumise aeglustumist, võib laevajuht teada, miks laeva liikumine aeglustus. See teadmine on oluline ka laeva ohutuse

---

¹⁰ Laevas ilmneb akna tunnetustehnikana käsitlemise asjakohasus: akende ja nende vahede asetus võib isegi varjutada olulisi veete tühiseid ja orientiire.

seisukohast, sest annab märku vajadusest mootoripöördeid vähendada, vältimaks laeva veekogu põhja kinnitõmbamist (Varend 1990, 71–80); vastutuul annaks teatud juhtudel märku vajadusest pöördeid suurendada (näiteks et reisijad bussi peale jõuaksid). See teadmine aga saab tulla ennekõike muude abivahendite toel nagu navigatsioonikaart, lood või laevatee detailne kirjeldus (näiteks lootsiraamatus), mis on jällegi kõik tõlgendustehnikad, ning hetkeandmed veetaseme kohta, mis võib konkreetset paika tundva laevajuhi jaoks olla otse vaadeldav (nt veeliin kallastel). Loomulikult tuleb teada ka laeva süvist, et mõista, kui palju tal mingis kohas on kiilu all vett. Laevajuht ei pruugi aga laeva kaudu kindlalt ära tunnetada, et vett on kiilu all liiga vähe ja peaks pöördeid vähendama; teinekord võib olla tarvis ka vahetut asitõendit – ehk on vaja vaadata, kas ahtris keerab sõukruvi tekitatud veeliikumine põhjamaterjali üles.

Vee vool vooluveekogus on kolmas oluline element, mis laevatee sügavusdimensioonis laeva liikumist mõjutab ja seda mitmel viisil, mis võivad olla laeva enda kaudu kergemini või raskemini tajutavad. Roolimist õppides on üks üldine esimene asjaolu, mida õpitakse teoreetiliselt, voolu mõju erinevus alla- ja ülesvoolu sõites: ülesvoolu mõjub vool roolilabile tugevamalt ja rooli tuleb vähem keerata, et laev reageeriks. Kuid selle tegelikuks tajuma hakkamiseks võib tarvis minna palju roolipraktikat konkreetse laevaga konkreetset vooluveekogu lõigul nii alla- kui ülesvoolu, sest kui vool võib olla jõe eri kohtades niisamagi erineva iseloomuga ning lisaks mõjutavad laeva liikumist ka tuul ning laeva gabariidid ja jõuseadmed (süvis, purjepind, ühe sõukruvi korral selle käeliskus – laev kipub kalduma ühele poole; roolihüdraulika võib olla ebatihed), siis ei pruugi vähekögenud roolisolija aru saada, miks laev reageeris mingi roolipööramise peale nii või naa. See aga tähendab, et laev pole talle piisavalt läbipaistev tehnika selle keskkonnaelemendi tajumiseks. Selgemalt äratuntavalt tajutakse ehk voolu turbulentsust, vähemalt kui laeva kursi hoidmine on juba „käpas“ ning konkreetsest veeteest on ka juba mingit aimu saadud ja kui turbulentseid kohti pole vees nii palju, et need oma erilisuses enam esile ei tõuseks (ehk et mitte kogu veeteed ei mõju laevale nii segadusseajavalt).

Päriselt saaks ehk laeva kaudu veekogu voolu tunnetada, kui oleks võimalus sõita sama laevaga eri veekogudel ning niimoodi tundma õppida laeva ennast erisugustes tingimustes. Teoreetiline taustateadmine selleks oleks järgmist laadi. Emajõgi on võrreldes näiteks Narva, Pärnu ja Sauga jõgedega suhteliselt kitsas ja kääneline, millest tulenevalt on tema voolu kiirus läbi voolusängi läbilõigete ebahütlane (jõejoom ehk kiireima vooluga jõesoon on kitsas ja looklev) ning aja jooksul tekivad setted teatud kohtadesse ning muudavad jõejoome asukohta. Lisaks setetele on Emajõe veeteel mitmel pool põhjas kive (Napits 2010, ptk 2 ja 3.3). Neist asjaoludest tulenevalt on mitmes kohas põhja ebahütlusi, mis ulatuvad veepinnale väga ligidale nii, et nende

tekitatud voolu ebaühtlus mõjutab laeva liikumist. Käänulisus oli navigatsiooniliseks probleemiks juba sajandeid tagasi, mistõttu Emajõe mitmel korral õgvendati ja kanaliseeriti (Napits 2010, ptk 2; Stuckenberg 1844, 321–322; Mieler 1926). Seevastu Narva jõgi Narva ja Narva-Jõesuu vahel on sügav ja lai, jõejoom jaotub jõe läbilõikes ühtlasemalt ja laiemalt ning põhja ebaühtlused asuvad laeva süvisest nii palju sügavamal, et ei mõjuta seda. Sauga jõe alamjooksu (Lauringson 2021, ptk 15) ja Pärnu jõe veetee põhi on suhteliselt ühtlane ja lauge, samuti on Pärnu jõgi väga lai nagu Narva jõgigi ning laevatee valimine seal on suures osas üsna leebelt reguleeritud. Kui nüüd seda teooriat kasutada tõlgendustehnikana, mida rakendada ühel kindlal laeval teda ülal kirjeldatud tingimustes tundma õppides, siis selle laeva kaudu saaks neid erisuguseid sõidutingimusi ehk juba selgelt tunnetada.

Veetee sügavusdimensiooniga on seotud teisi aspekte, mida laevajuht võib laeva kaudu tajuda, kuid neid kõiki ei saa siin lähemalt käsitleda. Kokkuvõtvalt tuleb aga nentida, et sügavuse tajumisega on samuti nagu mitmete teiste asjaoludega: et laevajuht teaks, et ta tajub just seda, on tarvis juba mingil määral tunda ja tunnetada nii laeva tema eri aspektides, laevateed ja sellel ning selles esineda võivaid ohte kui ka tuult; abiks võib olla tarvis ka tõlgendustehnikaid, mis vahendavad keskkonna elemente, näiteks sügavust ja tuult.

2.3. Gabariiditaju

Maailma kogemine sõiduki kui juhi keha laienduse kaudu oli Ihdel seotud paralleelparkimise näitega: juht pigem tunnetab kui näeb oma sõidukit selles protsessis, ehk juhi propriotsepsioon laieneb sõidukile, sõiduk justkui oleks tema keha (Ihde 1990, 74). Arvatavasti nõustuks ta, et suuremat sõidukit on keerulisem tajuda; näiteks suuri veokeid tihedalt laevale parkides tuleb nende juhte selle juures pidevalt käemärkidega ja viledega juhendada. Samuti tuleks sõiduki gabariitide tajumise juures rõhutada selle dünaamilisust ning juhi rolli selles: juhi juhtimisvõtted, tema liigutused rooli, pedaalide ja käigukangiga moodustavad osa gabariiditajust, sest just nende tulemusel see juhi keha teatud mõõtude ja kujuga ning manööverdusomadustega (jõuseadmetega) laiendus kui tema propriotsepsiooni objekt, kes on (Ihde sõnul) ühtlasi ümbruse tunnetamise subjekt, üldse liigubki.

Siinkohal on kindlasti olemas analoogia laeva ja auto vahel: suuremat sõidukit on raskem tajuda ning juhi tegevus sõiduki liikuma panemisel on taju osa. Nagu pika auto, nii ka pika laeva korral tuleb palju enam pöörata tähelepanu kogu laeva pikkusele, eriti läbides veetee käändusid, et mitte kalduda liialt vastassuunavööndisse ega ka liialt kaldaheintesse. Tasakaalu hoidmine nende kahe äärmuse vahel võib olla keeruline, eriti kui laeva ahter võib pöörde tegemisel mitu meetrit triivida. Kuid ka pika ja seetõttu kohmakana tunduva laevaga peab järgima laevatee lookeid ning selleks on

vaja osata osavalt juhtida, keerata rooli õigel hetkel õige kiirusega õige nurga alla. Siin ei päästa tähelepanelikkusest isegi juhi pikaajaline kogemus ja laeva hea tundmine: pilgu hoidmine ahtril on ikkagi vajalik, samuti kiire tegutsemine, kui laeva asend peaks ümbrust arvestades ohtlikuks muutuma. Kas Ihde mõistes tähendaks see, et selline laev pole piisavalt läbipaistev tajutehnika? Või pigem, et silmside ja teadlikkus selle hoidmise vajalikkusest kuulub tajusuhte juurde? Või hoopis, et tundmise roll säilib siin ikkagi selles osas, kus laeva gabariidid jäävad kaptenisillalt vaadates varjule, ning liikumisvektorite hoomamises?

Nagu eelmistegi tajude puhul, on ka siin erisusi võrreldes maismaasõidukiga: juba nimetatud süvis ja purjepind mõjutavad oluliselt laeva manööverdusomadusi ja asendit veetee suhtes (sügavusdimensioonis ning mõjutatavust tuule poolt) ning tema juhtimise reegleid.

3. Laev kui tõlgendustehnika

Ihde ei käsitle laeva ennast ega ka muid transpordivahendeid tõlgendustehnikana, küll aga on tal otseselt näide laeva jõuseadme osast tõlgendustehnikana – eelpool kirjeldatud käigukangi-näide (Ihde 1990, 87) – ning mujal toob ta merendusega seotud näiteid, mida võiks siinses kontekstis abiks võtta. Nende ja teiste navigatsioonitehnika kui tõlgendustehnika relevantsust laeva kui kehastustehnika mõtestamisel olen eelnevas analüüsis juba mitmeti näidanud. Ihde näitest lähtudes saaks tõlgendustehnikana tõlgendada laeva osi; laev ise kui tõlgendustehnika tema käsitlusest tuletatav pole.

Nagu eelnevalt välja pakutud, võiks käigukangist mõelda ka kui kujundavast kehastustehnikast, kus selle selline roll käib käsikäes tõlgendusrolliga. Samuti kehtib siin teda kui tööriista käsitsema õppimise vajadus, et laevajuht suudaks laeva manööverdada ilma, et ta peaks spetsiaalselt sellele ja teistele analoogsetele tööriistadele (juhtimisseadmetele) mõtlema: nende õige liigutamine teatud efekti saavutamiseks peab tulema iseenesest, olema lihasmälus, et juht saaks keskenduda laeva liikumisvektoritele ja nende juhtimisele. Sellisel juhul on need läbipaistvad ning hästi kehasutatud. Ihde näites on veesõiduki käigukast katki, ehk käigukangi kehastatus nurjub. Sellises olukorras näitab see end tõesti millegi muu kui kehastustehnikana: tõuseb esile selle teistsugune olemus, mille laevajuht ehk oma vilumuses võis juba olla unustanud, kuid mille põhjal ta seda käsitsema õppis. Ent kas see tõlgendussuhe on käigukangi ja laeva vaheline või käigukangi ja käigukasti (reduktori) vaheline? Muidugi peab käigukastis toimuv ettenähtud viisil mõjutama laeva liikumist ning see ühendus käigukasti ja laevakere vahel tõlgendub või laieneb tõlgendussuhteks käigukangi ja laeva vahel. Neid suhteid – kuidas toimivad reductor ja sõukruvi omavahel ning laeva ja maailma suhtes – on kvalifitseeritud laevajuht õppinud talle vajalikul määral. Seega

maailm, mida tõlgendatakse laeva käigukangi kui tõlgendustehnika kaudu, on käigukast ja laev ning laeva liikumine. Pangem lisaks tähele, et suhet käigukangi ja reduktori vahel aitab omakorda tõlgendada veel tahhomeeter, ehk tegemist on mitmekordse tõlgendusega, mis eelnevat sügavusdimensiooni analüüsi arvestades on laeva juhtimisel oluline. Kui tahhomeeter ei paikne silmaulatuses, siis võib olla tarvis kuulata masina müra, mispuhul käigukangi tekitatud tõlgendussuhe on otsesem, aga raske mini kehastuv, sest nõuab head kuulmist ja kuulmismälu.

Analoogselt käigukangile võib ühtaegu kehastus- ja tõlgendustehnikana tõlgendada teisigi laeva juhtimisagregaate nagu rool ja põtkurid. Mõlema puhul on tunnetatavaks suuruseks laeva nurkkiirus; rooli kehastama õppimisel võib tõlgendustehnikana abiks olla aksiomeeter (rooli nurga näitaja), ning rooli ja laeva liikumise suhte tundmaõppimisel lisaks kompass, interaktiivne navigatsioonikaart ja nurkkiiruse näitaja, kui need on laeval olemas.

Navigatsioonikaart, mille kasutamist kirjeldab Ihde pikemalt ruumitaju-tehnikate alapeatükis (samas, 64–68), pole tõlgendatav nii otseselt, nagu ta väidab. Laeval olija ei näe maastikku linnulennuvaatepunktist, vaid (kui üldse näeb, s.t kui kaugus selleni pole suur ja nähtavus on hea) hoopis teisest vaatepunktist, kus maastik näeb välja täiesti teistsugune ega ole isomorfne kaardiga: näha on laiemad või kitsamad kriipsud silmapiiril, enam-vähem samal joonel üksteisega, eristudes vaid kriipsu laiuse, värvi ja teravuse poolest; lisaks muud objektid, mida kantakse kaardile seetõttu, et nad on orientiirideks rajatud (navigatsioonimärgid: sihid, tuletornid) või sobivad (tornid, side mastid). Seepärast lisasid ka „maadeavastajad“ oma „avastatud“ maade kaartidele joonistatud profiilid rannikutest merelt vaadatuna, et järgmine meresõitja need ära tunneks. Siin tuleb mängu perspektiivi mõiste ja seadused, mille Ihde ise toob oluliseks näiteks millestki mitte-iseenesestmõistetavast, sest kunstiski hakati seda nähtust teadvustama alles renessansiajal (Ihde 1995, 19). Objektide kauguse äratundmine maastikus nõuab harjutamist ning tehniliselt sarnaneb see eelpool kirjeldatud laeva-tee elementide äratundmisega skeemi alusel: meil on standardühikud, milles me oleme õppinud maailma mõõtma ning mille ligikaudsest pikkusest on meil mingi aimdus; võib-olla oleme õppinud standardobjektide suuruste või nähtavuse järgi ära tunda nende kaugusi (nagu näiteks sõdurid õpivad, et kui inimene asub 500 meetri kaugusel, siis ta „keha piirjooned on hajusad, pea pole enam eristatav“; KVÜÖA Lahingukool 2015, 32).

Ihde on mõõteseadmed selles tehniliste suhete skeemis klassifitseerinud tõlgendustehnika alla, kuid kui me kasutame igapäevakontekstis pikkuse mõõtmise vahendit, nt joonlauda või maamõõdusirkli, pole meie taju ja tähelepanu keskpunktis mitte mõõtevahend, vaid mõõdetav objekt ise. Mõõtevahend üksnes annab meile skaala ja mõõtetulemuse. Mõõdutunde evolutsiooni Ihde mõistestikus mõtestades võib siin

ehk eristada eelpool toodud etappe: kõigepealt on mõõtevahend teine, mida õpitakse tundma selle endana kui standardskaala ja -ühiku kehasajat; seejärel õpitakse seda tõlgendama maailmas olevate tuttavate või standardasjade abiga (tõlgendustehnika); ning lõpuks õpitakse selle tehnika enda abiga tõlgendama maailma. Viimases etapis on see lineaarse mõõdu tehnika kontseptuaalne ehk mõisteline ja mõtteline tehnika, ehk mitte enam alati tingimata materiaalne tehnika, kuid siiski inimese taju kujundaja või raamistaja (tajutehnika). Muidugi ei pruugi need etapid toimida sellisel selgel, eristataval ja fokuseeritud kujul, kuid mingi mõõdutaju inimesel tasapisi kujuneb. Laeva juhtimisel ja selles abiks olemisel on see aga väga oluline. Pikkusmõõdu äratundmine asjale peale vaadates, nagu see on võimalik kuni mõne meetri pikkuse asja puhul (sõltuvalt kaugusest; näiteks mu laual asuvate asjade omavahelised vahemaad), ja selle äratundmine kaugusesse (ruumilisse sügavusse) kulgeva asja puhul (minu ja järve teise kalda vaheline vahemaa) on aga üsna erinevad oskused. Viimase jaoks oleks tarvis perspektiiviseadusi, mis on pigem kunstivaldkonna teema. Navigeerimises õpitakse küll trigonomeetria seadustele tuginedes nurgamõõdu järgi (nt nurkmõõduga binokli abil) hindama objektide kaugusi eeldusel, et nende kõrgus on teada, nagu on navigatsioonikaartidel antud tuletornide kõrgused (sama meetodit õpetab ka sõduri käsiraamat; samas, 33). Sügavustajule võib navigeerimisel appi võtta radari, kui see on laeval kasutusel, või (navigatsiooni)kaardi, kui navigeerija asukoht on teada. (Sõduritel on jällegi analoog: tulekaart, mille puhul nad peavad rakendama silmamõõtu; samas, 44–45.) Lisaks laevateele on vaja ära tunda ka teiste veesõidukite kaugused, kus trigonomeetria ei pruugi aidata, sest teise laeva kõrgus ei pruugi teada olla, kuid kus samuti saab abiks olla radar. Raskem on aga hinnata objektide kaugusi öösel, kui neist on näha vaid tuled. Isegi teades, kui kaugele peavad mingi suurusega laeva tuled näha olema – see on seadusega sätestatud – võivad need tuled paista ka palju eredamalt, mis raskendab nende kauguse ja võib-olla isegi tüübi hindamist (kas tegu on pardatulega või mingi erimärgiga).

Lisaks neile on juba eelnevalt mainitud teisi tõlgendustehnikaid, mis aitavad laeva käsitseda ehk kehasada: radar, kompassid, nurkkiiruse näitaja, logi, lood, ilmaandmed. Neid kõiki tuleb õppida kasutama, sh tõlgendama, ja laevajuhtimisel arvestama, ning neil kõigil on referents lisaks laevale ka laevast väljas (laeva asend maastiku, geograafilise ja magnetpooluse suhtes, lineaar- ja nurkliikumise kiirus). Kas nende suhe oma referentsiga on mõistatuslik, nagu Ihde väidab? Kas see tohib seda olla? Ihde enda näites oli tarvilik mõistatuse lahendamine, et seadet parandada. Muidugi on laeval seadmeid, mida laevajuht ise parandada ei saa, kui ka vaja oleks. Siiski võib olla tarvis teada, mil viisil ja mis põhjustel seade võib ebaõigesti töötada. Näiteks magnetkompassi puhul peab teadma, millistes tingimustes ta võib hakata valesti näitama ning vajab uut devieerimist, s.t kompassi vea vähendamist.

Kas laev võiks siiski ka ise olla tõlgendustehnika? Ta võib seda kindlasti olla eri viisidel, näiteks võib kõrvalt laeva vaadates tõlgendada teda teatud lasti vedavana või teatud toiminguid tegevana – ülalnimetatud tuled on just sellised tõlgendustehnikad laeval – või tema liikumise järgi tõlgendada mingeid tema juhi või laeva enda omadusi. Olulisemad on aga viisid, kuidas laevajuht ise oma laeva võiks tõlgendada. Mulle tundub, et nii mõnigi varem toodud näide potentsiaalsest kehasussuhtest võib olla hoopis – või kehasamisprotsessi mingis etapis – tõlgendussuhe. Näiteks kui laev sirge rooliga kaldub kursist kõrvale, võib seda tõlgendada kui tuule mõju laevale või kui ühe jõuajami riket (kahe sõukruviga laeva puhul); kiiruse languse puhul võib seda tõlgendada kui laevatee põhja iseloomu muutust, jne. Kui juht on laeva täielikult kehas- tanud, siis ta tunnetab neid asjaolusid laeva kaudu; kui juht pole laeva täielikult kehas- tanud, siis ta tõlgendab laeva ning tema vaatepunktist on laeva ja keskkonna vaheline suhe veel mõistatuslik. Ma pole päris kindel, kas see Ihde tehniliste suhete karakteris- tikutele tuginev diagnoos peab paika. Igal juhul tuleb nii tunnetada kui ka tõlgendada nii laeva ennast kui ka keskkonda.

4. Laev kui teine

Eelnevalt kerkis küsimus, mis suhe on laevajuhil laevaga, kui ta pole seda veel kehas- tama õppinud. Vihje saame ehk teisesussuhte peatükist (Ihde 1990, 104–105), kus Ihde kirjeldab põgusalt filmi kui tehnika muutumist üht sorti tehnikast teist sorti teh- nikaks: alguses, kui film on kõigile alles uus ja võõras, on see teine, miski, mis ärat- ab uudishimu ja mida alles tundma õpitakse; alles arenemisel ja arendamisel saab ta tehnikaks, mille kaudu esitada maailma tõi- ku ning väljendada midagi, mis film ise ei ole, ehk see saab muutuda tõlgendustehnikaks. Üldistatult: kui tehnoloogia, mida tuleb käsitseda, millega opereerida, on veel uus ja tundmatu, tuleb kõigepealt seda tundma õppida selle endana, tutvuda selle toimimisega. Ometi, nagu filmi puhul ei saanud kõrvale jääda selle tõlgendussuhe ehk maailmas esineva esitamise (näiteks pildi edastamise kvaliteet), ei saa ka sõiduki tundmaõppimisel selle suhet maailmaga välja lülitada selleks ajaks, kui seda tundma õpitakse. See on võimalik mingis ulatu- ses: näiteks mingi kangi või nupu liigutamise kehalise tunnetuse võib saada, sõites lihtsamates oludes. Kuid sõiduki (laeva) käitumine maailma suhtes tema tundmaõppi- mise käigus tehtud liigutuste tulemusena on oluline osa sellest tundmaõppimise protsessist. Mida keerulisem on laev, seda kauem võtab aega tema tundmaõppimine, tema kehas- tamise protsess, seda kauemaks jääb ta õppija jaoks teiseks, võõraks.

Laev võib ehk teine olla ka reisija jaoks, nt lõbureisija puhul, kelle jaoks suure kruisilaeva atraktsioonistik on vee peal olemisest olulisem ning ta pühendubki just sellele; siis võib laev ka tema jaoks saada teiseks, kes endast väljapoole ei viitagi.

Võib-olla on siin just laevavälise maailma puudumine see, mis määrab reisija jaoks tema kogemuse erilisuse.

5. Laev kui taust

Esmapilgul tundub, et laev ei saa laevajuhi jaoks olla pelk taust, millele ei pöörata mingit tähelepanu. Võib-olla võib ta seda olla reisija jaoks vaatepildi nautimisel, osana sellest tehnieeritud maailmast, mille taustal, nagu Ihde mainis, me elame niikuinii ja mis lihtsalt aitab maailma näha või toimida tingimustes, milles see muidu poleks võimalik. Kuid seisu või lihtsamate sõitude ajal võib laevajuht tegelda ka muude asjadega, kui tema töö teeb ära automaatrool. Sellisel hetkel võib vist laeva tõesti käsitleda taustana laevajuhi hetkel fookuses olevale tegevusele.

Kuid taustast võib mõelda ka kui millestki, mis on maailmast lahutamatu ehk positiivses mõistes alati millegi taustal. On laevajuhte, kes ei oska oma elu väljaspool laeva eriti ette kujutada. Laevasolu ja laevajuhtimine saadab neid kogu aeg. Teine näide positiivsest taustast on laevatee pinna konarused, mis kummitusena jäävad laevaga lainetava vee peal viibinu sisse ka veel pärast maa peale tagasi jõudmist, kui kõikumine on tema jaoks väliselt lakanud. Sellist jäänuktunnet esineb ka teistes liikuvates keskkondades viibimise järel. Sellises tundes olemisest on juba kadunud tehise, aga ka tehise kaudu tajutud maailm, mis oleks nagu teisesussuhte ja tausta negatiivsed elemendid kokku. Kui tausta võib defineerida lisaks intentsionaalsele distantsile ka ajalise distantsi kaudu, võib see kummitustaju olla taustsuhe. Aga võib-olla tuleb siin hoopis leiutada uus suhtetüüp: kummitussuhe.

Kokkuvõte

Sain artiklis välja tuua vaid mõned aspektid ja tõigad laevajuhtimise praktikast, kuid need peaksid olema piisavad, et näidata, et laev kui tehnika ei mahu eriti mugavalt Ihde tehniliste suhete skeemi. Mitmetes tõiades on eri suhtetüübid tihedalt põimunud ning ka nendevaheline eristus hägune (eriti tausta- ja kehasussuhte, seda ka Ihde enda näidetes). Olulise eristusena pidin sisse tooma Ihde kehasussuhte jaotuse tajusuhteks ja kujundussuhteks vastavalt sellele, mida kehasustehnikaga tehakse. Ihde vaid vihjas sellele erinevusele, kuid siin on see oluline, sest laeva (kui sõiduki) juhtimine on tööriista, kujundustehnika käsitlemine, mis samas nõuab ka tema kehasustamist tajutehnikana, kuna tegemist on interaktiivse toiminguga, kus tegevusi tuleb kohandada vastavalt nende edukusele (nagu tööriistade käsitlemisel ikka). Laeva kui tajutehnika juures peatusin pikemalt kolmel tajuaspektil, mida Ihde oli sõiduki puhul maininud; tematiseerin need nende olulisuse tõttu, nimetades nad ümbruse-, tee- ja gabariiditajuks. Neil kõigil on oluline roll laeva juhtimises ehk laeva kui tööriista käsitlemisel.

Laev kui tõlgendustehnika viitab ennekõike temal kasutuses olevale navigatsiooniparatuurile, mis on ise tõlgendustehnikad, mille kaudu tõlgendada laeva enda parameetreid või ümbritsevat maailma, aga ka laeva ja maailma suhet (laeva kiirus ja kurss, tuule mõju jm). Seega on need sageli mitmesed, aga ka mitmeastmelised tõlgendustehnikad, samal ajal kui Ihde enda toodud näide selles valdkonnas on nii tõlgendus- kui kehastustehnika. Samuti tuli teatud mõõndustega kahtluse alla seada Ihde väidetud mõistatuslikkus või selle lubatavus tõlgendustehnika ja maailma vahel, mis tuli välja ka tema enda näitest: laeva ja tema seadmete töökorras hoidmiseks tuleb neid suhteid tunda ja vajadusel seadistada. Navigatsioonikaart kui Ihde käsitluses üks otsesemalt tõlgendatavaid tõlgendustehnikaid aga osutub palju keerulisemaks, selle tõlgendamata õppimine nõuab mitme eri oskuse treenimist.

Laeva võiks näha algaja laevajuhiga teisesussuhtes olevana tema praktilise treeningu alguses või uuele laevale minnes: uut laeva tuleb tundma õppida, ta on sageli ise keeruline tehnika oma erisuguste omaduste ja seadmetega. Siiski ei saa ta kunagi olla üksnes teine, sest laeva kui sõiduki omadused tulevad kogemuslikult esile alles teda juhtides, ning siis on teravdatud tähelepanu all juba paratamatult ka ümbrus, mida tema kaudu nii tunnetatakse, kujundatakse kui ka tõlgendatakse.

Taustana võib laev esineda samuti eri viisidel isegi laevajuhi jaoks, kui laeva juhtimine ei nõua tähelepanu, ning inimesse jääva laevaliikumise tundena.

Laevtaju, jätk

Oma esimese merepraktika tegin viies kahenädalases vahetuses suurel, poolesaja meetri pikkusel laeval. Iga kord oli sealt kurb lahkuda – laev ja ta inimesed hakkasid omaks saama. Kui varsti pärast mu viimast vahetust juhtus selle laeva peamasinaga suuremat sekkumist nõudev tõrge ja ta pikemaks ajaks dokki jäi, oli tunne, nagu oleks kodu katki läinud ja hüljatud. Mitte ainult inimesed tema peal, vaid ka ta ise oli justkui teine isik, kellega suhestusin. Mida ma aga märkasin ka järgmisel suurel merelaeval: see imestustunne, mida tekitab laeva olemus ise – tema hiiglaslikkus ja see, kuidas see hiiglane püsib ja kõigub ja ikka püsib püsti suure vee peal, ilma toeta, ise raske ja kandes kõiki neid raskeid masinaid, on nagu omamoodi ime.

Autor tänab laevajuhte ja ohvitseri, kes on teda juhendanud kui laevajuht-, madrus- või motorist-praktikanti kronoloogilises järjestuses laevadel Sailor, Cykas, Hiiuingel, Alfa, Koidula, Signild, Pegasus, Maar'a, Kuha, Pärnu, Caroline ja Baltic Queen; Endla Lõhkivi abistava mõttevahetuse eest perspektiivireeglitest; Margus Kiisi laevatehnika-teemalise nõustamise eest ning Taavi Paed juhatus eest ajaloolises geograafias. Tänu ka kahele anonüümsele retsensendile ja toimetajatele, kelle tähelepanelikule lugemisele tuginevad märkused aitasid teksti paremaks kirjutada.

Allikad

Bunge, Mario. 2014. „Philosophical Inputs and Outputs of Technology.“ – *Philosophy of Technology. The Technological Condition. An Anthology*, toimetanud Robert C. Scharff ja Val Dusek, 191–200, Madden; Oxford; Chichester: Wiley Blackwell.

Heidegger, Martin. (1927) 1962. *Being and Time*. Tõlkinud John Macquarrie ja Edward Robinson. New York: Harper and Row.

Ihde, Don. 1990. *Technology and Lifeworld. From Garden to Earth*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

———. 1995. *Postphenomenology. Essays in the Postmodern Context*. Evanston: Northwestern University Press.

KVÜÖA Lahingukool. 2015. *Sõduri käsiraamat*. Võru.

Lauringson, Gustav. 2021. *Pärnu jõe paremkalda lisajõed: hüdromorfoloogilised kirjeldused, kalastiku liigiline koosseis ja liikide levik*. MTÜ Trulling.
<https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:676270/428644/page/1>.

Mieler, August. 1926. „Ein Beitrag zur Frage des Vorrückens des Peipus an der Embachmündung und auf der Peipusinsel Pirisaar in dem Zeitraum von 1682 bis 1900.“ – *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis)*. A. *Mathematica, Physica, Medica* IX, artikkel 2. Tartu.

Napits, Rainer. 2010. „Emajõe navigatsioonitingimused.“ Bakalaureusetöö. Juhendanud Arvo Järvet. Tartu Ülikool, Loodus- ja tehnoloogiateaduskond, Ökoloogia ja maateaduste instituut. Käsikiri Tartu Ülikooli geograafia osakonnas.

Stuckenberg, Johann Christian. 1844. *Hydrographie des Russischen Reiches, oder, geographisch-statistisch-technische Beschreibung seiner floss- und schiffbaren Flüsse und Seen, seiner Küsten, inneren Meere, Häfen und Anfuhrten*. Kd 1, *Das Baltische Bassin von der Oder bis Torneå*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Varend, Rein, koost. 1990. *Laevade manööverdus*. Tallinn: Eesti Vetelpäästeühingu keskkomitee.

Ave Mets – PhD, on Tartu Ülikooli teadusfilosoofia teadur; õppis 2023–2026 Eesti Mere-
koolis sisevetelaevajuhi erialal. Akadeemilised huvid on teaduse (ennekõike keemia ja
füüsika) ja tehnika filosoofia ja ajalugu, mõõtmisteooria ning teaduslik maa-
ilmapilt ja põlisrahvaste teadmus.

E-post: [ave.mets\[at\]ut.ee](mailto:ave.mets[at]ut.ee)

Ship as Technics: Cognising the World via Operating a Ship

Ave Mets

Keywords: Don Ihde's philosophy of technology, postphenomenology, phenomenology of navigation, pragmatics of navigation

A vessel and operating it are complex, multifarious technics subject to multiple factors from the rather complex environment that they inhabit. Learning to cognise and master those technics is a long process. The ship operator, as a beginner, has to learn to perceive and comprehend the world affecting the vessel and to operate the vessel correctly as a response to influences from the world. At first, the aspiring navigator may not discern the various affects of the environment to the ship from one another and from those of their own actions with the control mechanisms. The relation that arises between the operator, the ship's control mechanisms, the ship, and the environment, remains enigmatic. I analyse those relations in terms of Don Ihde's phenomenology of technics: types of relations that he has discerned between human, technics and the world. I indicate some shortcomings in Ihde's schema and the real imbroglia of the relationships in actual situations.

The American philosopher of technology Don Ihde has conceived four types of relations that technology creates between humans and the world: embodiment, hermeneutics, alterity, and background. In embodiment relations, the human embodies, as it were, the technics that mediates the world to them, and the technology amends or enhances human capabilities. Examples are glasses that help vision and the hammer that helps hammering nails, whereby the technics themselves withdraw – they, ideally, are not perceived, while their user's attention is on the world they mediate. In hermeneutic relations, technology is the focus of attention and perception, but it refers to the world outside it, conveying it in a specified manner. Such are thermometers, charts and texts: we gain information about the world with their aid. In alterity, technology is again in focus, but without referring to anything outside it – it is the destination of human interaction. Such are, for instance, computer games and idols. In background relations, technology is a mere background to human doings, like junk or light.

Ihde has an example of a vehicle as embodiment technics (creating embodiment relation) through which the driver perceives the world. Could such an approach also hold good in case of a watercraft? He mentions three kinds of perception that a vehicle enables or creates that I call environment perception, path perception and dimensional perception. What diverges most from land vehicles in case of vessels may be path perception: for watercrafts, the path or way (fairway) is not always clearly defined but has to be practised visually; the surface of the path – waves – must be taken into account for the particular ship (and sometimes this will prohibit sailing); in addition, ships' path has depth, as they themselves have draught and underwater shape, and this relation between the ship and water considerably affects its operation. Also environment and its perception are more important and complicated than on land, since the wind greatly affects the ship's movement.

Another distinction that must be made in Ihde's category of embodiment relation that he does not expand on is that between manipulative embodiment and perceptual embodiment. The former concerns tools that are explicitly meant for bringing about changes in what is external to the tool's user. A ship, just like a land vehicle, is such a tool: it is meant for carrying people and things across

water. As such, it is subjected to rules and laws that regulate the above aspects (environment, path, dimensions) and their operation.

Ihde's example of a control mechanism links a vessel to hermeneutic technics: moving a gear stick forward or backward should make the boat move forward or backward correspondingly. Also many other examples related to navigation that he gives elsewhere can be thus interpreted, as can other control mechanisms on a vessel, such as the helm (rudder). A ship's bridge itself is full of technologies that provide its operator with information both about the ship as well as its environment: the state of the engines, rudder angle, gear, course, rate of turn, speed, location (navigational chart), depth, wind. Those help the first type of relation that was observed between the navigator and the world: perceiving the world by means of the ship as embodiment technics. Also hermeneutic technics outside the ship, especially navigational aids, serve this type of relation, specifically the path perception.

A beginner has an alterity relation to the ship as they get to know it, but not without reference to the outside world as the environment in which the ship moves and that provides reference to this movement. The ship as a background is a wreck, a dwelling place, or residual ghost undulation perception.

Ave Mets – PhD, is a research fellow of philosophy of science at the University of Tartu; she studied inland water navigation at the Estonian Nautical School in 2023–2026. Her research interests include philosophy and history of science and technology, especially of chemistry; scientific world picture and alternative, especially indigenous, world pictures; and measurement theory.

E-mail: ave.mets[at]ut.ee

Keha ja kehalisuse kujutamine Eduard von Keyserlingi romaani „Lained“ naistegelaste näitel

Kateriina Rannula, Maris Saagpakk

Teesid: Artikkel käsitleb keha ja kehalisuse kujutamist Eduard von Keyserlingi romaanis „Lained“, keskendudes peategelase Doralice'i kogemustele. Analüüs näitab, kuidas naise keha kirjeldamise kaudu väljendatakse identiteedikriisi, liminaalsust ja ühiskondlike normidega konfliktis olemist. Tuginedes fenomenoloogiale ja feministlikule teooriale, tõlgendatakse kehalisust nii enesetaju kui ka sotsiaalse surve väljendusena. Artikkel eristab kehalisuse kujutamise kolme funktsiooni. Alustatakse meeleseisundite kehaliste väljenduste väljatoomisest, liigutakse liminaalsuse kujutamise juurde ning lõpetatakse loodusega ühtesulamise igatsuse kirjeldamisega.

Võtmesõnad: Eduard von Keyserling, kehalisus, liminaalsus, baltisaksa kirjandus, fenomenoloogia

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27264>

Kuramaalt pärit baltisaksa autori Eduard von Keyserlingi (1855–1918) romaani „Lained“ („Wellen“, 1911) eestikeelset tõlget reklaamib tagakaanetekst: „Kui see raamat ilmus, tervitas kriitika teda sõnadega „See on elu ise, pulbitsev elu, mitte literatuur!““ Katrin Kaugveri tõlkes ja kirjastuse Kuldsulg sarjas „Lemmikraamat“ 1996. aastal välja antud romaan oli osa baltisaksa kirjanduse taasavastamise lainest 1990. aastate Eestis. Kirjanduslikku impressionismi esindav Keyserling, kelles Thomas Mann nägi saksa kirjanduse euroopalikumaks muutjat (Fortmann 2008), meeldis aga juba 20. sajandi alguse eesti progressiivsetele lugejatele. Gustav Suits avastas Keyserlingi eesti kirjandusele juba aastal 1907, pidades teda ainsaks tähelepanu vääriks baltisaksa autoriks (Undusk 1993, 28).

Ehkki Eduard von Keyserlingi romaanide tegevus ei ole tavaliselt täpselt lokaliseeritav, on autori kodumaa maastikud mere, mõisate, luidete ja männimetsadega selgelt äratuntavad. Romaanide tegevused toimuvad sageli mõisates, mistõttu autor valis ühe oma romaani „Beate ja Mareile“ (1903) alapealkirjaks „Eine Schloßgeschichte“ ehk „lossijutt“ ning seda epiteeti on ka hiljem palju kasutatud (Mann 2002, 224–227). Oma varase loomingu naturalismist edasi astunud Keyserling oli „balti kirjanduse sublimatsioon, kõrgpunkt“ (Lukas 2006, 276). Oma osa selles, et Keyserlingist sai baltisaksa kirjandusmaastiku silmapaistvamaid esindajaid, on kindlasti tema filmilikul elusaatusel. Keyserling oli Balti aristokraatia poolt välja heidetud, natuke salapärane aadlik, kes suundus eksii ja lävis oma ajastu kunstimaailma suurkujudega Viinis ja Münchenis. Baltimaadest eemalolek tundub olevat kunagise kodumaa mõjuvõimu Keyserlingi loomingu üle hoopis suurendanud. Tema loomingu peamiseks teemaks saigi ühis-

kondlikule arengule jalgu jäänud kõrgemate sotsiaalsete kihtide esindajate lähivaatlus, lähtudes printsipiist, et „kirjandus ja kunst peavad kattuma“, nagu autor postuleerib oma põhjalikus käsitluses kaasaegse kunstniku Fritz von Uhde loomingust (Keyserling 1905, 282).

Eduard von Keyserlingi teostes on keskne koht naistegelaste ja nende sisemaailma kujutamisel, mis pälvib ka üsna vara feministliku kirjandusteooria tähelepanu. Waine A. Wonderley (1974) märkab, et jõuline naisekuju on esindatud enamikus kirjaniku teostes ning nõuded, mis ühiskondlike normide või meestegelaskujude ootuste kaudu naistegelastele seatakse, on tihti kerge irooniaga pikitud ja näivad lugejale iganenud, ning meestegelaste püüdlused ülemvõimu ja kontrolli järele kipuvad olema ülevõimendatud ja seetõttu koomilised (Wonderley 1974, 18). Keyserlingi naistegelased on ka paljudes hilisemates uurijates huvi äratanud (Peter 1999; Hilmes 2007). Viimastel kümnenditel on ilmunud uurimusi Keyserlingi naistegelastest aadlimailma kujutamise (Pesnel 2020) ja kirjandusliku modernismi (Kaiser 2020; Wünsch 2020) valguses.

Keyserlingi loominguga üks iseloomulik joon on iroonia kaudu Balti aadli kui kaduva klassi varjukülgede näitamine (Gutmann 1995; Modick 2020; Schneider 2020). Tema teosed peegeldavad laiemalt sajandivahetuse tunnetust, et elatakse hääbuvas maailmas: vanem põlvkond reageerib sellele tundele tardumisega, noorem aga närviliste ja meeliliste erutuste otsingutega, mis lõppevad enamasti pettumusega (Nehring 1999, 291). Nagu Keyserlingi kaasaegne Thomas Mann ning hiljem ka Hermann Hesse, dokumenteerisid nad enda sotsiaalse klassi ühiskondliku positsiooni aluste murenemist. Kuna naiste õigused olid sotsiaalsete suhete muutumise üks peamisi vaidlusobjekte, võimaldas naiste tõstmine tegevuse keskmesse ühtlasi tõstatada probleeme, mis olid sügavad ja põhimõttelised, ent varjatunud kui ühiskondlikult nähtavamad protsessid, nagu näiteks tööliste nõudmised paremale elule ja linnastumisega kaasa tulnud sotsiaalsete kokkulepete muutumine (Ungern-Sternberg 2004).

Artikkel keskendub „tegelikkust ja tõde“ (Ungern-Sternberg 2004, 267) peegeldavale kirjutusstiilile Keyserlingi romaanis „Lained“ ning näitab, kuidas romaanis väljendub ajale ja ühiskonnale tähenduse andmine naistegelaste keha ja kehalisuse kirjelduste kaudu.¹ Analüüsi raamistab Maurice Merleau-Ponty (2019, 324) fenomenoloogiline arusaam, mille järgi on inimene maailmas olemas oma kehaga ning saavutab kontakti iseendaga vaid oma keha tajumise kaudu. Samas on keha ka võimu ja ühiskondliku muutuse väljendamise ning taju instrument (Foucault 1992) ning liminaalsuse (Turner 1969) esmane sensor ja registreerija.

---

¹ Artikkel toetub Kateriina Rannula 2024. aastal Tallinna ülikoolis kaitstud magistritööle „Keha ja kehalisuse kujutamine Eduard von Keyserlingi romaanis „Lained“ naistegelaste näitel“ (juhendaja Maris Saagpakk).

Pärast põgusat peatumist Keyserlingi senisel retseptioonilool jagatakse romaani „Lained“ kehalisusega seonduvad teemad alateemadeks ja käsitletakse neid dialoogis kehalisust käsitleva teoreetilise kirjandusega.

Keyserlingi retseptioonist Eestis

Eestikeelses perioodikas ilmus esimene seni tuvastatud Keyserlingi tekst 1908. aastal, kui korraga avaldati ajalehes Postimees ning Rahvalehe kirjanduse ja teaduse lisa järjejutuna Jaan Lintropi tõlgitud „Dumala“ (Keyserling 1908a; 1908b). Tegemist oli tähelepanuväärselt kiire tõlkesündmusega, sest saksakeelne „Dumala“ ilmus järjejutuna ajalehes Neue Rundschau vaid aasta varem, 1907, ning raamatuna prominentses Fischeri kirjastuses 1908 ehk samal aastal kui eestikeelne tõlge.

Järgnevad anonüümsete tõlkijate ümber pandud „Kirjud südamed“ (Keyserling 1909a), mis ilmub originaaliga „Bunte Herzen“ samal aastal, ning „Roheline liköör“ (Keyserling 1909b), mis toob lugejateni veidi varem ilmunud jutustuse „Grüne Chartreuse“ (1897). Mõlemad ilmuvad perioodikas, nagu ka samuti 1909. aastal ilmunud Keyserlingi loomingu üldpildi mõttes haruldane, külakeskkonda paigutatud „Soldati-Kersta“ Marta Bekkeri tõlkes (Keyserling 1909c – „Die Soldaten-Kersta“, 1901). 1910. aastal ilmuvad ajakirjanduses Aleksander Libliku tõlgitud „Jõulu-laupäeval“ (Keyserling 1910a – „Geschlossene Weihnachtstüren“, 1907) ja Jaan Vahtra tõlgitud „Rõhuvad päevad“ (Keyserling 1910b – „Schwüle Tage“ 1904). Huvi autori vastu püsib ka järgmisel kahel aastal. 1911. aastal avaldatakse Jaan Vahtra tõlgitud „Kokkukõla“ (Keyserling 1911 – „Harmonie“, 1905). 1912. aastal ilmub Noor-Eesti kirjastuses kolme novelli koondav kogumik „Helged päevad“ (Keyserling 1912) tuntud tõlkija Bernhard Linde abikaasalt Emilla Lindelt.

Pärast väikest pausi võetakse 1923. aastal selleks ajaks juba surnud autori „Nicky“ (Keyserling 1923 – „Nicky“, 1915) Johannes Kõpmani tõlkes saksa kirjandust tutvustavasse antoloogiasse. 1931. aastal ilmub kirjastus Looduse „Universaal-biblioteegi“ sarjas ja Reinhold Tamme² tõlkes taas „Pastori armastus: (Dumala)“ (Keyserling 1931). Eessõnas toob tõlkija välja, et Keyserlingi seotus „degenereeruva Balti aadliga“ võimaldas tal kujutada oma teostes „oma seisuse umbjärelikute vaikset võitlust“ talle omase terava analüüsiga (Tamm 1931, 3). Nii publik kui kriitika võtsid Keyserlingi teoste tõlked üldiselt hästi vastu (Lukas 2006, 482–484).

Nõukogude perioodil ideoloogilistel põhjustel baltisaksa kirjandust ei ilmunud, on aga tähenduslik, et Keyserlingi „Õhtused majad“ („Abendliche Häuser“, 1914) ilmus Tiiu Relve tõlkes juba 1989. aastal ehk niipea, kui kirjastuspoliitika leevenema hakkas, ja veel enne Nõukogude Liidu kokkuvarisemist (Keyserling 1989). Järgmise raamatuna

---

2 Tõlkijatena on nimetatud tõlgetes väljatoodud nimed.

ilmuski juba käesoleva uurimistöö keskmes olev „Lained“, millele on järgnenud pikem paus Keyserlingi tõlkimises, küll aga esietendus Estonias 2022. aasta märtsis Tiit Härmil ballett „Õhtused majad“ Gustav Mahleri muusikale, mis põhineb Keyserlingi romaanil.

Romaani „Lained“ tegelased ja tegevustik

Romaani tegevus toimub sajandivahetuse paiku ühel pikal kuumal suvel väikeses kalurikülas kusagil Läänemere ääres ja kujutab rühma aristokraate, kes on tulnud mere äärde puhkust nautima. Perekond von Buttlärid, parun ja tema naine Bella, lapsed Lolo, Nini ja Wedig ning paruniproua ema, kindraliproua von Palikow esindavad ühtlasi mureneva aadlimaailma eri tahke alates võimukast vanemast generatsioonist ja enesekesksetest ning piiratud keskealistest kuni jõuetu ja perspektiivitu noorema generatsioonini. Paletti täiendavad tütar Lolo kihlatu, ohvitser Hilmar von Hamm ning külas suvitav kõrge riigiametnik Knospelius.

Romaani fookuses on aga samas rannakülas viibiv Doralice Köhne-Jasky – krahvinna, kes on katkestanud sunnitud mõistusabielu endast märksa vanema krahvist abikaasaga ning abiellunud Hans Grilliga, noore kunstnikuga, kelle krahv oli tellinud Doralice'i portreed maalima. Aadlikest suvitajad suhtuvad abielupaari halvasti varjatud hirmuseguse põlgusega, kuid suvituskoha piiratud sotsialiseerumisvõimaluste tõttu ei ole omavahelist suhtlemist võimalik täielikult vältida. Suve jooksul suhted pingestuvad, tegelaste siseelu ning välist olmet mõjutab nii loodus (meri) kui omavahelised erootilised ja psühholoogilised pinged.

Doralice'i ilu ning salapära langenud naisena avaldab Buttläri lastele kohe sügavat muljet ning ühel päeval meres ujudes vajab Lolo Doralice'i abi, mis veelgi süvendab noore neiuvaimustust sellest ühiskonna poolt põlatud abielunaisest. Doralice'i ilust on lummatud nii parun von Buttlär, kes selle tõttu oma abikaasa teravdatud tähelepanu alla satub, kui ka Hilmar ja Knospelius. Meeleheites Lolo, nähes oma kihlatu kiindumust Doralice'i, ujub merele, kus kalurid ta päästavad. Buttlärid lahkuvad seepeale otsekohe ning kalurikülas astuvad sügisele vastu vaid Hans, Doralice ja salanõunik Knospelius. Suhete keeristormid on Hansu ja Doralice'i suhtele oma jälje jätnud ning abielupaar kaugeneb teineteisest aina suuremasse vaikimisse. Olles just kokku leppinud, et vestlevad järgmisel päeval, läheb Hans öösel kohaliku kaluriga kalale ning hukkub tõusnud tormis. Pärast pikki ootuspäevi lepib Doralice lõpuks tõsiasjaga, et Hans ei tule tagasi. Romaan lõpeb Doralice'i ja Knospeliuse jalutuskäiguga rannas. Doralice, püüdes leinaga toime tulla, jalutab sellesama mere ääres, milleained on näinud ja mõjutanud nii paljude inimeste elusid ja saatusi. Knospelius teeb Doralice'ile pakkumise saada tema saatjaks, sest naisel ei sobi ükski maailmas ringi käia ning ka temal pole mujal kohustusi.

Kehalisuse kontseptsioon ja selle esinemine Eduard von Keyserlingi romaanis „Lained“

Keha kaudu suhestub inimene maailmaga, kehalised tajud võimaldavad tajuda ümbritsevat ning koos aistingute ja liikumisega osaleb keha inimese eneseväljenduses. Keha eksisteerib nii ruumiliselt kui sotsiaalselt ning eri ajastud võimaldavad eri ühiskonnaliikmetele erinevat eneseväljendust.

Sotsiaalsete piiride mõju inimese kehalisele tajule aitab kirjeldada liminaalsuse mõiste, mille töö laiema lugejate ringini Victor Turner, kes arendas edasi Arnold Van Gennepi siirderiituse teooriat ning ütles, et liminaalne isik on ambivalentne, ta ei asu ei siin ega seal, vaid ühiskonnas kehtivate kommete, tavade ja positsioonide vahelisel alal, kuulumata õieti kuskile (Turner 1969). Liminaalsus on desorienteeriv, isiksuse ja/või kultuurilise ja sotsiaalse identiteedi piirid muutuvad seal ebamäärasteks või lahustuvad, nagu ka ruumi ja/või aja piirid. Keyserlingi teksti analüüsid käsitletakse liminaalsust, kirjeldades, kuidas see avaldub kehalise vahepealsuse väljendusena, mis omakorda on tingitud sotsiaalsest ning ruumilisest kahevahelolekust.

Artikli keskmes on peategelase Doralice'i tegelaskuju kirjeldused, mida aitavad mõtestada Simone de Beauvoiri teoreetilised lähtekohad. Feminismi ühe võtmeteksti „Teine sugupool“ („Le Deuxième Sexe“, 1949) autor Beauvoir pakub välja tõlgenduse, kuidas identiteet, kehalisus ja soorollid kujunevad ühiskondlike normide, kogemuste ning võimuhete kaudu. Oma Merleau-Ponty „Taju fenomenoloogia“ arvustuses ütleb Beauvoir, et subjekti olemasoluks on vajalik ajalugu, mille keskmes on keha (Beauvoir 2004). Keha on paratamatult mingisse situatsiooni asetatud ning situatsiooni üks osa on kehalisus. Naise kehalisust mõjutab tema situatsioon, mis omakorda sõltub teda ümbritsevast (Hinrikus ja Simm 2009, 821).

Keyserlingi romaanis „Lained“ ei tegelda laiemate ühiskondlike küsimuste ja maailmapoliitikaga, kuid tegelased on ajaloolises hetkes, kus nende elud on muutumas. Teoses on kesksel kohal loodus, mis on jätk inimese kehast, elu toimub lainetena, kehalisuse kaudu väljendatakse nii tundeid kui ka paiknemist keskkonnas ning selle staatuse ja soolisuse kaudu kehtestatud reegleid. Nagu rannaküla elu dikteerivas meres, on ka romaanis tegelaste elus lained, mis lükkavad neid staatilisest kogemusest liikuvamasse, lõhkudes ja muutes tavasid ja sotsiaalseid norme. Kirjeldades seda muutumist, kasutab Keyserling ideelise konteksti kõrval tugevalt kehalisuse elementi, kasutades võrdlusi loodusega ja väljendades meeleseisundeid kehalise kogemuse kaudu. Keha ja kehalisust kujutatakse eri tasanditel, mida võib koondada järgmiselt:

- Keha meeleseisundi väljendusena
- Kohatu ja ajatu keha
- Loodus ja keha

Analüüsi fookuses on peategelane Doralice, aga vähem tähtsad pole tegelikult ka teised nais- ja meestegelaskujud, kelle kujutamises ilmneb keha kujutamine eri meeleseisundite, suhtedünaamikate ja võimuhierarhiate osana.

Keha meeleseisundi väljendusena

Keyserlingi tekst annab edasi tegelaste meeleseisundeid, kus sündmused ning nende kogemine on väljendatud kehalisust kaasavate poeetiliste kujundite kaudu. Kehalised aistingud lisavad emotsioonile kaalu, seda intensiivistades. Kõige paremini ilmneb see Doralice'i tegelaskuju kaudu, kelle maailm on täielikult muutunud. Doralice'i tundmused annavad edasi tema staatuse muutust, ootusi uuele elule, mida ta tundis „tugeva ja kuuma rõõmuvärinaga“ (Keyserling 1996, 24)³, kuid samuti hirmu nendesamade muutuste ees, rahulolematust ning kahevahelolekut. Merleau-Ponty (2019) teooria järgi võiks seda tugevat ja kuuma tunnet käsitleda ootusena kogeda oma keha kaudu iseennast ja saada endast teadlikuks. Kehaline ja vaimne (enese)teadlikkus oli olnud noore naisena eaka ja range mehega abiellunud Doralice'ile tema senises elus keelatud.

Doralice'i tundmuste tagamaad on kirjeldatud tagasivaates, mis viib lugeja tagasi krahvi juurest lahkumise hetke. Olles elanud kaitstud ning privilegeeritud elu, ei osanud naine ette näha, milliseks tema tulevik kujuneda võiks, kuid ometi teadis ta, et see saab olema drastiliselt erinev tema senini tuttavast elust. Abielus krahviga on Doralice'i kehalised tajumised kirjeldatud sõnadega, mis rõhutavad füüsilist ebamugavustunnet: „Doralice vaikus ja pigistas huuled kõvasti kokku ning tal oli ebaseaduslikult ahistav tunne, nagu kasvatataks teda“ (25). Tegelase uus, pealesurutud mina on samas ka teda pidevalt ohjeldav vaenlane: „[. . .] vaikne heategev ingel, kes Doralice nüüd äkitselt oli, ahistas teda nagu tinane rüü“ (26). Tundes end aheldatu ja vangistatuna, oli ta võimetu tundma ning tajuma maailma iseendana. Beauvoir kirjeldab elatud keha kui elatud reaalsust, mis on kogum nii iseloomulikust füüsilisest olemisest, sotsiaalsete reeglite ja tavade kokkusobimisest, inimese enda kehatunnetusest kui ka viisist, kuidas väline maailm seda keha kohtleb (Beauvoir 2015). Doralice'i „tinarüüsse ahistatud“ enesetunnetus viis füüsilise rahulolematuse ja ebakõlani ootuse suhtes, kuidas maailm teda kohtlema pidi. Vastupanu allutatusel, rõhutusele ja „kasvatamisele“ tegi võimalikuks Doralice'i kehalise pöörde uue olemise suunas, Hansu suunas, kellest ta kinni haaras kui võimalusest luua enda jaoks mingi uus situatsioon, kus tema kehalisus saaks eksisteerida ümbritsevaga tasakaalustatumas suhtes.

Kohtumine Hansuga äratas Doralice'i kehas täiesti uued tundmused, mida ta polnud varem tundnud. Uued tajud, mis olid talle võõrad, tulevad esile kehalise pingesta-

---

3 Järgnevalt tähistatakse uuritavast romaanist võetud tsitaate vaid leheküljenumbritega.

tusena, mida autor kirjeldab tugevate metafooride abil, nagu näiteks „[. . .] tundis veres taas kummalist lämmatavat põlemist“ (28). Doralice'i tajutud põlemine andis märku, et vana, harjumuspärane keheline olek on asendumas millegi uuega, sisaldades samas ka ohtu. Muutusest on haaratud terve keha, ka füüsilised organid: „Ma kuulsin, kui ta [süda] lõi, see tundus mulle kõige valjema helina toas“ (30). Doralice'i terve keha on uue tunde haardes: „[Doralice] seisis seal oma hallikas villases kleidis, käed rippu, terve keha pingul, nagu tahaks ta hüpeta teha [. . .]“ (29). Seestpoolt alanud muutus väljendus kehalises pingulolekus, soov muuta oma elu pidi tooma ta liikumatuses liikumisse. Doralice'i valmisolekut hüppeks võib tõlgendada kui vajadust keha liigutada ning keha kaudu kogeda ümbritsevat ning iseennast, sest keha omaduseks on tundmise ja liikumise abil väljendada oma olemist. Merleau-Ponty (2019) ütleb, et kehalisuse kaudu saame iseendaks, ning ka Doralice soovib allasurutud olemisest iseendani jõuda. Selle teeb võimalikuks Doralice'i keha liikumine, mis on algul sisemine – vereringe ja südamete tajumine läheb üle kogu keha haarava pingega kogemiseks.

Keyserlingi tegelased muudavad liikudes nii füüsilist kui ühiskondlikku asukohta. Doralice satub krahvilossist kalurikülla ning seejuures liigub ta ka ühest staatusest teise. Ees ootav maailm on Doralice'i jaoks senikogematu ning äreva teadmatuse tajumine väljendub kehaliselt:

Doralice kõndis kruusateedel rahutult edasi-tagasi, suve ühetooniline sumin ümberringi oli tema jaoks kui üksinduse ja sündmustevaesuse hääl. Ent just siin vanas aias tajus Doralice kõige selgemalt, et aia taga ootab teda ilus maailm täis sündmusi. Ta tajus seda lausa kehaliselt, otsekui kummalist rahutust veres, ta peaaegu kuulis seda, nagu me kuuleme peosuminat, seistes suletud uste taga. (24)

Doralice tajub eesootavaid sündmusi kui lootust uutele kogemustele, kuid ta on siiski väljapool, „suletud uste taga“. Naine püüdleb uue poole, murdes vabaks teda kammitsenud elust, kus kogu tema isiksus koos võimalustega tema ümber toimuvat kogeda ja sellega suhestuda loodi tema eest. Tulevikuootuse „kuum rõõmuvärin“ (24) asendub aga õige pea uue tajumisega – kahetise liikumisena uues positsioonis, kus kogemuse seadmiseks vajalik seiskumine osutub keeruliseks, sest pole õieti pinda, kuhu maanduda. Beauvoir märgib (2004, 162–163), et subjekti olemasoluks on vajalik ajalugu, mille keskmeks on keha, ning inimese olemus subjektina on määratletud tema võimega integreerida oma elatud kogemused üheks tervikuks, mis eeldab enda paigutamist nii ajas kui ruumis. Doralice ei oska oma uut olukorda ei paigutada ega tajuda ning seetõttu iseloomustab tema kehalisust vaid valulikkus ja meeleseisund, kus suur ootus uuest, heledast tulevikuootusest muserdub pimedaks, väikeseks kohaks nii Doralice'i sees kui väljas: „Ja siis lahtus Doralice'i joobumus avarusest ja valgusest,

järsult, peaaegu füüsilist valu tehes [. . .] sõnas Doralice nukralt: „Poeme siis oma urgu“ (18).

Kui Doralice on kaotanud oma illusioonid, on temas hääbumas vabadusejanu, soov kogeda ja tunda on muutunud üksnes vaevu aimatavaks, jõu ja ootuse üle laotub letargia: „Lebada päris vaikselt, end mitte liigutada... kas sina ka tunned, kuidas miski meis aina väreleb ja võbeleb nagu päikesevalgus veepinnal? See väsitab“ (45). Doralice'i seest kaob tema senine elu, see vaid väreleb ja võbeleb, kuid ei suuda veepinda ehk inimese välispinda enam piisavalt liigutada, et seda elule ajada. Eluiha tema sees, keha vajadus elada ja kogeda ka siis, kui see näib võimatu, matab hinge ja väsitab: „[. . .] ta arvas end tajuvat ka tumedamat sügavust enda all ning mõlemad – sügavus ja kaugus – rõhusid teda nagu miski, mis mattis hinge, hirmutas, tekitas temas äraeksimise ja üleoleku tunde“ (66).

Kohatu ja ajatu keha

Saksa ja baltisaksa aristokraadi elu sajandivahetusel iseloomustas püüe jääda kindlaks juba väljakujunenud tavadele ja elukorraldusele ja hoiduda välistest mõjutustest, mis võiksid sajandeid kestnud raame paigast nihutada. Astudes sellest turvalisest raamist vabatahtlikult välja, satub Doralice täiesti uude olukorda, mis ei too talle siiski meelerahu ning kuulumistunnet, vaid jätab naise nostalgia ja ootusärevuse üleminekumaastikule. Keyserling kirjeldab olukorra kahetisust – nii selle irooniat kui ka melanhooliat, kusjuures üleminek jääb vaid aimatavaks (Lukas 2006, 276–277). Ülemineku tabamatuses väljendub karakterite paratamatu ambivalentsus, iroonia ja melanhoolia nii valitseva olukorra kui ka mineviku ja tuleviku suhtes, mis takistab neid jäädavalt ühte positsiooni valimast. Ei suudeta taluda olevikku, kuid ei ole ka väljapääsu ja võimalikku paremat elukorraldust. Üleminekufaasist saab jääv liminaalsus, olemine määratlematus vahepealsuses. Turneri sõnul (1969, 359) kaasneb muutusega kohas, seisundis, ühiskondlikus positsioonis ja eas liminaalsus ehk teisisõnu vahepealsus. Doralice on läbinud muutuse nii kohas, seisundis kui ühiskondlikus positsioonis ning on seega olemuslikult lävel – ta on läveinimene, kes pole enam eelmises seisundis, aga pole veel ka uues.

Inimene tajub oma olemist ruumilise ja ajalise maailmakogemuse kaudu (Beauvoir 2004). Kuidas kogeb aga maailma inimene, kes on määratletud vahepealsena, ning seda nii sotsiaalses kui ruumilises situatsioonis? Keha nii on situatsioon kui ka on asetatud situatsiooni (Beauvoir 2015). Inimene on maailmas oma kehaga, tal on tema instinktid, soovid, ihad, mis on alati seotud tema kehaga ja mis eeldavad kehalisust. Keha on pidevas suhtes teda ümbritseva maailmaga ja selle suhte käigus omistatakse maailmale inimlik tähendus; see, kuidas maailm kehasse suhtub, mõjutab omakorda ka kehakogemust. Täheenduse loomine oma elule, kehale ja kohale elus on kee-

rulisem, kui koht ja aeg on ise üleminekus. Keyserlingi romaani peategelase Doralice'i liminaalsust võib tõlgendada tema kohata ja ajata elusituatsiooni kaudu, mis väljendub ka tema kehalises olemises.

Suvepuhkuseks Läänemere rannikule saabunud Doralice ja Hans on justkui alustanud uut elu, kuid samal ajal ka selle eesootava elu ootel. Staatus ja harjumuspärase elukoha kaotanud Doralice on kohata inimene. Ta ei kuulu enam aadlike hulka, kuna on abiellunud allapoole oma seisust, kuid pole omaks võetud ka selle ühiskonnagrupi poolt, kuhu kuulub tema uus abikaasa. Doralice'i liminaalsuses viibimine avaldub kohe raamatu alguses, kus lugeja ei tutvu peategelasega tema enda sõnade ja mõtete kaudu, vaid teda tutvustatakse hoopis perekond von Buttlärite vestluses. Langenud naise staatuses Doralice on pere naiste jaoks ühtaegu hirmutav ja ligitõmbav. Seisusliku ühiskonna reeglite rikkumine teeb temast „äräjooksnud naise“, „keda ei kaitsta“ ja kellest möödumiseks „rand on piisavalt lai“ (10). Ajal, mil aadelkond on teadlik sotsiaalse korra paratamatust peatselt muutumisest, on rangete seisuslike reeglite (julm) järgmine omamoodi teraapiline tegevus, mis aitab aadlikel säilitada tunnet, et olukord on kontrolli all. Buttläride üleolekus Doralice'i üle väljendub nende endi hirm tuleviku ja muudatuste ees. Doralice'i sotsiaalsele liminaalsusele lisandub ka ruumiline, kuna ta ei viibi ka tuttavas keskkonnas.

Doralice elab kahepidist elu, kus aeg pendeldab mineviku ja tuleviku mina vahel, ning kumbki mina ei ole oma olemuselt selle hetke reaalsusesse kinnitunud. Ta tunneb, et mälestused „roomavad“ talle „igale poole järele“ (16); „Kõik, kõik muutus nukraks, mõttetuks, Doralice ei teadnud enam, miks ta siin istus, miks“ (19). Doralice suudab ennast analüüsida, ta on teadlik oma olemasolu ambivalentisusest ja sellest, et ei suuda leida oma liminaalsusest väljapääsu. Lahendusele orienteeritud Hansult küsib enda vahepealsust tajuv Doralice: „Kas sa ei arva, et on pingutav niimoodi taeva ja mere vahel hõljuda?“ (20).

Gerhard Kaiser (2020, 140) rõhutab, et Doralice'i tegelaskuju on pandud võnkuma *femme fatale*'i ja *femme fragile*'i vahele. Naine on teadlik sellest, et tema liminaalsus toob kaasa asetsemise väljaspool ühiskonna reegleid, mis avavad ukse teistsugustele käitumisviisidele. Vestluses temasse armunud Hilmar von dem Hammiga, noore Lolo kihlatuga, tunnistab naine ootamatu aususega oma olukorda. Temale kui langenud naisele võib avaldada armastust ilma kartmata, et tema mainet rikutaks: „See tuleb ju ka sellest, et teil on raske minuga rääkida. Millest te peaksitegi rääkima? Minu taga on kõik sillad põletatud. Te võite rääkida ainult ilmast või avaldada armastust“ (91).

Liminaalsuses viibijana oli Doralice'i osaks olla passiivne, vaikne, isegi alandlik, kusjuures Turneri (1969, 364) sõnul ootavad vahepealsuses viibijaid tihti kannatused ja katsumused, mis on sageli äärmuslikud ja füüsilised ning esindavad ühest küljest nende vana staatus hävitamist ja teisest küljest nende sisemist karastamist. Kaiser

(2020, 136) on tähendanud, et Doralice'i ja Hansu armastuse lugu on konstrueeritud markeerima üldisemat kahevahelolekut, inimese ostsilleerumist looduse ja vaimu, vajaduse ja vabaduse vahel. Doralice'i vastupandamatu igatsus millegi erilise ja senikogematu järele viis ta hülgama oma turvalist ja selgete reeglitega elu. Olles valmis muutuseks, ei suutnud Doralice ometi kohaneda muutunud olude ja uue staatusega, mille lahusus ja aadliseisusest väljapoole abiellumine kaasa töid. Kui inimeselt võetakse võimalus harjumuspäraseks eluks, toimub temas mingi reaktsioon, mille üheks tagajärjeks on väline kohanemine uues keskkonnas. Õpitakse ära uues keskkonnas vajaminevad oskused ja tavad, saavutatakse mingi uus rutiin igapäevases elus. Samal ajal tajub üksikisik muutumisvajadust pealesunnituna, vägivaldsena (Saagpakk 2010, 85).

Käsitledes naist kui Teist, väidab Beauvoir, et naine on mehe jaoks ambivalentne ning illusoorne, sest temas näeb mees kõike, mida ta nii kardab kui ihaldab (Beauvoir 2015). Ka uues, kirglikust armastusest alanud suhtes ootab Doralice'i ootaja roll. Hansu ettekujutus tulevikust ei ühti Doralice'i omaga: „Majake igal juhul,“ alustas Hans erutatult, „majake kusagil, ütleme Müncheni eeslinnas, majake, mis on su enda looming, su olemuse väljendus, seal sa siis talitad. Minu ateljee on loomulikult linnas, ma tulen lõunaks koju ja sa ootad mind –“ (46).

Majake on võrdsustatud naisega ning igasugune valikuvabadus taandatud elutu objekti eest hoolitsemisele. Beauvoir (1997, 60) on väitnud, et naise elu raamimine vaid koduste töödega asetab naise kordumise ja immanentsuse maailma, ja seda tajub ka Doralice, keda lähemalt perspektiiv „majakese enda näo järgi sättimisest“ (46).

Suuremat vabadust oma elu kujundamiseks ja endale ühiskonnas koha leidmiseks ei suutnud Doralice ei oma mõtetes ega vestlustes väljendada. Ometi on naises tajuda tõrksust, kui ta Hansule ütleb: „[. . .] ainult see sinu proua Grill oma kujundamisega on mulle ebasümpaatne, teda ma parema meelega tunda ei tahaks“ (48). Doralice on teadlik, et tema ajastu naisel tuleb jääda talle määratud rolli, kuid ometi ei taha ta seda tulevast uut mina tunda ega end temaga identifitseerida. Nagu ka Hilmes (2007, 281) rõhutab, on mehelikkuse ja naiselikkuse kontseptsioonid Keyserlingi teostes ühildamatud, viies esmalt möödarääkimiseni ja lõpuks üksilduseni.

Doralice'i tegelaskuju kaudu on võimalik kirjeldada, kuidas isiklikud ja kehalised kogemused on tihedalt põimunud kultuuriliste ja sotsiaalsete jõududega, mis kujundavad naise elu tolleaegses ühiskonnas. Hans jätkab iseenda tõe kuulutamist, keelates Doralice'ile enesemääratluse võimaluse ja allutades teda taas välistele mõjudele, mis takistab naisel iseenda soovide aru saada. Tahtmata valmistada pettumust teistele, on ta pettumuseks iseendale, kuid järgides enda tundeid, kogeb ta paratamatult rahulolematust ühiskonna poolt. Doralice ütleb Hansule protesteerides: „[. . .] ära hüüa mind, palun, naiseks, see meenutab mulle, ma ei tea, lohmatat sinist jakki valgete

täppidega ja kartulisuppi“ (19). Naine mõistab, et Hansu ettekujutus temast ei ühti tema enda omaga, ning kehaline tundlikkus jääb ainsaks aktsepteeritud viisiks, kuidas oma tundeid ja soove väljendada: „Uhh, kui seal ikka hingata ka saaks. Maailm, mis on tihedalt ja kindlalt suletud ja lõhnab kartulisupi järele! Maailm, mis võinuks olla Agnese⁴ loodud“ (22). Kartulisupimaailm on maailm, milles tema kehalisus on kammitsetud, ta ei saa hingata. See on maailm, mis pole tema jaoks või eksisteerib tema kui vähem tähtsa teise jaoks, mis on piiritletud klaustrofoobse ja umbsena, supi järele lõhnava maja ehk eluga, mille keegi teine on temale loonud.

Ära tõugatud sünnipärasest keskkonnast ja võõraks peetud teiste poolt, elab Doralice samaaegselt nii minevikus kui olevikus, suutmata juurduda ei ühes ega teises. Liikudes edasi-tagasi mineviku ja oleviku vahel ning seetõttu ka liminaalsuses viibijale omaselt süütunde käes kannatades, pöördub ta reaalsuse poole, püüdes olla meele järgi sellele mehele, kes tol hetkel tema jaoks turvalisust esindab: „[. . .] ja õmbles, tehes seda nüüd meelsasti, sest see mõjus rahustavalt, jättis mulje, et kõik on korras“ (127). Doralice'i minapildi ambivalentisusest räägib seegi, et ta tunneb muutunud oludest lähtuvat vajadust oma positsiooni väiksemaks mängida, mis vastab baltisaksa naiste ühele kohanemisstrateegiale (Saagpakk 2010, 91). Ta võtab näitlikult üle uued tegevused ning püüab endale ning teistele jätta muljet olukorraga leppimisest, et leida turvalisust hirmutavas maailmas, kus talle enam kohta pole. Taaskord kogeb Doralice ambivalentisust, sest osa temast igatseb sisimas tagasi oma eelmist elu: „Ta ei olnud tookord õnnelik, aga ta oli kodus. Miks ei vallanud see tunne teda enam kunagi?“ (131). Ta püüab olla nagu teised, tundes ometi pidevalt, et ta ei ole selline nagu teised. Vabadusest saab üksindus. Elu haarab teda küll kaasa, kuid unustab siis tema olemasolu ning jätab ta juurteta mineviku ja tuleviku vahele hõljuma.

Kui Doralice kirjeldab oma eelmist ja uut elukorraldust, ei kasutata selleks mitte ideelisi, vaid kehalisi kujundeid. Tema vabadus on nüüd „maailm, mis on tihedalt ja kindlalt suletud ja lõhnab kartulisupi järele“ (22), kui enne oli see olnud „inglise romaani“ ja „sigareti“ järele lõhnav (131), ilma ühegi mõtte ja soovita olelus tugitoolis. Väljaspool seisuslikke piiranguid eesootaval elul on talle pakkuda vaid uusi piiranguid, vabadust defineerib väljavaade kujundada oma tulevane majake enese näo järgi, millest ei piisa naisele, kes on teinud suure sammu vabaduse poole.

Liminaalsuse sümbolina avaldub ka Doralice'i pidev kõndimine mererannas, mis on sümbolne ka seetõttu, et kirjeldab vahepealsust. Rand on küll maismaa, kuid see kätkeb endas alati teisesust ja võimalust muutuseks.

---

4 Teenija Doralice'i ja Hansu majapidamises.

Loodus ja keha

Meri, lained ja tuul on peamised loodusilmingud, mis romaanis "Lained" nii kutsuvad esile kui intensiivistavad meeleaseisundeid, loodusest otsitakse lohutust ning looduses lahustutakse kui liminaalses ruumis. Looduse ja kehalisuse (just naise keha) seoseid on analüüsinud mitmed feminismiteoreetikud. Ökofeministid väidavad, et naiste, vähemusrahvuste, laste ja vaeste ning looduse üle põhjendamatu domineerimise vahel eksisteerivad olulised seosed ning domineeritud rühmi (naisi, lapsi, vaeseid, vähemusi, kuid ka loodust) võib nimetada „Teisteks“, viidates nende rühmade staatusele ühiskonnas – neid on kõiki ühel või teisel viisil ära kasutatud. Ökofeminism tegelebki rõhutute olukorra analüüsimisega läbi soouuringute prisma (Warren 2000, 1–2). Eesti ökofeminismi teemalised kirjutised tegelevad ühiskondlike ning keskkonnaprobleemide läbipõimunud käsitlemisega (Tüür 2011; 2023; Sõrmus 2015; Kuznetski ja Tüür 2023). Naist loodusega samastades saab kontakti loodusega tõlgendada võimes-tava kogemusena, mis võimaldab naisel ise oma olemise ja olemuse üle otsustada (Tüür 2023).

Meri ja inimene on teoses omavahel seotud, lained kujundavad inimese elu samamoodi nagu merepinda. Merelained on romaani taustaks ja sümboliks, meri peegeldab nii inimeste meeoleolusid kui ka konflikte. Kirjanduslik impressionist Keyserling kasutab sageli ka värve, et luua meeoleolu ja näidata tegelaste keha ning omakorda selle kaudu ka sisemist seisundit: näiteks kirjeldab ta Doralice'i juukseid kui „kuldsete päikesekiirte sarnaseid“, tema silmi kui „sinise taeva sarnaseid“ ja tema naeratust kui „pärlmutri sarnast“ (15). Loodusvõrdlused rõhutavad Doralice'i teisesust, sest teisi naistegelasi romaanis loodusnähtustega ei võrrelda. Doralice on kooskõlas loodusega, mis raamistab tema loomulikku ilu: „Niimoodi heledas kuupaistes oli Doralice'i nägu väga ilus oma lapseliku ovaaliga, hallikassiniste silmadega, millesse kuuvalgus kummalist värvilist sära lisas, ja heleblondide juustega, mida tuul sasis“ (15).

Loodus, eriti meri ja meretuul on tegelastega pidevas kontaktis, ning eriti näib see mõjutavat Doralice'i, kelle looduskogemus läheb üle kehakogemuseks. Naine tunneb end samastuvat tuule ja merega:

[. . .] tuul keerutas ta seelikuid, tõukas teda tagant, Doralice tundis selgelt, kuidas tuul väikesteks iilideks hoogu võttis, teda kord eestpoolt, kord küljelt rünnates, ning see oli kütkestavalt ergutav mäng, sedasama pidid lained tundma; Doralice öötsus käies, talle tundus, et ta voogab. Korraga tõstis üks tugevam tuulepuhang ta juukseid, sasis neid. Doralice tegi ühe sammu, tõi kuuldavale lühikese lustaka hüüatuse. Ma olen murdlaine, ma olen murdlaine, mõtles ta. (131)

Mere ja meretuule kirjeldustes on mõlemad tihti kokkupuutes kehadega, rõhutas meeleaseisundeid ning luues ja lõhkudes korda. Elavana ja liikuvana tajub Doralice

end just loodusega kontaktis olles. Doralice muutub oma tajus mereks ning mitte rahulikuks veepinnaks, vaid murdlaineks. Murdlaine murrab vabaks, murdlainet ei saa allutada ega nähtamatuks kasvatada, ning sellesarnast kogemust soovib ka Doralice. Vabaks soovib Doralice saada ka teda painavatest mälestustest, mis ei lase tal edasi liikuda ja uut elu elada. Pidevad võrdlused vana ja uue olemise vahel tulevad esile ka suvituspaigas viibivate aadlike kaudu, kes meenutavad naise eelnevat elu. Mittekuulamise tunde eest näib pelgupaika pakkuvat seesama meri:

Sinna mere kohale peaks võrkiigi riputama, parajasti nii kõrgele, et lained temani ei ulatu, aga siiski nii madalale, et kui ma käe rippu lasen, saan puudutada lainete valgeid habemeid, ja vaat siis arvan ma, ei saa mälestused tulla ja ma ei kohta mingeid Knospeliusi ega Palikowe. (16–17)

Mere kohal ning laineid tundes ja tajudes on Doralice'i kehalisus kergemini kogev. Tema isiklik elatud ajalugu, mille maastikuks on keha, mitte ajatu ja ruumitu teadvus, vaid situatsioon, nagu seda on kirjeldanud Beauvoir (2004, 162–163), kannab kõiki mälestusi ning kogemusi. Meri ja tuul ei rõhu tema kehalisust maadligi, vaid hoopis toetavad ja kaitsevad Doralice'i keha: „Merelt tulev tuuleõhk, kohin, kuldne voogamine ja virvendamine ümberringi, kõik see otsekui talitses ja hällitas teda ja siis tundis ta, et kukub, kukub valguse kuristikku, kuigi valgus teda siiski kannab ja hoiab“ (17).

Kui Doralice'i kehatajumine on mere ääres vaba, siis aadlipreilid Lolo ja Nini von Buttlärid ei tunne end mere ääres nii vabalt:

Meretuul sasis nende kergeid punaseid juukseid ja pani need kaunilt ümber peente peaaegu haiglaste joontega nägude lehvimä. Tüdrukud kortsutasid pisut kulme, vaatasid säravate punakaspruunide silmadega üksisilmi merele ning paotasid huuled, otsekui tahtnuksid naeratada, aga suur rahutu helendus nende ees pani neil pea ringi käima. (7)

Lolo ja Nini kehaline tajumine paneb neid kulmu kortsutama, nad on kui arusamatuses loodusilmingutega kokkupuute üle; sama valgus, mis Doralice'i hoidis ja kandis, ajab noortel aadlipreilidel pea ringi käima, looduse korratus tekitab segadust ning tajude ülekoormatust.

Doralice'i eeskujul ujub Lolo merele ning väsis sealjuures. Doralice aitab noore tüdruku liivaluutele ja Lolo ütleb: „[. . .] ma ei ole merega harjunud ja olen ikka tahtnud selles sädeluses ujuda ning ujusingi liiga kaugele“ (41). Doralice tunneb end meres hoopis mugavamalt ning oma vastuses Lolole kirjeldab ta meeldivaid aistinguid, liikudes oma kirjelduses kehalisematele tajudele: „Jah, mina unun ka meelsasti valgusesäras, päikesekiired riivavad nahka nagu väikesed soojad kalad, see meeldib mulle“ (samas). Koos Doralice'iga kaldale ujudes omandab Lolo temaga sarnase kehalise

mere-kogemise, tundes end hoopis mugavamalt: „[. . .] nad viskusid vette, ujusid kõrvuti, pöörates aegajalt näo teineteise poole, et naeratada“ (samas). Kohmetus on möödunud ning Doralice'i eeskuju on edasi kandunud, andnud jõudu ka Lolole tajuda oma keha looduse osana ning kogeda selle vabastavat mõju. Looduskogemuse vabastavast jõust räägib ka Beauvoir: naine, kes loobub oma vabadest käikudest loodusesse, loobub ka metsiku looduse pakutavast vabadusest. Piirangutest vabana joovastub see naine üksindusest, sest kui ta on omaette ja metsikus looduses, kaotab patriarhaalne ühiskonnakorraldus tähenduse, seal elab naine enda jaoks (Beauvoir 2015, 520). Doralice ja Lolo on allutatud oma seisusele ja naisele loodud piirangutele. Nende käigud loodusesse ei ole olnud vabad, vaid kontrollitud jalutusikäigud saatjaga, kuhu ei kuulu looduse otsekontaktis kogemine – isegi mitte lillede vaasi seadmine, sest ka see ei ole nende seisusele kohane ega lubatud. Veepinna sädelus on kutsuv ning kehaline looduse kogemine ujudes loob vabadusetunde, mida neil oma eludes pole tihti võimalik tunda.

Doralice tajub ujudes vabadust, avaldades sellega Lolole sügavat muljet ja näidates, et kuskil on kellelgi siiski võimalik olla kontaktis oma kehaga ja oma keha kaudu tajuda hoopis teistsugust olemist, kui on lubatud ühele noorele aadlisuguvõsa range-tes raamides kasvatatud neiule. Lolo imetleb Doralice'i, on vaimustatud ta „kitsast suujoonest“ ning ilust, kõik see, mis teeb Doralice'ist naisena Teise, liiga ilusa ning keelatu, liigutab Lolot. Peale seda kui Doralice on Lolo merest kaldale aidanud, tunneb Lolo vajadust Doralice'i tänada, ta läheb ja viskab läbi akna Doralice'i ja Hansu tuppa suure sületäie tumepunaseid roose:

Taba oli kuuvalgust täis ja neile lõi vastu tugev, väga magus lõhn. Heledasti valgustatud põrandal oleks nagu laiunud tumepunane loik. „Vaata ometi, roosid, aina roosid,“ hüüdis Doralice. Ta põlvitas rooside ette, kummardus täiesti nende kohale, korjas nad sülle, ta mõlemad käed olid roose täis, ta surus oma näo roosidesse, nagu tahtnuks neis kümmelda. Ühe kimbu küljes oli pabeririba, millel seisis „Lolo“. „Oh, vaata ometi,“ ütles Doralice, „väike Lolo viskas kõik need roosid mulle läbi akna tuppa, hea laps.“ (54)

Rooside viskamine on reaktsioon metsikule loodusele ja selles looduse vabaduses kohtumisele naisega, kes on samuti kui metsik loodus – võõras, Teine, müstiline ja keelatu. Lolo visatud roosid on tajutud vabadustunde-igatsuse sümboliks, teisiti ei oska ta seda uut kehalist kogemust väljendada. Lilled moodustavad põrandal „tumepunase loigu“ – justkui tumepunane veri, mida Doralice kord uue elu ootuses tajus: „tundis ta [Doralice] veres taas kummalist lämmatavat põlemist“ (28). Sarnast tunnet oli Lolo koos oma õe Niniga kord juba merd vaadates tajunud:

Kuuvalgel veiklev meri, kohin ja mühin väljas ei andnud neile rahu, erutas neid peaaegu valuliselt ja all piki murduvate lainete helkivat sammastikku kõndiv paar kuulus tolle erutava ja saladusliku juurde seal väljas, mis mõlema tüdruku veres kummalise palaviku tekitas. (13)

Uue võimaluse tajumine koos kummalise tundega veres kandub lainetena ka Lolo ja Doralice'i eludesse, kord tärganud muutust tajumises ei ole võimalik tagasi pöörata, ning kui seda väljendada ei lubata, siis allhoovusena jääb see siiski püsima, oodates hetke, mil murdlainena vabadesse liikuda.

Doralice'i loodusekogemused jätkuvad ning muutuvad koos elusündmustega. Naise abikaasa Hans jääb tormisel merel kadunuks ning Doralice'i jaoks on piinarikas viibida toas ning istuda liikumatult, seega läheb ta taas randa: „Lained olid ranna üles kündnud, Doralice'i jalg vajus sügavale adrusse ja vetikatesse. Meri tinahalli taeva all oli vahust valge nagu keev piim. [. .] See oli metsik ja toores, aga siin sai vähemasti hingata“ (143). Liikudes ja looduses viibides suudab Doralice taluda oma valu, loodusekogemus seguneb hingamisega ning seega eluks hädavajaliku kehalisusega.

Doralice'i kehaline pingeline leevendub vaid mererannas jalutamise ja seegi saab tema liminaalsuse märgistajaks. Mererand kui liminaalne maastik – on see ju vee ja maa piir (Andrews ja Roberts 2012, 4) – laseb Doralice end elusana tunda:

Doralice käis nüüd üksik rannas, ta kõndis iga päev tundide viisi, see oli tema elusisu. [. .] Seal suutis ta ka oma valu sügavamini tunnetada, sai oma armastust leinata, võis olla õnnetu, sest kui ta seda ei võinud, mis talle siis üldse jäi, kes ta siis oli? Ja siis oli kõik temas ja tema ümber tühi. (146)

Olles võimeline tajuma oma ümbrust oma kehalisuse kaudu, sai Doralice tunda ennast endana, omada ning omandada mingitki arusaama enda identiteedist. Seal oli tal oma vahepealsuses võimalik taluda saatuse lööke, selles vaikusel luua endale uut olemist.

Nagu algab, nii ka lõpeb romaan mererannas jalutamise ja seegi muutunud on vaid Doralice'i saatja, sest Hansu asemel jalutab temaga nüüd rannas Knospelius. Veel ei suuda Doralice lahkuda kaluriküllast ega oma nüüdseks juba teadlikult valitud vahepealsusest. Tähtsusetu on ka sümbolne inimese ja looduse üheksaamine stseenis, kus Knospelius viib Doralice'i üpriski õõvastavat vaatepilti vaatama. Näidates talle merekaldal olevat surnuaeda, millest meri pinnasetükke lahti murrab ning kus lainetest lõhutud surnuaialiivast paistavad välja inimkäte jäänused, kommenteerib Knospelius:

Nagu te näete, on see surnuaed, millele meri aegamisi lõpu peale teeb. [. .] Surnuaed, millest iga tormi-öö tükikese ära löikab, nagu koogi küljest, ja liivast vaatavad välja kõik need kadunukesed ja meretuul

puhub üle nende luude. [. . .] Ja siis tuleb tormiöö ja viib nad kaasa, siis läheb neil lahti merereis. Kõige kitsamast ja vaiksemast mõeldavast kohast kõige avaramasse ja valjuhäälemasse. [. . .] Nad seisavad siin nagu randumissillal ja ootavad laeva, mis nad ära viib. Selles on ometi elu. Siin võetakse surmalt see umbsus, millega teda armastatakse ümbritseda. (35)

Loodus ja inimese kehalisus moodustavad siin poetilise terviku – loodus loob keha ja lammutab selle ka tükkideks, loodus võib kaasa tuua ka hävingu, ta võib „kõigele aegamisi lõpu peale teha“. Loodust on kirjeldatud nagu elu, laineid kui elulained, mis alati kõike ja kõiki edasi viivad ja kunagi paigale ei jää.

Kokkuvõte

Eduard von Keyserling, Lätimaalt pärit baltisaksa kirjanik, oli saksa kirjandusmaastikul viljakas ning tunnustatud autor. Keyserlingi tundlikud, aadli kaduvat maailma kirjeldavad romaanid tabasid ajastu vaimu ja võeti kaasaegsete saksa autorite hulgas väga hästi vastu. Ka Eestis oli autori retseptioon juba tema eluajal positiivne. Ehkki sajandi alguse eesti intellektuaalid olid üldiselt juba saksa eeskujudest tüdinunud, tehti Keyserlingile erand, teda tõlgiti ja arvustati.

Nagu paljudes teistes tekstides, võtab Keyserling romaanis „Lained“ just naispeategelase kaudu kirjeldada ajastut ja seda juhtivaid hoovuseid. Baltisakslaste jaoks, aga ka saksa kõrgkodatluse ja aadli jaoks on 20. sajandi alguses minevik ja tulevik ühitamatu ning nad peavad toime tulema mitte kuhugi kuulumise ja ebakodususe olukorraga (Saagpakk 2010, 92). Mitmekülgsete kehalisuse tahkude ning Doralice'i kogemuste ja tajude kaudu näitab Keyserling ühiskonda, kus naise valikuvõimalused ja tegevused on piiratud tavade, ootuste ja normidega ning mõjutavad naise võimalusi eneseteostuseks.

Doralice'i kehalisuse kirjeldused väljendavad püüdlusi tajuda ennast ja luua endale koht ühiskonnas, mis on talle tema tahtest olenemata määranud uue rolli. Doralice'i füüsilise keha kaudu kujutab Keyserling tema sisemisi läbielamisi ja kohanemisprotsesse. Kehalisuse kujutamine romaanis kannab eri funktsioone. Peale tegelaskujude sisemaailmas toimuva kehaliste väljenduste kasutatakse kehalisuse metafoore aga ka tegelaste liminaalsuse markeerimiseks ning loodusega ühtesulamise soovi näitamiseks. Seega muutub kehalisus vahendiks, mille kaudu Keyserling käsitleb ajastukriitiliselt nii soorolle kui ühiskondlikke norme. Sellist vabadust täis tulevikku, mida Doralice oleks soovinud, ei olnud tegelikult olemas. Keyserling jätab Doralice'i vahepealsusesse, kus olles kaotanud ühe staatuse, polnud ta asemele saanud samaväärset, mis oleks teda naisena toetanud. Tema liminaalsus sai tema uueks ajaks ja ruumiks. Olevik oli talumatu, kuid väljapääsu ja võimalikku paremat elukorraldust polnud, kõik jäigi lahtiseks. Tähtsuse loomine oma elule ja kohale elus on

aga seda keerulisem, kui aegruum ise on samuti üleminekufaasis. Loodus, eriti meri, on romaanis inimeste elu saatvaks keskseks elemendiks ning nii mõjutab nende emotsionaalseid seisundeid kui toimib ka peegeldusena nende sisemistele konfliktidele ja kehalistele tajudele. Looduskogemus läheb üle kehaliseks tajuks, loodusega üheks saamise aistinguks. Vabaduseiha seotakse merega, enda mere stiihiale allutamise, kus aga piiride kompamisele võib järgneda karistus, mis on ühtaegu nii ahvatlev kui hirmutav.

Sarnaselt Doralice'iga, kellele minevik igal ööl järele hiilis ning ta päevi tema vahepealsuses mälestustega saatis, tuli baltisakslastel elada jätkuva liminaalsuse tundega oma kehas, ruumis ja ajas. Mõned aastakümned hiljem ootasid baltisakslased sadamas laevu, mis nad ära viiks, ning ümberasumine oli nende jaoks see elukorraldust muutev tormiöö, mille vastu ei olnud võimalik võidelda ning mis viis tundmatusse kaasa nii inimesed kui nende aja.

Allikad

Andrews, Hazel ja Les Roberts, toim. 2012. *Liminal Landscapes: Travel, Experience and Spaces In-Between*. New York: Routledge.

Beauvoir, Simone de. 1997. *Teine sugupool*. Tallinn: Vagabund.

———. 2004. „Moral Idealism and Political Realism.“ – *Philosophical Writings*, toimetanud Margaret A. Simons, 175–193. Chicago: University of Illinois Press.

———. 2015. *The Ethics of Ambiguity*. New York: Open Road Integrated Media.

Fortmann, Patrick. 2008. „Impressionismus und Identität bei Eduard von Keyserling.“ – *Hofmannsthal Jahrbuch*, nr 16, 158–195. <https://doi.org/10.5771/9783968216942-157>.

Foucault, Michel. 1992. „Tõde ja võim. Intervjuu Alessandro Fontana ja Pasquale Pasquinoga.“ – *Vikerkaar* 7 (11): 31–49.

Gutmann, Hannelore. 1995. *Die erzählte Welt Eduard von Keyserlings. Untersuchung zum ironischen Erzählverfahren*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Hilmes, Carola. 2007. „Konstruktionen des Weiblichen und Männlichen im Prosawerk Eduard von Keyserlings.“ – *Baltisches Welterlebnis. Die kulturgeschichtliche Bedeutung von Alexander, Eduard und Hermann Graf Keyserling*, toimetanud Michael Schwidtal ja Jaan Undusk, 269–284. Heidelberg: Winter.

Hinrikus, Mirjam ja Kadri Simm. 2009. „Simone de Beauvoir.“ – *20. sajandi mõttevoolud*, toimetanud Epp Annus, 807–832. Tallinn; Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kaiser, Gerhard. 2020. „Erzählstrategien in Eduard von Keyserlings *Wellen* (1911).“ – *Eduard von Keyserling und die Klassische Moderne*, toimetanud Christoph Jürgensen ja Michael Scheffel, 133–146. Berlin: Metzler. https://doi.org/10.1007/978-3-476-04892-9_9.

Keyserling, Eduard von. 1903. *Beate und Mareile. Eine Schloßgeschichte*. Berlin: Fischer.

———. 1905. „Fritz von Uhde.“ – *Kunst und Künstler* 3: 269–285.

———. 1908a. „Dumala.“ Tõlkinud Jaan Lintrop. – *Postimees*, nr 68–85, 3.–23. detsember.

- . 1908b. „Dumala.“ Tõlkinud Jaan Lintrop. – *“Rahvalehe” kirjandus ja teadus*, nr 97–102, 11.–31. detsember.
- . 1909a. „Kirjud südamed.“ [Tõlkija teadmata.] – *Rahva Päevaleht*, nr 226–242, 8.–27. oktoober.
- . 1909b. „Roheline likör.“ [Tõlkija teadmata.] – *Rahva Päevaleht*, nr 289, 22. detsember.
- . 1909c. „Soldati-Kersta.“ Tõlkinud M. Bekker. – *Postimees*, nr 229–300, 30.–31. detsember.
- . 1910a. „Jõulu-laupäeval.“ Tõlkinud Aleksander Liblik. – *Eesti Kodu*, nr 24, 472–475.
- . 1910b. „Rõhuwad päewad.“ Tõlkinud Jaan Vahtra. – *Viljandi Teataja*, nr 91–101, 22. november – 30. detsember.
- . 1911. „Kokkukõla.“ Tõlkinud Jaan Vahtra. – *Viljandi Teataja*, nr 20–28, 14. märts – 14. aprill.
- . 1923. „Nicky.“ Tõlkinud H. Kõpmann. – *Saksa antoloogia* II, 83–123. Tallinn: Varrak.
- . 1931. *Pastori armastus*. Tõlkinud Reinhold Tamm. *Looduse universaal-biblioteek*, nr 177–178. Tartu: Loodus.
- . 1989. *Õhtused majad*. Tõlkinud Tiiu Relve. Tallinn: Eesti Raamat.
- . 1996. *Lained*. Tõlkinud Katrin Kaugver. Tallinn: AS Kuldsulg.
- Kuznetski, Julia ja Kadri Tüür. 2023. „Estonian Literature and Ecofeminism.“ – *Routledge Handbook of Ecofeminism and Literature*, toimetanud Douglas A. Vakoch, 233–244. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003195610-23>.
- Lukas, Liina. 2006. *Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918*. Tartu: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.
- Mann, Thomas. 2002. „Zum Tode Eduard Keyserlings.“ – *Große kommentierte Frankfurter Ausgabe. Werke – Briefe – Tagebücher*, toimetanud Heinrich Detering jt, kd 15.1: *Essays II. 1914–1926*, toimetanud Herman Kurzke, 223–227. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- Merleau-Ponty, Maurice. 2019. *Taju fenomenoloogia*. Tõlkinud Mirjam Lepikult. Tartu: Ilmamaa.
- Modick, Klaus. 2020. *Keyserlingi saladus*. Tõlkinud Anne Arold. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nehring, Wolfgang. 1999. „Eduard von Keyserling.“ – *Deutsche Dichter. Leben und Werk deutscher Autoren*. Kd 6: *Realismus, Naturalismus und Jugendstil*, toimetanud E. Gunter Grimm ja Reiner Frank Max, 285–298. Stuttgart: Reclam.
- Pesnel, Stéphane, toim. 2020. *Erzählte Adelswelten: Zur Poetik Eduard von Keyserlings*. Berlin: Frank & Timme. Verlag für wissenschaftliche Literatur.
- Peter, Ulrike. 1999. *Das Frauenbild im späten Erzählwerk Eduard von Keyserlings: Darstellung an ausgewählten Erzählungen und Romanen*. Essen: Verlag Die Blaue Eule.
- Saagpakk, Maris. 2010. „Ambivalentsus baltisaksa naiste mälestustekstides.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 5–6. *Omaelulookirjutus Eesti kultuuriloo*, toimetanud Leena Kurvet-Käosaar, 82–92. <https://doi.org/10.7592/methis.v4i5-6.520>.
- Schneider, Jens Ole. 2020. „Zur Modernereflexion in Keyserlings Erzählung *Am Südhang* (1911).“ – *Eduard von Keyserling und die Klassische Moderne*, toimetanud Christoph Jürgensen ja Michael Scheffel, 147–166. Berlin: Metzler.
- Sõrmus, Maris. 2015. „Naturalcultural Hybridity and Becoming: Andrus Kivirähk’s *The Man Who Spoke Snakish* in a Material Ecocritical Perspective.“ – *European New Nature Writing* 6 (1): 43–57. <https://doi.org/10.37536/ecozone.2015.6.1.637>.

Tamm, Reinhold. 1931. „Eduard von Keyserling.“ – Eduard von Keyserling, *Pastori armastus. Looduse universaal-biblioteek*, nr 177–178, 3. Tartu: Loodus.

Turner, Victor. 1969. „Liminality and Communitas.“ – *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, 94–113, 125–130. Chicago: Aldine Publishing.

Tüür, Kadri. 2011. „Ökofeminism.“ – *Sissejuhatus soouuringutesse*, toimetanud Raili Marling, 280–288. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

———. 2023. „Naine kirjutab lindudest. Ökofeministlik ekskurs eesti looduskirjandusse.“ – *Keel ja Kirjandus* 66 (8–9): 847–872. <https://doi.org/10.54013/kk788a6>.

Undusk, Jaan. 1993. „Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst.“ – *Vikerkaar* 8 (10): 23–30.

Ungern-Sternberg, A. 2004. „Das rätselhafte Leben zu einer fruchtbaren Wirklichkeit zu gestalten: Eduard von Keyserlings Erzählungen – Scherz, Melancholie und tiefere Bedeutung.“ – *Hofmannsthal Jahrbuch. Zur europäischen Moderne*, nr 12, 255–285.

Wonderley, Wayne A. 1974. „Keyserling and Feminism.“ – *South Atlantic Bulletin* 39 (2): 17–21.

Wünsch, Marianne. 2020. „Zur Ethnographie und den Geschlechterrollen im Erzählwerk Keyserlings.“ – *Eduard von Keyserling und die Klassische Moderne*, toimetanud Christoph Jürgensen ja Michael Scheffel, 203–214. Berlin: Metzler. https://doi.org/10.1007/978-3-476-04892-9_13.

Kateriina Rannula – MA kirjandusteaduses. Lisaks baltisaksa kirjandusele on tema uurimishuvideks täiskasvanud õppija identiteet, õpistrateegiad ja akadeemiline eetika, eelkõige tervishoiuvaldkonna kõrghariduse kontekstis.

E-post: kateriinarannula[at]hotmail.com

Maris Saagpakk – PhD saksa kirjanduses, Tallinna Ülikooli saksa kultuuriloo ja kirjanduse dotsent. Tema uurimistöö keskendub baltisaksa kirjandusele ja kultuurile, Eesti tõlkeloole, autobiograafilisele kirjutusele, kultuuriülekandele, postkoloniaalsetele käsitletele ning keelemaastike uurimisele. Ta on avaldanud üle 70 teadustöö, sealhulgas artikleid, raamatupeatükke ja toimetatud kogumikke. Saagpakk on pälvinud stipendiume ja teadusgrante Robert Boschi Fondilt, DAAD-ilt ja Fulbrighti programmilt. Tema praegune töö hõlmab osalemist Euroopa Komisjoni rahastatud projektides, mis käsitlevad keelelist mitmekesisust, kultuuripärandit ja kirjanduslikku mitmekeelsust.

E-post: saagpakk[at]tlu.ee

Representation of the Body and Corporeality on the Example of Female Characters in Eduard von Keyserling's Novel *Waves*

Kateriina Rannula, Maris Saagpakk

Keywords: Eduard von Keyserling, corporeality, liminality, Baltic German literature, phenomenology

Eduard von Keyserling (1855–1918), a Baltic German writer originating from Latvia, is regarded as an outstanding representative of German literary impressionism and landscape prose. His works reflected the rapidly changing social reality and spirit of the age and were praised by contemporary German authors. In Estonia, the reception of his works was also positive during his lifetime. Although attitudes towards Baltic German culture among Estonian intellectuals were often reserved at the beginning of the 20th century, Keyserling's works were translated into Estonian and widely appreciated. This article examines the representation of the body and corporeality in his novel *Waves* (*Wellen*, 1911), focusing on the experiences of the protagonist, Doralice.

The analysis demonstrates how descriptions of the female body are used to express identity crisis, liminality, and conflict with social norms. Drawing on phenomenology and feminist theory, corporeality is interpreted as an expression of both self-perception and social pressure. The article identifies three distinct functions of corporeality along a continuum extending from the human to the natural world. It begins by examining bodily expressions of mental states, proceeds to representations of liminality, and concludes with an exploration of the longing for fusion with nature.

Nature occupies a central position in the novel, acting as a continuation of the human body. Life unfolds in waves, and corporeality expresses not only emotions but also the individuals' place within the surrounding environment and the constraints imposed on them by status and gender. Like the sea that governs the life in the fishing village that serves as the setting, waves shape the lives of the novel's characters, driving them from fixed states into motion and disrupting established customs and social norms. As in many of his other works, Keyserling uses the protagonist's experiences to depict the values and social atmosphere of the Baltic German nobility in the late 19th and early 20th centuries.

The novel is characterised by multilayered symbolism and nuanced psychological portrayal. It presents Doralice's corporeality as an expression of her aspiration to understand herself and establish for herself a place in society independent of the role assigned to her by her husband. Through Doralice's body, Keyserling depicts the spiritual atmosphere and social reality of the era. Doralice's corporeality functions not only as a reflection of her inner experience but also as a means of challenging the social expectations imposed upon her. Through bodily movement and perception, she negotiates the boundaries of the role assigned to her by society. The body functions on several levels in the novel: beyond expressing mental states, it also serves as a metaphorical device and a marker of liminality.

The lives of the Baltic German aristocracy at the turn of the 20th century were characterised by an effort to preserve long-established customs and social structures and to avoid external influences that might disrupt the framework that had endured for centuries. By voluntarily stepping outside this secure framework, Doralice enters a new and uncertain existence. Yet rather than bringing peace of mind or a sense of belonging, this transition leaves her in a liminal space marked by nostalgia and anticipation. The inability to embrace transition gives rise to the characters' ambivalence and melan-

choly towards both their present circumstances as well as the past and the future. They are unable to endure the present, yet no clear escape or alternative way of life appears possible.

Liberation from existing conventions represents a vision of the future for Doralice; however, society ultimately fails to support her. Her liminal condition is portrayed as simultaneously expansive and confining: the surrounding social order is experienced as unbearable, yet abandoning it entirely proves equally impossible. This tension extends to the relationship between mind, body, and nature. Encounters with nature transcend bodily perception, yet fusion with nature remains ambivalent, as the crossing of boundaries is accompanied by a fear that is both alluring and unsettling. Like the waves that continuously reshape the shoreline, Doralice is displaced from fixed identities and social positions, remaining in a state of perpetual transition. Doralice's liminal condition may also be read in a broader historical context. Like Doralice, whose past persistently returned and whose existence was marked by recurring memories, Baltic Germans themselves experienced an enduring sense of liminality in relation to body, space, and time. A few decades later, in 1939, many stood in Baltic harbours awaiting ships that would carry them to territories under German control as part of the *Heim ins Reich* resettlement programme, leaving behind the lands their families had inhabited for generations and a world that was rapidly disappearing. Resettlement became a transformative storm that could be neither resisted nor controlled, sweeping both individuals and their historical era into the unknown.

Kateriina Rannula holds a Master's degree in literary studies. In addition to Baltic German literature, her research interests include adult learner identity, learning strategies, and academic ethics, particularly in the context of healthcare higher education.

E-mail: kateriinarannula[at]hotmail.com

Maris Saagpakk is associate professor of German cultural history and literature and holds a PhD in German Literature. Her research focuses on Baltic German literature and culture, Estonian translation history, autobiographical writing, cultural transfer, postcolonial approaches, and linguistic landscapes. She has published over 70 academic works, including articles, book chapters, and edited volumes. Saagpakk has received scholarships and fellowships from the Robert Bosch Foundation, DAAD, and the Fulbright Program. Her current work includes participation in projects funded by the European Commission on linguistic diversity, cultural heritage, and literary multilingualism.

E-mail: saagpakk[at]tlu.ee

Nõukoguliku avaliku diskursuse eripäradest 1940. lõpu ja 1950. aastate džässialaste kirjutiste näitel

Heli Reimann

Teesid: Artikkel analüüsib nõukoguliku diskursuse eripärasid 1940. aastate lõpul ja 1950. aastatel Eesti ajakirjanduses ilmunud džässi käsitlevates tekstides. Fookuses on kuni 1953. aastani kestnud ideoloogilise jäikuse ja kultuurielu range kontrolliga iseloomustatav hilisstalinismi periood, mil džässi kujutati vaenuliku ideoloogiat esindava dekadentliku nähtusena. Muutused keelekasutuses leiavad aset seoses 1950. aastatel alguse saanud sulaga, kui džässi püütakse uutele tekkinud oludele vastavalt kohandada.

Võtmesõnad: nõukogulik diskursus, džäss, hilisstalinism, sulaja algus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27265>

Sissejuhatus

Nõukogude võimu üheks oluliseks enesekehtestamise viisiks oli spetsiifiline verbaalne retoorika, mille kaudu kujundati ja kontrolliti avalikku diskursust. Marksistlik-leninliku doktriini dogmadest lähtuvalt oli ideoloogilist sõnumit kandvatel tekstidel keskne roll inimeste teadvuse suunamisel ja „õigesti“ mõtlevate nõukogude kodanike kasvatamisel. Nõukoguliku diskursuse eripära seisnes tema kõikehõlmavuses – see täitis avalikku ruumi kõigil tasanditel: ajakirjanduses, ametlikes aruannetes ja kõnedes, töökollektiivide koosolekutel, kongressidel ja konverentsidel. Ideoloogiast juhitud keelekasutus ei olnud pelgalt kommunikatiivne tööriist, vaid lisaks sümboolne võimu toimimise vorm – viis, kuidas nõukogulikku tegelikkust keele abil sõnastati ja ideoloogiliselt raamiti.

Totalitaristliku diskursuse haardesse sattus ka džäss, mis oma lääne päritolu, improvisatsioonist tuleneva vabaduse ning nõukogulikku konservatismi ärritavate helide ja rütmidega oli teatud perioodidel vastuolus kehtestatud ideoloogiliste printsiipidega. Käesolev artikkel võtab vaatluse alla hilisstalinismi perioodil, 1940. aastate teises pooles ja 1950. aastate alguses Eesti ajakirjanduses ilmunud džässialased kirjutised. Tegemist oli ajavahemikuga, mida iseloomustas ideoloogiline jäikus ja kontrolli tugevnemine. Just sel ajal eksisteeris jõuline džässivastane retoorika, mis peegeldas külma sõja kontekstis Nõukogude võimu sõjajärgset püüdu läänest distantseeruda ja ennast sellele vastandumise abil kehtestada.

Peale Stalini surma toimus oluline diskursiivne nihe – endise ründava retoorika asemele tekkisid kirjutised, mis püüdsid uutes, Hruštšovi sula ideoloogiliselt leevenenud oludes džässmuusikat nõukoguliku kultuurimudeliga sobitada. Džässi ei käsitletud enam mitte poliitilise vastandumise kaudu, vaid otsiti võimalusi muusikat olemasolevate kultuurielu korraldavate struktuuride ja diskursusega kohandada.

Artiklis otsitakse vastuseid järgmistele küsimustele:

- Millised keelelised strateegiad iseloomustasid hilisstalinismi ajajärgu avalikku džässidiskursust Eestis, kuidas nende abil džässi tähendusvälja konstrueeriti ning kuidas see seostus külma sõja aegse läänevastase diskursusega?
- Millised diskursiivsed nihked toimusid džässi käsitlemises 1950. aastate sula alguses?
- Kuidas peegeldasid Eesti ajakirjanduses ilmunud džässialased tekstid üleliidulisi ideoloogilisi mudeleid?

Detailse vaatluse alla tuleb Valter Ojakääru nime all 1949. aastal Sirbis ja Vasaras avaldatud artikkel pealkirjaga „Tänapäeva Ameerika džässimuusikast“. Lisaks käsitletakse 1950. alguses ilmunud džässi jõuliselt pilkavaid satiirilise sisuga kirjutisi. Stalini surma järel muutunud tingimustes sai oluliseks teetähiseks Leonid Utjossovi 1954. aastal ilmunud artikkel „Laulust ja kergest muusikast“. Muutunud retoorika näitena on vaatluse all ajalehes Edasi 1950. aastate keskel toimunud džässiteemalised diskussioonid.

Nõukoguliku diskursuse eripärad

Totalitaarset diskursust on peetud üheks režiimi üleval hoidvast kolmest vahendist kuriteo ja vägivalda kõrval (Petrauskaitė 2014, 236). Totalitaarset keelt iseloomustatakse kui ebatäpset, primitiivset, manipuleerivat ja absurdset. Seda nähtust on nimetatud semantiliseks atroofiaks või kõne deformatsiooniks (samas). Samuti on totalitaarselt keelt käsitletud kui spetsiifilist tüüpi keelt, mis on seotud propaganda-, sõja-, vägivalda- või üldisemalt poliitilise diskursusega. Václav Havel ([1978] 1991) peab ametliku ideoloogia keelt kõrgelt formaliseeritud rituaaliks, millel puudub reaalsusega semantiline kontakt.

Nõukogulikku diskursust on nimetatud erinevalt, sealhulgas totalitaarseks, autoritaarseks ja kommunistlikuks. Rõhutamaks totalitaarse keele ebaloomulikkust ja jäikust, on eri keeltes kasutatud ka võrdlusi kõvade materjalidega, nagu puit, betoon vmt: ingl *wooden language*, pr *le langue de bois*, vn *dubovnyi/derevjannyi jazyk*, sks *Betonsprache* jm (vt nt Delporte 2009) – eesti keelde võiks neist sobida *Betonsprache* vaste *betoonkeel*. Prantsuse ajaloolane ja sovetoloog Françoise Thom (1987) on välja toonud *le langue de bois* ('puukeele') neli tunnust: abstraktsus ja konkreetseuse vältimine; tautoloogiad, kus süsteem valideerib ennast iseenesele viitavate tõestuste abil; halvad metafoorid – toetumine aegunud ideoloogilistele klišeedele ja jäigale kujutlusvõimele ning manihheism ehk maailma jagamine heaks ja halvaks. Betoonkeelt iseloomustavad paatoslikkus, abstraktsus, formulaarsus, ülepaistatud stiil ning valdavalt ideoloogilised klišeed ja vananenud kujundid.

Totalitaarse diskursuse oluliseks jooneks on süstemaatiline binaarne tähenduste struktuur, mis mitte ei kajasta keelelisi reaalsusi, vaid konstrueerib neid. Nagu Thom on näidanud, toimib *le langue de bois* rangete opositsioonide süsteemina, milles mõisted omandavad tähenduse üksnes oma asetuse kaudu vastandpaari sees (samas). Tartu-Moskva semiootikakoolkonna poolt on totalitaarset diskursust kirjeldatud kui bipolaarset kultuurilist semiosfääri, milles piir oma ja võõra vahel muutub kõikide muude vastanduvate tähenduste allikaks (Lotman 1990). Selline monoloogiline ja autoritaarne keelekasutus, mida Mihhail Bahtin seostab ambivalentsuse mahasurumisega (vt Bakhtin 1990), loob ruumi, kus pluralism on asendunud ideoloogiliselt kodeeritud märksõnadega ning keeleline polariseerumine tagab diskursuse üha uuesti loomise (Holquist 1990). Boris Groysi (1988) jaoks on totalitaarne retoorika sakraliseeritud vastanduspõhine narratiiv, kus keeleline polarisatsioon muutub poliitilise identiteedi määravaks mehhanismiks. Toimub progressi ja valgust kandva uue aja inimese vastandumine vanale, pimedale ja dekadentlikule. Seega toimib totalitaarne diskursus ühtaegu nii keelelise süsteemina kui ka poliitilise võimu tehnoloogiana, mis on üles ehitatud rituaalsetele vastanditele, normatiivsetele epiteetidele ja poliitiliselt määratletud märksõnadele.

Üheks totalitaarse diskursuse binaarse struktuuri mudeliks on hea ja halva vastandamine. Kui heaks peeti kõike sotsialistlikku/kommunistlikku reaalsusesse kuuluvat, siis halvana nähti seda, mis mingil viisil toimis selle vastu (Andrews 2011, 7–8). Kõik süsteemi endaga seostuv pidi olema esitatud ülistavas, positiivses, edasiviivas võtmes. Tüüpilised stampväljendid olid siinkohal näiteks *arenenud, progressiivne, õitsev, sotsialistlik, kommunistlik, rahvalik, kangelaslik, eesrindlik, suurte saavutustega, töövõidud, võitlus rahu eest*. Sageli viidati institutsioonidele – *partei, noorsugu, sotsialistlik kodumaa, suur juht* – ja kasutati metafoore – *helge tulevik, valguse tee*. Samas liigitati halvaks kõik see, mis kuulus kapitalistlikku maailma. Halvast maailmast maaliti sageli apokalüptiline, ohustav pilt, et rõhutada selle taustal oma süsteemi kui „ainuõiget teed“. Märksõnadest võiks siinkohal välja tuua *imperialistlik, mädanev, kriisis, agressiivne, kapitalistlik, vaenulik propaganda, kodanlik moraal*.

Ajalooline kontekst – hilisstalinism ja džäss

Nõukogude džässi ajaloos on Teise maailmasõja järgset perioodi nimetatud iroonilises võtmes „saksofonide sirgeks painutamise ajastuks“ (Moshkow 2023, 10). Tege- mist oli džässi jaoks dramaatiliseks kujunenud ajajärguga, mil hilisstalinismi aegsete tõmbetuulte käigus hakkas võimude sallivus džässi suhtes järk-järgult langema. Kui Suure Isamaasõja ajal oli džäss dialoogis nõukogude propagandaga, mängides olulist rolli patriotismi õhutamisel kodumaa kaitsel, siis alates 1946. aastast hakkas sallivus ilmutama hääbumise märke. Selle põhjusteks olid partei püüe saavutada kontroll

ühiskonna üle, Kremli poliitikute omavaheline võitlus ja suurenev vastasseis lääne- ning sotsialistliku maailma vahel.

Ždanovštšinaks nimetatud ideoloogiliste rünnakutega tehti algust 1946. aastal dekreediga „ÜK(b)P KK otsused ajakirjadest Zvezda ja Leningrad“, kus süüdistuste osaliseks said rahva seas väga populaarne humorist Mihhail Zoštšenko ja luuletaja Anna Ahmatova. Nõukogude Heliloojate Liidu orgkomitee reageeris otsusele pleenumiga 2.–8. oktoobril Moskvas, kus laululooja Isaak Dunajevski rõhutas, et Lääne-Euroopa tantsu- ja džässmuusika mehhaaniline kasutamine nõukogude inimeste tunnete ja mõtete väljendusvormina tuleb kõige otsustavamal viisil hukka mõista. Lisaks kritiseeritakse „teooriakest“, mille kohaselt vajab rahvas sõja järel puhkust suurtest ideedest. See olevat paraku viinud ideetute, apoliitiliste teoste loomiseni ning toonud kaasa otsese labastamise ja nõukogude inimese kuvandi moonutamise (Sovetskaja Muzyka 1946).

Teine ždanovštšina ajastul toimunud ideoloogiline kampaania oli seotud otsusega Vano Muradeli ooperi „Suur sõprus“ kohta. 10. veebruaril 1948 vastu võetud resolutsioon algatas kõige jõulisema muusika vastu suunatud kampaania kogu nõukogude muusika ajaloos. Stalini isikliku vastumeelsuse tõttu ooperi suhtes sai Muradeli ettuuriks suuremas mängus, mille eesmärgiks oli puhastustöö sõjajärgse klassikalise muusika laval. Määruse sõnavaras oli keskseks terminiks *formalism*. Richard Taruskini (2005) sõnul kasutati formalismi mõistet halvustava sildina nende teoste kohta, mis keskendusid eeskätt vormilistele ja tehnilistele aspektidele ning jätsid tagaplaanile ideoloogilise ja ühiskondliku sõnumi. Selline muusika ei vastanud nõukogude esteetilistele tõekspidamistele, kuna oli arusaadav ainult muusikalisele eliidile ja mitte laialedele massidele. Kuigi otsuse fookuses oli Muradeli ooper, oli kampaania suunatud ka teiste formalismi viljelevate heliloojate vastu, nagu Dmitri Šostakovitš, Sergei Prokofjev ja Aram Hatšaturjan.

Kohe peale „Suure sõpruse“ otsuse ilmumist toimub Eesti Nõukogude Heliloojate Liidus arutluskoosolek, kus tunnistatakse, et selles toodud kriitika käib ka eesti heliloomingus esinevate puuduste ja väärnähtuste kohta. Liidu juhatuse avalduses mainitakse muuhulgas ka džässi ja tõdetakse, et see muusika ei sobi kokku nõukogude inimese kunstimaitsuga:

Eriti tuleb aga meie kergesisulisele ja ajaviitemuusikale ette heita tühise ning talumatu ameerika džässmuusika matkimist. Sellise repertuaari kasutamine on väär ja vastuvõtmatu nõukogude inimese arenenud kunstimaitsel. Lähtudes neist kõrgeist nõudeist, mida ÜK(b)P Keskkomitee otsus asetab meie muusikakultuuri arengule ja selle viljelemisele, peame viibimata võtma revideerimisele senise repertuaari, kõrvaldades sealt kunstinõudeile mittevastavad palad. (Härm 1948)

„Saksofonide sirgeks painutamise ajastu“ džässivastane retoorika Nõukogude Liidus tipnes Viktor Gorodinski (1950) esseega „Dzhaz i muzykalnaja kultura dekadansa“ („Džäss ja dekadentsi muusikakultuur“), mis nägi trükivalgust autori ajastu vaimus kirjutatud kogumikus „Muzyka duhovnoj nishhety“ („Vaimse vaesuse muusika“). Vladimir Feiertag (1999, 346) on „teost“ selle äärmuslikkuse tõttu kutsunud irooniliselt „ultrapatriootilise konservatismi manifestiks“. Dirigent Gennadi Roždestvenski (1963, 240) on raamatu kohta maininud, et see on täis võhiklikkust ja väited, mis esitatakse lugejale ebaviisakas ja labases vormis. Kuid just need „asjatundmatud avaldused“ määrasid 1950. aastatel Nõukogude ideoloogide ametliku seisukoha džässi. Pilguheit Gorodinski eluloosse näitab, et tegemist oli professionaalse muusikateadlase ja kirjas-tuse Muzgiz peatoimetajaga, kelle teadmised džässist olid paraku puudulikud.

Gordinski vulgaar-ideoloogilise sõnavara kaudu räägitakse džässist kui metsikute inimeste ja vaimse vaesumise muusikast:

Kui raadio toob meie kõrvu ebakõlalist müra ja mõirgeid, katkiste nõude klõbinat, mingi kaamelisarnase eluka kõrist tulevat ulgumist, mõttetute sõnade lausumist, retsitatiivi, sekka kas nuttu või purjus luksu-mist, tundmatute pillide helisid, mis ajavad peale külma värinad, siis me kuulame metsikute inimeste muusikat, ennekuulmatu vaimse vaesuse muusikat, ükskõik kuidas me seda nimetama – kas džäss või sving või bugi-vugi.¹ (Gorodinski 1950, 81)

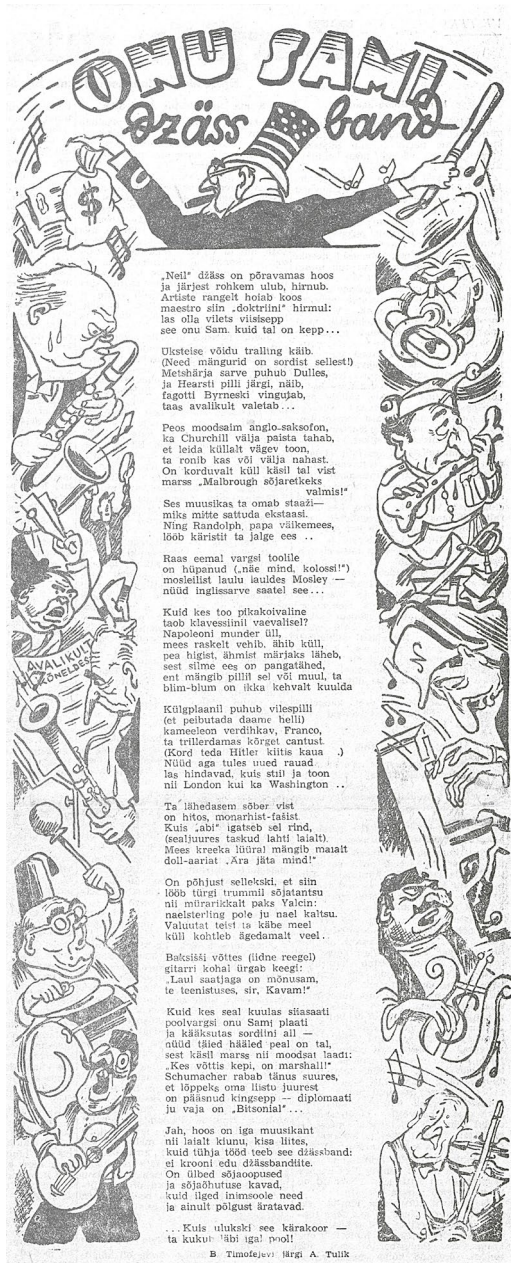
Eesti kultuurielu kulges sõjajärgsel perioodil järkjärgulise ideoloogilise haarde tugevnemise suunas. Vahepeal sõjajärgsel järel-eesti ajaks kutsutud perioodil olulist ideoloogilist sekkumist ei toimunud ja loomingu valdkonnas jätkus tegevus sarnaselt Eesti Vabariigi aegadele. Pööre toimus 1947. aastal, mil sovetiseerimisprotsess intensiivistus ning nõukogulike seaduste ja valitsemismudelite kehtestamiseks hakati kasu-tama repressiivsemaid meetodeid. Ideoloogiline haare tugevnes veelgi 1950. aasta märtsis Eestimaa Kommunistliku Partei VIII pleenumil vastu võetud otsusega, mille kohaselt endine „pehme kriitika“ asendus „puhastusega“. Selle käigus süüdistati suurt hulka Nõukogude-eelses ajal tegutsenud kirjanikke, kunstnikke ja heliloojaid „kodanli-kus natsionalismis“ (Kuuli 2006).

„Onu Sami džässband“ – džäss ja poliitiline satiir

Ajakirjandusest leiame 10. jaanuaril 1948. Sirbi ja Vasara viimasel leheküljel ilmu-nud džässiteemalise fõljetoni pealkirjaga „Onu Sami džässband“. Keskajakirjandusest tõlgitud luulevormis üllitis räägib lääne poliitikutest koosnevast džässorkestrist, mida dirigeerib onu Sam. Satiirilise kirjutise eesmärgiks on rünnata nõukogude ideoloogilisi

1 Tõlked siin ja edaspidi käesoleva artikli autorilt.

vaenlasi – lääneriikide poliitilisi juhte, keda on tekstis kujutatud grotesksete eri instrumentidel mängivate karikatuuride tegelastena. „Muusikute“ tegevuse visuaalseks illustreerimiseks on kasutatud teksti ümbritsevaid karikatüüre. Muusikariistad ja neid „piinavad“ poliitikud on üllitises muutunud ideoloogilisteks sümboliteks, mille kaudu kujutatakse imperialismi, sõjaõhutust ja poliitilisi manipulatsioone. Džässbändi tervi-

Fõljeton „Onu Sami džässband“. Sirp ja Vasar, 10. jaanuar 1948.

kuna võib vaadelda allegoorilise mudelina kapitalistlikust maailmast, kus poliitika, raha ja kultuur on lahutamatult põimunud ning moraalselt korrumppeerunud. Seega on siinkohal džäss ja lääne poliitikut osutunud võrdväärteteks partneriteks vaenlase kujutamisel.

Orkestrisse kuuluvad näiteks „metshärja sarve puhuv“ John Forester Dulles – ameerika poliitik ja oluline figuur külma sõja perioodil, kes toetas agressiivset hoiakut kommunismi vastu; poliitik William Randolph Hearst, kes rajas riigi suurima meediakompanii Hearst Communications, ja „fagotti vingutav“ James Francis Byrnes – Ameerika riigisekretär, kes sõja ajal juhtis sõjamobilisatsiooni ametit. Mainitakse ka Briti fašismi-meelset poliitikut Oswald Mosley't. Kavam'i all peetakse ilmselt silmas Iraani peaministrit Ahmad Qavam'i, kellega Nõukogude Liidul olid tol ajal vastuolulised suhted.

Retooriliste võtete hulgast leiame kirjutises džässi animaliseerimist, millele viitavad kirjeldused sellest, et muusika ulub, hirnub, kiunub ja vingub. Kõnekujundite funktsioon ei ole siinkohal mitte poeetiline kirjeldamine, vaid ideoloogiast lähtuva moraalse hinnangu andmine džässile – see muusika on loomalik ja taandub instinktiivseks ja kontrollimatuks häälitsemiseks.

Kirjutisest ei puudu ka nõukogulikule retoorikale omane sõjatemaatika. Näiteks orkestrisse kuulunud Türgi nõukogudevaenulikku poliitikut Hüseyin Cahit Yalçın'i iseloomustatakse järgmise fraasiga: „Lööb türki trummil sõjatantsu nii mürarikkalt paks Yalçın.“ Följetoni lõpus seostatakse džässbändi sõjaohuga:

Jah, hoos on iga muusikant
nii laialt kiunu, kisa liites,
kuid tühja tööd teeb see džässband:
ei krooni edu džässbandiite.
On ülbed sõjaoopused
ja sõjaõhutuse kavad,
kuid ilged inimsoole need
ja ainult põlgust äratavad.

Ent õnneks ei krooni „džässbandiitide“ tegevust edu. Tuginedes nõukogulikule „ette määratud lõpu“ loogikale, mille kohaselt vaenlase tegevus on määratud läbikukumisele, leiavad nii džässbänd kui ka poliitikut vältimatu lõpu: „Kuis ulukski see kärakoor – ta kukub läbi igal pool!“

Valter Ojakäär – „Džässimuusikast“

Ilmekas näide hilisstalinismi aegsest džässiretoorikast on Valter Ojakääru nime all ajalehes Sirp ja Vasar ilmunud artikkel pealkirjaga „Tänapäeva Ameerika džässimuusi-

kast“ (Ojakäär 1949). Üllitise kirjutamist on Ojakäär hiljem meenutanud enesekriitilises võtmes, tunnistades oma teo ebakohasust:

Tõele au andes olen kirjutanud ka lollusi. Minu üks esimesi katsetusi oli siis, kui kavatsesin kirjutada tutvustava artikli džässist. Tollal algas kodanlike natsionalistide jälitamine ja külm sõda ning soe vahekord ameeriklastega lõppes. Ma mängisin tollal džässorkestris.

Kirjutasin esimese artikli valmis, saatsin Sirpi ja Vasarasse. Mind kutsuti vestlusele ja tuli välja, et artikkel on ideoloogiliselt vildakas. Ütlesin, et võtame tagasi. Aga toimetaja ütles, et töötame selle ümber ja avaldame. Ta küsis, kas on koomilisi seiku. Tollal naeruvääristati džäss. Ma ütlesin, et on naljakaid laulupealkirju nagu „Avocado Seed Soup Symphony“. Tema korjas sealt paar pealkirja kokku ja kirjutas loo ümber, öeldes, et nüüd see sobib.

Orkestrikaaslased naersid, et sellist lollust pole nad varem küll lugenud. Aga mõni oli tõesti pahane. Ütlesin, et loost on minu oma ainult algus. Nii et minu tulek tollasesse ajakirjandusse oli täielik ebaõnnestumine. Ma usun, et keegi tollal alustanud ajakirjanikest ei saa öelda, et kõik, mis ta kirjutas, avaldati muutmata kujul. Ikka muudeti. (Niineste 2008)

Artikli toimetajaks oli tol ajal ajalehe muusikaosakonna juhatajana töötanud Aron Tamarkin, kelle „tsensorikääride“ lõikustöö järgselt sisaldas džässi ajaloo tutvustuseks mõeldud kirjutis vaid 25 protsenti algselt kirjutatud tekstist (Ojakäär 2008, 335). Džässi ajaloo asemel leiame artiklist läbi nõukoguliku ideoloogilise prisma kujutatud moonutatud ülevaate, mille sisuks on vihane Ameerika- ja kapitalismivastane propaganda.

Artikli keskmeks on retoorika, mis nahutab Ameerika elustiili, selle väärtuseid ja kultuuri ning halvustab Ameerika „barbaarset meelelahutust“ ja kodanliku ühiskonna „langevat mentaliteeti“. Džässi vastu ollakse meelestatud juba artikli alguses:

Tänapäeva Ameerika muusikaelus on džässimuusikal suurim sõnaõigus. Džässimuusikast koosneb kaugelt üle poole raadiosaadetest, heliplaaditööstused paiskavad turule aastas miljoneid džässimuusika-plaate ja kontserdisaalid lähevad üha enam džässorkestrite käsutusse. See on eredamaid näiteid ameerika muusikakultuuri „õitsengust“. (Ojakäär 1949)

Ameerika ühiskonna rahakesksusest ja selle hävitavast mõjust andekatele muusikutele räägitakse järgmist:

Muusika nagu muudegi kunstiharude väärtuse peamiseks mõõdupuuks on Ameerikas dollar. Soliste ja orkestreid hinnatakse summade järgi, milliseid nende esinemised kokku toovad. Seetõttu on džässi ja dekadentliku, kerge muusika alale siirdunud tasuvama teenistuse huvides mitmed tõeliselt andekad kunstnikud, nagu sopran Lily Pons ja pianist Oscar Levant. (Ojakäär 1949)

Viimati nimetatute puhul oli tegemist muusikutega, kes tegutsesid nii klassikalise kui ka populaarmuusika vallas. Lily Pons oli tuntud Prantsuse-Ameerika päritolu koloratuursopran ja näitleja, kes oli sage külaline Metropolitan Opera laval. Samaaegselt ei peljanud ta laulda populaarmuusikat, tehes salvestusi ja osaledes TV- ja radiošou-des. Ameeriklasest Oscar Levant tegutses kontsertpianisti ja heliloojana ning osales mitmes populaarseks saanud filmis.

Ka laulude sõnad väidetakse esindavat „Ameerika monopolistide huve“. Nende eesmärk on joovastada inimeste teadvust illusioonidega „muinasjutulisest ja õnnelikust elust“. „On selge, et selliseid eesmärke teenides džässimuusika pidi kaotama ja tegelikult kaotaski igasuguse sisulise väärtuse ning suundus välisele efektitsemisele, sensatsiooni taotlemisele,“ kõlab hävitav hinnang džässile.

Korduvalt võib kirjutisest leida viiteid rassi(smi) teemadele. Näiteks artikli eelviimane lõik esindab tüüpilist mustanahalise-valge vastandamist džässialases kõnepruugis. Kui muusika must päritolu oli nõukogude ideoloogia peamine põhjus džässi toetamiseks, siis džässi „kodanlikku valget“ alget nähti vaenuobjektina. Siinkohal tuleks mainida, et Nõukogude Liidus oli poliitiline vaade välismaalastele ideoloogiliselt, mitte etniliselt või rassiliselt määratletud, selle aluseks oli marksistlikust seisukohast lähtuvalt töölisklassi ülimuslikkus. Ametliku kuvandi kohaselt oli mustanahaline „sõbralik välismaalane“ ja sotsiaalselt lähedane sõber, erinevalt „võõrast välismaalasest“, kes oli peaaegu alati „valge, rikas ja paks“ kodanlane (Weitz 2002, 17). Samal ajal ei suutnud Nõukogude võimu antikolonialistlik retoorika varjata riigi kodumaist rassismi ja ksenofoobiat. Nõukogude Liidus elavaid aafriklasti ajas sageli segadusse arusaamatu segu riiklikult toetatud propagandast, rassismist tegelikus igapäevaelus ning ennastsalgavast suuremeelsusest ja soojusest, mida nad kohtasid paljudes nõukogude inimestes (Matushevich 2006).

Sümpaatiaga viidatakse kirjutises džässi mustadele juurtele – Mississippis alamjooksul levinud „kurvakõlaliste neegrilaulukestele, nn. bluesidele“. Ent edasine muusika areng toimub kapitalistliku kommertsiaalse maailma seaduste järgi:

Džässirütmi alusel valgete juures tekkinud salongtantsud avasid ameerika businessmanidele suurejoonelised võimalused panna see uus muusikaliik raha teenima. Järk-järgult kiskusid valged mustadelt monopoli džässimuusikale ja arendasid sellest viimase kolmekümne aastaga „muusika“, mida praegu ameerika džässi apoloogeetid uhkusega nimetavad ameerika kunsti puhtaimaks väljenduseks. (Ojakäär 1949)

Järgmine näide illustreerib tüüpilist naiivsusele kalduvat Ameerika rassilise ebaõigluse esitusviisi:

Kuigi džässorkestrites esinevad värvilised muusikud valgete kõrval, ei ole sugugi kadunud tavaline nn. „color-line“ (värvusepiir). Kontsertidel on neegritele ainult tagumised istmed. Mõni neegermuusik võib olla publiku suur lemmik, aga väljaspool poodiumi koheldakse teda niisama alandavalt nagu iga teist musta. (Ojakäär 1949)

Üheks nõukoguliku verbaalse rünnakustrateegia võtteks olid tendentslikud tõlgendused. Kujukas näiteks on siinkohal lõik, mis pühendatud Ameerika džässlauljale ja muusikule Slim Gaillardile (artiklis nimekujuga Caillard). Tegemist oli 1930. aastate lõpus ja 1940. aastate alguses tegutsenud muusikuga, kelle publiku meelt lahutavateks võteteks olid koomilised paroodiad, rahvalik huumor ja absurdsed tühisõnaliste tekstidega laulud. Tal oli oskus kirjutada lauludele naerutavaid pealkirju, nagu „Banaani-koored langevad“ või „Serenaad puudlile“ ja lavastada omanäolisi etendusi, mis segasid omavahel svingivat džässi, humoorikat jutuvada ning Gaillardi enda poolt leiutatud fantaasiarikast ja koomilist keelt (Garrett 2012, 57). Gaillardi, Leo Watsoni ja Slam Stewarti poolt mängitud triot „Avokaado seemnesupi sümfoonia“ kirjeldatakse artiklis kui „muusikalist bakhanaali“, mis koosnes „kolme laulja mõttetust lällutamise klaveri, kitarr ja bassi saatel“. Publikut tõmmati ligi peaasjalikult sellega, et „kõik kolm lauljat esinesid marijuana-taimest valmistatud uimastusaine mõju all“. Artikli lõik lõpeb järelausega: „Üldse levib džässimuusikas mõistusele käegalöömise ja absoluutse vaimse tühjuse kummardamise kultus.“ Tühjuse näideteks on fraasid „Mop, Mop“, „Blop, Bah“, „Pom Pom“, „Raba kirves, Max“ ja „Ära löö oma naist labidaga“.

Džässi muusikalisest arengust räägitakse seoses svingiga. Esialgu viidatakse selle ilmumisele 1930. aastate keskel neutraalses võtmes: rõhutatakse stiili sensatsioonilisust ja esitletakse Benny Goodmani kui esimest bändijuhti, kes kasutas svingi, „mida kõik džässorkestrid kohe jäljendasid“. Negatiivseks peeti aga „swingimise“ traditsioon halba mõju klassikalistele meistriteostele: „Halastamatult tõmmati džässi rataste vahele Bachi, Brahmsi, Tšaikovski, Griegi jt. heliteosed. [. . .] See barbaarne „kosutamine“ kestab edasi tänapäevani, olgugi et swing ise on juba teed andmas uutele stiilidele.“

Järgmisena tutvustatakse *bebop*'i – stiili, mis olevat oma nime saanud „neegrite žargoonist ja tähendab tugevat eksaltatsiooni“. Ajalooliselt on *bebop*'il iseenesest mitu etümoloogiat. Üks enamlevinud nn onomatopoeetiline selgitus räägib sellest, et sõna *bebop* jäljendab kiiret kahenoodilist fraasi, mida solistide poolt soolo sissejuhatuses või lõpus mängiti. Vaatamata sellele, et ajalooliselt seostub *bebop* eelkõige mustanahaliste muusikutega, on arvamused stiili suhtes hävitav: „See stiil pakub mõttetuid helide ja rütmide kombinatsioone, misjuures tekst on asendatud sisutu lällutamisega.“

1940. teises poole areenile ilmunud progressiivset džässi kirjeldatakse formalistlikus võtmes kui muusikat, millel „puudub meloodia, tonaalsus ja ühtlane rütm“. Progressiivse džässi „isa“ Stan Kentoni muusikalised uuendused saavad kindlalt hukkamõistu osaliseks. Tema pala „Artistry in Percussion“, mis on tõlgitud kui „Kunstitöö perkussiooni alalt“ leitakse olevat teos, „milles peale 8 löökinstrumenti kolina vaevalt kuuleb midagi muud“. Loos pealkirjaga „See on minu teema“ (originaalis „This is My Theme“) retsiteerib vokalist June Christy (artiklis Christie) „segast, riimita ja värsimõõduta luuletust purunevaist aknaaklaasidest, tuhande marssiva jala müdinast ja „mõtete kaugest kajast““. Seda saadavad „juhuslikud karjatused üheksal vaskpillil ja trummi häirivad kolksud“.

Vihavalangu alla satub ka „dekadentsiapostel“ Igor Stravinski ja tema „Eebeni kontsert“, mida tituleeritakse kui läbinisti formalistlikku teost. Originaalis on „Ebony concerto“ nimetust kandev teos kirjutatud 1945. aastal Woody Hermanile ja tema First Herd'ile. See kõrgelt tunnustatud Stravinski heliteos klarinetele ja džässbändile on pärit helilooja neoklassikalisest perioodist. „Ebony Concerto“, mida Stravinski ise nimetas „džäss *concerto grosso*’ks koos bluusiliku aeglase osaga“, valmis vahetult pärast Teise maailmasõja lõppu ja esindab helilooja süvenemist kergesse muusikasse.

Džässikriitiliste märkuste hulka kuuluvad väited, et džässmuusika peamiseks eesmärgiks on sensatsiooni taotlemine, mida saavutatakse läbi välise efekti ja originaalitsemise. Näitena on siinkohal toodud „Spike Jones ja Tema Linnasellid“, kes on „spetsialiseerunud vähenõudliku publiku naerunärvide kõditamisele muusikaliste ulakuste kaudu“. Selleks kasutatakse äratuskella, politseivilet, jalgrattapumpa ning lõhutakse klaasnõusid. Olgu mainitud, et Spike Jones (1911–1965) oli Ameerika muusik ja koomik, kes sai tuntuks oma ansambliga Spike Jones and His City Slickers. Ta parodeeris populaarset muusikat ja klassikalisi teoseid, kasutades tahtlikult absurdseid heliefekte, müra, instrumentide „valesti“ mängimist ja *slapstick*-humorit. Jonesi looming tõi muusikasse teadlikult koomilise ja anarhilise mõõtme ning mõjutas oluliselt muusikalise huumori, satiiri ja heliparoodia arengut 20. sajandi keskpaigas.

Džässiteemalised kirjutised 1950. aastate algul

1950. aastate alguse Õhtulehes on avaldamist leidnud järjekordne džässi halvustav kirjutis: Harald Suislepa² (1951) luulevormis „Bugi-vugi ehk Ameerika „muusika““. Lühike, kuid äärmiselt kontsentreeritult ründav üllitis kirjeldab argist olukorda, kus minategelane on lahti keeranud raadio, millest kostavad paanikat ja õudust tekitavad

---

2 Harald Suislepp (1921–2000) oli ajakirjanik, kirjanik ja luuletaja, kes kasutas oma loomingus sageli kommunistlikule ideoloogiale omast sõnavara, tegutses nõukogude ideoloogilises raamistikus ning tema looming vastas kommunistliku kultuuripoliitika väärtushinnangutele.

helid. Tekstile seatakse raam juba pealkirjas: jutumärgid sõna „muusika“ ümber tühis-
tavad džässi kui aktsepteeritava kunstivormi ning osutavad sellele kui pseudokultuu-
rilisele nähtusele.

„Bugi-vugi ehk Ameerika „muusika““. Õhtuleht, 14. juuli 1951.

Selles, et džäss kujutab endast võõrast ja kultuuriliselt hävitavat ilmingut, püü-
takse lugejat veenda, kasutades emotsioone mõjutavaid vahendeid – nii sensoorset
šokiefekti kui ka groteskselt mõjuvat õudusepoetikat.

Teksti narratiiv on üles ehitatud jutustaja isikliku kogemuse kaudu: juhuslik raadio
sisselülitamine vallandab jõuliselt pealetükkiva ja kontrollimatu helidevoo. Raadiost
kuuldav pole muusika, vaid heliline agressioon, mis „paugub“, „kriiskab“ ja „oigab“. Kuuldav müra on muutunud lausa füüsiliselt ründavaks, tekitades kuulajates kehalisi
reaktsioone – hõõpiisku, ehmatust ja paanikat. Kõikidest kohalolijatest on saanud
hirmuäratava helide pealetungi ohvrid: laps kisendab, kass põgeneb, naaber tarvitab
rahusteid, naine varjub teki alla ja vanaema peab toimuvat viimsekspäevaks. Niisiis,
džäss kujutab endast suisa kollektiivset ohtu.

Luuletuse lõpp mõjub omamoodi ootamatult. Pärast apokalüptilisuseni küündi-
nud paanikat ja õudu selgub, et „see mürgel oli ainult Ameerika džäss“. Kuid sõna
ainult ei toimi selles kontekstis rahustavana, vaid irooniliselt – see rõhutab, et juba
džässi olemasolu on piisav, et tekitada kaost ja hirmu. Džäss on koondanud endasse
kõik omadused, mis on seotud võõra, ohtliku ja kontrollimatuga. Tegemist ei ole siin-
kohal muusikalise stiili kriitikaga, vaid ideoloogilise tähenduse projitseerimisega
muusikale.

Paanikat külvatakse ka 1952. aastast pärit Põltsamaa ajalehe Kiir rubriigis „väike
veste“ avaldatud teates, mille kohaselt kohaliku kooli peoreklaami hulgas seisis kuu-

lutusel rasvaste tähtedega maalituna: „Tants. Mängib džässorkester“. Kuulutus osutub sedavõrd õudusttekitavaks, et sunnib autorit kirja panema koguni gängsteriloo sugetega kirjutise:

Olles palju lugenud metsikust ookeanitagusest maast ja nähes, et ka siin hakkab meid kummitama mingisugune džäss, võime oma silme ette maalida järgmise pildi:

„Peen“ ameerika tantsulokaal. Džässi juurde on kuhjatud hunnik lammutamisele kuuluvat utili. Igasugu jänkide ja gangsterite saatel liiguvad saalis ringi ainult osaliselt kaetud „seltskonnadaamid“, peletades eemale sumbunud õhku Ilse Holdi inimnahast lehvikutega.

Äkki ilmub lavale konferansjee ja sihib püstoliga rahva sekka. Kostab pauk, teine... ja siis alustab džäss metsikut mängu. Džässi kõrvulukustava kolina sekka kostab püstolipauke ja sureva inimese korinat...

Ja mis meid sügavamalt mõtlema paneb on see, et kas ka Põltsamaa Keskkoolis on siis kokku klopsitud mingisugune metsik džäss, et on hakatud lõmitama lääne kultuuri ees? Kas kooli muusikaõpetajad pole siiski läinud äärmustesse, organiseerides estraadiorkestri või ansambli asemel mingisuguse jazz-bändi? Või on arvatud, et ameerikalik džäss on kuulutusele mõjuvam maalida kui lihtsalt orkester ja see sinna paigutatud nn. mõjuva sõnana, mis meelitab rohkem rahvast...?

Kui nii, siis on talitatud väga valesti, sest meie armastame kuulata küll head estraadimuusikat, mitte aga mingisugust ameerikalikku džässi. (Kaalep 1952)

Kirjeldus algab Ameerika tantsulokaalis toimuva kujuteldava stseeni kirjeldamisega, mis on edasi antud groteskse ja õudusttekitava pildina. Tegemist ei ole realistliku kirjeldusega, vaid fantaasiaga, mille eesmärk on luua lugejas vastikustunnet ja hirmu. Džäss seostatakse tekstis süstemaatiliselt vägivalda, kuritegevuse ja surmaga: püstolipaugud, sureva inimese korin ja „metsik mäng“ loovad pildi muusikast kui hävitavast jõust. Kõige äärmuslikum õuduskujund kirjutises on viide Ilse Kochi (tekstis „Ilse Hold“) inimnahast lehvikutele. Selgituseks olgu öeldud, et Ilse Koch oli kurikuulus natsikurjategija, kelle sadistlik tegevus Buchenwaldis olevat viinud muuhulgas koonduslaagri vangide nahast lehvikute valmistamiseni.

Hirmutustaktika teenib aga kindlat eesmärki – süüdistada Põltsamaa keskkooli lääne ees lõmitamises seoses sõna džäss mainimisega tantsuõhtu kuulutusel. Miks ei mängita „meie“ head estraadimuusikat, vaid mingisugust võõramaist džässi?

Kriitikale vastab Põltsamaa kooli direktor Kalju Teras vabandavas toonis selgitusega lehe järgmises numbris, kus sõna džäss-orkester kasutamisele viidatakse kui vormilisele veale:

Põltsamaa Keskkooli Õpilaskomitee isetegevuspeo kuulutusele sattus sõna „džäss-orkester“ kooli direksiooni mitteküllaldase kontrolli tõttu. Väljapandavaid kuulutusi kooli direksioon ei kontrollinud. Tegelikult on kooli juures loodud keelpillide orkester, kes on esitanud ja esitas ka möödunud peol nõu-

koguliku sisuga kontsert- ja tantsupalasad. Vormilisi vigu peokuulutuste juures tulevikus ei esine. (Teras 1952)

Omapärane kõverpeeglis kirjutis on Mustvee rajooni ajalehe satiirinurgas ilmunud „Selline on kodanlik „sport““, millega taaskord rünnatakse ideoloogilist vaenlast – Ameerikat ja selle kultuuri:

Täiskiilutud restorani hiigelsaal... Džäss undab ja kiunub. Saali keskel asuval tantsupõrandal vingerdavad tantsijad üksteisele toetudes.

Äkki vaikib muusika. Sportlasele omase kehahoiakuga noormees ilmub tantsupõranda keskele. Ta plaksub käsi ja hõikab: „Hallo! Leedid ja džentlmenid! Kohe algab maratonijooks. Võite koostada paarid!“ Uuesti möirgavad saksofonid ja trummipõrina saatel asuvad starti poolalasti mehed ja naised. Džentlmenid seovad neid käsipidi paaridesse.

Kõlab püstolipauk ja „maratonijooks“ algab... Paaridel tuleb joosta mööda restorani mitu head kilomeetrit. Jooksnud mitukümmend ringi, kukub esimene tütarlaps, kiskudes enesega kaasa partneri, siis teine... saalis puhkevad kiiduavaldused, naer. Džäss mängib tušši. Kukkunud kõrvaldatakse kohe rajalt, et vabastada teed ülejäänud jooksjaile. Joobnud ergutavad jooksjaid kisa ja vilega. „Võistlused“ jätkuvad seni, kuni jääb ainult üks paar, kes kuulutatakse võitjaks. Kuid tihti seab ettevõtja tingimuseks: mitme kilomeetrine distants tuleb joosta lõpuni. Sel puhul saavad esikoha võitnud jooksjad suurema tasu. Kuid niisuguseid õnnelikke on harva, kuna võistlusest võtavad osa poolnälginud, meelegeitleni viidud töötud, kellele selline jooks on ülejõu käiv.

Sedaliiki vaatamänge korraldatakse Ameerikas sageli, sest see suurendab silmnähtavalt restorani läbimüüki ja toob restoranipidajatele lisatulu. (Oktoobri tee 1954)

Kirjutisega viidatakse Ameerikas 1920. ning 1930. aastatel suure depressiooni ajal harrastatud tantsumaratonidele (*dance marathons*).³ Tegemist oli mitmepäevaste või koguni nädalaid kestvate kuni 1000 tunnini ulatuvate halastamatute üritustega. Need kujunesid inimliku vastupidavuse võistlusteks, mille jooksul pidid paarid tantsima või lakkamatult liikuma. Sageli olid osavõtjateks vaesed ja töötud, kes lootsid rahaliste auhindade abil oma olukorda parandada. Populaarseks saanud meelelahustuslikud üritused teenisid samas suuri rahalisi kasumeid.

Tantsumaraton nähtusena sobis ideaalselt kokku nõukogude ameerikavastase propagandaga. See võimaldas näidata kapitalismi julmust, ebainimlikkust ja moraalset rikutust ning süsteemi ohvriks muutunud inimesi: poolnälginud ja meelegeitel töötuid, kes olid ellujäämiseks vajaliku raha nimel valmis oma keha kurnama ja vääriskust alandama. Publik seevastu nautis osalejate kannatusi, reageerides osalejate kur-

3 Vt lähemalt Martin 1994.

natusele ja sellest tekkinud kukkumistele naeru ja kiiduavaldustega. Seega kujutatakse ameerika ühiskonda paigana, kus raha nimel muudetakse inimlik kannatus meelelahutuseks. Džässist sai omakorda igati sobiv taust inimesi eksploateerivale tegevusele.

Kokkuvõttena „saksofonide sirgekspainutamise ajastul“ toimunud džässivastastest rünnakutest kõlab lõik ajalehes Edasi ilmunud artiklist „Viis aastat partei Keskkomitee otsusest V. Muradeli ooperi „Suur sõprus“ kohta“. Selles tõdetakse:

[. . .] estraadimuusika ja massilaulu alal on kadunud džässilikkus ja imalläage sentimentalism. Kui varem fabritseeriti hulgaliselt džässfantaasiad rahvalauluteemal,⁴ mis rohkem lähenes ameerika džässile, siis nüüd ei kujuta estraadimuusika endast enam sellist žanri, kus oleks lubatud „kõrvalhüpped“ mahajäänud maitse kasuks. (Edasi 1953)

Tõepoolest, džässi üle kirjasõnas enam ei arutleta. Selle asemel on juttu kerge-test žanritest: avaldatakse arutelusid estraadimuusika, massilaulu ja nõukogude laulu teemadel.

Suunamuutus seoses Hruštšovi sulaga

Stalinismiajastu lõppemise järel on esimeseks muusikategelaseks, kes pärast Stalini surma söandab taaskord kerge muusika teemadel avalikult sõna võtta, ala suurim autoriteet Nõukogude Liidus Leonid Utjossov, kelle sulest ilmub kaheksa kuud peale Stalini surma artikkel „O pesne i legkoj muzyke“ ajakirjas Sovetskaja Muzyka.⁵ Utjossovi sõnul on kergest muusikast vaja rääkida põhjusel, et „hulk küsimusi ja kahtlusi ajab mõtted ärevile, teeb närviliseks, ei lase häirimatult töötada“ (Utjossov 1953). Nõukogude inimeste muusikalistest vajadusest rääkides väidab Utjossov otsekoheselt, et ära on tüüdanud õpetused sellest, millist muusikat nõukogude inimene vajab. Ta vajab kõike: ooperit, sümfooniast, laulu, romanssi ja ka kergest muusikast ning tahab tantsida ja laulda. „Ja igavad inimesed ärgu püüdku inimlikke röömusid muuta „abinõudeks“ ega rahvale peale sundida süngete tšinovnikute maitset, kes kunagi ei laula, kunagi ei tantsi, kandes sügavamõttelisuse maski,“ teeb Utjossov sõnaselget kriitikat hiljuti muusikaelus tehtud piirangute suhtes (samas).

Samal ajal ei jäta autor tegemata mürgist torget „rasvunute muusika“ ehk ameerika džässmuusika suunas. Selles on ära tunda varasemast tuttavlikku sõnavara, mille kohaselt on džäss üles ehitatud „neuropaadi krampide rütmile“ ning kujutab endast ilma meloodia ja harmooniata hullunud formalismi kvintessentsi. Rünnakut leevendab

4 Kuigi rahvamuusika kasutamine oli üks viis muuta džässi Nõukogude Liidus ideoloogiliselt vastuvõetavaks, viitab artikli autor siinkohal ironiliselt ka rahvalauluteemasid kasutatavatele „džässifantaasiatele“.

5 Eesti keeles ilmus artikkel Sirkis ja Vasaras 18. detsembril 1953 pealkirjaga „Laulust ja kergest muusikast“.

aga kohene leebemas toonis selgitus, mis toob sisse eristuse: kindlasti ei tuleks arvata, et igasugune džässorkestri poolt mängitav muusika on tingimata halb – hästi harmooniseeritud ja leidlikult orkestreeritud on näiteks George Gershwini, Jerome Kerni, Duke Ellingtoni laulu- ja tantsupalad. Paraku on seda keeruline teostada, kuna nõukogude heliloojad kirjutavad vastumeelselt kerget instrumentaalset estraadimuusikat ja nende tase jätab soovida. Põhjus on selles, et heliloojad ei valda tehnikat – tantsurütme ja orkestreerimist. Kõigele lisaks ilmub äärmiselt harva tõsisid artikleid, milles analüüsitakse heliloojate-laulumeistrite loomingut või muusikalise estraadi artistide interpreteerimiskunsti.

Uues sulaajaga kaasnenud muutuste tuules arutatakse kerge muusika olukorra üle kuu aega pärast Utjossovi artikli ilmumist, 1953. aasta 19.–29. detsembril Nõukogude heliloojate VII pleenumil nimetusega „Nõukogude laulu olukorrast“, kus sarnaselt Utjossoviga tõdetakse, et nõukogude kerges muusikas on vaja teha muudatusi (Otdel kultury CK KPSS 1954). Ligi poolesaja toimunud sõnavõtu tulemusena tehakse avaldus, milles öeldakse, et nõukogude laulukunst ja tantsumuusika on mõlemad väga ühenäolised ning olukorra lahendamiseks tuleb arendada žanri väljenduslikkust rahvuslikkuse suunas.

Nõukoguliku tava kohaselt reageerida Moskva keskvõimuorganite otsustele järgneb keskvõimu tasandil toimunud pleenumile Eestis Heliloojate Liidus 9. märtsil 1954. aastal tantsumuusika teemaline arutus (Sirp ja Vasar 1954). Sellel rõhutatakse, et meie heliloojad ei tohi tantsumuusika probleemide lahendamisel jääda kõrvalseisjaks. Küsimust hakatakse lahendama läbi nõukogulike kultuurikorralduslike struktuuride – ohjad haarab enda kätte asutus nimetusega ENSV Rahvaloomingu Keskmaja. Arutluse lõppotsuses tõdetakse, et tuleb tugevdada võitlust manduva lääne tantsumuusika igandite vastu, mille tarbeks oleks vaja restoranide, kohvikute ja kultuuriklubide juures tegutsevate estraadiorkestrite juhid koondada vastavasse loomingulisse sektsiooni. Kunstilise taseme ja repertuaari sisukuse tõstmiseks käidi välja idee estraadiorkestrite ülevaatuse korraldamisest.

Kujukaks näiteks 1950. aastate keskel džässidiskursuses toimunud muutustest on Tartu rajoonilehes Edasi toimunud arutlused, mis said inspiratsiooni Uno Naissoo märtsis 1956 avaldatud pikemast džässiteemalisest kirjutisest (Naissoo 1956). See on üks mitmetest Naissoo kirjutatud artiklitest, kus ta tunneb muret džässmuusika olukorra pärast: lahendamata on paljud nii teoreetilised kui ka praktilised küsimused. Lahendust näeb ta töö organiseerimises uute loodavate instantsioonide kaudu, milleks on rahvaloomingu keskmaja juurde loodud kerge muusika sektsioon ja estraadi- ja tantsuorkestrite ühendus.

Ajalehes Edasi oktoobrikuus alguse saanud džässmuusika teemalisel arutelul tõsis tulipunkti repertuaari probleemi lahendamine. Artiklis pealkirjaga „Džässmuusi-

kast“ (Kass 1956) leitakse, et kuigi Tartu ei tunne puudust estraadiorkestritest, on valulapseks repertuaari küsimus – parema puudumisel peavad orkestrid mängima kolmekümnendatest aastatest pärinevaid koltunud ja „habemega“ šlaagreid. Samuti pole ühelgi Tartu estraadiorkestril kindlat mängustiili. „Oleks huvitav teada, mida arvavad tartlased meie praegusest estraadimuusikast, kodulinna estraadiorkestritest ja nende mängustiilist ning milliseid palasid soovitakse näha estraadiorkestrite repertuaaris,“ küsitakse artikli lõpus.

Mõne nädala pärast ilmub vastukajana kirjutis orkestrijuht Karl Tuberkult (1956), kes kurdab, et needki vähesed rütmilised tantsupalad, millega heliloojad on „hakkama“ saanud, ei erine enamikus stiililt kümnetest tuhandetest välismaistest paladest. Lahendusena pakutakse välja ajastu kontekstis vägagi uuenduslik idee – võtta muusikakoolides õppekavasse estraadiorkestri erialased küsimused.

Kolmandas kerge muusika teemalises artiklis (Kroon 1956) oodatakse repertuaariume lahendamiseks abi Heliloojate Liidu Tartu osakonnalt ja selle juurde loodud noorteseksioonilt, kuhu tuleks moodustada kergežanrilise muusika alal eri rühm. Aasta hiljem, 1957. aasta novembris tõdetakse, et lootust olukorra paranemisele annab vastloodud Estraadiorkestrite Ühendus, mis haarab enda alla estraadi-, tantsu- ja džässorkestreid kogu vabariigi ulatuses (Edasi 1957). Estraadiorkestrite Ühenduse loomisele reageerisid Tartu linna orkestrite liikmed nõupidamisega 20. oktoobril, kus pidas ettekande Tartu džässielu aktiivne korraldaja Leo Ora. Sellel otsustati muuhulgas viia aasta lõpul läbi Tartu estraadi- ja tantsuorkestrite ülevaatus.

Lõpetuseks

Džässiga seotud betoonkeele tekkimise algus Nõukogude Liidus ulatub 1920. aastate lõppu, kui liberaalne NEPi (*Novaja Ekonomitšeskaja Politika* – uue majanduspoliitika) ajastu asendus „Suure murranguga“ (*Velikii perelom*) – põhjaneva ideoloogilise pöördega, mis tõi endaga kaasa ülemineku riigi täielikule majanduslikule kontrollile ja senise suhteliselt paindliku korra asendumise rangelt tsentraliseeritud süsteemiga. Džässile, mis sisenes nõukogude muusikaareenile koos NEPi vabamate oludega, tähendas see sattumist ideoloogilise rünnakutule alla. Oluline teetähis selles protsessis oli 1928. aastal ajalehes Pravda ilmunud Maksim Gorki (1928) kirikuulsaks saanud artikkel „Paksude muusikast“ („O myzkye tolstyh“), millest sai oluline versta-post nõukoguliku džässivastase rünnakusõnavara väljakujunemisel. Selliselt kõlab artikli kõige tuntum vulgaar-ideoloogilist sõnavarast kantud lõik, kus kirjeldatakse džässorkestri mängu:

Ent järsku kuulduvad öövaikuses idiootsed vasaralöögid. Üks, kaks, kolm, kümme, kakskümmend lööki – see on justkui mudakamakas, mis langeb kristalsesse, poolläbipaistvasse vette. See on kui metslane,

kes ulub, vilistab, möirgab, ragistab, karjub ja jaurab; ebainimlikud hääled lõhestavad õhku, meenutades hobuste hirnumist; kõrva riivavad sigade vaskne rõhkimine, eeslite lõugamine, hiiglaslike konnade armukrooksatused. Kogu see solvav ja hullumeelne kakofoonia on allutatud vaevumärgatavale rütmile. Seda pandemooniumi minuti või paar kuulates tekib tahtmatult kujutelm, et tegemist on hullude orkestriga, kes on hullunud seksist ja mida juhatab hiigelsuure falloosega inimitäkk. (Gorki 1928)

Kui Gorki kirjeldab džässi muusikalise nähtusena, viidates sellele kui loomastunud ilmingule, siis džässi suurima ideoloogilise vastase RAPMi (*Rossiiskaja assotsiatsija proletarskih muzykantov* – proletaarsete muusikute Venemaa assotsiatsioon) kirjutistes saavad alguse kapitalismi vastu suunatud ideoloogilise sisuga rünnakud. Kõiki kerge muusika vorme, kaasa arvatud džässi, põlati eriti nende lüürilisuse ja emotsionaalse loomuse tõttu, mis RAPMi liikmete jaoks oli kodanliku individualismi tunnus ning takistas kollektiivsust, mida peeti vajalikuks esimese viisaastaku industrialiseerimise eesmärkide saavutamiseks. Muusika pidi olema poliitiliselt ja ideoloogiliselt seotud masside valgustamise ülesandega ning aitama täita riigi majanduslikke eesmärke (Nelson 2004, 118). „Kergeid žanre“ kujutatakse kapitalistliku ja väikekodanliku ideoloogia kandjana – selline muusika mürgitab tööliste teadvust, levitab individualismi, seksualiseeritust ja „dekadentsi“ ning takistab proletariaadi mobiliseerimist sotsialistliku ühiskonna ülesehitamiseks. See pärineb „imperialistlikust maailmast“ ja lõbumajade kultuurist. Vastukaaluks nõutakse proletaarset, poliitiliselt kasvatavat muusikat ning riiklikku kontrolli, tsensuuri ja kultuurilist mobilisatsiooni „kahjulike“ muusikavormide kõrvaldamiseks (Proletarskij muzykant 1930).

Džässivastasesse sõnavarasse lisandunud kapitalismivastane aspekt keerles nõukogulikus retoorikas peamiselt kolme teema ümber. Esimene nendest nahutas kapitalistlikku majanduslikku ja rassilist ekspluuteerimist: töötajate elu oli haletsusväärne, valitses rassiline ebavõrdsus, mille käigus lintšiti ja rõhuti mustanahalisi. Töölisi ja etnilisi vähemusi esitleti kui kapitalistlike ühiskondade ohvreid. Nõukogude propagandistide teine suur sihtmärk oli kapitalistlik demokraatia ja kolmas ründeliin rõhutas kapitalismi hingetut, majanduslikult juhitud olemust, kus kõik oli müügiks, kus inimesi motiveeris ainult raha ja kus elati hasartmängudest ja unerohust toidetud elu (Johnston 2011, 171–172).

Džässi abil läbi viidud keelelised rünnakud kapitalismi vastu tõid esile selle julmust, inimeste ekspluuteerimist ja rahakesksust. Väga selgelt tuleb tüüpiline kapitalismi ründav kõnepruuk esile Ojakäärü artiklis, kus muusikast räägitakse kui kapitalistliku ühiskonna „barbaarset meelelahutusest“ ja „langeva mentaliteedi“ väljendusest. Džässi rolli Ameerika muusikaelus kirjeldatakse irooniliselt kui näilist „õitsengut“, mis tegelikult tähistab kommertsialiseerumist ja sisulise väärtuse kadumist. Muusikat hinnatakse mitte esteetiliste, vaid moraalsete ja ideoloogiliste kriteeriumide alusel, kus

keskseks mõõdupuuks on dollar ja kasum. Džässist räägitakse kui vahendist, millega „Ameerika monopolistid“ joovastavad masse illusioonidega muinasjutulisest ja õnnelikust elust.

Džässist kui läänelik-kodanlikust nähtusest rääkimine juhendus hea ja halva vastanduse skeemist. Mustvalgete kategooriate kohaselt ei kuulunud džäss „meie heasse“, vaid selgelt „vaenlaste halba“ maailma. Ojakääru artiklis joonistub selgelt välja ka manihheistliku vastanduse printsiip, kus džässi mustanahalisi juuri esitletakse positiivselt kui ekspluateeritud algupära, džässi „valge“ areng kuulutatakse aga dekadentlikuks ja ekspluateerivaks. Rassilise ebavõrdsuse käsitus järgib ideoloogiliselt mугandatud skeemi, mis sobitub nõukogude antikolonialistliku retoorikaga, kuid jätab tähelepanuta süsteemisese rassismi ja ksenofoobia. Muusikalisi stiile – swingi, *bebop*'i ja progressiivset džässi – kirjeldatakse formalistlikus ja moraliseerivas võtmes, taandades need sisutühjadeks helilisteks eksperimentideks.

Džässi ründavate keeleliste strateegiate hulgas oli muusikale animalistlike tunnusjoonte omistamine. Muusikat seostati ebainimlike loomlike mittemuusikaliste hääliitsustega. Sellise sõnavara abil taandati muusikaline tegevus instinktiivseks ja kontrollimatuks mürategemiseks ning eemaldati inimliku, teadliku ja kultuurilise kunstiloomingu sfäärist. Animaliseerimist kasutati nõukogude propagandakeeles tüüpilise vahendina vaenlase ebainimliku olemuse esiletoomisel.

Üheks nõukoguliku ideoloogilise tõlgenduspraktika omapäraks oli mitmetähenduslike väljendusvormide semantiline tasandamine, kus ironia, paroodia ja nali kas jäeti märkamata või tõlgendati seda sihipäraselt vääralt eesmärgiga neutraliseerida nende tähenduslik potentsiaal. Heaks näiteks oli siinkohal taaskord Ojakääru kirjutis, kus toimus džässi välistele mittemuusikalistele tunnustele viitamine – pilgatakse palade pealkirju, bändide nimesid ja džässi seostatakse psühheedelsete ainetega. Kritiseeritud näited olid tegelikkuses mõeldud muusikalisteks naljadeks ja pealkirjade puhul oli tegemist humoorikate sõnamängudega. Tegelikule muusika loojate poolsetele ideedele vastandudes pakkus nõukogulik betoonkeel oma tendentslikku seletust, tõlgendades pealkirju sõna-sõnalt ilma kujundlike allhoovusteta, kuulates muusikat tsenseeriva, ideoloogiliselt kallutatud, huumorile kurdi kõrvaga. Selline betoonkeelele omane tõlgenduspraktika näitab süsteemi võimetust või soovi puudumist tajuda kunstilise väljendusviisi ambivalentisust.

Nõukogude diskursuse eesmärkide hulka kuulus inimeste psühholoogiline mõjutamine. See kujutas endast teatud tüüpi emotsioonide esilekutsumist, mis olid kooskõlas süsteemi nn emotsionaalsete režiimidega. Viimaste all peab William Reddy (2001) silmas normiks kujunenud emotsioonide ja emotsionaalsete väljendusviiside kogumit, mis on konkreetsetes ühiskondades teatud ajaloo hetkel ametlikult heakskiidu pälvinud. Need esindavad omamoodi „tundmise reegleid“ – viise, kuidas inimestelt oodatakse

(ja neile lubatakse) teatud tunnete tundmist ja nende väljendamist vastavalt kehtivatele poliitilistele, kultuurilistele ja sotsiaalsetele tõekspidamistele. Võimu poolt konstrueeritud emotsionaalsete režiimide eesmärk oli kindlustada oma positsioon ideoloogiliselt laetud sõnumite edastamise kaudu. Nõukogude ajal olid „režiimistatud“ näiteks sellised positiivsed tunded nagu kodumaaga seotud piiritu armastus ja patriotism, entusiasim ning kangelaslikkus töövõitude saavutamisel, nõukogulik tulevikku vaatav optimism ja rõõm. Negatiivseid emotsioone seostati aga valdavalt ideoloogiliste vaenlastega – näiteks külma sõja aegse viha ja sallimatusena kõige lääneliku vastu. Eelpool käsitletud kirjutistes kasutati Ameerika suhtes negatiivsete emotsioonide tekitamiseks hirmu ja õõvastuse esilekutsumise taktikat. Ideoloogilise vaenlase sobilikus valguses kujutamiseks kasutati moonutusi ja ekstreemsusele kalduvaid liialdusi. Äärmuslikkuse näideteks on tantsumaratoni kirjeldus ning „peene tantsulokaali“ episood Põltsamaa ajalehest. Hirmu džässi vastu kutsus esile ka Harald Suislepa luulevormis üllitis, mis ei püüa mõista ega kirjeldada muusikat, vaid mõjutada lugejat emotsionaalselt, muutes džässi vaenuliku maailma heliliseks kehtuseks ja kinnistades sellega totalitaarse kultuurikäsitluse põhiloogikat.

Käsitletud ajastu keelekasutusest rääkides on oluline meeles pidada, et džässi määratleti sageli „kerge žanrina“ ja pandi kokku massilaulu, tantsumuusika, estraadimuusika ja muude meelelahutuslike žanritega. Seega võib väita, et džässi autonoomia selgelt eristuva muusikastiilina oli suhteliselt madal. Lisaks ei tähistanud sõna džäss mitte üksnes muusikastiili, vaid vähemalt kuni 1950. aastate lõpuni ka orkestrit, mille koosseisus olid saksofonid ja trummid.

Idee džässist kui vastuvõetamatust nähtusest pole iseenesest unikaalne ega spetsiifiliselt sovetiajale omane, nagu väidab Saksa džässiuurija Rüdiger Ritter (2018). Džässi ajalugu endises idablokis ei erinenud sugugi džässi ajaloost mujal maailmas. Kõikjal maailmas oli ja on džäss mitmete ühiskonnagruppide vaheliste läbirääkimiste ja kompromisside tulemus. Erisus tuleneb maailma eri paigus valitsevatest sotsiaalsest ja kultuurilistest tingimustest, milles džäss arenes.

Artikkel on osa Eesti Teadusagentuuri rahastatud projektist (nr PRG2140) „Nõukogude Lääs“ uues vaates: individuaalne ja kollektiivne agentsus igapäevaelu kontaktisoonides Eesti NSV-s“.

Allikad

Andrews, Ernest. 2011. „Introduction.“ – *Legacies of Totalitarian Language in the Discourse Culture of the Post-Totalitarian Era*, toimetanud Ernest Andrews, 1–13. Lanham: Lexington Books.

- Bakhtin, M. M. 1990. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Toimetanud Michael Holquist. Austin: University of Texas Press.
- Delporte, Christian. 2009. *Une histoire de la langue de bois*. Paris: Éditions Flammarion.
- Edasi*. 1953. „Viis aastat partei Keskkomitee otsusest V. Muradeli ooperi „Suur sõprus“ kohta.“ 10. veebruar.
- Edasi*. 1957. „Arutati estraadi- ja tantsumuusika probleeme.“ 23. oktoober.
- Feiertag, Vladimir. 1999. *Dzhaz ot Leningrada do Peterburga*. St Petersburg: KultInform Press.
- Garrett, Charles Hiroshi. 2012. „The Humor of Jazz.“ – *Jazz/Not Jazz: The Music Heritage and its Boundaries*, toimetanud David Ake, Charles Hiroshi Garrett ja David Goldmark, 49–69. Berkeley, CA: University of California Press.
- Gorki, Maksim, 1928. „O muzyke tolstykh.“ – *Pravda*, 18. aprill.
- Gorodinski, Viktor. 1950. *Muzyka duhovnoj nishhety*. Moskva: Muzgiz.
- Groys, Boris. 1988. *The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond*. Princeton: Princeton University Press.
- Härm, A. 1948. „Pühendame tähelepanu repertuaari valikule.“ – *Sakala*, 10. märts.
- Johnston, Timothy. 2011. *Being Soviet: Identity, Rumour, and Everyday Life under Stalin 1939–1953*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Kaalep, M. 1952. „Omamoodi muusikakultuuri viljelejad.“ – *Kiir*, 2. veebruar.
- Kass, K. 1956. „Džässmuusikast.“ – *Edasi*, 19. oktoober.
- Kroon, P. 1956. „Tantsuorkestrite repertuaar olgu värske.“ – *Edasi*, 30. november.
- Lotman, Juri. 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London: I. B. Tauris.
- Kuuli, Olaf. 2006. „Muutuvad parteitekstid (1946–1952).“ – *Kohanevad tekstid*, toimetanud Maie Kalda ja Virve Sarapik, 259–270. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Martin, Carol J. 1994. *Dance Marathons: Performing American Culture in the 1920s and 1930s*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Naissoo, Uno. 1956. „Mõtteid džässmuusikast.“ – *Edasi*, 21. märts.
- Niineste, Mart. 2008. „Valter Ojakäär – muusikaentsüklopeedia K. A. Hermannist Ineseni.“ – *Delfi. Kultuur*, 23. veebruar. <https://kultuur.delfi.ee/artikkel/51120579/valter-ojakaar-muusikaentsuklopeedia-k-a-hermannist-ineseni>.
- Nelson, Amy. 2004. *Music for the Revolution: Musicians and Power in Early Soviet Russia*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Ojakäär, Valter. 1949. „Tänapäeva Ameerika džässmuusikast.“ – *Sirp ja Vasar*, 20. august.
- . 2008. *Sirp ja saksofon*. Tallinn: Ilo.
- Oktoobri tee*. 1954. „Selline on kodanlik sport.“ 10. juuli.
- Otdel kulturey CK KPSS. 1954. „Zapiska otdela kulturey CK KPSS o VII plenumie pravlenija Sojuza sovetstikh kompozitorov SSSR. 9 janvarja 1954 g.“ <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/436425>.
- Petrauskaitė, Rūta. 2014. „The Pathos of the Soviet Press.“ – *Totalitarian and Authoritarian Discourses: A Global and Timeless Phenomenon?*, toimetanud Lutgard Lams, Geert Crauwels ja Henrieta Anisoara Serban, 235–259. Bern: Peter Lang.

- Proletarskij muzykant*. 1930. „Anketa „Proletarskogo muzykanta“ o „legkom zhanre““ – *Proletarskij muzykant*, nr 3, 22–26.
- Reddy, William M. 2001. *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge University Press. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ritter, Rüdiger. 2018. „Between Propaganda and Public Diplomacy: Jazz in the Cold War.“ – *Popular Music and Public Diplomacy: Transnational and Transdisciplinary Perspectives*, toimetanud Mario Dunkel ja Sina A. Nietzsche, 95–116. Bielefeld: Transcript.
- Sirp ja Vasar*. 1948. „Onu Sami džäss bänd.“ 10. jaanuar.
- Sirp ja Vasar*. 1954. „Kergest muusikast.“ 19. märts.
- Sovetskaja Muzyka*. 1946. „Itogi plenuma Orgkomiteta Sojuza sovetsskih kompozitorov SSSR.“ – *Sovetskaja Muzyka* 10 (103): 3–11.
- Suislepp, Harald. 1951. „Bugi-vugi ehk Ameerika „muusika“.“ – *Õhtuleht*, 14. juuli.
- Taruskin, Richard. 2005. *The Oxford History of Western Music 5: The Late Twentieth Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Thom, Françoise. 1987. *La langue de bois*. Paris: Julliard.
- Teras, K. 1952. „Vigu ei esine.“ – *Kiir*, 19. veebruar.
- Tuberik, Karl. 1956. „Meie tantsuorkestrite mängustiilist ja päevamuredest.“ – *Edasi*, 4. november.
- Utjossov, Leonid. 1953. „Laulust ja kergest muusikast.“ – *Sirp ja Vasar*, 18. detsember.
- Weitz, Eric D. 2002. „Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges.“ – *Slavic Review* 61 (1): 1–29.
- Havel, Václav. (1978) 1991. „The Power of Powerless.“ – *Open Letters. Selected writings, 1965–1990*, koostanud ja toimetanud Paul Wilson, 125–214. New York: Alfred A. Knopf.

Heli Reimann – PhD, vanemteadur Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuses. Uurimisvaldkonnaks on Nõukogude-aegne džässikultuur nii Eestis kui ka Nõukogude Liidus. Temalt on ilmunud raamat „Tallinn ’67: Myths and Memories“ (Routledge, 2022) ning mitmeid teadusartikleid.

E-post: hereli[at]tlu.ee

Characteristics of Soviet Public Discourse: the Case of Jazz-Related Writings in the Late 1940s and 1950s

Heli Reimann

Keywords: Soviet discourse, jazz, late Stalinism, the Khrushchev Thaw

The article examines writings on jazz published in the Estonian press during the late Stalinist period, more particularly in the second half of the 1940s and the early 1950s. This was a period characterised by ideological rigidity and tightening of control over cultural life. At that time, a forceful anti-jazz rhetoric prevailed, reflecting the postwar Soviet authorities' efforts, in the context of the Cold War, to distance themselves from the West and to assert their identity through their opposition to it.

Following Stalin's death, a significant discursive shift occurred in jazz-related rhetoric. Anti-jazz polemics were gradually replaced by texts that sought to adapt jazz music to the Soviet cultural model under the ideologically relaxed conditions of the Khrushchev Thaw. Jazz was no longer approached primarily through political antagonism; instead, attempts were made to integrate it into the existing cultural institutions and discursive frameworks governing cultural life.

The article addresses the following questions: What linguistic strategies characterised the public jazz discourse in Estonia during the late Stalinist period, how were these strategies used to construct jazz, and how did this relate to the Cold-War-era anti-Western discourse? What discursive shifts occurred in the treatment of jazz at the beginning of the Khrushchev Thaw in the 1950s? How did jazz-related texts published in the Estonian press reflect all-Union ideological models?

The detailed analysis focuses on the article 'On Contemporary American Jazz Music', published by Valter Ojakäär in the weekly *Sirp ja Vasar* in 1949. In addition, the study examines sharply satirical and openly mocking anti-jazz texts published in the early 1950s. A key marker of changing attitudes toward jazz was Leonid Utyosov's 1954 article, that was also published in Estonia, while jazz-related discussions published in the newspaper *Edasi* in the mid-1950s serve as examples of the transformed discourse.

This study is based on the premise that Soviet language functioned not merely as a means of communication but as an ideological technology of power through which Soviet reality was constructed, value judgments normalised, and collective consciousness shaped. Such language use was characterised by ritualisation, abstraction, an abundance of ideological clichés, and a strict binary opposition between good and evil, one's own and the foreign.

One of the central linguistic strategies employed in these writings was animalisation of jazz. The music was attributed animalistic and inhuman characteristics and associated with uncontrolled noises and instinctive behaviour. Through such vocabulary, jazz was removed from the sphere of conscious and cultured artistic creation and positioned as a hostile and primitive phenomenon.

Attacks on jazz were closely intertwined with anti-capitalist rhetoric. This is particularly evident in Valter Ojakäär's 1949 article, where jazz is portrayed as 'barbaric entertainment' and an expression of a 'degenerate mentality' within American society. Music was evaluated not according to aesthetic criteria but through moral and ideological ones, with profit and monetary value serving as the primary measures by which music was judged. The article also highlights the Soviet discourse's tendency

toward semantic flattening of ambiguity. Irony, humour, and parody were either ignored or deliberately misinterpreted in order to neutralise their polysemic potential. In Ojakäär's writing, titles of jazz compositions and band names are ridiculed, with humorous wordplay interpreted literally and subjected to ideologically motivated readings. This 'wooden-language' interpretive practice demonstrates the system's inability – or unwillingness – to perceive the ambivalence inherent in artistic expression.

Finally, the article emphasises the role of emotions in Soviet discourse. Anti-jazz texts employed strategies of evoking fear and revulsion in order to shape negative attitudes toward the West and the United States. Through emotionally regimented discourse, ideologically sanctioned feelings were reinforced, guiding readers to perceive jazz as the sonic embodiment of a hostile world.

Heli Reimann is a senior researcher at the Centre for History, Archaeology and Art History at Tallinn University. Her research focuses on Soviet-era jazz culture in both Estonia and the Soviet Union. She is the author of the book *Tallinn '67: Myths and Memories* (Routledge, 2022) and several scholarly articles. This article is part of a project funded by the Estonian Research Council (grant no. PRG2140), *Revisiting the 'Soviet West': Individual and Collective Agency in the Contact Zones of Everyday Life in the Estonian SSR*.

E-mail: hereli[at]tlu.ee

Mütoloogilised olendid vee all ja vee peal

Mare Kõiva. Vetehaldjad 1. Water Spirits 1. (Monumenta Estoniae antiquae II. Eesti muistendid. Mütoloogilised olendid 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2023. 720 lk. <https://www.folklore.ee/ri/folkte/myte3>

Ott Heinapuu

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27266>

Akadeemik Mare Kõiva eestvedamisel sündinud mahuka eesti vetehaldjapärimuse esimese köite kaante vahelt võib leida trükki toimetatuna suure hulga Eesti Rahvaluule Arhiivis käsikirjaliselt säilitatavaid lugusid, kuid sellele lisaks ka põhjaliku analüütilise kokkuvõtte esitatud materjali sisust ja laiemast kultuurilisest tagapõhjust. Väljaanne ei hõlma siiski kogu eesti pärimuses esinevat veega seotud mütoloogiliste olendite varasalve, vaid on seadnud eesmärgiks ammendavalt publitseerida ja käsitleda muistendeid, mis räägivad kalaisast või kalakarjusest, vaarao hüljesteks muutunud sõdalastest, veealustest kariloomadest, lapsi vette meelitavatest veehobustest ehk näkkidest ning kotermannist kõikvõimalikes variatsioonides.

Teos on ilmunud rahvaluuletekstide väljaannete sarjas „Monumenta Estoniae antiquae” (MEA), millele pani 1904. aastal aluse rahvaluule suurkoguja Jakob Hurt „Setukeste laulude” esimese köitega. Sarjas on praeguseks avaldatud ligikaudu pool-sada toekat köidet rahvaluule arhiivist pärit vanavara ning seoses just lõppenud eesti raamatu aastaga tasub meenutada selle ettevõtmise koguulatust. Hurda sõnastatud põhimõtetest lähtuv algatus on entsüklopeedilise haardega: selle eesmärk on anda süstematiseeritult ning allikakriitiliselt sõelutult välja kõik teadaolevad eesti rahvaluule tekstid, iga liik ehk žanr omaette allsarjas, ja teha kogutud vanavara soovijatele niiviisi laiemalt kättesaadavaks.

Suulise kultuuri ja kirjaoskuse kohtumise mälestusmärk

„Monumenta Estoniae antiquae” hulgas on vast kõige kuulsam sarja esimesse, regilaulude allsarja hõlmatud kihelkondade kaupa avaldatav vanade rahvalaulude väljaanne „Vana Kannel”, mille esimene anne Põlva kihelkonna regilauludega ilmus samuti Hurda koostatuna 1875. aastal ja mida saab MEA sarja arvata alles tinglikult ja tagantjärele. Kui varem sai teha nalja, et iga riigikorra ajal ilmub kaks „Vana Kandle” osa – tsaariajal Hurda enda tehtud Põlva ja Kolga-Jaani (mõlemad lõpetatud 1886), sõjaeelse Eesti Vabariigi ajal Herbert Tampere toimetatud Karksi ja Kuusalu (mõlemad 1938) ning Nõukogude ajal Herbert ja Erna Tampere koostatud Mustjala (1985) ning

Eduard Laugaste koostatud Haljala (1989) regilaulude kogu –, siis pärast iseseisvuse taastamist on trükist tulnud üheksa osa, viimati viieteistkümnes „Vana Kannel“ Muhi kihelkonna regilauludega (2025).

Sari tervikuna meenutab praeguseks paljude harudega puud, eriti kuna MEA muistendite allsari on omakorda mitmeks hargnenud. Nii alustab arvustatav „Vetehaldjate“ raamat muistendite allsarjas (MEA II) uut, mütoloogiliste olendite haru. MEA muistendipublikatsioonid said alguse hiiu- ja vägilasmuistendeid koondanud kolmikuga: need olid Eduard Laugaste, Erna Normanni ja Ellen Liivi toimetatud suures formaadis köited Kalevipojast (1959), Suurest Tõllust ja teistest hiidudest (Leiger, Olev, Petseri vägimees ehk Kornelius või Karnõl, 1963) ning Vanapaganast (1970). Mõnevõrra hiljem on ilmunud kaks köidet mütoloogiliste haiguste kohta: Reet Hiiemäe katkupärimuse kogu (1997) ja Piret Paali raamat halltõvemuistenditega (2014). Mullu lisandus muistendisarja Mare Kalda koostatud peidetud varanduse muistendite tüübi- ja motiiviloend.

Muinasjuttude väljaandmisel (MEA V, ladinakeelse nimega „Fabulae populares Estonicae“) on lähtutud antoloogilisest põhimõttest: iga jututüüpi (süžeed) esindab üks-kaks teksti ning tüübi varieeruvusest ja populaarsusest annavad ülevaate põhjalikud tüübi- ja motiivkommentaariid. Seni on Risto Järve, Mairi Kaasiku, Kärri Toomeos-Orglaane ja Inge Annomi koostamisel-toimetamisel ilmunud kaks köidet imemuinasjutte (2009, 2014), loomamuinasjuttude (2020) ja novellmuinasjuttude (2024) köited ning ette valmistatakse legendiliste muinasjuttude osa.

Folkloristika alamdistsipliinidest on keeleteadusele kõige lähem parömioloogia ehk ütluste – vanasõnade, kõnekäändude ja mõistatuste – uurimine, mis on Eestis pikka aega kõrgel tasemel olnud. MEAs on esindatud kõik kolm liiki. Arvo Krikmanni, Erna Normanni, Veera Pino, Ingrid Sarve ja Anne Hussari suure töö tulemusel valminud „Eesti vanasõnad“ (1980–1987, MEA III) esitab kolmes põhiköites 15 140 vanasõnatüüpi kõigi tekstidega, kolmes lisaköites on registrid ning saksa- ja venekeelne kokkuvõttev tüüpide loend koos variantide arvuga. Aastatel 2001–2013 ilmus Anne Hussari, Arvo Krikmanni, Rein Sauka ja Piret Voolaiu tehtud „Eesti mõistatused“ (MEA IV mõistatused) kahe põhi- ja kahe lisaköitega ning aastatel 2020–2022 valmis Asta ja Katre Õimu ning Anneli Barani ja Anne Hussari „Eesti kõnekäändud“ (MEA VII) kahes köites, millele lisandub registriköide.

Uuemate ja veel kujunemisjärgus lõpetamata allsarjade hulka kuuluvad „Eesti loitsud“ (MEA VI, 2019. aastal ilmunud Mare Kõiva koostatud ravi- ja arstimisloitsude köide), 2022. aastal alustatud kogujate kaupa väljaantavate tekstide sari (MEA VIII), kus on ilmunud kaks köidet Ello Kirsi kogutud lugusid Setomaalt ning 2020. aastal alustatud Eesti venekeelse folkloori kogumik (MEA IX).

„Monumenta Estoniae antiquae“ sari on tõeline arhailise suulise kultuuri ja üldise kirjaoskuse kohtumise mälestusmärk, mis vahendab eesti kultuuri kõige vana-

pärasemaid sõnalis väljendusi uutesse ajastutesse. Nii võib see pakkuda innustust ja materjali uutele lugejatele ja loojatele, kandes niimoodi kultuurimälu järjepidevust. Sellisena on see kahtlemata üks olulisemaid raamatusarju eesti kirjakuultuuris üleüldse. Kuigi Matthias Johann Eiseni rahvaraamatud on vahest kujundanud otsesemalt ja olulisemal määral inimeste arusaamist pärimusest, räägib väljaandja nendes suurel määral oma häälega. MEA sarja väljaanded aga annavad hääle jutustajatele ja kirjanijatele endile.

Hoiatus-, õudus- ja lihtsalt põnevad lood

Mare Kõiva tööd eesti mütoloogia ühe kandi pealt avav „Vetehaldjate“ raamat koosneb kolmest osast. Teose juhatab sisse monograafiline käsitlus raamatus käsitletud viie mütoloogiliste olendite rühma kohta, mis on pealkirjastatud tagasihoidlikult kui „Sissevaateid veolenditega seotud traditsioonidesse“ (lk 13–161). Lisaks materjali kirjeldusele hõlmab see ülevaadet nii vanematest kui ka uuematest teoreetilistest lähenemistest, mille najal on üleloomulikke olendeid puudutavat pärimust teaduslikult mõista ja mõtestada püütud. Osutatakse ka rahvusvahelistele paralleelidele: kui laialt eesti pärimuses tuntutega sarnaseid olevusi tuntakse ja kui vanapäraseks seda pärimust pidada võib. Selle põhjal saab teha järeldusi kultuurikontaktide kohta kauges minevikus – milliste kultuuriipiirkondade mõjualas asume ja millised neist meid on puudutanud.

Väga tänuväärased on Kõiva koostatud põhjalikud analüütilised ülevaated kogumikku hõlmatud olendite kohta räägitud lugudest. Need loevad üksipulgi üles tavalisemad ja ka ebatavalisemad jooned olevuste välimuses, tegevuses ja käitumises, nagu neid lugudes on kirjeldatud. Võrdlevalt on loetletud ja analüüsitud ka mütoloogiliste olendite ilmumise aegu ja kohti (sh kohanimede loendid, lk 46–47, 95–96, 147–149) ja käsitletud, millised tegelased juttudes esinevad ja kuidas inimtegelased veehaldjatega suhtlevad. Lähenemisena on huvitav analüüs selle kohta, milliseid emotsioone lugudes esineb (lk 55–57, 103, 149–153): nende põhjal võib paremini aru saada, millisel eesmärgil lugusid vetehaldjatest on räägitud. Nagu Kõiva eessõnas ise märgib, on jutustamise motiiv võinud olla hoiatuslik (see on muistendipärimuses tavapärase, sest iga sugused üleloomulikud olendid ongi loomu poolest ohtlikud; vetevallale spetsiifilisemalt oli enne ujumisohkuse laiemat levikut ka uppumisoht suurem, nii et ka vesi võis olla ohtlikum, kui praegu seda mõistame), lood võivad olla seotud „judisema ajavate emotsioonidega“, aga ka „põnevad ja rahuldust pakkuvad jutud elust väljaspool inimeste maailma, kokkupuudetest teistsuguste maailmade ja nende olenditega“ (lk 12).

Teose teise ja kõige mahukama osa moodustavad muistenditekstid ise (lk 167–512). Kolmandaks on samade kaante vahel kõite avanud teoreetilise käsitluse ingliskeelne versioon (lk 515–668), mis rõhutab veel kord folkloori ja selle uurimise kahetiselt rah-

vuslikku ja rahvusvahelist olemust: lood rändavad, nad muutuvad selle käigus ning laiem arusaamine nendest eeldab ühtelugu keelepiire ületavat vaadet; mis on populaarne mõnes lokaaltraditsioonis, on tihtipeale populaarne ka teiste rahvaste hulgas. Raamatu lõpetab põhjalik kirjanduse nimistu (lk 691–720), millele eelneb kogujate ning jutustajate register (lk 671–690). Kuna informantide andmete ülesmärkimine rahvaluule kogumise algaegadel oli ebaühtlane, siis leiab jutustajate registrist isikunimedele lisaks kirjeid nagu „pime eit“, „setu“ ja „üks rootslane“ ning ilmselt uuemate andmekaitsekommete tõttu anonüümseks jäetud viite Turja sadamas mõrdu parandanud meestele (lk 690).

Enne üksikute olendite käsitlusi on kogumiku tekstide hulgas üsna lühikese jaotusena esindatud veega seotud mütoloogiliste olendite üldisemad tekkelood (lk 167–176, vt ka lk 24–26), mis ei ole ühele või teisele haldjate tõukonnale spetsiifilised. Kui väga tihti on mütoloogiliste veeolenditega seotud pärimus põimunud tihedalt inimese tegevusmaastikuga, siis siin on esindatud ka üks seos niinimetatud suure mütoloogiaga. Vetehaldjate – ja samuti kõiksugu muude haldjate – tekkimist on seletatud ristisu kõrval ja mõjul levinud ja arenenud traditsioonis sellega, et halvale teele sattunud inglid heideti taevast välja:

On olemas veevaimud, maavaimud ja metsavaimud. Kui taevast ingleid maha loobiti, siis mis sattusid vette, neist said veevaimud, mis kukkusid metsa, neist said metsaaljad, mis kukkusid maale, need jäid maale elutsema. (ERA II 19, 129 (3) < Kose khk, Ravila vaestemaja – Rudolf Põldmäe < Mari Nakkur, 61 a (1929), lk 168)

Seda lugu, mille mõnes variandis räägitakse otsesõnu mihkklipäeval taevas peetud sõjast, on veeolenditega seostatud 12 korral. Ülejäänud viis tekkelugu on maisemad ja vesisemad: näkiks või vees elavaks tondiks on saanud uppunud või tapetud inimene või siis kuradi röövitud noorpaar.

„Meie tõlpsaba orikas viiakse!“

Kalaisa ehk kalade kaitsja või kalakarjuse kuju kuulub arhailisema pärimuse hulka, milles piir inimeste ja muude elusolendite vahel on olnud hajus ja muutlik, ning sarnaneb Põhja-Euraasia kalastajate ja küttide rahvauskudes leiduvate samalaadsete olenditega (lk 27, 34). Tihti ilmub kalade kaitsja inimese või haugi kujul. Selle inimeste ja loomade vahendajaga tuleb hästi läbi saada, et tagada jätkuvalt hea kalaõnn, ta valvab kalapüüki puudutavate heade tavade täitmist ja karistab üleastumiste eest. Seda järelevalve- ja õiguse jõustaja funktsiooni näitlikustab lugu tabulisel ajal kala püüdma läinud mehest:

Ükskord läinud [metsavaht Saarte Lestkäpp] nelipühi esimese püha õhtul jõe ääre ja pidanud hakkama kalu püüdma. Üks hall vanamees seisnud jõe ääres, see ütelnud temale: „Kulla sõber, ära täna õhtul kalasi püüdma tule, kaladel on täna õhtul ka püha, tule homme õhtul.“ (H II 65, 610/1 (20) < Jüri khk, J. Saalverk < Mari Metsar (1898), lk 277)

Kaladest kui veealusest karjast ja neid karjatavast mütoloogilisest olendist on kõige tihedamini räägitud umbes sellist lugu:

Kord püüdnud mees Tanijärvest kalu, saanud aga ühe tõbisabaga kala. Järves kutsunud ükslugu ikka: „Kutu, kutu, kutu!“ jne ja ütelnud: „Kõik sead on muidu käes, aga ühte tõbisabaga orikud ei ole.“ Nüüd viskanud mees tõbisabaga kala sisse, siis üteldud: „Nüüd on kõik käes.“ (E 2920 (16) < Helme khk, Jaan Karu (1893), lk 285)

Selle muistendi variandid moodustavad valdava osa 44 kalade kaitsja kohta räägitud loost, mis kogumikus on esindatud (lk 273–290). Lood varieeruvad suurel määral ja huvitavatel viisidel, liitudes tihti muude lugude ja motiividega, nii et kogu see materjal mõjub üsnagi metsikult, olles täis hübridiseeruvaid lugusid ja sujuvaid üleminekuid eri teemade vahel. Esineb ka jutustajate huvitavaid ja loovaid eksitusi, improvisatsiooni ja ootamatuid üllatusi, mis laiemal korpusel taustal võivad saada mõistuspärasena tunduva selgituse – ilmneb, kuidas esmapilgul sürrrealistliku ilmega lugu rahvausu ilma-vaatega kokku sobib. Aga mõni asi jääbki mõistatuslikuks.

Näiteks oli mulle juba ammu tuttav asjaolu, et Tallinn-Tartu maantee ääres Pirita jõe lähedale jäävate Saula Siniallikate haldjat kutsutakse Tõlbiks (nt: „Siniallikale viidi vanu rahasid. Siniallika tõlp pidi elama allikas ja ümbruskonnas. Talle viidi andeid, siis saadi allikast silmarohtu. Tõlp pidi olema sinise kuuega, kübar käes ja kepp peos“ (ERA II 20, 218/9 (1) < Hageri khk, Hageri v, Adila k, Kloostri t < Kose khk, Tuhala v, Oru k – Rudolf Põldmäe < Ants Mesikäpp, 62 a. (1929)), aga seni ei ole ma osanud seda nime seostada kalahaldja kariloomadega, kelleks on üsna tavaliselt „tõlpsaba orikas“ (lk 38). Kas siis on seegi Tõlp karjatanud Pirita jõe kalu? Mine tea. Huvitav on ka see, et Sini-allika Tõlpi on otsesõnu näkiga võrreldud: „Sinialliku tõlp tuleb välja Siniallikust rahvast ehmatama ja vette viima nii nagu näkk. Mina teda ei näind, teised rääkisid, et pidada ära eksitama“ (ERA II 77, 83 (2) < Jüri khk, Rae v, Rae vaestemaja < Kose khk, Uuemõisa v – Rudolf Põldmäe < Ants Sile, 60 a (1934), lk 277). Selle kohta on Mare Kõiva kommenteerinud: „Kokkuvõttes ei ole ristumised konkreetset kalakarjuse-kalakaitsja ja näki vahel tüüpilised, vaid pigem erandlikud“ (lk 39). Kalaisa ja inimesi uputava näki vastandlikkust ja omavahelist sobimatust tõstab esile ka teade, mis ütleb, et „kus havikalad on, seal ei ole näkkisid selleperast, et havikalal olevad rist pealuu sees ja näkid kartvad risti ja kolmekandilist pastlanõela“ (E 26356 (1) < Pilstvere, 1896, lk 34).

Arhailist arusaama, et inimesed võivad muutuda hüljesteks või võtta ajuti hülge kuju, ühendab piiblist tuntud Punase mere lahutamise looga (2Ms 14:1–31) vaaraorahva lugude kompleks (lk 59–82, 177–270), mille järgi iisraellasi jälitanud vaarao sõdalased jäid merre ja muutusid hüljesteks, kaladeks või pooleldi kaladeks: „Punasesse merre upunud sõjamehed olla kõik kaladeks muutunud, neil olla inimese pea ja pealmine keha, alumine keha on kala. Mõnikord pistavad nad pea veest välja ja kisendavad: „Vaarao, vaarao, millal tuleb viimnepäev!““ (ERA II 129, 348 (10) < Märjamaa khk, Märjamaa v, Kõrvetaguse k – Emilie Poom < Mari Tamm, snd 1845 (1936), lk 187). Kuid selle kõrval esineb – küll vähem – lugusid, kus vaarao sõdalased võivad muutuda mustlasteks (lk 222–226), lindudeks (lk 220–221) või lausa virmalisteks (lk 229). Siin ongi näha, kuidas sama süžee on sattunud ühendusse eri kujutelmadega: sellega on seletatud hüljeste sarnasust inimestega ja nende häälitsusi, mis on seotud kalamehe igapäevaste kogemustega, kuid spektri teises otsas tekivad seosed Hans Christian Anderseni kunstmuinasjutuga „Väike merineitsi“ ja laatadel näidatud imeloomadega (lk 79).

„Tule istu siia, siia näka nägara peale!“

Enne kirjakuultuuri suurema mõju avaldumist on maakeeli näkiks nimetatud enamasti hobuse kujul ilmutavat tegelast, keda tuntakse kõige rohkem laste vette meelitajana:

Karjalapsed olid jõe jääres karjas ja korraga suur valge hobune süeb rohu pial. Lapsed kõik hobuse selga ronima. Lapsed tahtsid kõik sõita. Ruum jäänd vähäks ja üks veeke tütarlaps üeld, et kus mina istun, kas näki nägara piale. Hobune kadund äkitselt ära. Lapsed jäänd jõekaldale istuma. Näkk oleks lapsed jõkke viind, kui põleks sie tütarlaps sedaviisi üeld. (AES, MT 60, 22 (10) < Järva-Madise khk, Soosalu k – Meeta Soosaar < Leena Johanson (1928), lk 348)

Inimesi peibutada ja uputada sooviv näkk võib esineda sagedasti ka palgi kujul ning harvem võtta lehma, kitse, koera, kivi või paadi kuju. Hoolimata sellest, et materjal on see jututüüp ülivõimsalt kõige populaarsem, on veehobuste kohta räägitud palju muudki põnevat, mille Kõiva on oma käsitluses osavalt rahvusvahelisse konteksti asetanud (lk 106–115). Samuti on näkijuttudega seoses leitud võimalus rõhutada üleloomulike veeolevuste üldist ohtlikkust, mis liiga klantsitud ilukirjanduslikumates käsitlustes ununeda võib:

Ema ütles: „Kui müristab ja vihma sajab, istu siis maha. Ära jookse. Mine käies kus tarvis. Ja kui jõe ehk järve ääres oled, tuleb järvest keegi sind kutsuma jõkke või järve, olgu mis näul tahes, kas hobuse, sälu, linnu, inimese, vanamehe või naise, neiu või ka noore mehe näul, või näed jõe, kaevu või järve põhjas

ilusat asja, ära mine seda sealt võtma, sest et haldjas võib kõigiks end muuta ja uputab sind ära.“ (RKM II 34, 403/4 (1) < Keila khk, Saue v – Eduard Kriitmäe < Eduard Kriitmäe emalt, snd 1861 (1949), lk 353)

Kujutelma rahumeelsematest ja taltsamatest vee all elavaid loomadest esindavad lood mere-, jõe ja järvekarjast (lk 291–338), mida on tuntud peale eesti pärimuse ka Põhjamaades, liri- ja Šotimaal ning soome, liivi ja läti pärimuses. Osa neist lugudest räägib nippidest, kuidas neid eriti hea piimaanniga või tugevaid loomi endale saada:

Merest tuln hallid veised välja. Kui raudas kingega (kingad, millel rauad all) inimene saan mere poolt vasta, siis põle tagasi saan, siis jeen moole (moale) teiste loomade sekka. (ERA II 1, 526 (2) < Pühalepa khk, Kuri k – Paul Ariste < Liisu Poola, 70 a (1928), lk 302)

Lisaks veistele on räägitud muudest veealustest koduloomadest: hobustest, sigadest, lammastest ja isegi koertest.

„Lae lähäb hukka, aga meie jääme eluse“

Veega seotud ohtude eest hoiataja oli paljude ennetega seostatud kotermann (lk 397–512), kelle kohta on arhiivi talletatud suur hulk mitmekesist pärimust, mida ilmselt on kandnud edasi suurte purjelaevade meeskonnad. Seetõttu on loomulik, et kotermannipärimus on olnud rahvusvaheline, tuntud kogu Põhja-Euroopas ja Atlandi ookeani ümbruses ja jõudnud eestlastest meremeeste hulka ilmselt 19. sajandil. („Riias meremeeste majas seletati ka,“ nagu ütles üks Kihnu informant Paul Aristele 1933. aastal, lk 437.) Kotermann kuulub suuremasse meremeeste uskumuste ja kommete süsteemi, mis hõlmab kogu nende elu vee peal alates laeva ehitamisest – mündi panemist laeva mastikanna alla seostatakse kotermanni tegemise või sügenemisega – kuni laevahuku- ja surmaenneteni, mida kotermann vahendab. Ühe jutu järgi olla ka Kihnu Jõnn (Uiõda Jõnn ~ Enn Uuetoa) oma silmaga näinud, kuidas kotermann laevahuku eel laevalt lahkub:

„Tämä nägi, kui putõrmann mere kargas. Kui mere kargas, kummardas kolm korda laeva. Üsä punasõd riided oln selgäs. Tämä oln laeva ingel, laeva kaitsja. Mitte ükski põlõ ilma inglitä. Kõigil on oma vaim piäl. – Mehed jäid kõik eluse, tulid koo.“ (RKM II 10, 163 < Kihnu – Paul Ariste (1933), lk 437)

Kotermannipärimuse elujõudu 19.–20. sajandil näitab ka tema ilmumiskujude tohutu mitmekesisus: laevahaldja tekitatud häälte, väliskuju ja atribuutide analüütiline kommenteeritud loend raamatu algusosas hõlmab lausa kaksteist lehekülge (lk 130–142).

Lugude tihnik ja Prokrustese säng

Köites esitatud materjali metsik olemus ilmneb ka muistendižanri üsna avarates piirides. Kõige lihtsamalt väljendades on muistendid lood, millel on tõeväärtus ja mis leiavad aset jutustaja enda maailmas (see on erinevus võrreldes muinasjuttudega). Muistendis esitatud faktiväidete tõesuse üle saab arutada – kas see oli ikka nii või kas midagi sellist on üldse võimalik – ning selline arutelu käib muistendite elava esituse juurde. Nii on kogumikus väga lühikesi lugusid, nagu näiteks selline merelehmi lüpsvast näkist: „Näkineitsid lüpsn randas merelehmi. Kui inimesed juurõ läin, siis kadun ää. Näkineitsite piäd paistn viel laenõtõ vahelt“ ERA II 133, 99/101 (3) < Kihnu khk, Kihnu v, Lina k – Theodor Saar < Mari Vesik, snd 1877 (1935), lk 307). Kuid selliste kõrval liigitatakse muistendite hulka ka pikemaid ja selge kunstilise taotlusega lugusid, mille eesmärk on vähemalt osalt meelelahutuslik. Sääraseid pikemaid jutte stilistiliselt kaaludes võib lugeja mõtiskleda, kui palju neis on kirjakultuurist mõjutatud jutustamisstiili jälgi ja kuivõrd suulist fabuleerimist, mis on iseloomulik headele jutuvestjatele.

Lugude tohutu variaabluse dokumenteerimine nende kaante vahel tähendab ühtlasi seda, et arvustatav raamat erineb põhimõtteliselt bestiaariumi tüüpi mütoloogiliste olendite (või nn krüptiidide) entsüklopeediast, mis tõmbab iga ülelooma justkui Prokrustese sängi. Säärast laadi bestiaariumis – nende hulka võiks lugeda Jaapanis mitusada aastat *yokai*de kohta üllitatud entsüklopeediaid, Jorge Luis Borgese „Kujuteldavate olendite raamatu“ (1967, eesti keeles 2019 Ehte Puhangu tõlkes) ja kas või J. K. Rowlingi Harry Potteri maailmaga seotud Newt Scamanderi-raamatu „Fantastilised elukad ja kust neid leida“ (2001, eesti keeles samal aastal Krista Kaera tõlkes) – võib igale mütoloogilisele olendile olla pühendatud lehekülg või muus standardiseeritud mahus artikkel. See on tihtipeale illustreeritud pildiga ja pakub iga olendi kohta justkui lõplikku tõde: milline ta välja näeb, kuidas teda nimetatakse, mis lugu temaga seotud on, kus ta elab. Kuid elavas suulises rahvausus on kõik need elemendid muutlikud ja omavahel vahetatavad nagu legoklotsid. Inimesed teavad, mäletavad ja nimetavadki asju erinevalt, nii et ei ole olemas ühte ja ainsat „rahvausku“, vaid hulk eri arvamusi ja kogemusi ning see peegeldub kirja pandud juttude variatsioonides.

Raamatu paljusid eeskujulikke omadusi kiites ei saa ma siiski ütlemata jätta, et köidet avava akadeemilise käsitluse tekst väärinuks mõnevõrra põhjalikumat toimetamist. Samuti võib paarile andmeid esitavale illustratsioonile (lk 52, 77) ette heita, et need on trükis kehvasti loetavad. Kokkuvõttes on aga tegu igati valgustava ja tänuväärse teosega, kust saab väga mitmekülgse pildi sellest, millised on olnud või saavad olla inimeste ja vetevalla suhted ja milliseid lugusid on selle ühtaegu ohtliku ja toidust pakuva sfääri kohta räägitud ning kuidas seda mõistatud. „Veega seotud uskumused, rituaalid ja usundilised karakterid on olulisel kohal igas kultuuris“, märgib kokkupanija kohe raamatu algul (lk 11). „Vetehaldjate“ raamatust leiab lugeja üld-

inimlikke ning paljudes maades tuntud teemasid segi ja kõrvu kohalike ning lausa isikupäraste juttudega.

Rahvapärимuse raamatutesse raiumisel lähtutakse üldiselt suure arhiivi liigendamiseks loodud ajaloolis-geograafilisest meetodist, mis koondab sarnased tekstid ehk variandid ühiste joontega tüüpideks, millele antakse nimed ja numbrid, võttes võimalusel arvesse ka rahvusvahelisi klassifikatsioonisüsteeme (nagu Aarne-Thompsoni-Utheri süsteem muinasjuttude puhul). Tänapäeval on Eesti Kirjandusmuuseumi virtuaalses uurimissaalis Kivike (kivike.kirmus.ee) kättesaadavad peaaegu kõik Jakob Hurda ja teiste kogude käsikirjalised köited PDF-formaadis, nii et need võib endale kas või nutiseadmesse tõmmata, et avastada lugeja huvi pälvinud loo ümbert muidki huvitavaid kirjapanekuid, tutvuda kontekstiga, milles otsitud lugu esineb ning üldiselt tutvuda koguja käekirjaga nii otseses kui ka ülekantud tähenduses. Samuti on rahvaluulekogude digiteerimise käigus loodud suur hulk veebilehe www.folklore.ee kaudu kättesaadavaid andmebaase, kust on võimalik eri pärimusliikide tekste otsida. Väga konkreetse küsimuse juures võib olla kasu ka tavalisest veebiotsingust, mis piirab tulemused folklore.ee domeeni. Seega on teaduslikust trükiväljaandest saanud ainult üks võimalik viis tohutule materjalihulgale läheneda ning publikatsioone, andmebaase ja käsikirju sõeludes võib iga uurija ja muugi huviline kujundada oma isiklikku rada tohtus tekstimetsas, kuid igasugune materjali liigendus aitab kõvasti kaasa sellele, et otsitu ka leida õnnestuks, ning iga liigitus pakub erinevat vaatenurka. Suure folkloori keskarhiivi olemasolu ei ole maailma mastaabis üldsegi enesestmõistetav ja juurdepääs sellisele esinduslikule ja süstemaatiliselt korraldatud suulise pärimuse korpusele on pigem erandlik. See on eesti folkloristika suur eelis, mis võimaldab uurida suulise loomingu varieeruvust ja teha materjali jaotuse kohta statistiliselt pädevaid üldistusi. Paljude suuremate riikide folkloristidel ei jää üle muud, kui tugineda oma uurimustes mõnele üksikule kirjasõna kaudu kättesaadavale variandile.

Ott Heinapuu – ajakirja Keel ja Kirjandus kultuuriuuringute ja folkloristika valdkonna toimetaja; Tartu Ülikooli semiootika ja kultuuriteooria doktorant. Peamised uurimisvaldkonnad: looduslikud pühapaigad, kohapärimus, ökosemiootika, kultuurisemiootika.

e-post: [ott\[at\]keeljakirjandus.ee](mailto:ott[at]keeljakirjandus.ee)

Mustas meres pole pärleid

Liina Siib

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v30i37.27267>

I

1974. aasta detsembrikuu Nõmme kinos Võit. Ekraanil jooksevad filmi „Amfibinimene“ lõpukaadrid.¹ Maa ja mere piir, päikeseloojang, sädelevas soomuselises liiбуvas kombinesoonis habras tumedapäine suuresilmne noormees Ihtüander andmas viimast suudlust tumedapäisele suuresilmsele tütarlapsele nimega Guttieri. Helehallikas- sinakas pärlmutterjas helk peegeldub vastu noormehe lõtvunud kehalt, mis pole enam võimeline elama inimesena maismaal. Kalalõpuste ja inimese kopsudega olend vee- dab oma napilt päästetud elu edaspidi ookeanis, sest suures veepaagis veedetud vang- istuse ajal on tema kopsud lõpetanud funktsioneerimise. Käin viiendas klassis, võib- olla oleme kinos kogu klassiga. Õues on pime ja lõrtsine detsember, kinos ebamaine illusioon. Filmi lõpp ei ole õnnelik, armastus ei saa olla kahepaikne. Järsku on Ihtüand- ril lestad jalgade otsas, tema elu jätkub vees, delfinidega hullates. Nõukogude sulaa- ja film, mida näidatakse stagneerunud ühiskonna lastele.

1963. aastal Tartus 7.–11. klassi õpilaste ja TÜ ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilaste hulgas filmikunstialase ankeetküsitluse läbi viinud Hillar Palametsa sõnul domineeri- vad õpilaste seas 7.–9. klassini „primitiivse sisuga ajaviitefilmid, milledes hinnatakse kas süžee välist põnevust või efektset tehnikat. „Amfibinimene“ oli 150 õpilase (neist 113 tütarlast) arvates parim film just seetõttu, et seal näidatakse suurepära- stes värvi- des eksootilist veealust riiki“ (Palamets 1963). Palamets osundab: „„Merealune riik oli filmis nii kaunis, et ma ei näinud midagi muud kui ainult merd ja seal elavat inimest“ (10. kl.)“ (samas).

Ameerika režissööri ja eriefektide meistri Robert Skotaki filmikokkuvõte on ratsio- naalsem:

Üsna pikk lugu nägusast lõpustega mutandist areneb veidralt väljamõeldud rannikukohas pärlipüüdjate, petturite ja merekarude keskel. Olles ehk 50. aastate lõpu ja 60. aastate alguse sulaa- ja ülim toode, on „Amfibinimene“ sürreaalselt täis põimitud latiinameelseid laulu- ja tantsunumbreid ning pruuni näoga vene staare; seda peab oma silmaga nägema, et uskuda.² (Skotak 2015)

1 „Amfibinimene“ („Человек-амфибия“). 1961. Režissöörid Vladimir Tšebotjarjov, Gennadi Kazanski. Lenfilm. Filmi saab vaadata aadressil <https://www.youtube.com/watch?v=646Rcnb9Ujs>.

2 Tõlked eesti keelde artikli autorilt, kui pole osutatud teisiti.

1974. aasta Õhtulehe rubriik „Ekraanil“ rõhutab filmi visuaalset köitvust: „Ja tõesti – säravalt kirkad värvid, romantiline lõunamaa, tõmmud kaunitarid ja keevalised mehed, ebamaine amfiibinimene (veealuse vabariigi esimene kodanik Ihtüander), pingeline intriig, lisaks veel ennenähtamatus ulatuses veealuseid võtteid – komponente, mis rahvast kinno meelitas, oli küllalt“ (Õhtuleht 1974). Kõlab nagu *camp*. Aga võiks olla samahästi melodraama, teaduslik või ökoloogiline fantastika, ulme ja popkultuur, muinasjutt, kväärlik modernism. Film põgeneb ühese žanrimääratluse eest, selles puudub küll otsene side konkreetse reaalsusega, välja arvatud vesi Krimmi rannikul, ent selles leidub sotsiaalseid kommentaare ebavõrdsuse ja bioetika teemadel. Mis selles 1961. aastal esilinastunud filmis võiks paeluda nüüdisaegset vaatajat? Milles seisneb filmi võõritusefekt 60 aastat hiljem?

II

Vene meediauurija Alexander V. Fedorov, analüüsinud „Amfiibinimese“ lugu lähtuvalt Vladimir Proppi muinasjutu ja müüdi parameetritest, selgitab filmi populaarsuse põhjuseid:

[. . .] võime järeldada, et autorid kasutavad peaaegu kogu eduvalemi arsenali, sealhulgas folkloori ja muinasjutumotiivide elemente, tuginedes kompensatsiooni, meelelahutuse ja esteetilise komponendi funktsioonidele, mis avaldub filmirežii professionaalsuses, operaatoritöös, filigraansetes trikkides, heliriba meloodilisuses, näitlejatehnikas ja muudes tegurites, mis intensiivistavad teose meelelahutuslikust ja emotsionaalset külgetõmmet. Kompositsiooniline täpsus on omane nii romaanile kui ka ekraniseeringule. (Fedorov 2013, 505)

Fedorov räägib filmile aluseks olnud Aleksandr Beljajevi (1884–1942) samanimelisest romaanist, mis ilmus järjejutuna ajakirjas *Vokrug Sveta* 1928. aastal.³ Võiks arvata, et Beljajevit köitis idee inimese võimest elada veealuses maailmas. Tsaariajal juristik õppinud Beljajev oli reisinud Euroopas, hiljem sunnitud mitmeid aastaid oma elust veetma haigevoodis ja piirduma vähese liikumisega. Tagantjärele Nõukogude ulmeklassikuks tituleeritud Beljajevi eeskujuks on olnud prantsuse kirjaniku Jean de La Hire'i (1878–1956) romaan inimesest, kes suudab elada vees, ilmunud 1909. aastal päevalehes *Le Matin*⁴ sisu kokku võtva reklaamlausega „Oxus, suur füsioloog, õpetlane, uue inimese looja, siirdab salapärasele lapsele süvamerehai lõpused“ (*Le Matin* 1909). Romaan tõlgiti vene keelde esimest korda juba 1911. aastal.⁵ De La Hire'i ja Beljajevi amfiibsetes

3 Eesti tõlge Adam Randalu vahenduses ilmus 1960, korduustrükk 2015.

4 De La Hire, Jean. 1909. „L'Homme qui peut vivre dans l'eau.“ – *Le Matin*, 26.07.–28.09.

5 Де ля Ир, Жан. Иктанэр и Моизэтта (*L'Homme Qui Peut Vivre dans l'Eau*). (Фантастический роман в 3-х частях). *Сөем* 7 (1911). Sankt-Peterburg.

juttudes joonistub välja kolm sarnasust: hailõpuste siirdamine väiksele poisilapsele, võimatu armastus kalainimese ja naise vahel ning peategelaste nimede lähedus – Hic-taner Jean de La Hire'il ja Ihtüander („kala+inimene“ kreeka keeles) Beljajevil.

Teaduslikus fantastikas kasutatakse selgituste andmiseks (pseudo)teaduslikke teooriaid (Tuulik 2016, 9). Seda teeb ka Beljajev, kes lisab ajakirjas oma tekstile Ernst Haeckeli fülogeneesi illustratsioonid, näitamaks varases etapis inimloote sarnasust kalalooteaga. Selle järgi oleks teoreetiliselt võimalik hailõpuste siirdamine inimesele, et ta saaks hingata nii vee all kui ka maismaal. Romaanis kirjeldab Beljajev fenomeni järgnevalt:

[. . .] Haeckeli bioloogiaseaduse järgi teeb iga elav olend läbi kõik need arenemisastmed, mis antud elava olendi liik kogu oma igipõlise elu kestel on maakeral läbi teinud. Võib kindlasti öelda, et inimene on põlvnenud esivanematest, kes omal ajal hingasid lõpustega. (Beljajev 1960, 144)

Dr Salvator loob operatsioonilaual Veealuse vabariigi kodaniku nr 1, siirates oma lapsele tema tervise päästmise nimel hailõpused ja määrates ta elama inimkalana. Romaanis kohtuprotsessil sõna saanud ekspert iseloomustab Ihtüandri keha:

[. . .] tundmatust, painduvast, kuid äärmiselt tugevast ainest tehtud kunstliku soomusega kaetud. [. . .] Kui me Ihtüandrilts soomuskatte ära võtsime, siis avastasime tema mõlema abaluu all ümmargused kümnesentimeetrise läbimõõduga avad, mis olid suletud hai lõpustega sarnaneva viie õhukese ribaga. (Samas)

Hullu professori sündroom ja teaduslikud kapriisid, mida annab humaansusega põhjendada, on filmikunstile armsad, näideteks Beljajevi dr Salvator, Mary Shelley Frankenstein, H. G. Wellsi dr Moreau ja teised. Salvatori karakteri aluseks on väidetavalt ajaleheartikkel Argentiinas toimunud kohtuprotsessist inimeste ja loomadega katseid teinud arsti üle. Inimkala teemat kohtab filmides „Musta laguuni olend“ („Creature from the Black Lagoon“, 1954, režissöör Jack Arnold)⁶ ja „Vee puudutus“ („The Shape of Water“, 2017, režissöör Guillermo del Toro), viimases on ka kuivamaapeategelase Elisa kaelal lõpuste jäljed. „Amfibinimese“ filmis on valitud kehaõuduse asemel meloodraama. Nõukogude Liidus suhtuti otsesesse õudusesse filmis ettevaatlikult, sest ideoloogiliselt oli korrektne pidada võitlust hea ja parema vahel.

Tööstuslikule tasemele viidud allveeinimeste tootmist kirjeldab Jaapani kirjanik Kobo Abe oma 1958. aastal ilmunud romaanis „Neljas jääaeg“ (eesti k 1966).

---

6 Filmis „Seitse aastat kihku“ („The Seven Year Itch“, 1955) tuleb Marilyn Monroe tegelane koos kaaslasega New Yorgi kinost vaatamast filmi „Musta laguuni olend“, kui metroo ventilatsioonirestist tuleb õhk tema kleidisaba lendu lööb.

IIIa

„Amfiibinimene“ valmis Nõukogude Liidu vanimas filmistuudios Lenfilm, mis läbi aegade positsioneeris ennast kui filmi esteetika esirinnas seisjat, kui „filmikunsti laboratooriumi“, säilitades müüti selgelt eristuvast Leningradi koolist, milles pühenduti sotsiaalsete ja ideoloogiliste survete lahendamisele visuaalse vormi ja kunstilise kujundi kaudu (Bird 2016, 66). Lenfilmis oli sulaajal nõrgem hierarhia kui teistes suurtes stuudiotēs, ka väiksemad võttegrupid said pühenduda kunstilisele väljendusviisile ja tegelda eksperimenteerimisega. Lastefilmide ideoloogilise küpsuse osas vaadati rohkem läbi sõrmede. Robert Bird (samas, 82) toob välja, et Lenfilmi kõige edukamate stalinismijärgse perioodi filmide tegevus leiab aset nii ruumiliselt kui ka ajaliselt kaugel eemal kaasaegsest nõukogude tegelikkusest. Sulaajal oskas Lenfilm leida viise rahvakeeles rääkimiseks – „Amfiibinimese“ puhul rakendatakse lummavaid noori staare, kauneid filmimispaiku, džässkabareed ja teisi nõukogude inimestele keelatud vilju (samas, 81). Esimesel aastal käib Nõukogude Liidus „Amfiibinimest“ vaatamas üle 65 ja poole miljoni inimese ehk filmi saadab suur äriline edu. „Amfiibinimene“ näitab, et NSVL ei ole seksuaalne kõrb⁷, et siin on inimestel (eriti Lenfilmi kunstiosakonnal) elurõõmu ja sensuaalsust.

Ulmeuuriija Jaak Tomberg (2023, 43) avab „teadusulme peamise struktuurikomponendi ja dominantse vormivahendina“ Darko Suvini „Teadusulme metamorfooridest“ („Metamorphoses of Science Fiction“, 1979) pärit noovumi mõistet. Noovum on lugejas kognitiivset võõritustunnet tekitav element; Suvini eristab võõrituse laade ja kognitiivsust, lahutades teadusulme fantaasiakirjandusest (samas, 44). Idabloki teadusulmet käsitletud Anu Variku sõnul on noovum „teksti absoluutne keskpunkt, täiesti eraldamatu tekstist ning kogu teose käimapanev jõud“ (Varik 2014, 7–8). Nii romaanis kui ka filmis on tegelikkusega nihkes olevaks noovumiks kahepaikne kalainimene. Filmis lisandub võõritatud ja kohati modernsusele viitav tehiskeskond, mis segatakse eri aegade, kultuuride ja keeltega kummaliseks salatiks. Pendeldades ulme ja fantaasia vahel, kõnnib film kahepaiksena kognitiivse ja mittekognitiivse võõrituse piiril. Inimene ei saa elada vees ja kalainimene ei saa elada maa peal. Tomberg (2023, 142) tõstab teadusulme esteetilise ja narratiivse strateegiana esile võõra alalhoidmise võõrana. Võõra mõiste jagab ühelt poolt uudsust noovumiga ja teisalt avaldub ta suhestumises Omega (Varik 2014, 11). Varik markeerib vastutuse ja eetika tasandid kohtumisel Võõraga:

---

7 Väljendi „seksuaalne kõrb“ olen laenanud Roland Barthes'ilt, kes kasutas seda Mao Zedongi kultuurirevolutsiooni-aegsest Hiinast kõnelemiseks.

Oma peab Võõrale kuidagi reageerima, see on paratamatu, sest isegi mittereageerimine on inimeste jaoks eetiline akt, mis pole hoolimata tegevuse puudumisest neutraalne. Nii saab Võõrast teatav peegel, millelt inimene peab ennast vaatama, mille vastu oma väärtuseid hindama. (Varik 2014, 13)

Kognitiivse võõristuse asendab filmis paiguti *camp*'i esteetika ja vastupidi – *camp*'i esteetika võib siin ise muutuda kognitiivseks võõrituseks, irdudes tolleaegselt nõukogude kinokunstist ja ideoloogiast. Filmiloolane Oleg Kovalov kommenteerib valitsenud olukorda retrospektiivselt: „See ei tundunud lihtsalt halva maitsema, vaid strateegiliselt ohtliku kõrvalekaldumisena elutõest“ (Kovalov 2014, 7–8).

Eesti filmikriitik Valdeko Tobro ei anna Noorte Hääles filmile samuti armu: „Sisult üsna kerglane „Amfiibinimene“ seisab kodumaistest filmidest publiku arvukuse poolest esikohal, seda on Nõukogude Liidus vaadanud kolm korda rohkem inimesi kui näiteks „Ballaadi sõdurist““ (Tobro 1965). Ta nendib:

[. . .] esteetiline daltonism on kinoküllastajate hulgas märksa levinum kui teatripubliku hulgas, algelised arusaamad kunsti olemusest ja ülesannetest torkavad märksa sagedamini silma. Suur osa publikust otsib kinost ainult ajaviidet, meelelahutust, atraktsiooni, teiste sõnadega: läheb kinno puhkama. Aga kuidas jääb siis filmikunstiga? (Tobro 1965)

„Amfiibinimene“ režissööridele ja võttemeeskonnale oli suureks eeskujuks Jacques-Yves Cousteau.⁸ Prantsuse insener Émile Gagnan ja mereväeleitnant Cousteau leiutasid ja patenteerisid Teise maailmasõja ajal esimese akvalangi. Akvalangi (*aqua-lung* e vee-kops) nime hakkas nende leiutis kandma ingliskeelses maailmas, Prantsusmaal kõlbas kood – CG45. 1955. aastal linastus Cousteau ja Louis Malle'i koostöös dokumentaalfilm „Vaikuse maailm“ („Le Monde du silence“). 1957. aastal tuli ALMAVÜ tellimusel välja esimene Nõukogude akvalangi mudel AVM-1. Mõne aasta pärast tekib Lenfilmis idee lavastada „Amfiibinimene“, mille kümme aastat oodanud stsenaariumi korjab üles režissöör Vladimir Tšebotarjov, stuudio määrab teiseks režissööriks Gennadi Kazanski. Veemaailma obsessioon ja *homo aquaticus*'e teema kõnetavad masse, koostöö Cousteau'ga veealuste võtete tegemisel jääb aga valuutapuudusel toimumata. Leitakse, et lastefilmiga ei pea nii „sügavale“ minema.

IIIb

Nappide vahendite tõttu vahetatakse esialgsed Sargasso meres filmimise plaanid Musta mere ja Krimmi vastu, Laspi (kr k „muda“) laht on siiski läbipaistvam teistest

8 Faktimaterjal siin ja edaspidi pärineb mitmesugustest ajalehe- ja veebiartiklitest ning intervjuudest osalistega jm videoklippidest Youtube'is, mis olid kättesaadavad artikli kirjutamise ajal, nt Человек-амфибия: Интересные факты о фильме (<https://www.youtube.com/watch?v=nQl6b97LUAY>).

veesoppidest Krimmi lõunarannikul. Osaliselt filmitakse suures basseinis, näiteks tehakse seal haivõte. Teise peaosalise Guttieri osatäitja, 16-aastane koolitüdruk Anastassija Vertinskaja alles õpib ujuma, 25 inimest käivad tunde basseinis sukeldumist ja allveeujumist harjutamas. Hoolimata osalisest dublantide kasutamisest tuleb ookeanistseenides ette eluohtlikke momente. Vee all töötatakse sadu tunde – seal on esimene nais-allveevalgustaja, grimeerijad, kostümeerijad ja kunstiosakond. Õhtuleht kirjutab:

Et rikastada merepõhja, mis isegi Mustas meres Golubaja ja Laspi lahe piirkonnas, kus otsustati teha filmivõtteid, ei osutunud vajalikult maaliliseks ja eksootiliseks, valmistasid dekoraatorid värvilisest plastmassist sadu koralle ja veealuseid kaljusid, troopilisi veekasve ja hiigelmeduusi. (Õhtuleht 1962)

Peaoperaator Eduard Rozovski abilistega püüab saavutada olemasolevate võimaluste piires maksimumi, tema ülisuur entusiasm võtteplatsil on loonud küllaltki usutava illusiooni. Kalad pannakse kaadris liikuma eraldi akvaariumis kaamera ees, teisel pool akvaariumi laiuvad allveemaastikud. Armunud peategelaste silmade tooni võimendamiseks filmitakse neid läbi sinise ja rohelse filtri. Filmi konsulteerivad ja võtetel osalevad nõukogude tuukrid ja sukeldujad. Dokumentaalkaadrid „Amfib-inimese“ filmimisest annavad sootuks teistsuguse värvingu kogu filmile. 5–11 m sügavuses toimuvate allveevõtete koreograafiaga nähakse kõvasti vaeva, kaadrist väljas asuvad rasked hapnikuballoonid, millest antakse näitlejatele ja võttemeeskonnale hapnikku, samuti keerukas valgustussüsteem, mida aeg-ajalt saadavad elektrilühised. Samal ajal korraldatakse basseinis kinotöötajate allveespordivõistlusi, mille võidab operaatori abi.

Veealuseid kaadrite kergusele aitavad kaasa helimaastikud, mis seovad filmi tugevasti selle valmismisaja, 1960. aastate innovatiivse helikeelega. Noor helilooja Andrei Petrov kasutab heli sissejärgimisel uuenduslikku instrumenti, ekvodinit, Nõukogude elektrioreli mudelit, mille oneirilised meloodiad saadavad peategelase allvee-liuglemisi (Soom 1963).

Ihtüandri liibuva kostüümi veekindluse tagamiseks kasutatakse paksemast elastsest naiste sukkpükste sarnasest materjalist tekstiili; kostüüme on kokku neli, sest Ihtüandri unistusestseenis kannab samasugust kombinesooni ka tema armastatu Guttieri. Kokku ömmeldakse kombinesoonidele 10 000 veekindla pärlmuttervärviga kaetud valgest kilest litrit. Armunu naeratusega lõikab Ihtüander oma südamedaamile kingiks korallioksa. Õnneks on filmikorallid kunstmaterjalist, samuti on papist hai, kelle Ihtüander tapab, et päästa filmi alguses Guttieri elu. Ihtüandri meelest ei maksa kalad midagi, ta jagab kalakaupmehe tooteid lapseliku rõõmuga linnarahvale. Rahal ei ole tema maailmas väärtust. Pärlid ja merekarbid on ilusad esemed, kuid ilma materiaalse väärtuseta, neid on ju meres lõputult. Siin on näha

stalinliku postulaadi „me ei oota looduselt armuande, vaid võtame neid ise“ järelkajasid. Pole teada, millest lähtus Beljajev oma romaanis, kuid arvestades seda, et Argentiina rannikul pärleid tegelikult ei leidu ega püüta, tähistab pärlipüüdmine siin kasvõi teadvustamata metafoorina teatud suhtumist. Seega on raamatusüžee muuhulgas rajatud n-ö pärlitootmisele.

Pingelises situatsioonis lööb välja inimkala lühike süütenöör. Ihtüänder ei ole võimeline argumenteerima ega debateerima, ta kargab kohe asja kallale: embab oma väljavalitud nõusolekut küsimata või saadab nokauti konkurent Pedro Zurita. Vees avalduvad tema kolonisaatorijooned, raamatus tapleb ta kaheksajalgadega, kes on tema teel ees veealuse elutoa hiina vaasidega sisustamisel. Filmi üheks läbivaks jooneks on katkised isasuhted. Ihtüänder, kes armub Guttieresse, soovib rohkem aega veeta maa peal ja linnamiljööös, millega tema isa rahul pole. Guttieri omakorda astub vastu oma isale, kes tahaks teda näita pärlipüüdjate juhi don Pedro Zuritaga. Kui Ihtüandri kahepaiksuse saladus välja tuleb, vangistatakse ta ja sunnitakse tööle pärlipüüdjate artellis, et tema võimest viibida kaua aega vee all võimalikult suurt kasu lõigata. Filmi Ihtüänder toob veest välja aga tehispärleid, sest ka Mustas meres pole pärlikarpe.

Ihtüandri seksuaalne ärkamine toimub tema inimpoolkeral. Tomberg, osundades vastuolule utopia vormilise suletuse ja iha transgressiivse loomuse vahel, nendib: „Just iha paistab utopiales esmajoonel vastupanu osutavat ning selle leidlik ühiskondlik suunitlemine tundub olevat igasuguse „toimiva“ utopia paratamatu, kuid peaaegu kujutlematu eeltingimus. Iha ja õnnelikkust on sageli käsitletud teineteist välistavatena“ (Tomberg 2023, 179).

Tsensor kärbib tugevasti stseeni Bakuu kohvikus Nargiz, kus Leningradi moemaja mannekeen Nina Bolšakova mängib džässkabaree lauljat, kellele annab hääle džässlaulja Nonna Suhanova. Romaani Buenos Airesist filmitakse Bakuu vanalinnas, sinna loodud tänavasildid, reklaamid ja neoontuled moodustavad filmis konkreetse luule verbaalse kihi. Ulmekirjandust iseloomustav uute sõnade, neologismide loomine esineb filmi linnastseenides poesiltidena ja tekstidena autodel, tähistamaks linna, mis ei asu Nõukogude Liidus.

IV

Ihtüandri osatäitja Vladimir Korenev sündis Sevastopolis mereväehvitseri perekonnas, hiljem koliti Tallinna, kus Korenev läks kooli ja näiteringi, jätkates lavaõpinguid Moskvast. Miski seob Korenevi Ihtüandri kehakeelt Conrad Veidti Somnambuul Cesarega filmist „Dr Caligari kabinet“⁹ – jõuetud kehad, mis pannakse kellegi

9 „Das Cabinet des Dr. Caligari.“ 1920. Režissöör Robert Wiene, Saksamaa.

tahtele alluma, või modernne kväär? Ihtüander Korenevist sai Nõukogude Liidus seksisümbol:

„Seltsimees Korenev, ma tean, et te ei loe kirju, ammu ei vasta neile, aga minu omi te loete! Neid tuleb täpselt kümme. Tegin alastifoto, lõikasin selle kümneks tükiks ja saadan iga kirjaga ühe kümnendiku sellest.“ Tüdruk palus mul saata talle autogrammiga foto. Täitsin tema palve ja lisasin fotole pealkirja: „Vabandust, ma pole alasti!“ (Korenev 2021)

2019. aasta augustis ajalehele Russia Today antud intervjuus mainis Moskvast oma filmi „Ükskord Hollywoodis“ („Once Upon a Time in Hollywood“) linastusel viibiv Quentin Tarantino, et 1970. aastate alguses näidati USAs televisioonis sageli „Amfibinimese“ dubleeritud varianti. Tarantinole, kes selle päritolu ei teadnud, meeldis film väga (Berkhead 2019). Dubleerimise korraldas tõenäoliselt Euroopa filmide levitaja USAs, režissöör ja produtsent Roger Corman, kes filme vajadusel Ameerika turu jaoks kohandas, kärpis ja isegi ümber monteeris. Samuti levis film Euroopas ja araabiakeelses maailmas, selle plakatid peegeldavad eri kinoturgudele suunatud sõnumeid. Araabiakeelsel plakatil on filmi nimeks „Meresaan“, Guttieret kujutatakse küllaltki avara dekolteega ja tal on kaelas rist, filmilevitajaks Sovexportfilm. Prantsuskeelsel plakatil on levitajaks Liberal Films, film kannab nime „Merede Tarzan“, ka prantsuskeelses Vikipeedias nimetatakse filmi „Tarzan des Mers“. Lenfilm andiski alguses filmile nime „Merede Tarzan“, kuid autoriõiguste probleemi tõttu tuli see asendada „Amfibinimesega“. Võrdlustest Tarzaniga aga ei pääse, Literaturnaya Gazeta kriitik sarjab Ihtüandrit „lõpustega Tarzaniks“ (Chelovek-amfibiya).

1963. aastal võidab „Amfibinimene“ teise koha ehk *Astronave d'argento* Trieste esimesel ulmefilmide festivalil. Esikoha pälvib Chris Markeri film „La Jetée“, žürii liikmete hulgas on ka Umberto Eco.

V

2019. aasta suve lõpp Narvas. Oleme grupi töökaaslastega ekskursioonil endise Kreenholmi tekstiilivabriku territooriumil. Mõõtmatud asfaltkatted täis ruderaaltaimi hiiglaslike tühjade vanade hoonete vahel, kängitsetud veetu jõesängi kahvlihaarade vahele Kreenholmi saarel. Selles keskkonnas tabab mind *flashback*'ina „Amfibinimese“ film, millele ma pole mõelnud aastakümneid. Tundub, et nõukogude kinematograafia avaldab tolleaegsele kinokülajale oma mõju siiani, selle meelelahutuslikud omadused on jätnud aju raskemetallimürgitusega sarnase efekti, mis ei kao kunagi, vallandades järelpilte palju aastaid hiljem. Film hakkab edasi jooksmas, uues keskkonnas ja uute tegelastega. Tekib idee kirjutada stsenaarium „Amfibinimesest“ tõukuvale kunstnikufilmile Narva kontekstis. 2022. aasta juulis, kui ma viimaks jõuan

Narva kunstiresidentuuri, on Venemaa suuremahuline invasioon Ukrainas alanud. Olen tulnud kirjutama stsenaariumi filmile, mida selles olukorras on tegelikult võimatu teha. Kuidas kirjutada stsenaariumi filmile, mida ma tõenäoliselt kunagi ei tee?

Fotod Liina Siibi sarjast „Družok ja Tracey“, pildistatud Narvas aastail 2022–2024.

Allikad

Beljajev, Aleksandr. 1960. *Amfibinimene. Maailmavalitseja*. Tõlkinud Adam Randalu. Eesti Riiklik Kirjastus.

Berkhead, Samantha. 2019. „Tarantino ‘Shocked by Moscow’ in First Visit to Russia Since 2004.“ – *The Moscow Times*, 8. august. <https://www.themoscowtimes.com/2019/08/08/tarantino-shocked-by-moscow-in-first-visit-to-russia-since-2004-a66757>. Vaadatud: 30. september 2025.

Bird, Robert. 2016. „Lenfilm: The Birth and Death of an Institutional Aesthetic.“ – *A Companion to Russian Cinema*, toimetanud Birgit Beumers, 66–91. Wiley Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118424773>.

„Chelovek-amfibiya“ = Человек-амфибия.
[https://ru.wikipedia.org/wiki/Человек-амфибия_\(фильм\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Человек-амфибия_(фильм)).

Fedorov, Alexander. 2013. „The Image of the West on the Soviet Screen in the Era of the „Cold War“: Case Studies.“ – *European Researcher* 42 (2–3): 497–507.

Korenev, Vladimir. 2021. „„Bylo by neblagodarnost’ju govorit’, chto eta rol’ byla zря“: Akter Vladimir Korenev – ob Ihtiandre.“ = Корнев, Владимир. 2021. „„Было бы неблагоприятно говорить, что эта роль была зря“: Актер Владимир Корнев – об Ихтиандре.“ – *Komsomol’skaja Pravda*, 5 jaanuar. <https://www.kp.ru/daily/24508.3/658982/>. Vaadatud: 1. juunil 2026.

Kovalov, Oleg. 2014. „Predislovie. Deti Marksa i doktora Salvatora.“ – A. A. Ignatenko, V. A. Gusak. *K voprosu ob Ihtiandre*, 5–8. Moskva: DirektMedia. = Ковалов, Олег. 2014. „Предисловие. Дети Маркса и доктора Салватора.“ – А. А. Игнатенко, В. А. Гусак. *К вопросу об Ихтиандре*, 5–8. Москва: ДиректМедиа.

Le Matin. 1909. „Illustration de Gino Starace pour un encart publicitaire annonçant la publication en feuilleton du roman de Jean de La Hire, L’Homme qui peut vivre dans l’eau.“ – *Le Matin*, 18. juuli.

Palamets, H[illar]. 1963. „Tartu õpilased ja filmikunst.“ – *Edasi*, 24. märts.

Skotak, Robert. 2015. *The Amphibian Man. From the Tsars to the Stars. Russian Fantastic Cinema*. <https://www.peramuseum.org/film/the-amphibian-man/732/137>. Vaadatud: 30. september 2025.

Soom, T. 1963. „Ekvodin.“ – *Edasi*, 16. juuni.

Tobro, Valdeko. 1965. „Paar mõttemõlgutust ühel teemal.“ – *Noorte Hääl*, 29. mai.

Tomberg, Jaak. 2023. *Kuidas täita soovi. Realism, teadusulme ja utoopiline kujutlusvõime*. Studia Litteraria Estonica 24. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Tuulik, Pelle. 2016. „Teadusliku fantastika tunnused ja ulmeterminite tõlkimine Hannu Rajaniemi teose „Kvantvaras“ kahe peatüki tõlke näitel.“ Magistritöö. Juhendanud Krista Kallis. Tartu Ülikool, maailma keelte ja kultuuride kolledž. <http://hdl.handle.net/10062/53514>.

Varik, Anu. 2014. „Võõra kujutamine totalitaarse idabloki teadusulmes.“ Magistritöö. Juhendanud Jaak Tomberg. Tartu Ülikool, maailmakirjanduse õppetool. <http://hdl.handle.net/10062/41687>.

Õhtuleht. 1962. "Amfibinimene ekraanil." 8. detsember.

Õhtuleht. 1974. "Ekraanil." 9. detsember.

Liina Siib – visuaalkunstnik ja filmitegija, Eesti kunstiakadeemia graafikaproffessor, kelle teemaks on peamiselt igapäevaelu praktikate performatiivsus ja sotsiaalne ruum. E-post: [liina.siib\[at\]artun.ee](mailto:liina.siib[at]artun.ee)